T.C.
YILDIZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANA BİLİM DALI
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI DOKTORA PROGRAMI

DOKTORA TEZİ

KIRIM HANLIĞI'NA AİT RESMÎ YAZIŞMALARDAKİ (16.-18. YÜZYILLAR) İDARİ, EKONOMİK, SOSYAL VE KÜLTÜREL TERİMLER (ZERNOV NEŞRİYATINA GÖRE)

MEHMET ARPACI
14707001

TEZ DANIŞMANI
PROF. DR. AYŞE MELEK ÖZYETGİN

2023

T.C.
YILDIZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANA BİLİM DALI
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI DOKTORA PROGRAMI

DOKTORA TEZİ

KIRIM HANLIĞI'NA AİT RESMÎ YAZIŞMALARDAKİ (16.-18. YÜZYILLAR) İDARİ, EKONOMİK, SOSYAL VE KÜLTÜREL TERİMLER (ZERNOV NEŞRİYATINA GÖRE)

MEHMET ARPACI
14707001
ORCID NO: 0000-0002-4476-7233

TEZ DANIŞMANI
PROF. DR. AYŞE MELEK ÖZYETGİN

OCAK 2023

Mehmet ARPACI tarafından hazırlanan "Kırım Hanlığı'na Ait Resmî Yazışmalardaki (16.-18. Yüzyıllar) İdari, Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Terimler (Zernov Neşriyatına Göre)" başlıklı çalışma, **11/01/2023** tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oybirliği ile başarılı bulunmuş ve jürimiz tarafından Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Türk Dili ve Edebiyatı Doktora Programında **DOKTORA** tezi olarak kabul edilmiştir.

Danışman	**İmza**
Prof. Dr. Ayşe Melek ÖZYETGİN	……

Jüri Üyeleri	**İmza**
Prof. Dr. Zühal ÖLMEZ	……
Prof. Dr. İlyas KEMALOĞLU	……
Prof. Dr. Fehmi YILMAZ	……
Dr. Öğr. Üyesi Ali Emre ÖZYILDIRIM	……

ÖZET

KIRIM HANLIĞI'NA AİT RESMÎ YAZIŞMALARDAKİ (16.-18. YÜZYILLAR) İDARİ, EKONOMİK, SOSYAL VE KÜLTÜREL TERİMLER (ZERNOV NEŞRİYATINA GÖRE)

Kırım Hanlığı, ardında dil ve kültür tarihi bakımından incelenmeye değer önemli bir resmî yazışma külliyatı bırakmıştır. Bu külliyatın bir bölümünü, Kırım Hanlığı'nın Rusya, Lehistan-Litvanya Birliği, İsveç gibi yabancı devletlerle olan diplomatik ilişkileri hakkında bilgiler veren *yarlıḳ* (ferman), *ḫaṭṭ* (mektup), *şarṭ-nāme* ve *tiyiş defterlerinin* bulunduğu V. V. Velyaminov Zernov neşriyatı oluşturur. Çalışmamızın konusunu bu neşriyat içinde yer alan 16.-18. yüzyıllar arasında yazılmış 378 adet resmî yazışmada bulunan, Kırım Hanlığı'nın idari, ekonomik, sosyal ve kültürel yapısına dair özel terimleri kapsayan söz varlığının içerik ve kullanım alanı ile birlikte filolojik açıdan incelenmesi oluşturmaktadır.

Tez çalışmamızın ana kaynağını oluşturan Kırım resmî yazışmaları, Kırım Hanlığı'nın 16.-18. yüzyıllar arasındaki kurumsal terminolojisine dair önemli bilgiler verir. Bilindiği gibi Kırım Hanlığı, Altın Orda Hanlığı'nın bakiyesi olarak uzunca bir süre yazı dili ve devlet geleneğini sürdürmüştür. Kırım Hanlığı'nın özellikle 16. yüzyıla ait resmî yazışmalarında devlet idaresi ve diplomatika ile ilgili terimlerin çoğunlukla Altın Orda'ya ait olduğu görülür. 17. yüzyılda kaleme alınmış resmî yazışmalarda ise özellikle devletin saray teşkilatı ve askerî yapısı ile ilgili terimlerde Osmanlı tesirinin arttığı dikkati çeker. Bununla birlikte temelini Altın Orda devlet teşkilatından alan idari terminolojinin, Kırım Hanlığı'nın yıkıldığı döneme kadar önemli ölçüde korunduğunu söylemek mümkündür. Kırım Hanlığı resmî yazışmalarının erken tarihli olanlarının dili tarihî Kıpçak Türkçesiyle aynı özelliktedir. Ancak Kırım resmî yazışmalarında 15. yüzyılın sonlarından itibaren görülen Osmanlı Türkçesi etkisi giderek artmıştır. Belgelerin dilinin 18. yüzyılın ortalarına doğru yazılan son dönem metinlerinde tamamen Osmanlı Türkçesine döndüğü görülür.

Tez çalışmamızın genel Türk dili tarihi araştırmalarına olduğu kadar Kırım'ın dil, kültür ve tarih araştırmalarına da katkı sağlaması amaçlanmıştır. Çalışmamızda incelenen terimlerin kökenleri konusunda, ilgili kaynaklar kullanılarak bilgi verilmeye çalışılmış, terimin içeriği ve kullanım alanı ayrıntılı bir şekilde işlenerek Kırım Hanlığı'nın idari, ekonomik, sosyal ve kültürel yapısındaki yeri değerlendirilmiştir. Tarihî-karşılaştırmalı yöntemle incelenen tüm özel terimlerin fonetik, morfolojik ve semantik değişimleri de tez çalışmamızda ele alınmıştır.

Anahtar Sözcükler: Kırım Hanlığı, tarihî Kırım Türkçesi, resmî yazışmalar, yarlık, terim söz varlığı.

ABSTRACT

ADMINISTRATIVE, ECONOMIC, SOCIAL AND CULTURAL TERMS IN OFFICIAL CORRESPONDENCE OF THE CRIMEAN KHANATE (16TH-18TH CENTURY) (ACCORDING TO THE ZERNOV PUBLICATION)

The Crimean Khanate left behind an important official correspondence corpus worth examining in terms of language and cultural history. A part of this corpus is the V. V. Velyaminov Zernov publication, which includes the *yarlıḳs* (edict), *ḫaṭṭs* (letter), *şarṭ-nāmes* and *tiyiş defters* giving information about the diplomatic relations of the Crimean Khanate with foreign states such as Russia, Polish-Lithuanian Commonwealth and Sweden. The subject of our study is the examination of the vocabulary, which includes the special terms related to the administrative, economic, social and cultural structure of the Crimean Khanate in the 378 official correspondence written between the 16th and 18th centuries, in terms of content, usage area and philological elements.

The Crimean official correspondence, which is the main source of our thesis study, gives important information about institutional terminology of Crimean Khanate between the 16th and 18th centuries. As it is known, the Crimean Khanate, as the remnant of the Golden Horde, continued its written language and state tradition for a long time. In the official correspondence of the Crimean Khanate, especially in the 16th century, the terms related to state administration and diplomatics mostly belong to the Golden Horde. When the official correspondence written in the 17th century is analyzed, it appears that the Ottoman influence increased especially in the terms related to the palace organization and military structure of the state. However, it is possible to say that the administrative terminology, which was based on the Golden Horde state organization, was preserved for a considerable amount until Crimean Khanate collapsed. The language of the early official correspondence of the Crimean Khanate has the same characteristics as the historical Kipchak Turkish. However, the influence of Ottoman Turkish, observed in the Crimean official correspondence since the end of the 15th century, had gradually increased. It is seen that the language of the documents completely changed to Ottoman Turkish in the last period texts written by the middle of the 18th century.

The aim of the thesis is to contribute to the study of language, culture and history of Crimea as well as general Turkish language history research. In our study, origins of the selected terms were given by using the relevant sources, the content and usage area of these terms were analyzed in detail and their place in the administrative, economic, social, and cultural structure of the Crimean Khanate were evaluated. The phonetic, morphological and semantic changes of all special terms examined with the historical-comparative method were discussed in our thesis study.

Keywords: Crimean Khanate, historical Crimean Turkish, official correspondence, yarlık, vocabulary of term.

ÖN SÖZ

Türk dilinin tarihsel dönemlerindeki idari, ekonomik, sosyal ve kültürel terminolojinin filolojik açıdan incelenmesi dil tarihi araştırmaları için büyük önem taşır. Özellikle günümüze ulaşmış sınırlı sayıda yazılı kaynağa sahip olan Kırım Hanlığı döneminde kullanılan terimlerin içerik ve kullanım alanlarının tarihî-karşılaştırmalı yöntemle filolojik açıdan incelenmesi Türk dil ve kültür tarihi araştırmaları için ayrı bir öneme sahiptir. Buradan yola çıkarak hazırladığımız tez çalışmamız Kırım Hanlığı'nın 16.-18. yüzyıllar arasına tarihlenen, Rusya, Lehistan-Litvanya Birliği, İsveç gibi yabancı devletlerle yaptığı 378 adet resmî yazışmada tespit ettiğimiz kurumsal terminolojinin incelemesini kapsamaktadır. Tezimizin kaynak alanını oluşturan resmî yazışmaların orijinal metinleri toplu olarak 1864 yılında ünlü Rus şarkiyatçısı V. V. Velyaminov Zernov tarafından St. Petersburg Bilimler Akademisinde neşredilmiştir.

Tez çalışmamızda Kırım Hanlığı'na ait söz konusu resmî yazışma külliyatında bulunan kurumsal terminoloji, içerik ve kullanım alanlarına göre tasnif edilip tarihî-filolojik açıdan incelenmiştir. Buna göre terimler idari, ekonomik, sosyal ve kültürel kurumlara göre alt başlıklara ayrılmış, ilgili her bir terim madde başı yapılarak köken, ses ve şekil bakımından irdelenmiş, terimin resmî yazışmalardaki içeriği ve kullanım alanı ayrıntılı bir şekilde incelenerek gerektiğinde diğer tarihsel alanlardaki kullanımıyla karşılaştırılmıştır.

Çalışmamız beş ana bölümden oluşur. İlk bölüm olan *Giriş'*te tez çalışmasının konusu, önemi, inceleme yöntemi ve konu külliyatı hakkında bilgiler verilmiştir.

Tezin ikinci bölümü olan "*Kırım Hanlığı'nın Tarihçesi ve Kırım Resmî Yazışmaları*" adlı bölümde, Kırım Hanlığı'nın siyasi tarihi hakkında ana hatlarıyla bilgi verildikten sonra devletin idari, ekonomik, sosyal ve kültürel yapısı temel kaynaklar yanında Kırım resmî yazışmalarından tespit ettiğimiz kurumsal terminoloji ışığında değerlendirilmeye çalışılmıştır. Aynı bölümde tez çalışmamızın kaynak alanını oluşturan Kırım Hanlığı'na ait resmî yazışmaların içeriği ile ilgili ayrıntılı

bilgiler verilmiş, yazışmaların Kırım Hanlığı'nın siyasi tarihindeki yeri tespit edilmeye çalışılmıştır. Bu bölümde ayrıca madde başı yapılarak incelenen terimlerin kökenlerine ve kullanım alanlarına göre yapılmış toplu bir tasnif verilmiştir. Devamında Kırım resmî yazışmalarındaki üslup özelliklerine ana hatlarıyla değinilmiş ve belgelerdeki yazım ve dil özellikleri kısaca incelenmiştir. 16.-18. yüzyıllara arasında ait olan bu resmî yazışmalardaki yazım, ses ve şekil özellikleri, eski ve orta dönem tarihî Türk dili alanlarıyla karşılaştırılmış, özellikle tarihî Kırım Türkçesinin mensup olduğu tarihî Kıpçak Türkçesiyle/Altın Orda Türkçesiyle yazılmış temel eserlerle birlikte karşılaştırmalı olarak değerlendirilmiştir.

Tez çalışmamızın *"Kırım Hanlığı'nın İdari, Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Terminolojisi"* adlı üçüncü bölümünde ise Kırım resmî yazışmalarından tespit ettiğimiz kurumsal terimlerin madde başı yapılarak filolojik açıdan incelendiği kısım yer alır. Tüm terimler içerik ve kullanım alanlarına göre "idari", "ekonomik", "sosyal ve kültürel" olmak üzere üç ana başlık altında tasnif edilerek ilgili bölümde madde başı yapılmıştır. Buna göre her bir terim, Türk dilinin yazılı kaynaklarında ilk tespit edildiği yerden başlanarak köken, ses ve şekil bakımından incelenmiştir. Madde başı yapılan her bir terimin Kırım Hanlığı içindeki kullanım alanı, hem resmî yazışmalar bağlamı içinde değerlendirilirken aynı zamanda Kırım ile ilgili diğer kaynak eserlerden yararlanılarak incelenmiş, sözcüğün terimleşme süreci irdelenmiştir.

Çalışmanın dördüncü bölümü olan *Sonuç*'ta ise tezin inceleme bölümünde yapılan tespitlerden hareketle, Kırım resmî yazışmalarındaki kurumsal terminolojinin dil ve kültür tarihi bakımından yeri değerlendirilmiştir.

Dizin bölümü, tez çalışmamızda geçen kişi adları ile Kırım resmî yazışmalarında tespit edilen idari, ekonomik, sosyal ve kültürel terimlerin tamamını içeren genel bir dizin olarak hazırlanmıştır. *Dizin*'de, madde başı olarak incelenen terimlerin tez çalışmamızdaki sayfa numarası verilmiş, ilgili terimin belgelerdeki eş kullanımları ile farklı yazımlarına da çapraz göndermeler yapılmıştır.

Bugün Türkoloji alanında özgün kaynakların son derece az olması nedeniyle hem tarihî Kırım Türkçesi hem de Kırım Hanlığı tarih araştırmalarında ciddi bir boşluk bulunmaktadır. Bu açıdan bakıldığında Kırım Hanlığı'na ait, birçok bilinmeyeni olan kurumsal terminolojinin bir dilci perspektifiyle incelendiği tez

çalışmamızın bu sahadaki boşluğu önemli bir ölçüde dolduracağını, hem dil hem de tarih araştırmalarına katkı sağlayacağını ümit etmekteyiz.

Çalışma esnasında değerli bilgilerini, rehberliğini ve desteğini esirgemeyen saygıdeğer hocam Prof. Dr. Ayşe Melek Özyetgin'e sonsuz şükranlarımı sunarım. Ayrıca çalışmaya olan katkılarından dolayı değerli hocalarım Prof. Dr. İlyas Kemaloğlu'na, Prof. Dr. Zühal Ölmez'e, Prof. Dr. Henryk Jankowski'ye, Prof. Dr. Birsel Karakoç'a ve bu süreçte destek olan aileme teşekkür ederim.

Mehmet ARPACI

Ocak, 2023; İstanbul

İÇİNDEKİLER

ÖZET iii
ABSTRACT iv
ÖN SÖZ v
İÇİNDEKİLER viii
TABLOLAR LİSTESİ x
KISALTMALAR LİSTESİ xi
ÇEVİRİ YAZI İŞARETLERİ xiv

1. GİRİŞ 1
1.1. Çalışmanın Konusu ve Önemi 1
1.2. Çalışmada İzlenen Yöntem ve Konu Külliyatı 3

2. KIRIM HANLIĞI'NIN TARİHÇESİ VE KIRIM RESMÎ YAZIŞMALARI 10
2.1. Kırım Hanlığı'nın Siyasi Tarihine Kısa Bir Bakış 10
2.2. Kırım Hanlığı'nın İdari Yapısı 14
2.3. Kırım Hanlığı'nın Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Yapısı 26
2.3.1. Nogaylar 28
2.3.2. Çerkezler 29
2.3.3. Gayrımüslimler 29
2.3.4. Ticari Hayat 30
2.3.5. Esir ve Köle Ticareti 31
2.3.6. Tuzlalar 32
2.3.7. Haraç ve Hediyeler 33
2.3.8. Tiyiş 34
2.3.9. Hazine Teslimatı 36
2.4. Kırım Hanlığı Resmî Yazışmaları 39
2.4.1. Kırım Hanlığı Resmî Yazışmalarındaki Kurumsal Terminoloji 49
2.4.2. Kırım Hanlığı Resmî Yazışmalarının Üslup Özellikleri 75
2.4.3. Kırım Hanlığı Resmî Yazışmalarının Yazım ve Dil Özellikleri 79
2.4.3.1. Belgelerdeki Yazım Özellikleri 81
2.4.3.2. Belgelerdeki Ses ve Şekil Bilgisi Özelliklerine Dair 83

3. KIRIM HANLIĞI'NIN İDARİ, EKONOMİK, SOSYAL VE KÜLTÜREL TERMİNOLOJİSİ 91
3.1. İdari Yapı 91
3.1.1. Hanedan Mensupları ve Unvanları 91
3.1.2. Hanların Himayesinde Bulunan Özel Kişiler 105
3.1.3. Devlet Yönetimi 114
3.1.3.1. Devlet İdaresini Teşkil Eden Temel Makamlar 114
3.1.3.2. İdarecilere Verilen Genel Unvanlar 119
3.1.3.3. Divan Üyeleri 129
3.1.3.4. Toprak Sistemi 135
3.1.4. Şehirlerin Yönetimi 144

3.1.4.1. Yerleşim Birimleri ile İlgili Terimler 144
3.1.4.2. Taşra İdaresinde Kullanılan Terimler 146
3.1.5. Saray Teşkilatı 149
3.1.5.1. Saray ve Bölümleri 149
3.1.5.2. Sarayın Enderun Görevlileri 155
3.1.5.3. Sarayın Birun (Dış) Görevlileri 160
3.1.5.4. Harem Teşkilatı 170
3.1.6. Devlet İdaresinde Merasim ve Usuller 173
3.1.6.1. Merasim ve Usullerde Kullanılan Genel Terimler 173
3.1.6.2. Elçi Heyetlerinde Görevli Kişiler 180
3.1.6.3. Merasim ve Usullerde Geçen Hediye ve İhsanlar 196
3.1.7. Diplomatika ile İlgili Terimler 201
3.1.8. İlmiye Teşkilatı 214
3.1.8.1. İlmiye Sınıfı 214
3.1.8.2. Hukuki Terimler 218
3.1.9. Askerî Yapı 224
3.1.9.1. Kapıkulu Teşkilatı 224
3.1.9.2. Askerî Unvanlar 233
3.1.9.3. Askerî Düzen ve Birlikler 238
3.1.9.4. Silahlar ve Teçhizatlar 244
3.1.9.5. Esirlik, Casusluk ve Ganimet ile İlgili Terimler 249
3.1.10. Resmî Yazışmalarda Geçen Yabancı Devletlere Ait İdari Terimler 256
3.1.10.1. Yabancı Devletlere Ait Unvanlar ve Görevli Kişiler 256
3.1.10.2. Yabancı Devletlere Ait Askerî Terimler 269
3.2. Ekonomik Yapı 274
3.2.1. Vergi Terimleri 274
3.2.1.1. Yabancı Devletlerden Alınan Vergi ve Hediyelerle İlgili Terimler 274
3.2.1.2. Ticari Vergilerle İlgili Terimler 286
3.2.2. Ticaret ile İlgili Terimler 290
3.2.3. Para Birimleri 295
3.2.4. Ölçü ve Tartı Birimleri 301
3.3. Sosyal ve Kültürel Yapı 304
3.3.1. Sosyal Terimler 304
3.3.2. Özel Günler ile İlgili Terimler 309
3.3.3. Saray Halkının Giyim Kuşamı ile İlgili Terimler 310
3.3.4. Saray Halkı Tarafından Kullanılan Eşyalara Dair Terimler 319

4. SONUÇ 322

5. DİZİN 330

KAYNAKÇA 344
EKLER 358

TABLOLAR LİSTESİ

Tablo 1. Kırım Hanlarının Yazışma Hâlinde Olduğu Yabancı Devletler 40

KISALTMALAR LİSTESİ

Abuşka	: Abuşka Lügati (bk. Niyazi, 2011)
Alm.	: Almanca
Ar.	: Arapça
Bab.	: Babürlüler
Baburname	: Babürname (bk. Zahirüddin Muhammed Bâbur Mirza, 1993)
Bk.	: Bakınız
BK D	: Bilge Kağan Yazıtı, Doğu Yüzü (bk. Ölmez, 2013)
BK G	: Bilge Kağan Yazıtı, Güney Yüzü (bk. Ölmez, 2013)
Bulg.	: Bulgarca
CC	: Codex Cumanicus (bk. Argunşah & Güner, 2015)
Ç.	: Çokluk
ÇAlm.	: Çağdaş Almanca
ÇMoğ.	: Çağdaş Moğolca
Çek.	: Çekçe
Çin.	: Çince
DTS	: Drevnetyurkskiy Slovar' (Eski Türkçe Sözlük) (bk. Nadelyayev vd., 1969)
EAlm.	: Eski Almanca
ED	: An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish (On Üçüncü Yüzyıl Öncesi Türkçesinin Etimolojik Sözlüğü) (bk. Clauson, 1972)
EFar.	: Eski Farsça
ET	: Eski Türkçe
ES	: Es-Sebü's-Seyyâr fi Ahbâr-ı Mülûki't-Tatar (bk. Söylemez, 2016)
Far.	: Farsça
Fr.	: Fransızca
GH	: Gülbün-i Hânân (bk. Halim Giray, 1870)
H.	: Hicri Takvim
IrkB.	: Irk Bitig (bk. Tekin, 2013)
İbr.	: İbranice
İM	: İrşâdü'l-Mülûk Ve's-Selâtîn
İlh.	: İlhanlılar
İtal.	: İtalyanca
K D	: Kültigin Yazıtı, Doğu Yüzü (bk. Ölmez, 2013)
K G	: Kültigin Yazıtı, Güney Yüzü (bk. Ölmez, 2013)
Kar.	: Karahanlıca
KB	: Kutadgu Bilig (bk. Arat, 1991)
KE	: Kısasü'l-Enbiyâ (bk. Rabgûzî, 1997)
KHYH	: Kırım Hanlığı Yarlık ve Hatları (bk. Zernov, 2009)
Kıpç.	: Kıpçakça
Kİ	: Kitābu'l-İdrāk li Lisāni'l-Etrāk (bk. Caferoğlu, 1931)
KK	: El-Kavânînü'l-Külliyye Li Zabti'l-Lügati't-Türkiyye
Kök.	: Köktürkler

Krm.	: Kırım Tatarcası
Krş.	: Karşılaştırınız
KT	: Kamus-ı Türkî (bk. Şemseddin Sami, 2015)
KTS	: Kıpçak Türkçesi Sözlüğü (bk. Toparlı & Vural, 2014)
Kum.	: Kumanca
Kzk.	: Kazakça
Lat.	: Latince
Leh.	: Lehçe
LN	: Lügat-ı Nâcî (bk. Muallim Nâcî, 2009)
M.	: Miladi Takvim
Mac.	: Macarca
ME	: Mukaddimetü'l-Edeb (bk. Zamahşarî, 2014)
Moğ.	: Moğolca
Moğ. İmp.	: Moğol İmparatorluğu
MK	: Mahmud Kâşgarî (Dîvânu Lugâti't-Türk) (bk. Kâşgarlı Mahmud, 2014)
NF	: Nehcü'l-Ferādīs (bk. Mahmud b. Ali, 2014)
OAlm.	: Orta Almanca
OBMoğ.	: Orta Batı Moğolca
Oğuz.	: Oğuzca
OLat.	: Orta Latince
OMoğ.	: Orta Moğolca
Osm.	: Osmanlıca
OT	: Orta Türkçe
OTWF	: Old Turkic Word Formation (Eski Türkçe Sözcük Yapımı) (bk. Erdal, 1991)
ÖTİL	: Özbek Tilining İzahlı Lugati
Özb.	: Özbekçe
PdC	: Pavet de Courteille (Dictionnaire Turk-Oriental) (Doğu Türkçesi Sözlüğü) (bk. Pavet de Courteille, 1870)
Rum.	: Rumca
Rus.	: Rusça
RSI	: Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialekte (Türk Diyalektlerinin Sözlüğü Denemesi) (bk. Radloff, 1893-1911)
Senglah	: Senglah Lügati (bk. Clauson, 1960)
Slav.	: Slavca
Soğd.	: Soğudca
Snsk.	: Sanskritçe
ŞSül.	: Şeyh Süleyman Efendi (Lügat-i Çağatay ve Türkî-yi Osmânî) (bk. Şeyh Süleyman Efendi, 1298)
ŞT	: Şecere-i Türkî (bk. Ebu'l-Gâzî Bahadır Han, 1871)
T	: Türkçe
TA	: Kitâb-ı Mecmû-ı Tercüman-ı Türkî ve Acemî ve Mugalî
TDES	: Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü (bk. Eren, 1999)
TMEN	: Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen (Yeni Farsçadaki Türkçe ve Moğolca Unsurlar) (bk. Doerfer, 1963-1975)
Toh.	: Toharca
TS	: Tarama Sözlüğü
TT	: Türkischen Turfan-Texte (bk. Bang & Gabain, 1931)
TZ	: Et-Tuhfetü'z-Zekiyye Fi'l-Lügati't-Türkiyye

TY K : Tunyukuk Yazıtı, Kuzey Yüzü (bk. Ölmez, 2013)
Ukr. : Ukraynaca
Uyg. : Uygurlar
UTİL : Uygur Tilining İzahlik Lugiti
Yun. : Yunanca
YUyg. : Yeni Uygurca

İşaretler Listesi

* : Tanıklanamayan şekil
< : Bu şekilden gelir.
> : Bu şekle gider.
// : Sesbirim parantezi
{} : Biçimbirim parantezi
() : Yazılmayan ses

ÇEVİRİ YAZI İŞARETLERİ

ا	A, a, ā, E, e	ص	Ṣ, ṣ
ء	ʾ	ض	Ż, ż
ب	B, b	ط	Ṭ, ṭ
پ	P, p	ظ	Ẓ, ẓ
ت	T, t	ع	ʿ
ث	S̲, s̲	غ	Ġ, ġ
ج	C, c	ف	F, f
چ	Ç, ç	ق	W, w
ح	Ḥ, ḥ	ق	Ḳ, ḳ
خ	Ḥ, ḫ	ك	K, k; G, g; ŋ
د	D, d	ل	L, l
ذ	Z̲, z̲	م	M, m
ر	R, r	ن	N, n
ز	Z, z	نك	ŋ
ژ	J, j	و	V, v; o, ö, u, ü
س	S, s	ى, ـيـ	Y, y; ı, i, ī, ė
ش	Ş, ş	ه, ہ, ھ	H, h; a, e

1. GİRİŞ

1.1. Çalışmanın Konusu ve Önemi

Tez çalışmamızın konusu, 16.-18. yüzyıllar arasında Kırım Hanlığı'nın Rusya, Lehistan-Litvanya Birliği ve İsveç ile olan diplomatik ilişkileri hakkında bilgiler veren resmî yazışmalardaki kurumsal terminolojinin köken, ses, şekil, anlam bilgisi yanında kullanım alanının tarihî-karşılaştırmalı olarak incelenmesidir. Bu yazışmalar, V. V. Velyaminov Zernov tarafından "*Kırım Yurtına ve Ol Taraflarga Dair Bolgan Yarlıglar ve Hatlar (Materiali Dlya İstorii Krimskogo Hantsva)*" adlı eserde 1864 tarihinde, St. Petersburg'da neşredilmiştir.

Kırım Hanlığı, yıkıldığı döneme kadar ardında dil ve kültür tarihi açısından incelenmeye değer önemli bir resmî yazışma külliyatı bırakmıştır. Bu külliyatın bir kısmı, V.V. Velyaminov Zernov tarafından Rusya Dışişleri Bakanlığı Arşivinde bulunan orijinal metinlere dayalı olarak Arap harfleriyle dizdirilmiş ve Hüseyin Feyizhanov'un büyük yardımlarıyla St. Petersburg'da basılmıştır. Neşriyat, Gerey hanedanı mensupları, Kırım devlet adamları ve Rus çarları tarafından 16.-18. yüzyıllar arasında yazdırılan 378 adet resmî yazışmadan oluşmaktadır. Bu külliyatı bir araya toplayan ve bugün nadir eser niteliğinde olan V. V. Velyaminov Zernov'un 1864 neşriyatı Türkiye'de ilk olarak A. Melek Özyetgin ve İlyas Kemaloğlu tarafından geniş bir tanıtma, giriş ve belge dizinini de içeren hazırlıkla bir tıpkıbasım olarak Türk Tarih Kurumunda yayımlanmıştır (bk. Zernov, 2009). V. V. Velyaminov Zernov'un eserinde yer alan resmî yazışmalar üzerine Faysal Okan Atasoy tarafından gramer incelemesi, transkripsiyonlu metin ve dizin hazırlanmış ve 2017 yılında Türk Dil Kurumunda iki cilt olarak neşredilmiştir (bk. Zernov, 2017a; Zernov, 2017b).

İlk olarak V. V. Velyaminov Zernov tarafından neşredilen bu resmî yazışma külliyatı, tarihî Kırım Türkçesinin gelişim seyrini gösteren birincil kaynaklar olması yanında, Kırım Hanlığı'nın 16.-18. yüzyıllar arasındaki kurumsal terminolojisini yansıtan önemli bir kaynak alanıdır. Belgeler ayrıca Kırım Hanlığı'nın yazı dili ve

resmî yazışma geleneğinin tarihî süreç içerisindeki özelliklerini belirleme açısından da büyük önem taşır.

Kırım Hanlığı'na ait mevcut resmî yazışmaların bir kısmının dil ve üslup incelemesi yapılmıştır (bk. Özyetgin, 1996; Özyetgin, 2010; Sıtkı Özkul, 2011; Başer, 2019). Ancak bugüne kadar tarihî Kırım sahasına ait kurumsal terminolojinin bütünlüklü olarak tespiti ve bunların incelenmesi ve kullanım alanlarının ortaya konulması ile ilgili müstakil bir çalışma yapılmamıştır. Kuşkusuz söz konusu belgelerdeki kurumsal terminolojinin köken, dil ve anlam bilgisi bakımından incelenmesinin, Kırım dil, tarih ve kültür araştırmaları alanında çalışanlar için ciddi bir katkı sağlayacağı açıktır.

Bilindiği gibi az sayıda belge ile tanıklanan Altın Orda resmî yazışma geleneği, oluştuğu dönem itibarıyla Uygur diplomatikasının etkisinde gelişmiştir (Özyetgin, 2005, s. 12). Altın Orda Hanlığı'nın mirasçısı olan Kırım Hanlığı'nın yazışmalarının Altın Orda diplomatikası ile benzerliği, Kırım resmî yazışmalarının dil ve kültür tarihi açısından önemini arttırmaktadır.

Moğol İmparatorluğu'nun kollarından biri olan Altın Orda Hanlığı'nın yönettiği coğrafyanın bir bölümü Kıpçak Türklerinin uzun yıllar boyunca yaşadığı ve kültürel olarak kök saldığı Deşt-i Kıpçak sahasıdır. Bu nedenle Deşt-i Kıpçak coğrafyası, Altın Orda Hanlığı'nın hâkimiyet süresinde Türk-Moğol kültürünün karışıp kaynaştığı ve çevre halklarla siyasi ve sosyal ilişkilerde bulunulduğu bir bölgedir.

Kültürün en önemli unsurlarından olan dilin, yeni sahalara doğru genişledikçe söz varlığı bakımından zenginleştiği görülür. Kırım bölgesi de genel Türk tarihi içerisinde, Kırım Hanlığı ve daha öncesinde Altın Orda hâkimiyetinde kalan önemli bir kültür coğrafyası olmuştur. Öte taraftan bu sahada kullanılan Kırım Türkçesi de Kırım Hanlığı'nın siyasi ve sosyal ilişkilerde bulunduğu devletler ve halkların etkisiyle özellikle söz varlığı bakımından zengin bir konumda olmuştur. Bu zenginliği yansıtan, Hanlık döneminden kalan belgelerden olan Kırım resmî yazışmaları dil tarihi açısından ayrı bir öneme ve değere sahiptir.

Bir dilin söz varlığı, o toplumun gelenek ve görenekleri, siyasi ve sosyal yapısı, çevre kültürlerle olan ilişkileri hakkında bilgiler verir. Bilindiği üzere Türk dili tarihî süreç içerisinde, Orta Asya'dan Ön Asya'ya, hatta Avrupa'ya kadar

uzandığı coğrafyalardaki yabancı kültürlerin etkisiyle zenginleşmiştir. Bu zenginleşme, bölgeden bölgeye farklılık göstemiş; her bir sahada oluşan etnik, siyasi ve sosyo-kültürel yapının etkisiyle yeni terimleri kapsayan söz varlığı ortaya çıkmıştır. Bu yeni söz varlığı bize dildeki değişimi gösterirken aynı zamanda çevre dillerle olan etkileşimi de yansıtmaktadır.

Kıpçak Türkçesinin Karadeniz'in kuzeyindeki kolunu oluşturan tarihî Kırım Türkçesi, Harezm-Altın Orda sahasından beslenmesinin yanında, Kırım Hanlığı'nın siyasi ve sosyo-ekonomik ilişkilerde bulunduğu diğer yerli ve yabancı kültürlerden de etkilenmiştir. Bu kültürel etkileşim neticesinde, Kırım Türkçesinin kendisine has idari, ekonomik, sosyal ve kültürel terminolojisinin oluştuğu görülür. Tez çalışmamızda, orta zaman Türk tarihi ve kültürü incelemelerinde önemi olan kurumsal terimler tarihî-filolojik açıdan incelenmiş, bu terimlerin hem genel Türkçenin söz varlığındaki hem de Türk kültür tarihi içindeki yeri ve işlevi belirlenmeye çalışılmıştır. Bu noktadan hareketle tez çalışmamızın gerek konunun önemine gerekse sahadaki boşluğa istinaden hem genel Türk dili tarihi hem de Kırım dil, kültür ve tarih araştırmaları için katkı sağlayacağı ön görülmektedir.

1.2. Çalışmada İzlenen Yöntem ve Konu Külliyatı

Tez çalışmamızın kaynak alanını Kırım Hanlığı'na ait 16.-18. yüzyıllar arasındaki resmî yazışmalar oluşturur. Bu kaynak alanı, içerisinde 378 adet belgenin bulunduğu, yarlık, hat, şartname ve tiyiş defterlerinden oluşan geniş bir diplomatika külliyatıdır. Söz konusu belgeler, V. V. Velyaminov Zernov tarafından Rusya Dışişleri Bakanlığı Arşivinde bulunan orijinal metinlerden Arap harflerine yeniden dizgisi yapılarak neşredilmiştir (bk. Zernov, 2009).

Tez çalışmamız beş ana bölümden oluşur. Çalışmamızın ilk bölümü olan *Giriş* bölümünde çalışmanın konusu, önemi, inceleme yöntemi ve konu külliyatı hakkında bilgiler verilmiştir.

Kırım Hanlığı'nın Tarihçesi ve Kırım Resmî Yazışmaları adlı ikinci bölümde ilk olarak "Kırım Hanlığı'nın Siyasi Tarihi" ana hatlarıyla verilmiştir. "Kırım Hanlığı'nın İdari Yapısı" alt başlığında ise devletin kurulduğu dönemdeki teşkilat yapısına değinilmiş, kökü Altın Orda'ya dayanan örfi düzen ile saraydaki teamüller ve ilgili terminoloji Kırım resmî yazışmalarından hareketle ayrıntılı olarak

verilmiştir. Ayrıca gelişen siyasi ve sosyo-kültürel hadiseler neticesinde devlet teşkilatının uğradığı değişimler, belgelerden tespit edilen idari terminolojiyle birlikte değerlendirilmiştir.

"Kırım Hanlığı'nın Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Yapısı" alt başlığında öncelikle Kırım coğrafyasının ekonomik tarihi ve bu bölgenin temel gelir kaynakları hakkında bilgi verilmiştir. Ayrıca tarihî süreç içerisinde Kırım'a hâkim olan kavimlere ve bu kavimlerin sosyo-kültürel ve ekonomik bakımdan etkilerine değinilmiştir. Devamında Kırım Hanlığı'ndaki sosyal yapı, devletteki reaya kavramı, toplumsal sınıflar ve bu kesimlerin ekonomik düzene katkıları göz önünde bulundurularak değerlendirilmiştir. Buna göre Kırım Hanlığı'nın ekonomik, sosyal ve kültürel yapısı, resmî yazışmalarda tespit edilen ilgili terminoloji ile birlikte açıklanmaya çalışılmıştır.

Aynı bölümde "Kırım Hanlığı Resmî Yazışmaları" kaynak alan olarak tanıtılırken belgelerden tespit edilen kurumsal terminolojinin tasnifi ve değerlendirilmesi ile yazışmaların üslup, dil ve yazım özellikleri verilmiştir. Bu bölümde ilk olarak söz konusu resmî yazışmaların içeriği, hangi hükümdarlar döneminde ve kimler tarafından kaleme alındığı, hangi siyasi ve sosyo-kültürel çevrede yazıldığı konusunda bilgiler verilmiştir.

"Kırım Hanlığı Resmî Yazışmalarındaki Kurumsal Terminoloji" alt başlığında, belgelerden tespit edilen terimleri bütünlüklü olarak görme açısından ilgili terminoloji, kökenlerine ve kullanım alanlarına göre iki farklı şekilde tasnif edilmiştir. Kökenlerine göre yapılan tasnifte, basit yapılardan sonra farklı kökenlerden oluşan türemiş ve birleşik yapılar da ayrıca verilmiştir. Devamında, tezin üçüncü bölümünde madde başı yapılan terimlerin kategorizasyonunu teşkil eden muhteva ve kullanım alanına göre tasnif listelenmiştir. Bölümün sonunda, belgelerde geçen ülke adları ve bunların farklı yazılışları verilmiştir.

"Kırım Hanlığı Resmî Yazışmalarının Üslup Özellikleri" alt başlığı, söz konusu külliyatta tespit edilen ilgili terminolojiden hareketle belgelerdeki üslup özelliklerinin ayrıntılı değerlendirmesini içerir. Kırım diplomatikasında kullanılan bölümler ve bu bölümlerdeki kalıp ifadeler tespit edilmiş, incelemeler Kırım resmî yazışmalarının dayandığı diplomatika geleneği göz önünde bulundurularak yapılmıştır.

"Kırım Hanlığı Resmî Yazışmalarının Yazım ve Dil Özellikleri" alt başlığında ise kökeni Altın Orda'ya dayanan ve eski Doğu Türkçesine ait özellikler bulunan Kırım Hanlığı resmî dilinde, zamanla artan Osmanlı Türkçesi etkileri hakkında bilgi verilmiştir. Yazışmaların dilinde görülen bu belirgin değişimler belgelerin yazıldığı yüzyıllara göre değerlendirilmiştir.

Belgelerde görülen yazım özellikleri tarihî Kıpçak Türkçesi sahasında yazılan metinlerin yazım özellikleriyle karşılaştırılarak açıklanmaya çalışılmıştır. Bu başlıkta, resmî yazışmalardaki yabancı sözcüklerin yazımı hakkında bilgiler de verilmiştir.

Kırım resmî yazışmalarında bulunan ses ve şekil özellikleri ise ana hatlarıyla verilmiştir. Tez çalışmamızda kapsamlı bir gramer çalışması yapılmamış olup yazışmaların dilinde görülen özellikli yapılar ve tespit edilen örnekler, Eski Türkçenin yanında Orta Türkçenin bir kolu olan tarihî Kıpçak Türkçesi ile karşılaştırılmıştır. Ayrıca aynı bölümde Osmanlı Türkçesi tesiri ile Kırım resmî yazışmalarına giren ses ve şekil özellikleri de verilmiştir.

Tez çalışmamızın *Kırım Hanlığı'nın İdari, Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Terminolojisi* adlı üçüncü bölümünde Kırım resmî yazışmalarından tespit edilen kurumsal terminoloji, "idari yapı", "ekonomik yapı", "sosyal ve kültürel yapı" olmak üzere üç ana başlık altında tasnif edilmiş ve kendi içinde alfabetik sıra ile incelenmiştir. Terimler için yapılan tasnif, Kırım Hanlığı'nın idari, ekonomik ve sosyo-kültürel tarihini inceleyen çalışmalar göz önünde bulundurularak yapılmıştır. Kırım Hanlığı'nın idari teşkilatındaki Osmanlı kökenli terimler için Osmanlı devlet ve sosyal teşkilatını inceleyen kaynaklardan yararlanılmıştır (bk. Halaçoğlu, 2014; Uzunçarşılı, 2014a; Uzunçarşılı, 2014b).

Madde başı yapılan terimler, köken, ses, şekil ve anlam bilgisi bakımından değerlendirilmiştir. Buna göre ilgili terimin çeviri yazılı biçimi verildikten sonra, sözcüğün orijinal metinlerdeki Arap harfli yazılışları köşeli parantezle gösterilmiştir. Terimin neşriyatta geçtiği ilk yere parantez içinde atıf yapılmış, incelenen sözcüğün Kırım coğrafyasındaki sözlük anlamı ve kökeni belirtilmiştir. Madde başı yapılmayan terimler, madde başı yapılanların yakın veya eş kullanımlarıdır. Söz konusu terimlerin resmî yazışmalardaki kullanımları, madde başı yapılan terimlerin incelendiği bölümlerde farklı yazımlarıyla birlikte verilmiştir.

Tez çalışmasında Zernov neşriyatındaki belgelerin tamamından yararlanılmış, terimler A. Melek Özyetgin ile İlyas Kemaloğlu tarafından yayımlanan neşriyattaki (Zernov, 2009) orijinal metinlerin tamamının okunmasından sonra tespit edilmiştir. İncelenen terimlerin Faysal Okan Atasoy'un neşrinde (Zernov, 2017a) gördüğümüz hatalı okunuşları not edilerek açıklamalı dipnotlarla gösterilmiştir. Çalışmada atıfta bulunulan yazışmanın önce neşriyattaki orijinal belge numarası, sonrasında belgenin satır numarası verilmiştir. Satır numarası her yeni sayfada tekrar edilmeyip belgenin sonuna kadar sürekli sayılarak gidilmiştir. Ör. KHYH 1/20, 361/23.

Terimler öncelikle filolojik açıdan değerlendirilmiş, sözcüklerin ek ve kök ayrımı yapılarak köken bakımından incelenmiştir. Terimlerin Türkçe kökenli olanları tarihî Türk dili sahasında tanıklandığı ilk yerden itibaren incelenmiş, terimler Kırım ile ilişkili sahalardaki kaynak eserler ışığında tarihî-karşılaştırmalı olarak ele alınmıştır. Yabancı sözcüklerin kökenleri ise ilgili etimolojik ve yabancı sözlüklerden yararlanılarak belirtilmiştir. Buna göre sözcüğün hangi tarihî Türk dili sahasında terim anlamını kazandığı tespit edilmeye çalışılmış, Kırım sahasına gelinceye kadarki ses, şekil ve anlam değişiklikleri verilmiştir. Sözcüğün hangi idari, ekonomik ve sosyo-kültürel gelenek üzerinden Kırım Hanlığı'na geçtiği belirlenmeye çalışılarak varsa Kırım sahasında kazandığı yeni terim anlam verilmiştir.

Kırım Hanlığı kurumsal terminolojisinde eş kullanımlı olan terimler arasında Türk-Moğol kökenli olanların madde başı yapılması tercih edilmiştir. Çalışmamızda bu terimlerin Kırım Hanlığı'ndaki eş kullanımlarının resmî yazışmalarda hangi dönem itibarıyla kullanılmaya başlandığı tespit edilmeye çalışılmıştır. Bununla birlikte incelenen terimin belgelerde farklı yazımları varsa bu biçimler de açıklamalı dipnotta verilmiştir.

Madde başı yapılan terimler incelenirken A. Melek Özyetgin'in "Altın Ordu, Kırım ve Kazan Sahasına Ait Yarlık ve Bitiklerin Dil ve Üslup İncelemesi" adlı çalışmasında yer alan Kırım yarlık ve bitiklerinden de yararlanılmıştır (bk. Özyetgin, 1996).

"İdari Yapı" başlığı altında Kırım Hanlığı'nın yönetiminde söz sahibi kişiler, idari teşkilatta yer alan bürokrat ve memurlar, devlet yönetimindeki birimler, saray teşkilatı, kökü eski Cengiz töresine dayanan birtakım eski merasim ve usuller, Kırım

diplomatika geleneği, ilmiye teşkilatı ve askerî yapı ile ilgili kurumsal terminoloji incelenmiştir. Ayrıca Rus Çarlığı ile Lehistan-Litvanya Birliği'ne ait yabancı sivil ve askerî terminoloji bu başlık altında ele alınmıştır.

"Ekonomik Yapı" başlığında, Kırım Hanlığı'nın idari yapısı ve coğrafi konumundan kaynaklanan Hanlık gelirlerine, ticari terimlere, ticari hayatta kullanılan para birimlerine, ölçü ve tartı birimlerine kadar uzanan sözcükler değerlendirilmiştir.

"Sosyal ve Kültürel Yapı" başlığı altında ise Kırım Hanlığı'ndaki tebaa ile ilgili sosyal terimler, bölgeye ait özel günler, saray halkının giyim kuşamı ve hususi eşyaları gibi özel terminoloji incelenmiştir.

Kırım resmî yazışmalarından tespit edilen kurumsal terminolojinin köken, ses, şekil ve anlam bilgisi bakımından incelenmesinde çıkış noktası, Türk dilinin bilinen en eski belgelerinin bulunduğu Köktürk ve Eski Uygur (8.-9. yüzyıllar) dönemi olmuştur. Söz konusu dönem için Köktürk Yazıtları ve devamında Budist ve Mani çevresinde gelişen Eski Uygurca dil malzemesi, sözlük ve dizin yayımlarından (Bang & Gabain, 1931; DTS; Röhrborn, 2010; Röhrborn, 2015; Röhrborn, 2017; Tekin, 2013, Wilkens, 2021) yararlanılmıştır.

Eski Türkçenin son devrini teşkil eden ve İslami gelenek çerçevesinde gelişen Karahanlıca için dönemin Türk dilleri ve sosyo-kültürel yapısı hakkında geniş bilgiler veren MK'ye ve söz varlığı bakımından zengin olan KB'ye başvurulmuştur. Türkçe kökenli sözcüklerin etimolojik izahı ile yabancı kökenli Eski Türkçe terimlerin tespiti için ise Türk dilinin etimolojik sözlüklerinden (ED; Räsänen, 1969; Sevortyan, 1974; Sevortyan, 2003; Stachowski, 2019; TDES; Tietze, 2016a; Tietze, 2016b; Tietze, 2019; TMEN I-IV) yararlanılmıştır.

Kırım Hanlığı'nın idari, ekonomik, sosyal ve ekonomik yapısına ait kurumsal terminoloji arasında, üzerinde durulması gereken bir diğer husus Moğolca kökenli terimler ile ilgilidir. Kırım Hanlığı'nda Altın Orda Hanlığı'ndan gelen birçok Moğolca kökenli terim kullanılmıştır. Söz konusu terminolojinin Moğol İmparatorluğu, Altın Orda ve Kırım sahasındaki kullanımları için ilgili sahaların temel kaynakları kullanılmıştır (bk. Barthold, 1990; Barthold, 2013; Grosset, 1980; Vladimirtsov, 1995). Ayrıca Kırım resmî yazışmalarındaki Moğolca sözcüklerin filolojik incelemesi ve bu sözcüklerin Orta Moğolcadaki biçimlerinin tespiti için

ilgili temel kaynaklardan (bk. Nagy, 1997; Ölmez, 2014; Ölmez, 2015; Ölmez, 2016; Poppe, 2009; Schönig, 2010; Sertkaya, 1992; TMEN I-IV) yararlanılmıştır.

Sözcüğün Kırım Hanlığı sahasına gelinceye kadar uğradığı ses, şekil ve anlam değişimlerini takip etmede önemli olan Orta Türkçe dönemine ait eserler de konu külliyatında yer almıştır. Buna göre Kırım Hanlığı resmî dilinin tarihî Kıpçak sahası içinde bulunması nedeniyle, 13.-14. yüzyılları kapsayan Altın Orda sahası dil malzemesi ile Memlük-Kıpçak sahası eserleri terminolojinin tarihî seyrini gösterme açısından önem arz eder. Aynı zamanda Altın Orda Hanlığı'na ait resmî yazışmalar (bk. Özyetgin & Kemaloğlu, 2017), Kırım Hanlığı'nda izleri görülen eski devlet teşkilatı ve diplomatika geleneği ile ilgili terminolojiyi belirlemede birinci elden kaynak olmuştur.

Altın Orda'nın bölgeye siyasi bakımdan hâkim olduğu dönemde (13.-14. yüzyıllar), Karadeniz'in kuzeyinde yazıya geçirilmiş CC ile Memlük-Kıpçak sahasında yazılmış sözlük, gramer ve fıkıh kitapları (İM, Kİ, KK, TA, TZ), tarihî Kıpçak Türkçesinin söz varlığını belirlemede kullanılmıştır.

Orta Türkçe döneminin bir diğer kolunu oluşturan Harezm Türkçesi eserleri de konu külliyatı içinde yer almıştır. Buna göre Kırım sahasında görülen Türkçe kökenli sözcüklerin ses, şekil ve anlam bilgisi bakımından karşılaştırması için Harezm sahasındaki temel eserlerin (NF, KE, ME) dizinleri taranmıştır.

Kırım Hanlığı'na ait kurumsal terminolojinin Türk dilinin Doğu sahası ile olan ilişkisini gösterme açısından, konu külliyatına Çağatayca dönemi de alınmıştır. Buna göre Çağatay sahasındaki önemli sözlük ve eserler taranarak (PdC., ŞSül., Abuşka, Senglah, ŞT, Babürname) Kırım Hanlığı'na ait kurumsal terminoloji ile olan benzerlikleri belirlenmeye çalışılmıştır.

Kırım Hanlığı'nın idari ve ekonomik terminolojisinde görülen Osmanlı tesiri, konu külliyatını Osmanlı Türkçesine de taşımıştır. Özellikle Osmanlı sahası aracılığıyla Kırım coğrafyasına geçen Arapça ve Farsça kökenli sözcükleri incelemek için Osmanlı sahasında yazılan temel sözlüklerden (KT; LN; Redhouse, 1880) yararlanılmıştır. Aynı zamanda 17. yüzyıl Osmanlı döneminin idari, ekonomik ve sosyo-kültürel söz varlığı hakkında önemli bilgiler veren *Evliya Çelebi Seyahatnamesi* (Evliya Çelebi, VII; Tulum, 2011) incelenmiştir.

Kırım resmî yazışmalarında yer alan Moğolca terimler ile Çağdaş Moğolcadaki sözcüklerin şekil ve anlam bakımından karşılaştırılması için önemli Çağdaş Moğolca sözlükler (Lessing, 1960; Kowalewskiy, I-III, Mostaert, 1968) kullanılmıştır.

Resmî yazışmalarda bulunan terminolojinin çağdaş Türk dillerindeki biçimleriyle olan ilişkisini göstermek amacıyla ise Kırım Tatarcası (Asanov vd., 1988 ve Useinov, 2005), Kazan Tatarcası (Öner, 2015), Başkurtça (Özşahin, 2017), Kazakça (Koç, vd., 2003) ve Kırgızca (Yudahin, 2011), Özbekçe (Magrufova, 1981; ÖTİL) ve Yeni Uygurca (Necip, 1995; UTİL) sözlüklerden yararlanılmıştır.

Kırım Hanlığı'nın kurumsal terminolojisinde Moğolca dışında, Arapça, Farsça, Rusça, Çince, Latince, Lehçe, Almanca, Macarca, Yunanca, Ukraynaca ve İbranice kökenli yabancı sözcükler de yer almaktadır. Bu nedenle yabancı kökenli sözcüklerin etimolojisini gösteren sözlüklere de başvurulmuştur. Buna göre, yabancı kökenli terimlerin Kırım sahasına hangi siyasi ve sosyo-kültürel hadiseler neticesinde girdiği hususunda değerlendirmeler yapılmaya çalışılmıştır.

Çalışmanın *Sonuç* bölümünde, Kırım resmî yazışmalarında incelenen idari, ekonomik, sosyal ve kültürel terminoloji hakkında genel bir değerlendirme yapılmıştır. Belgelerin dili ve üslubu ile ilgili yapılan tespitler ifade edilmiştir. Ayrıca dönemin siyasi ve sosyal hadiseleri neticesinde devletin kurumsal terminolojisindeki değişim tespit edilmeye çalışılmıştır. *Dizin* bölümünde, tez çalışmasında geçen kişi adları ile terimlerin geçtiği sayfa numarası verilmiş, ilgili terimin eş kullanımı ve farklı yazılışına çapraz göndermeler yapılmıştır.

2. KIRIM HANLIĞI'NIN TARİHÇESİ VE KIRIM RESMÎ YAZIŞMALARI

2.1. Kırım Hanlığı'nın Siyasi Tarihine Kısa Bir Bakış

Kırım Hanlığı 15. yüzyılın ilk yarısından, 18. yüzyılın sonlarına kadar Karadeniz'in kuzeyindeki coğrafyayı idare etmiş Tatar hanlığıdır. Altın Orda döneminde bu bölge, devlete bağlı valiler tarafından Kırım tümeni[1] olarak yönetilmiştir. Ancak Altın Orda'nın 15. yüzyılın başlarından itibaren siyasi gücünü kaybetmesiyle birlikte Hacı Gerey, Kırım bölgesinde bağımsızlığını ilan etmiştir (Kırımlı, 2022, s. 32).

Kırım Hanlığı, Altın Orda'nın 1419 yılından itibaren çözülmeye başlamasıyla[2] bu devletin hâkim olduğu bölgelerde kurulan Kazan Hanlığı, Astarhan Hanlığı, Büyük Nogay Ordası, Şîbanî Hanlığı ile birlikte merkezî idareden ayrılan diğer bir hanlık olarak görülür. Altın Orda[3] topraklarında birden fazla ordanın tesis edilmesinden sonra ise devletin adı, merkez şehir Saray'ı ifade eden Büyük (Ulu) Orda olarak anılacaktır. Bu dönemden sonra, Kırım Hanlığı'nın da içinde olduğu yeni bağımsız hanlıklar, Büyük Orda'nın hâkimiyeti için siyasi hak iddia ederek merkez ordaya karşı düşmanca bir tutum sergileyeceklerdir (Vásáry, 2014, s. 327).

Devletin ilk idarecisi ve Gerey hanedanlığının kurucusu (1441?) olarak kabul edilen Hacı Gerey Han döneminde tatbik edilen ilk politika, sınır komşuları olan Lehistan ve Rusya ile iyi geçinerek artık eski gücünden uzak olan Büyük Orda'yı yalnız bırakmak üzerine kurulmuştur (Smirnov, 2016, s. 163-165). Büyük Orda'nın yıkılışına kadar sürdürülen bu tutum ile Kırım'ın, iç ve dış siyasette kendi bağımsızlığını ispatlamaya çalıştığı görülmektedir.

Hacı Gerey oğlu Mengli Gerey Han'ın Taht Eli olan Saray'ı ele geçirmek için, Büyük Orda hükümdarı Seyyid Ahmed Han'a karşı 1474 yılında Moskova Knezi III. İvan ile tüccar ve Tatar beyleri aracılığıyla bir ittifak kurduğu

[1] Altın Orda Hanlığı'nda Kırım, Saray, Deşt-i Kıpçak ve Harezm ile birlikte *ulus begleri* tarafından yönetilen dört ana idari bölgeden biridir (Kamalov, 2003a, s. 204).
[2] Konu ile ilgili ayrıntılı bilgi için bk. (Kamalov, 2007).
[3] Altın Orda Hanlığı'nın siyasi tarihi hakkında bk. (Kemaloğlu, 2016, s. 98-149; Kemaloğlu, 2020, s. 273-292).

bilinmektedir (Kurat, 1972, s. 213). Kırım Hanlığı'nın Büyük Orda ile siyasi çekişmelerinin yaşandığı bu dönemde iç karışıklıklar ve taht kavgaları peyda olmuştur. Mengli Gerey Han'ın, kardeşi Haydar (Hayder) tarafından taht kavgasının içine çekilmesi üzerine han, Osmanlı Devleti ile diplomatik temas kurmak zorunda kalmıştır. Haydar'ın, etrafındaki Kırım bey ve mirzalarını (uruğlar) örgütleyerek ayaklanması neticesinde Mengli Gerey Han, Kırım'ın içlerinde tutunamayarak Cenevizlilere sığınmış ve bir süre sonra Kefe'de tutsak durumuna düşmüştür. Bu hususta Gerey hanedanından sonra Kırım'da en itibarlı aristokrat aile olan Şirinlerin başı Eminek Mirza'nın, Kefe'nin fethi için Sultan II. Mehmed'e büyük teşviki mevcuttur (Kurat, 1972, s. 214-215).

1475 yılında Kefe'nin Osmanlılar tarafından fethi, bölgedeki Ceneviz kolonilerinin ele geçirilmesine, böylelikle Karedeniz kuzeyindeki Türk hâkimiyetinin güçlenmesine sebebiyet vermiştir. Bu dönemde yeniden tahta çıkan Mengli Gerey'in hanlığının, doğrudan Osmanlı tabiiyetine geçip geçmediği tarihçiler tarafından tartışma konusu edilmiştir. Ancak 1475 yılında Mengli Gerey Han'ın Osmanlı sultanı II. Mehmed'e gönderdiği mektubun içerik ve üslubu, Kırım'ın bu dönemde Osmanlı himayesini kabul ettiğini gösterir (İnalcık, 2017, s. 66). Kırım'ın siyasi ve sosyo-kültürel yapısında önemli bir dönüm noktası olan bu siyasi gelişme neticesinde Hanlık, dış politikada bağımsız bırakılarak özel bir statüye kavuşturulmuştur. Bu statü, Kırım Hanlığı'nın özellikle 17. yüzyılın sonlarına dek doğuda Kafkasya'dan batıda Besarabya'ya, güneyde Karadeniz kıyılarından, kuzeyde Rusya'nın Belgorod bölgesine kadar siyasi ve sosyo-kültürel nüfuzunun yayılmasına imkân tanımıştır.

Mengli Gerey Han'ın son saltanat dönemi (1478-1514), Kırım Hanlığı'nın siyasi hâkimiyetinin kuzeye doğru genişlediği ve iç teşkilatta önemli adımların atıldığı zamanı kapsar. 1479 yılında dış politikada Moskova Knezliği ile ittifak yapan han, bu suretle Büyük Orda-Lehistan cephesine karşı Ruslarla birleşmiştir. Mengli Gerey Han, Büyük Orda hanı Seyyid Ahmed Han'ın 1480 yılında Moskova Knezi III. İvan'a karşı düzenlediği sefer sırasında Saray'a saldırmış ve bunun sonucunda Moskova'nın Büyük Orda hâkimiyetinden tamamen çıkmasına imkân tanımıştır. Moskova ile Kırım ittifakının devamı ve Kırım Hanlığı'nın Lehistan tarafına yağma ve esir amaçlı düzenlediği seferler, Moskova'yı siyasi açıdan güçlü konuma getirmeye başlamıştır. Bu dönemde Moskova tarafının (III. İvan) Kırım Hanlığı ile

arasını iyi tutmak için zaman zaman hediyeler gönderdiği de görülmektedir (Kurat, 1972, s. 219).

Mengli Gerey Han'ın 1502 yılında Saray[4]'a sefer düzenlemesi Altın Orda'nın tamamen dağılmasına yol açar. Bu dönemden sonra Kırım-Rus ittifakı son bulmuş ve bu iki devlet, eski Altın Orda coğrafyasındaki siyasi hâkimiyet için mücadeleye girişmiştir (İnalcık, 2017, s. 6; Williams, 2013, s. 15).

Büyük Orda'nın yıkılması neticesinde Hanlık, bu devletin varisi olduğunu ilan etmiştir. Bu tutum, Kırım Hanlığı'nın dış siyasetteki temel politikasını belirlemiştir. Büyük Orda'nın yıkılması ile 16. yüzyılın başlarından itibaren bölgenin önemli siyasi güçlerinden olan Kırım Hanlığı, siyasi nüfuzunu Deşt-i Kıpçak ve Rusya'nın güney sınır bölgelerine kadar yaymaya çalışmıştır[5].

I. Mehmed Gerey Han (1514-1523) döneminde Rusya coğrafyasına gerçekleştirilen başarılı yağma seferleri neticesinde[6] Moskova tarafı 1521 yılından itibaren Kırım Hanlığı'na *tiyiş* başlığı altında yıllık hazine vermeyi kabul etmiştir (Kurat, 1972, s. 230). Buna göre Kırım'ın Rusya'yı siyasi nüfuzu altına alma çabalarının sonuç verdiği görülür. Bu dönem itibarıyla savaş dönemlerinde Rusya ve Lehistan tarafına yapılan yağmalar, barış döneminde ise bu iki devletten yıllık olarak alınacak haraç ve hediyeler Hanlık için hayati önem arz etmiştir.

16. yüzyılın ilk yarısı gerek siyasi gerekse askerî açıdan Kırım Hanlığı'nın en güçlü dönemi olarak görülür. Özellikle I. Sahib Gerey Han döneminde (1532-1551) Hanlık, bölge siyasetine yön vermede önemli bir konuma gelmiştir. Bu dönemde Kazan ve Astarhan hanlıklarını idare için Gerey hanedanı mensupları tahta çıkarılarak bir süre de olsa bu bölgelerin Kırım nüfuzu altında kalmaları sağlanmıştır. Moskova tarafının yayılmacı politikası ile birlikte iki devlet arasındaki çıkar çatışması sürmüş ve Kırım-Rus ilişkileri bozulmaya devam etmiştir (İnalcık, 2017, s. 112).

16. yüzyılın ortalarında Rusların Azak'a inmesi ve Türkistan ile Azak arasındaki ticari yolları Astarhan'da kesmeleri, Astarhan'dan güneye inen hac

[4] Şehrin (Saray-ı Batu) bu dönemden sonra idari ve ekonomik önemini kaybetmesine rağmen 1578 yılına kadar varlığını sürdürdüğü bilinmektedir. Saray şehrinin sosyo-ekonomik yapısı hakkında bilgi için ayrıca bk. (Kamalov, 2009b, s. 121-122).

[5] Kırım Hanlığı'nın hâkimiyet alanı ve nüfuz bakımından en güçlü olduğu dönemde dahi, hiçbir zaman Altın Orda'nın gücüne erişemediği malumdur (Kırımlı, 2022, s. 33).

[6] 16. yüzyılın ilk yarısında Moskova tarafına Kırım Tatar ve Nogaylar tarafından kırk üç büyük sefer düzenlendiği bilinmektedir (Davies, 2007, s. 17).

yolunun Ruslar tarafından engellenmesi Kırım Hanlığı ile Osmanlı toprakları için tehdit oluşturmuştur. Bu hadiseler neticesinde Osmanlı, 1568 yılında Rusların elinde olan Astarhan'a sefer düzenleme kararı almıştır (Ürekli, 1989, s. 49). 1569 yılında Azak'tan başlatılan seferde Osmanlı donanmasının Don Nehri boyunca yukarıya hareketini Devlet Gerey Han komutasındaki Kırım Tatar ordusu karadan takip etmiştir. Kefe beylerbeği Kasım Paşa tarafından kumanda edilen birleşik Osmanlı, Tatar ve Nogay ordusu, teçhizat ve zahire bakımından yetersizlik, Astarhan dolaylarındaki Nogayların yeterli destek vermemesi, iklim şartları gibi nedenlerle Astarhan'ı alamamış, birlikler Azak'a geri çekilmiştir (Kurat, 2011, s. 120-135; Williams, 2013, s. 16). Bu başarısız sefer neticesinde Rusların bölgedeki siyasi nüfuzunu sağlamlaştırdıkları ve Kırım Hanlığı'nı tehdit etmeye devam ettikleri görülür.

I. Devlet Gerey Han döneminde (1551-1577), Kazan ve Astarhan hanlıklarının Rusların eline geçmesi ve bu bölgelerin diplomasi yoluyla elde edilemeyeceğinin anlaşılması ile 1571 yılında Moskova tarafına bir sefer düzenlenmiştir (Kurat, 1972, s. 239). Bu seferde Livonya Savaşı fırsat bilinerek Rus ordusu gafil avlanmış ve Moskova tahrip edilmiştir[7]. Bu hadise neticesinde I. Devlet Gerey Han'a "Taht Algan" unvanı verilmiştir (Ürekli, 1989, s. 57). Buna rağmen Astarhan ve Kazan hanlıkları Ruslara bağlı kalmış, sefer sonrası diplomaside büyük bir başarı sağlanamamıştır (Kurat, 1972, s. 241).

Kırım Hanlığı'nın, bölge siyasetindeki gücünü kabul ettirme politikasında Moskova'ya karşı 17. yüzyılın ortalarına kadar başarılı olduğu görülmektedir. Bu dönemden itibaren Rusya güneye doğru genişleyip bu coğrafyayı baskı altına aldıkça, Kırım-Rusya güç dengesi Rusya lehine değişmeye başlayacaktır. III. İslam Gerey Han döneminde (1644-1654), Osmanlı tarafından Kırım'ın siyasi bakımdan yarı bağımsız statüde tutulduğu ve hanın Kazaklar ile birleşerek Ruslara karşı sefer düzenlediği malumdur. Hanın, dönemin Kazak hetmanlarıyla iyi ilişkiler kurduğu, Lehistan ve Rusya'ya karşı cephe oluşturarak bölge siyasetinde güçlü kalmaya çalıştığı görülmektedir (İnalcık, 2017, s. 336-338). Ancak Rus tarafının güneye doğru genişleme politikası Kırım Hanlığı'nın tüm siyasi baskılarına karşın engellenememiştir.

[7] 1571 Moskova seferinde Kırım Tatar ordusunun Moskova'da büyük bir yıkıma yol açtığı ve onbinlerce esir alarak Kırım'a döndüğü bilinmektedir (Williams, 2013, s. 16-17).

Çar I. Petro döneminde Kırım'a verilen yıllık hazinenin tek taraflı kaldırılması (1686) ve aynı yılda Rusya'nın Osmanlı-Kırım cephesine karşı Mukaddes İttifak'a katılması (Kurat, 1972, s. 255), Hanlığı siyasi ve ekonomik bakımdan olumsuz yönde etkilemiştir. Osmanlı-Kırım tarafının Mukaddes İttifak'a karşı yapılan savaştan mağlup ayrılması ve 1700 yılında imzalanan İstanbul Antlaşması neticesinde Rus Çarlığı müstakil bir devlet olarak tanınmış, Kırım tarafı Rusya'dan aldığı yıllık vergiden vazgeçmek zorunda kalmıştır. Bu siyasi hadise neticesinde Rusya, diplomatik bakımdan büyük prestij kazanacak, Kırım üzerindeki siyasi baskısını daha da arttıracaktır (İnalcık, 2017, s. 329-330).

1700 tarihli İstanbul Antlaşması'ndan sonra Kırım'ın Rus coğrafyasına yağma yolu tamamıyla kapanmış, Rusya'nın yıllık vergilerden muaf tutulması ile de Kırım Hanlığı'nın siyasi ve ekonomik bakımdan çöküşü hızlanmıştır. 18. yüzyılın ilk çeyreğinde Kırım'da iç huzursuzluklar artarken Rusya'da II. Katerina'nın hükümdarlığı sonrasında 1730'larda devlet istikrara kavuşmuştur. Bu dönem itibarıyla Rus tarafı Lehistan, Osmanlı ve Kırım topraklarına genişleme politikası izlemiştir (Ayhün, 2014, s. 122-123). 1768-1774 Osmanlı-Rus Savaşı neticesinde imzalanan Küçük Kaynarca Antlaşması[8] (1774) ile Kırım, Osmanlı tarafından müstakil bir hanlık olarak tanınmıştır. 1779 Aynalıkavak Tenkihnamesi ile Kırım Hanlığı'na Osmanlının müdahalesi olmadan dilediği gibi kendi hanını seçme hakkı tanınmış, 1783 yılında II. Katerina'nın yayımladığı beyanname ile Rusya Kırım'ı ilhak etmiştir[9] (Kurat, 1972, s. 267-270).

2.2. Kırım Hanlığı'nın İdari Yapısı

Kırım Hanlığı'nın kurulduğu dönemdeki idari yapısı, Altın Orda devlet teşkilatının bir devamı niteliğindedir (İnalcık, 2017, s. 19). Büyük Orda'nın yıkılışı ile başsız kalan önemli aristokrat aileler Kırım'a göçmüş ve Kırım Hanlığı'nın devlet teşkilatının geliştirilmesinde büyük pay sahibi olmuşlardır (İnalcık, 2017, s. 53).

Kırım Hanlığı devlet teşkilatında, kökü Altın Orda devlet geleneğine dayanan en önemli yapıyı, idarede ve siyasette devletin en belirleyici unsurları olan aristokrat aileler oluşturmuşlardır. Bu ailelerin başı *beg* unvanı alır ve Kırım'da

[8] Küçük Kaynarca Antlaşması'ndan (1774) Kırım Hanlığı'nın yıkılışına kadarki süreç için bk. (Kuzucu, 2013, s. 36-70).
[9] Kırım Hanlığı'nın siyasi tarihi hakkında ayrıntılı bilgi için ayrıca bk. (Ahmet Cevdet Paşa, 2022; Derman, 2016, s. 320-372; Zaytsev, 2017).

ḳaraçı begi diye adlandırılan kabile reislerini teşkil ederdi. Kırım Hanlığı'nın ilk döneminde bu aileler, Şirin, Barın, Argın ve Kıpçak iken zamanla son iki aile yerine Sicivut ve Moğol kökenli Mangıt[10] aileleri nüfuz kazanmışlardır (Ürekli, 1989, s. 77). Bu aristokrat kabile beyleri, devlet idaresindeki toprak sisteminin en temel yapısını oluşturmuşlardır. Cengiz devlet teşkilatının devamı olan bu sistem Kırım Hanlığı'nda da tatbik edilmiş ve devlet toprakları tımar olarak hanedan üyeleri, Karaçı beyleri ve mirzalar arasında bölüştürülerek idare edilmiştir (İnalcık, 2017, s. 19-20).

Kırım Hanlığı'nın idari yapısında, eski devlet geleneğine dayanan merasim ve usullerin önemli bir yer tuttuğu görülmektedir. Bunlar temelini Cengiz yasalarından alan ve Altın Orda döneminde son hâlini almış birtakım uygulamalardır.

Hanlık, Rusya ve Lehistan'ın Altın Orda'nın siyasi gücünü kabul ettiğine işaret eden birtakım merasim ve usullerin aynı şekilde Kırım'a da uygulanmasını istemiştir. Bu merasim ve usuller; Kırım sarayında yabancı elçilerin uyması gereken protokol işlemleri, barış döneminde Lehistan ve Rusya'dan alınan yıllık haraçlar, hanedan üyeleri, bey, mirza ve saray personelinin rütbesine göre talep edilen hediyeler ile barış antlaşması imzalanırken yapılması gereken birtakım uygulamalarla ilgilidir. Osmanlının Kırım Hanlığı'nı dış politikada nispeten serbest bırakması, devletin hâkim olduğu coğrafyadaki siyasi ve ekonomik gücün devamına yardımcı olmuştur. Kırım Hanlığı'nın saray protokolünü teşkil eden tüm bu merasim ve usullerin, devletin siyasi ve ekonomik gücüne bağlı olarak 17. yüzyılın sonlarına kadar büyük ölçüde uygulanabildiği görülmektedir.

Kırım resmî yazışmalarında devlet töresini ifade eden en eski terim, Moğolca *yosun* sözcüğüdür. 1592 tarihli II. Gazi Gerey Han yarlığında bu tür kaideler *yosun* terimi yanında *ʿādet* adını almıştır. 17. yüzyılın başlarından itibaren ise kökü Cengiz devlet geleneğine dayanan bu teamüller, *eski töre* (KHYH, 261/253), *ḳānūn* (KHYH, 11/136), *ḳānūn-ı ḳadīm* (KHYH, 29/56), *āyīn* (KHYH, 25/15), *āyīn-i ḳadīm* (KHYH, 99/6-7), *āyīn-i ḳadīme-i Çingizī* (KHYH, 133/9) olarak da anılmıştır.

Kırım Hanlığı'nın eski devlet töresine göre önem verdiği kaidelerden biri, yeni han tahta geçtiğinde yabancı devletlerle barışın yenilenmesi üzerinedir. İmzalanan barış şartları, genel teamüle göre yalnızca mevcut han ile yabancı

[10] Kırım Hanlığı'ndaki Mangıt kabilesi için bk. (Başer, 2015, s. 75-98).

hükümdar arasındaki antlaşmayı kapsardı. Bu nedenle yabancı devletlerde veya Kırım'da gerçekleşen hükümdar değişikliğinde yeni bir barış şartnamesinin imzalanması gerekirdi. Aksi takdirde Kırım Hanlığı, kendisini Rusya ya da Lehistan ile savaş hâlinde görür ve devletin siyasi ve ekonomik idamesi için bu devletlere karşı sefer düzenlemeyi hak olarak görürdü. Nitekim 1642 tarihli IV. Mehmed Gerey Han yarlığında, tahta yeni geçen handan dolayı Rusya ile barışın yenilenmesi gündeme gelmiştir. Ancak Kırım'da ikamet eden Rus elçilerinin barış imzalamaya yanaşmaması üzerine sultanlar, Karaçı beyleri ve ileri gelen komutanların bu durumu fırsat bilip Rus topraklarına yağmaya gitmek istediklerini hana arz ettikleri bilinmektedir (KHYH, 62/22-26).

Resmî yazışmalardan anlaşıldığı üzere Kırım Hanlığı, Altın Orda'nın Rusya'yı himaye altında tuttuğu dönemde olduğu gibi, kendi siyasi nüfuzunu Ruslara kabul ettirmek için eski diplomatik merasim ve usulleri devam ettirmeye çabalamıştır. Buna göre yeni hanın tahta geçtiği dönemlerde Kırım tarafı eski âdete göre, Rus çarı ve Leh kralı tarafından gönderilecek elçi heyetini Bahçesaray'a beklerdi. Bahçesaray'a gelen yabancı elçi heyeti hanın huzuruna alınır ve barış görüşmeleri başlatılırdı. Yabancı hükümdarların iyi dileklerini bildirmek için hana elçiler aracılığıyla *bölek selām* adı verilen hediyeler sunması da eski teamül gereğiydi (KHYH, 36/32-34).

Barışta karar kılınması üzerine ise Altın Orda'nın siyasi mirasçısı olduğunu göstermek suretiyle hanın altın mührünü taşıyan bir *altunlı şarṭ-nāme* (KHYH, 1/56), altın payza takılarak elçilere teslim edilirdi (KHYH, 15/75). Bu tür barış sözleşmeleri yazışmalarda *altun payṣalu ʿahd-nāme-i hümāyūn* olarak anılırdı (KHYH, 23/68). Altın payza takma merasimi devlette yalnızca Kırım hanlarına ait bir ayrıcalıktı. *Ḳalġay* ve *nūre'd-dīn sulṭānlar* ise han tarafından imzalan barış antlaşmasını onaylamak için teamül gereği yabancı elçileri huzura alırlar ve ilgili devlete hususi elçi heyeti gönderirlerdi (KHYH, 8/40-41). Devlet teamülüne göre han kardeşleri sultanlar, başta Şirin, Kantemür, Mankıt beyi olmak üzere tüm bey ve yurt mirzaları, Hanlık ordusu, Kırım ve Nogay halkı şartnameye uymakla yükümlüydü (KHYH, 12-94-99, 15/131-136).

Kırım hanlarının vefatı veya Osmanlı tarafından azli durumunda, İstanbul'dan gönderilen yeni hanın cülusu gerçekleşene kadar hâlihazırda Bahçesaray'da bulunan Rus elçileri *rehin* olarak tutulurdu (KHYH, 160-6-8). *Cülūs-ı*

hümāyūn gerçekleştikten sonra ise yeni han divanı toplardı. Divanda Rus çarı tarafından eski hana gelen ve iyi ilişkiler tebliğ eden *muḥabbet-nāme* üzerinden son durum istişare edilirdi. Bey ve mirzalar ile yapılan değerlendirme neticesinde uygulanacak politikada karar kılınırdı (KHYH, 160-48). Belirli durumlarda ise tahta yeni geçen han, yabancı elçilerin gelmesini beklemeden barış yenilemek için Tatar elçi heyeti gönderirdi. Hanlık eski kaideler gereğince, barışın temel şartı olarak yıllık alınan haraç ve hediyeleri gündeme getirirdi (KHYH, 10/20-34).

Kırım Hanlığı, savaş hâlindeyken yapılan barış müzakerelerinde ise farklı bir politika izlemiştir. Buna göre her iki ülkeye ait elçi heyeti sınır bölgesinde bir araya gelir, Kırım Hanlığı'nın şart koştuğu yıllık haracın Tatar heyetine teslimi üzerine barış müzakereleri başlatılırdı. Her iki taraf elçilerinin anlaşması üzerine hazine Rus ve Tatar elçilerin refakatinde Bahçesaray'a getirilir, huzura alınan yabancı elçiler nezdinde Kırım hanı bizzat Kurân-ı Kerim'e el basıp yemin ederdi (KHYH, 12/117-122).

1668 tarihinde, Adil Gerey Han döneminde Lehlerle yapılan barış görüşmeleri sınır bölgesinde yapılmış ve bu müzakereleri Tatar heyeti başkanı olarak *ḳalġay sulṭān* yürütmüştür. Barış hükmü gereğince Leh tarafı, yıllık hazinenin Kırım'a verileceğini güvence için iki *boyarı* Tatar heyetine *rehin* bırakmıştır (KHYH, 205/17-38). Adil Gerey Han döneminde yazılmış 1668 tarihli bu yarlıkta, barış antlaşması *ṣulḥ-nāme* olarak zikredilmiştir (KHYH, 205/26).

Barış müzakereleri yabancı devletlerin başkentlerine gönderilen Tatar heyeti aracılığıyla da gerçekleştirilebilirdi. 1647 tarihli III. İslam Gerey Han yarlığı bu dönemdeki Rus-Tatar barış görüşmelerinin Moskova'da yürütüldüğünü göstermektedir. Moskova'ya gönderilen Tatar heyetin başında hanın baş müşaviri *uluġ aġa* bulunmuştur. Barış şartlarında uzlaşılması üzerine, hanın yakın kişisi ve diğer ileri gelenler barış yemini edip Rus heyet önünde Kurân-ı Kerim'e el basmışlardır. Bunun üzerine Moskova'daki Tatar heyeti, bir *çapḳun* "atlı" ile antlaşma metnini Kırım'a göndermiştir. Antlaşmanın resmiyet kazanması için Kırım'da ikamet eden Rus elçi heyeti huzura alınmış ve Moskova'dan gelen barış şartları hükmünce Kırım hanı antlaşmayı mühürlemiştir (KHYH, 112/79-94). Bu gibi durumlarda han dışında *ḳalġay* ve *nūre'd-dīn sulṭānların* her biri, *çapḳun* ile gelen *örnek* üzerinden hususi olarak *şarṭ-nāme* yazdırırlardı (KHYH, 112/94-101).

Hanın altın payza taktığı şartname ile diğer sultanların mühürlediği antlaşma metinleri, belgelerde *sipāhī* diye anılan Rus atlısı ile Moskova'ya gönderilir, böylelikle antlaşma yürürlüğe girerdi (KHYH, 112/99-109). 1654 tarihli IV. Mehmed Gerey Han yarlığında Lehlerle gerçekleştirilen barış müzakerelerinin, Kırım'dan Varşova'ya gönderilen Tatar heyeti tarafından idare edildiği görülüyor. Buna göre heyet, Leh kralı II. Yan Kazimir, Leh beyleri, ruhbanların önünde yemin etmiş ve sonrasında antlaşma maddelerini bildiren bir hat yazılmıştır. Antlaşma hükümlerinin Bahçesaray tarafından onayı üzerine Tatar hanı, *altun payṣalu ʿahd-nāme* yazdırıp bu metni Leh elçisine teslim etmiştir (KHYH, 165/17-34).

Diplomatik ilişkileri yöneten Tatar elçi heyetinin başında, *uluġ ėlçi* (KHYH, 4/31) ve *uluġ baḫşı* "başkâtip" (KHYH, 10/33, 25/24-25) bulunurdu. Resmî yazışmalarda 16. yüzyılın sonlarından itibaren elçibaşı için *uluġ ėlçi başı* (KHYH, 140/14), *ėlçi begi* (KHYH, 5/98), *ėlçi başı* (KHYH, 139/26, 176/17, 240/25, 245/16, 250/62, 269/34, 378/8) ve *baş ėlçi* (KHYH, 183/23, 284/20) terimleri de kullanılmıştır. Ayrıca 1642 tarihli IV. Mehmed Gerey Han yarlığında bu makam, *büyük ėlçi* (KHYH, 67/7) olarak da zikredilmiştir.

Kırım Hanlığı saray protokolüne göre yabancı elçilerin huzura alınması, hediye ile yıllık hazinenin teslimi, esir değiş tokuşu ve elçilerin barış zamanındaki ikameti esnasında belirli kaidelere uyulurdu. Bunlar genel manada temeli eski Cengiz töresine dayanan ve Kırım'ın siyasi gücünün yabancı devletler tarafından kabul edildiğine işaret eden birtakım merasim ve usullerden oluşurdu. Hanlık, barış hâlinde bulunduğu devlet hükümdarının değişmesi durumunda yeni kral veya çarın tanındığını bildirmek için ilgili ülkeye büyükelçi heyeti gönderirdi (KHYH, 2/5-6). Barış nişanesi için Tatar heyetinin yeni hükümdar huzuruna çıkarak hanın gönderdiği *yeŋil bölekleri* "hafif hediyeler" takdimi eski âdettendi (KHYH, 5/105). Diplomatik ilişkilerin barış içinde devamı üzerine, özellikle Lehistan ile geliştirilen diplomaside Kırım'da bulunan yabancı elçilerin normal şartlarda iki aydan fazla tutulmadan ülkelerine dönmelerine izin verilirdi. 1520 tarihli I. Mehmed Gerey Han ve 1592 tarihli II. Gazi Gerey Han yarlıklarında bu durum söz konusu edilmiştir (KHYH, 1/30-31, 4/60).

Kırım resmî yazışmaları, özellikle 17. yüzyıla ait Kırım-Rusya elçilik merasimleri hakkında önemli bilgiler vermektedir. Bahçesaray'da han huzuruna alınan Rus elçi heyeti mensupları, belgelerde *uluġ ėlçi* "büyükelçi" ile *baş yazuvçı*

“başyazıcı” olarak adlandırılmışlardır (KHYH, 12/11-12, 16/10-13). Yazışmalarda Rus büyükelçisinin başkâtibi 1624 tarihli III. Mehmed Gerey Han yarlığı itibarıyla Rusça “sekreter, kâtip” anlamındaki *diyaḳ* (< Rus. дьяк) terimiyle de anılmıştır (KHYH, 8/21).

Hanlık, Rusya’dan yıllık olarak alınan hazine ve tiyişlerin Tatar ve Rus heyetler aracılığıyla Hansaray’a getirildiği dönemde yabancı elçi ve atlı heyetlerine birtakım protokol işlemleri uygulardı. Buna göre sınır bölgesinde Tatar heyeti tarafından karşılanmak üzere Moskova’dan yola çıkan *uluġ ḫazīne* haberini Kırım’a gelen bir Rus *çapḳun (çapġun, sipāhī)* “ulak” bildirirdi. Yine sipahilerin han huzuruna çıkıp *yeŋil bölekler* “hafif hediyeler” sunması beklenirdi (KHYH, 17/197-198). Hazinenin sınırda Tatar heyeti tarafından karşılanması ve Rus elçi heyeti ile birlikte Kırım’a getirilmesi sonrasında ise yabancı heyetten ileri gelen kişiler *körünüş* (KHYH, 62/12, 324/11)*/körüniş* (KHYH, 156/10) denen arz odasına alınırlardı. Büyükelçi ve sekreterin arz odasına kabulüne *körünüş bėrmek* denirdi (KHYH, 82/14).

Kırım Hanlığı’nda yabancı elçilerin doğrudan huzura alınıp dinlenmesi geleneğinin I. Bahadır Gerey Han döneminden (1637-1641) önce bulunmadığı, diplomatik ilişkilerin esasen *ulu aġa (ėşik aġası, ḳapu aġası)* ve Karaçı beyleri tarafından *ėlçi dīvānı* denen yerde (KHYH, 124/68-70) yürütüldüğü anlaşılıyor. Ancak diplomatik ilişkileri daha sağlıklı gerçekleştirmek ve yanlış anlaşılmalara mahal vermemek amacıyla I. Bahadır Gerey dönemi itibarıyla elçi divanlarına hanın da katılmaya başladığı ve protokole doğrudan dâhil olduğu anlaşılmaktadır. 1640 tarihli I. Bahadır Gerey Han yarlığında, aynı uygulamanın Rus çarı I. Mihail tarafından da gerçekleştirilmesi istenmiştir (KHYH, 48/80-84). Han, vezirler, Karaçı beyleri, ileri gelen mirzalar ve yabancı elçilerin bulunduğu bu divana, III. İslam Gerey Han dönemi (1644-1654) itibarıyla Osmanlı tesiriyle *dīvān-ı ʿālī* (KHYH, 111/20), *dīvān-ı ʿadālet-ʿunvān* (KHYH, 139/10) ve *dīvān-ı ʿālī-şān* (KHYH, 139/124) adları verilmeye başlanmıştır.

Elçi divanında, kürkler, balık dişleri, değerli kumaşlar, inci tesbihler ve nakdî ödemelerden oluşan *uluġ ḫazīnenin* hana tesliminden önce gelenek hâline gelmiş birtakım merasim ve usuller mevcuttu. Yabancı elçiler, eski kaidelere göre *ḳalpaḳlarını* çıkarıp mirzalara teslim eder, bundan sonra *körünüşe* alınırlardı (KHYH, 121/9-12).

Huzura alınan Rus *uluġ ėlçi* "büyükelçi" ve *diyaḳ* "sekreter", önce Kırım hanları tarafından büyük rağbet gören av kuşlarını teslim ederlerdi. Bunlar, hanların av partilerinde sıklıkla kullandıkları *şunḳar* "sungur" ve *ḳarçıġa* "akdoğan" kuşlarıydı. Yol esnasında kaybolan veya eksik getirilen her bir kuş için 1000 altın talep edilmesi, sarayda av kuşlarına büyük önem verildiğini gösterir. Bunların önünden ya da ardından ise iyi dileklerde bulunmak ve Tanrı nimetini göstermek için *ėtmek* "ekmek" ve sandıkla *araḳı ḫorilḳa* "votka" hediye edilirdi. Bu protokol işlerinden sonra hana hususi olarak getirilen kürk, esvap ve diğer hediyeler, Rus elçiler tarafından teker teker çıkarılarak hana takdim edilirdi (KHYH, 261/67-70, 261/126-127, 262/48-51). Bu merasim bittikten sonra elçilerle sohbet edilir ve barış niyetini göstermek için Rus büyükelçi ve sekretere *ḳaftanlar* giydirilirdi (KHYH, 87/12-15, 88/77-10). 1657 tarihli IV. Mehmed Gerey Han yarlığında, han huzuruna alınan Rus *uluġ ėlçi* "büyükelçi" ve *sipāhīlere* "atlı habercilere" *muʿtād-ı ḳadīm* "eski âdet" üzere ikişer kat *ḫilʿatler* giydirildiği belirtilmiştir (KHYH, 183/7-8). Bu merasim ve usuller yerine getirildikten sonra Rus elçi ve atlı heyetlerinin Kırım'da ikameti sağlanırdı.

Yabancı elçilerin Kırım'da kaldıkları süre zarfında ihtiyaçlarının karşılanması için *yevmī nafaḳa* "günlük harçlık" verilirdi (KHYH, 15/210). 1632 tarihli Canıbek Gerey Han yarlığında, aynı şekilde Moskova'da bulunan Tatar elçi ve atlı heyetlerine Çarlık tarafından eksiksiz bir şekilde *künlik ʿulūfe* "günlük harçlık" verilmesi talep edilmiştir (KHYH, 21/179-180).

Hazine teslimatı gerçekleştikten sonra Kırım'da görevi son bulan Rus heyeti mensuplarının tutulmadan Moskova'ya gönderilmesi de eski teamül gereğiydi. Buna göre Rus *ḳuşçı, ʿarabaçı* ve *yol aġaları* anlaşma usulüne göre kısa süre zarfında Moskova'ya gönderilirlerdi (KHYH, 334/6-7). Rus elçi heyetindeki ileri gelen kişiler olan *uluġ ėlçi, baş tılmaç* "baş tercüman", diğer iki *tılmaç* ve *baş yazıçının* Bahçesaray'da ikametleri sırasında günlük *ʿulūfelerinin* eksiksizce verilmesi ve *ėlçilik ėwlerde* kalmaları teamül gereğiydi (KHYH, 219/86-90). Canıbek Gerey Han'ın ikinci saltanat dönemi kalgayı Devlet Gerey Sultan'a ait tarihsiz bir mektupta, Rusya'ya hareket eden büyükelçi heyetinin Moskova'da ikameti için gerekli hazırlıkların yapılmasını haber vermek üzere önden Tatar bir *çapḳun ėlçi* "atlı haberci" gönderildiği malumdur. Kalgay sultanın hattında, büyükelçi heyetinin Moskova'da kalacağı elçi evi *ḳonaḳ* olarak adlandırılmıştır (KHYH, 305/6-9).

Kırım resmî yazışmalarında ayrıntılı bilgi verilen bir başka husus savaş esirlerinin değiş tokuşu esnasında uygulanan usullerdir. Devletler diplomatik temaslar sonucu barışa karar kıldığında, genelde savaş esirlerinin *culuv* "fidye" (KHYH, 3/5) karşılığında iadesi gerçekleşirdi. Kırım Hanlığı'nın Rusya için önem arz eden esir komutanların iadesinde önemli miktarda fidye parası talep ettiği ve bunu devlet geliri için politika hâline getirdiği görülüyor (KHYH, 24/139-140).

Savaşta ele geçirilen Rus ve Kazak esirlerin iadesi için zaman zaman esir boyarlar ile Rus elçiler fidye için Kırım tarafına teminat gösterirlerdi. Bu kişiler yazışmalarda *kefīl* olarak anılırlardı. 1661 tarihinde Özü (Dinyeper) tarafında yapılan muharebe sonucu mağlup edilen Rus ordusundan üst rütbeli subay ve boyarların ele geçirilmesi bu duruma örnektir. Rus elçi ve esir boyarların kefaleti üzerine Moskova'ya gidecek Tatar elçi heyetiyle birlikte 20 *tutṣaḳ* yola çıkmıştır. Esir tesliminde Rus tarafından herhangi bir hile yapılmaması durumunda, diğer esirlerin de Moskova'ya gönderileceği bildirilmiştir (KHYH, 196/35-39).

Kırım Hanlığı, her iki tarafta da büyük miktarda savaş esirinin bulunması hâlinde, takas (trampa) usulünü uygun görmüştür. Buna göre eldeki Kazak, Rus, Mari esirler karşılığında Tatar esirleri teslim alınırdı. Bu gibi durumlarda esir değiş tokuşunun çoğunlukla *almaşuv yėri* "değiş tokuş yeri" denen sınır bölgesinde yapıldığı görülmektedir (KHYH, 52-58-64, 204/30-34, 216/21-22). Sınır bölgesindeki esir teslimi esnasında, esir Kazakların kaçması durumunda Tatar heyeti gerekli *culuv* "fidye" parasını Rus tarafından talep ederdi (KHYH, 158/16-18).

Murad Gerey Han'ın (1678-1683) Barabaş Kazağı Hetmanı Popoviç'e yazdığı tarihsiz bir mektupta, esir takasının Tatar-Özü Kazağı sınır bölgesi olan *İslām Kermen* tarafında gerçekleştirileceği bildirilmiştir. (KHYH, 372/12-23). Adil Gerey Han'ın veziri Bahadır Ağa mührü taşıyan 1671 tarihli *ḫaṭṭa* göre, sınır bölgesine esir teslimi için hareket eden Tatar elçi heyetinin kaide gereği 10 gün boyunca Rus heyetini bekleyeceği, heyetin gelmemesi durumunda Tatar tarafının esirleri teslim etmeden Kırım'a geri döneceği belirtilmiştir (KHYH, 232/48-49).

Tatar elçi heyetlerinin çok miktarda esir ile Moskova'ya gittiğine dair bilgiler mevcuttur. Rus çarı I. Mihail'e ait 1670 tarihli *ḫaṭṭa*, şartname gereğince Tatar büyükelçinin 83 esir ile Moskova'ya geldiği ve bunların bir kısmının fidye ile bir kısmının ise kişi başı 10 *ṣom* "altın" üzerinden imzalanan *ḳabala* "borç senedi" ile

teslim alındığı bildirilmiştir (KHYH, 227/1-10). Aynı mektuba göre Rusya'da çeşitli şehirlerde savaş esiri olarak bulunan Tatarların günlük *ʿulūfe* alıp eziyet çekmeden yaşadıkları ifade edilmiştir. Çarın hükmünce Tatar esirler kirasız *ulav aṭlar* verilerek *almaşuv yėrine* gönderilmiş ve *yuluv* "fidye" alınmadan teslim edilmiştir (KHYH, 227/16-21).

Barış döneminde ise Tatar ve Nogay askerlerinin gayriresmî olarak Rus topraklarına saldırıp esir ele geçirmesi neticesinde, Kırım'a getirilen yabancı esirlerin fidyesiz iadesi için Rusya'ya güvence verilirdi (KHYH, 71/19-26, 80/17-18). Savaş sonrası imzalanan şartname hükmüne göre savaş esirlerinin zaman zaman *culuvsız* "fidyesiz" (KHYH, 14/26-30) serbest bırakılmasına da karar verilirdi. 1642 tarihli IV. Mehmed Gerey Han yarlığında, Rus ve Kazak esirlerin ele geçtikçe fidyesiz iade edileceği, Moskova'ya gönderilen Tatar elçi heyeti ile 9 esirin şimdiden gönderildiği ifade edilmiştir (KHYH, 49-51).

Kırım Hanlığı'nın idari teşkilatının, özellikle 16. yüzyılın başlarından itibaren önemli bir değişime uğradığı görülür. Osmanlı Devleti'nin Hanlık üzerinde kurduğu siyasi nüfuz, Kırım'ın idari yapılanmasına da etki etmiştir. Özellikle Kırım Hanlığı'nın saray teşkilatının Osmanlı idari yapısına benzer olarak yeniden şekillendirildiğini söylemek mümkündür. Mengli Gerey Han'ın 1503-1504 yıllarında Bahçesaray'da büyük bir saray yaptırdığı ve devlet merkezini buraya taşıdığı bilinmektedir. Bu dönemden sonra Bahçesaray'ın imarı hızlanmıştır (Kurat, 1972, s. 223).

Kırım Hanlığı üzerindeki Osmanlı himayesi ile devlet, idari teşkilat bakımından kendisinden farklı bir geleneğin etkisi altına girmiştir. Mengli Gerey Han dönemi sonrasında bu etkinin giderek arttığı görülmektedir. I. Sahib Gerey Han dönemi (1532-1551) Osmanlı idari yapısının Kırım Hanlığı'nın gerek saray teşkilatı gerekse askerî yapısı üzerindeki etkisinin derinden hissedildiği bir dönemdir. Bu dönemde han, Osmanlıdaki kapıkulu sisteminden model alınan ve ateşli silahlarla donatılmış bir hassa birliği[11] tesis ettirmiş ve bu suretle merkezî otoritesini güçlendirmeye çalışmıştır (Smirnov, 2016, s. 260). Bu durum Kırım'ın geleneksel idari düzenine aykırı olmakla birlikte, hanın idaredeki gücünü sınırlayan Karaçı beylerini rahatsız etmiştir. Bu dönemden sonra devlette kapıkulu sınıfı ile eski devlet

[11] Kapıkulu sınıfına mensup bu kişiler çoğunlukla devşirme Çerkez kölelerden oluşurdu (İnalcık, 2017, s. 21)

geleneğinin en temel yapı taşını temsil eden kabile beyleri arasında sürekli bir iç çatışma görülecektir. Ancak Kırım Hanlığı, yıkıldığı döneme kadar idari gücün hanedan ile soylu bey ve mirzalar arasında bölüştürüldüğü geleneksel düzeni koruyacaktır.

Kırım resmî yazışmaları, Kırım Hanlığı'nın özellikle 17. yüzyıla ait saray teşkilatını aydınlatmaktadır. Bu döneme ait belgelerde, sarayın Enderun (iç) görevlileri, Birun (dış) görevlileri ve Harem çalışanları hakkında önemli bilgiler mevcuttur. Kırım Hanlığı'nda Osmanlı saray teşkilatında olduğu gibi, Enderun düzeni ve *iç oğlan* (KHYH, 12/80) teşkilatı görülür. Bu sistem temelde sarayın iç ve dış (birun) makamlarına personel yetiştirmek üzere kurulmuştur.

Kırım resmî yazışmalarında sarayın Enderun (iç) bölümünde görev alan kişiler arasında *ḫazīne-dār başı* (KHYH, 15/29) makamı önemli bir konumdadır. Divanda mali işleri yürütmek, esir ve tiyiş gelirlerini paylaştırmak, iç hazineyi korumak bu kişilerin belli başlı görevlerindedir. Bunun dışında, sarayda Enderun ve Harem'e ait değerli eşyalarla hazinenin korunmasından görevli *ḫazīne-dārlar* (KHYH, 2/30) da mevcuttur.

Sarayın iç görevlilerinden bir diğeri *ḳuşçı başıdır* (KHYH, 261/88). Bu kişiler, Osmanlı sarayında (doğancıbaşı) olduğu gibi *ṭoġançı başı* (KHYH, 31/181-182) terimiyle de adlandırılmışlardır. Kuşçubaşılar, Kırım hanlarının büyük önem verdiği av partilerinde kullanılan av kuşlarının yetiştirilmesinden ve bakımından sorumlu saray mensubudur.

Sarayda Enderun'un bölümlerinden olan ve hanın ikamet ettiği has odanın personellerinden biri de *ḳumġançılardır* (KHYH, 21/46). Bu kişilerin has odada, Osmanlıda olduğu gibi hanın su ihtiyacını, özel temizlik ve bakımını karşılamak için görev aldıkları anlaşılmaktadır. Resmî yazışmalar, has odada Enderun'da bulunan *ḳumġançıların* sayılarının dört olduğunu gösterir (KHYH, 29/59). *Ḳumġançı* teriminin Kırım Hanlığı'na has bir terim olduğu görülmektedir. Nitekim Osmanlı sarayının Enderun teşkilatında bu görevi *ibrikdâr* adı verilen kişilerin yaptığı bilinmektedir (Uzunçarşılı, 2014a, s. 313).

Kilerci başı (KHYH, 20/59) ise sarayın Harem, has oda ve Enderun kısmının iaşe ihtiyacını karşılayan kilerci koğuşunun amiri konumundadır. Buna göre hanın sofrası *kilerci başı* denetiminde hazırlanırdı. Bu kişilerin aynı zamanda yabancı

elçilerin yolda karşılanması ve saraya refakati noktasında protokol vazifeleri de bulunurdu (KHYH, 84/31-32).

Kırım resmî yazışmaları, 17. yüzyıl Kırım sarayının Birun (dış) teşkilatı hakkında ayrıntılı bilgiler verir. Bu dönem yazışmaları, Hansaray'ın Birun görevlileri ile ilgili terminolojiyi ve bunların protokoldeki yerini aydınlatır. *Ḳapuçı başı* (KHYH, 15/101), sarayın orta ve dış kapılarını koruyan ve *ḳapuçı* (KHYH, 24/135) adı verilen tüm muhafızların amiridir. Protokolde *ḳapuçı başı*, Osmanlı saray teşkilatının aksine *ḳapuçılar ketḫudāsı* (KHYH, 35/207) adı verilen *ḳapuçılar* amirinden de üst mertebede yer almıştır. Kırım Hanlığı'nda *ḳapuçı başı* ve *ḳapuçılar ketḫudāsı* makamlarının, elçilerin ağırlanması ve bu kişilere arz odasına kadar refakat edilmesi gibi çeşitli protokol görevlerinin bulunduğu bilinmektedir (İnalcık, 2017, s. 23).

Kırım sarayında Birun (dış) teşkilatın bir diğer üyesi *ketḫudālardır* (KHYH, 31/182). Kethüdaların devlet idaresinde üst kademelerde bulunan bey ve mirzaların hususi işlerini ve çeşitli hizmetlerini gören kişiler olduğu görülür.

Yazışmalarda, sarayın mutfak bölümünde Birun mansıptan iki idareci mevcuttur. Bunlar *çāşnigīr başı* ve *balcı başıdır*. *Çāşnigīr başı* (KHYH, 31/181-182), han ve sultanların yemeklerini kontrol eden kişidir. Aynı zamanda han ve sultan sofralarının hazırlanması ve sunulmasından da *çāşnigīr başı* sorumludur.

Saray mutfağının diğer Birun amiri olan *balcı başı* (KHYH, 20/59) ise bulunduğu bölümün baş aşçısıdır. *Balcı başı*, protokolde sarayda en üst mertebedeki ağalar arasındadır (KHYH, 20/58-59, 31/126-127).

Birun mansıptan olan *çadırcı başılar* ise (KHYH, 31/181-182), saray ve orduya ait çadırların korunmasından sorumludur. Osmanlıda *çadırcı başı*, seferde çadır ve otağların kurulumu ile çeşitli ihtiyaçların giderilmesinde görev yapan çadır mehterlerinin amiriydi (Uzunçarşılı, 2014a, s. 435-436). Kırım Hanlığı'nda da bu teşkilatın aynı ihtiyaç ile tesis edildiğini söylemek mümkündür.

Kırım saray teşkilatında, Birun (dış) teşkilatın önemli şubelerinden birini saray ahırları oluşturur. Resmî yazışmalarda bu şubede yer alan üst, orta düzey memurlar ve bunların görevleri hakkında bilgiler yer alır. Kırım Hanlığı'nda saray ahırlarının baş sorumlusu *aḳtaçı* adı verilen üst kademe bir ağaydı. *Aḳtaçılar* seferlerde ve gezi esnasında hanın yakınında bulunurlardı (Tott, 2004, s. 123, s. 150).

Ayrıca göreve yeni başlayacak han, kalgay ve nureddin sultanların yolda karşılanması ve bu kişilerin saraya refakati gibi protokol işlerine de bakarlardı (Smirnov, 2016, s. 423). 17. yüzyıl itibarıyla belgelerde *aḳtaçı* teriminin, Osmanlı devlet teşkilatı etkisiyle *mīr-āḫūr başı* (KHYH, 31/226) ve *emīr-i ḫōr başı* (KHYH, 20/59) olarak adlandırıldığı da görülür. *Aḳtaçı* terimi, yazışmalarda 17. yüzyılın ortalarından sonra mevcut değildir.

Kırım resmî yazışmalarına göre saray ahırlarındaki Birun mansıpta yer alan diğer makamları *şāṭır başı* (KHYH, 35/281) ve *sāyis* (KHYH, 73/57) teşkil eder. Bu terimler Kırım Hanlığı'nda Osmanlı saray teşkilatı etkisiyle kullanılmaya başlanmıştır. Neşriyattaki belgelerde *şāṭır başı* terimi, ilk olarak 17. yüzyılda geçer (KHYH, 35/281). Osmanlıda *şatırbaşıların* merasim ve alaylarda padişah, vezir gibi ileri gelenlerin atını tutmakla görevli oldukları malumdur (Uzunçarşılı, 2014a, s. 427).

Saray teşkilatında *sāyis (seyis)* terimi ise saray ahırlarının amiri *aḳtaçılara* bağlı olarak görev yapan at bakıcılarını ifade eder. Osmanlıda seferlerde padişah ve maiyetindeki kişilere ait hazine ve değerli eşyalar seyisler tarafından taşınırdı (Uzunçarşılı, 2014a, s. 474). Bu kişiler Osmanlıda *at oğlanları* olarak da zikredilirlerdi (Yılmaz, 2017, s. 42). Kırım resmî yazışmalarında bu kişilerin, sınır bölgesinden Kırım'a yıllık hazine ve hediyelerle gelen elçi heyetlerini Bahçesaray'da yolda karşılama gibi protokol işlerinde görev aldıkları görülür (KHYH, 325/36).

Kırım Hanlığı resmî yazışmaları, sarayın 17. yüzyıldaki Harem teşkilatı ile ilgili bilgiler verir. Belgelerde han ve ailesine özel olan bu kısım *iç ḥarem* (KHYH, 29/58), *ḥarem-i ḫāṣ* (KHYH, 16/17) ve *ḥarem-i ḫāṣṣa* (KHYH, 87/35, 126/26, 253/25, 308/15) terimleriyle geçer. Yazışmalarda, harem mensupları ve personeli hakkında önemli bilgiler mevcuttur.

Haremde ikamet eden hanedan mensupları protokol sırasına göre *ḫān*, hanın annesi *ana biyim*, hanın eşleri *ulu biyim, ikinci biyim, üçünci biyim, dördünci biyim*, han oğulları *sulṭānlar*, hanın kızları ve kız kardeşleri *hānımlerdir*. Ayrıca yazışmalarda han odalıkları *baş bikeç, ikinci bikeç, üçünci bikeç, dördünci bikeç* olarak, erkek çalışanlar ise *dört ḫādım aġası* olarak geçmektedir (KHYH, 31/2-84; 40/6-87). Bu bilgilere göre 17. yüzyıl Kırım Hanlığı saray teşkilatının, Enderun, Birun, Divan ve Harem olmak üzere Osmanlı saray düzenine göre şekillendiği görülür.

Kırım Hanlığı'nın idari yapısında, temelini aldığı Altın Orda ile 1475 yılı itibarıyla etkisi altına girdiği Osmanlı devlet teşkilatında bulunmayan yeni makamlar da tesis edilmiştir. Bunların ilki Mengli Gerey Han döneminde tesis edilen ve han veliahdı olarak görev yapacak kişiyi temsil eden *ḳalġaylık* makamıdır. Bu makamda ilk kez Mengli Gerey Han'ın oğlu Mehmed Gerey Sultan görev almıştır (Ürekli, 1989, s. 72). Kalgay, handan sonra yönetimde söz sahibi olan ve hanın vefatı ya da Osmanlı sarayı tarafından azlinde tahta oturacak kişidir. Kalgayların Kırım tahtına geçebilmeleri için Osmanlı Devleti dışında şüphesiz Karaçı beylerinin de desteğini almaları gerekirdi.

Devlet teşkilatında, Kırım Hanlığı'na özgü bir diğer müessese *ḳalġay sulṭānların* veliahdı konumundaki *nūre'd-dīnlik*[12] makamıdır. Bu makam II. (Semiz) Mehmed Gerey Han (1577-1584) zamanında tesis edilmiştir. II. Mehmed Gerey'ın İran Seferi (1579) sonrası Kırım'a dönüşünde küçük oğlu Saadet Gerey Sultan'ı kalgaylığa getirmek istemesi, fakat kaideler gereği büyük oğlu Alp Gerey Sultan'ın bu makama getirilmesi üzerine ikinci veliahtlık makamı olan *nūre'd-dīnlik* makamı kurulmuştur (Ürekli, 1989, s. 75). Buna göre Kırım Hanlığı idari teşkilatı, Altın Orda devlet teşkilatı temelli olmakla birlikte özellikle 16. yüzyıl itibarıyla Osmanlı etkisinin de görüldüğü karma bir yapı teşkil eder. Bununla birlikte Kırım Hanlığı'nın iç teşkilatının temelini oluşturan kabile aristokrasisi ile kökü Altın Orda devlet geleneğine dayanan örfi uygulamaların devletin yıkıldığı döneme kadar korunduğu görülmektedir.

2.3. Kırım Hanlığı'nın Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Yapısı

Kırım tarihsel süreç içerisinde önemli siyasi olaylara mekân olmuş bir coğrafyadır. Bulunduğu stratejik konum ve ticari bir merkez olması bölgenin birçok kavim tarafından istilaya uğramasına neden olmuştur. Kırım'ın sosyo-kültürel yapısının, diğer coğrafyalarda olduğu bu siyasi hadiselerle şekillendiği görülür. Bölgeye hâkim olan her bir kavim, buraya kendi yaşam tarzını, gelenek ve göreneğini getirmekle birlikte, bölgede önceden bulunan farklı milletlerden de etkilenerek yeni sosyo-kültürel düzen içerisine girmiştir. Kırım'ın sosyal ve kültürel yapısını belirleyen çeşitli kavimler, bir anlamda bölgenin coğrafi yapısı ve konumuna

[12] Rus yıllıkları, Büyük Nogay Ordası'nda *nūre'd-dīn* unvanının ordudun sol kolunu idare eden kişiye verilen önemli bir rütbe olduğu hakkında bilgi verir (bk. Novoselyskiy, 2011, s. 55).

göre kendi yaşam tarzları ve geçim kaynaklarını zamanla değiştirmek zorunda kalmıştır.

Kırım coğrafyasının 11. yüzyıldan itibaren Kuman-Kıpçak kavimleri tarafından ele geçirilmeye başlanmasından önce, bölgede Bizanslılar ile Hazarların mücadelesinin olduğu bilinmektedir. Yine Kuman istilası öncesi Peçeneklerin de Kıpçak bozkırları ile Kırım'ın bir kısmını ele geçirdiği, ancak ticari merkezlerin bu dönemde de Bizans yönetiminde bulunduğu bilinmektedir. Ancak 11. yüzyılda bölgede Kuman hâkimiyetinin artmasıyla, Bizans'ın siyasi ve ekonomik gücünün gittikçe azaldığı görülür (Kurat, 1972, s. 204).

13. yüzyıl itibarıyla bölgedeki Bizans hâkimiyeti Ceneviz ve Venediklilerin Karadeniz'in kuzeyine yerleşerek burada koloni kurmalarıyla birlikle hızla azalacaktır. 1240 yılı sonrası Kırım yarımadası Altın Orda Hanlığı'nın himayesi altına girer. Altın Orda Hanlığı'nın bölgeyi fethinden sonra Azak şehrinin ticari değerinin daha da arttığı görülür. Bu dönemde Türkistan ile Harezm'den gelerek Aşağı İdil ve Ten Nehri ağzı üzerinden Kırım'a uzanan ticaret yolu büyük bir işleklik kazanmıştır. Kırım'ın Altın Orda hâkimiyeti döneminde, özellikle 1289 yılı sonrası Cenevizlilerin Kefe'de ticari koloni kurmalarına izin verilmiş ve bu şehir Kırım'ın önemli bir ticari merkezi konumuna gelmiştir. 13.-14. yüzyıllarda Kefe, Suğdak ve Taman çevresinde iskân eden Kıpçak kavimlerinde, yerleşik yaşam tarzı görülür (Kurat, 1972, s. 204-205). Kıpçakların bu bölgelerde yerleşik yaşamda görülmeleri, şüphesiz bu yerleşim birimlerinin bir liman şehri ve ticari merkez olmaları ile ilgilidir.

15. yüzyılın başlarından itibaren Altın Orda'nın güç kaybetmesi, Kırım'daki siyasi düzeni de etkilemiştir. Bu yüzyılın ortalarına doğru Kırım bölgesi Altın Orda hâkimiyetinden çıkmış, bölgede müstakil bir hanlık kurulmuştur. Buna göre eski devlet geleneği ile sosyal ve kültürel miras Kırım Hanlığı (1441?-1783) tarafından devralınmıştır. 15. yüzyıl itibarıyla Kırım Hanlığı hâkimiyetindeki coğrafyanın sosyo-kültürel yapısına bakıldığında, bölgenin hâkim unsurunu çoğunluğu göçebe ve yarı göçebe olan Tatar ve Nogay kavimleri teşkil etmekteydi. Bununla birlikte Karadeniz kıyı bölgesinde ticari kolonilere sahip Cenevizlilerle birlikte bölgede ekonomik nüfuza sahip Yahudi, Rum ve Ermeni kavimler de mevcuttu. Kırım Tatarlarının köle ticaretinde sıklıkla kullandıkları Çerkezler de Kırım Hanlığı'nın nüfuzu içindeydi.

Kırım Hanlığı'nda sosyal düzen, devletin üst kademelerindeki memurların teşkil ettiği üst zümre ile yönetilen kesim reaya (halk) olmak üzere iki ana gruba ayrılmaktadır. Hâkim unsur olan Tatarların büyük kısmının alt tabakadan oldukları, çobanlık ve çiftçilik ile geçimini sürdürdükleri biliniyor. Hanedan üyeleri ile bey ve mirzaların toprağını işleyip geçimini sürdüren bu kesimin hakları gözetilir ve bu kişiler istediği zaman toprağı terk edebilirdi. Ancak çiftçilik ve çobanlıkla geçimini sürdüren bu Müslüman reayanın, toprak sahibi olan kabile beylerine vergi vermek suretiyle birtakım yükümlülükleri bulunurdu. Bunlar tahılın onda birinin alındığı öşür vergisi, yetiştirilen hayvanların yirmide birinin alındığı vergi (ağnam) ve angarya hizmetleriydi (Fisher, 2009, s. 42).

2.3.1. Nogaylar

Kırım Hanlığı'nın sosyo-kültürel yapısında önemli bir unsuru Nogaylar oluşturur. Bu kavim 16. yüzyılın ortasına kadar Azak Denizi ve Astarhan arasında tamamı göçebe olarak yaşarken, 1556 yılında Rusların Astarhan Hanlığı'nı işgali ile farklı gruplara bölünmüşlerdir. Bu dönemden sonra Nogay kavimlerinin bir kısmı Kırım Tatarlarına, diğer bir kısmı ise Rus Çarlığı'na bağlı hâle gelecektir. Yedisan, Camboyluk ve Bucak Nogayları, Kırım Hanlığı'nın batı sınır bölgelerinde göçebe olarak yaşamış ve devletin Doğu Avrupa ile ilişkilerinde önemli bir vazife görmüşlerdir. Kırım'ın kuzey bozkırlarında Ukrayna bölgesinde iskân eden Yediçkul Nogayları Kırım'a bağlı olarak, bölgedeki Özü Kazakları ile siyasi temas hâlinde bulunmuşlardır (Fisher, 2009, s. 43).

I. Devlet Gerey Han döneminde, Astarhan'ın Rus işgaline uğraması (1556) neticesinde Nogay uruğlarının Rus hâkimiyeti altına girmeleri, aralarında hoşnutsuzluk ve iç karışıklığa neden olmuştur. Döneminde Nogayların başı olan Yusuf Mirza'nın Ruslar ile anlaşarak onlara yakın bir tutum sergilemesiyle Azak çevresindeki Nogaylar Kırım Hanlığı'na sığınmıştır. I. Devlet Gerey Han, hem Nogay uruğlarının iskân ve disiplini hem de devletin savunması için Nogayları Kırım Hanlığı'nın çeşitli bölgelerine sevk etmiştir. Han, bunları Azak çevresinden, Özü, Turla hatta Tuna Nehri'nin olduğu taraflara yerleştirmiş ve Hanlık için önemli savunma hattı teşkil eden bu bölgeleri doldurma fırsatı bulmuştur (Kurat, 1972, s. 243).

Kırım Hanlığı'nın doğu sınırında, Kuban tarafında yaşayan Nogaylar üzerindeki hâkimiyetin Rusya ve Kırım arasında zaman zaman el değiştirdiği görülür. 16. yüzyıl itibarıyla dağınık hâlde yaşayan bu göçebe unsurların Kırım tarafından idaresi için merkezden *serasker* unvanı taşıyan bir yönetici atanırdı. Bu kişinin Nogay kavimler ile Kırım yönetimi arasında irtibatı kurardı. Kırım Hanlığı'nın yıkıldığı döneme kadar, göçebe yaşam tarzı ve geleneksel yapılarını koruyan Nogayların devletin iç ve dış siyasetinde önemli bir konumda bulundukları görülür. Bu gruplar bazı dönemlerde hanların otoritesini sarsacak aleyhte faaliyetler yürütmekle birlikte, Rusya'yı siyasi baskı altına alacak önemli seferlerde yer almışlardır. Aynı zamanda Rusya coğrafyasına gerçekleştirilen yağma ve akınlar ile esir ticaretine büyük katkıda bulunmuşlardır (Fisher, 2009, s. 43-44).

2.3.2. Çerkezler

Kırım Hanlığı'nın sosyo-kültürel yaşamında Kafkasya'nın kuzey tarafında yaşayan Çerkezler de önemli bir konumdaydı. Çerkezlerin Kırımlı tüccarlar tarafından köle ticaretinde kullanıldıkları bilinmektedir. Ayrıca Kırım askerî teşkilatında I. Sahib Gerey Han döneminde (1532-1551) tesis edilen kapıkulu sınıfı, çoğunlukla devşirme Çerkez kölelerden oluşturulurdu (İnalcık, 2017, s. 21). Aynı zamanda Çerkez kavimlerin bir kısmı, Gerey hanedanına mensup hanzadelerin yetiştirilmesinden sorumlu olurdu. Böylelikle Kırım sarayı, *atalık* kurumu yoluyla Çerkez ailelerinin bazılarıyla akrabalık dahi tesis etmiş olurdu (Smirnov, 2016, s. 222).

2.3.3. Gayrımüslimler

Kırım'ın ekonomik, sosyal ve kültürel yapısını şekillendiren önemli bir unsur da Hanlık topraklarında yaşayan gayrimüslim kesimdir[13]. Bu kavimler arasında başta gelenler, Yahudi, Rum, Gürcü, Ermeni ve Çingene[14] azınlıklardır (Cihan & Yılmaz, 2004, s. 138). Gayrimüslim tebaanın Kırım'da daha çok Gözleve[15], Karasubazar, Akmescit ve Bahçesaray civarında yaşadığı bilinmektedir. Kırım Hanlığı'nda gayrimüslim tebaadan, askerlikten muaf olmaları nedeniyle cizye vergisi alınırdı. Bu

[13] Kırım Hanlığı'nın başkenti Bahçesaray'da ikamet eden (18. yüzyıl) gayrimüslim tebaa hakkında ayrıntılı bilgi için bk. (Yılmaz, 2015, s. 185).
[14] Kırım'ın Karasu kazasında yaşayan gayrimüslimler için bk. (Kavak, 2014, s. 111-114; Özdem, 2010, s. 38-45).
[15] Gözleve'de yaşayan gayrimüslimler için bk. (Bilici, 2021, s. 13-15).

kesimin vergi yükünün Müslüman tebaaya göre daha fazla olduğu görülmektedir. Kırım'daki gayrimüslimlerin Osmanlı Devleti'ndeki dinî cemaat anlayışıyla aynı olmak üzere, hukuki yaşamlarını düzenleyen kendilerine ait dinî mahkemeler bulunurdu. Bu azınlıklar arasında Hanlık tarafından ayrıcalıklı konumda olan kesim ise Yahudi cemaatiydi. Yahudiler Çufut Kale'de (Kırkyer) toplu olarak yaşarlar ve Kırım idaresi tarafından Hristiyanlara tebliğ edilen çeşitli yükümlülüklerden muaf tutulurlardı (Fisher, 2009, s. 52-53).

Kırım'daki Ermeni halkının ise özellikle Kefe, Gözleve, Bahçesaray, Karasu gibi kazalarda yaşadığı bilinmektedir. Kırım'a sonradan göçen Ermenilerin bölgedeki ticari faaliyetlere önemli katkı sağladığı bilinmektedir. Aynı zamanda Ermenilerin Kırım'da birbirlerine yardım etmek amacıyla kurdukları çeşitli vakıflarının olduğu malumdur (Bıyık, 2014, s. 104).

2.3.4. Ticari Hayat

Kırım Hanlığı'nın sosyo-ekonomik yapısına bakıldığında, şehirlerin ticaret, küçük kaza ve köylerin ise tarım ve hayvancılık sektörlerinin merkezi olduğu görülür. Bu hususta devlet idaresi ekonomik düzeni sağlamada etkili olmuş, şehirlerdeki esnaf[16] ve tüccarları korumak amacıyla köylerde ticarete sınırlama getirilmiştir (Bıyık, 2014, s. 219).

Kırım'ın liman şehirleri (Kefe, Gözleve, Balıklağı), Karadeniz ticaret yolunun uğrak noktasıydı. Bu limanlara gelen ithal ürünler, yabancı tüccarlardan alınan gümrük vergisi şartıyla iç piyasaya sürülürdü. 1475 yılında Kefe'nin Osmanlı idaresine geçmesi, Kırım'ın ticari açıdan stratejik konumunda herhangi bir olumsuz etki yaratmamış ve bu bölge taşıdığı ticari önemi korumuştur. 16. yüzyılda Kefe-Kiyev-Moskova ticaret yolu son derece işlek durumdaydı. Tatar güzergâhı olarak bilinen ticaret yolu ise doğudan batıya doğru, Azak-Kefe-Kiyev-Kamaniçe-Lviv hattıydı (Bıyık, 2014, s. 218-219).

Kırım, Çin ve Orta Asya'dan Avrupa ve İstanbul'a gidecek malların sevkiyatı için önemli bir ticari merkez olmuştur. Aynı zamanda Moskova ve Kazan gibi önemli ticari şehirlerden gelen emtiaların batıya sevki de bu bölge üzerinden gerçekleştirilmiştir (Yaşa, 2017, s. 154). Kırım tüccarlarının, Büyük Nogay Ordası, Astarhan, Moskova, Kazan, Tebriz ve Litvanya bölgesine işlek olarak gidip geldiği

[16] Kırım kadı sicillerine göre 17. yüzyılda Kırım'da yaygın olan meslekler için bk. (Yaşa, 2014, s. 25).

malumdur. Çin'den gelen ipekli kumaşlar ile Rusya'dan alınan kürkler, Kırım aracılığıyla Avrupa ve Anadolu'ya gönderilirdi. Rusya ile ticari ilişkilerde, alınan kürkler karşılığı at, eyer, ok, yay ve benzeri ürünler satılırdı. Nogay sınırı panayırlarında, göçebe Tatarlar tarafından yetiştirilen hayvan sürüleri, tereyağı, deri gibi ürünler bulunurdu. Bu ürünler aynı zamanda Lehistan ve İstanbul tarafına gönderilirdi (Ürekli, 1989, s. 92-93).

Kırım bölgesinde bulunmayan veya üretilmeyen temel emtiaların[17] büyük kısmının Osmanlı sahasından Kırım tüccarlar aracılığıyla getirildiği görülür. Bu bölgeden ithal edilen malları, genellikle kuzey Anadolu'dan gelen pamuklu ve keten kumaşlar, yünlü dokumalar, şap ve bakır ile Ege'den gelen kuru üzüm, incir, zeytinyağı gibi ürünler oluşturmaktadır. Bölgede Rus ve Osmanlı tüccarlarının yanında Acem tüccarların da etkinliği bilinmektedir. Karasu gibi uluslararası pazarlara sahip olan ticaret şehirlerinde yabancı tüccarlar mallarını genellikle doğrudan satamazlardı. Yerli esnaf ve tüccarın korunması için, yabancı tüccarların ithal olarak getirdikleri mallar önce kervansaraylara bırakılırdı. Han, kalgay ve nureddinlerin kadılara yazdığı yarlıklardan hareketle, yabancı tüccarların belirli koşullar dâhilinde ve sınırlı olarak doğrudan mal satışına izin verildiği görülür. Gümrük ücreti ödenen ithal malların ülkeye dağıtımı ise Kefe, Balıklava, Gözleve gibi limanlardan yapılırdı (Bıyık 2014, s. 218-219).

2.3.5. Esir ve Köle Ticareti

Kırım Hanlığı'nın ekonomisinde esir ticareti önemli bir yer tutardı. Kırım coğrafyasında esir ticaretinin çok eski dönemlere gittiği ve 1475 yılında Kefe'nin fethi ile Kırım Tatarlarının bu geleneği İtalyan kolonilerden devraldığı görülür (Fisher, 2009, s. 46). Bu dönemden sonra Kırım coğrafyasının hâkim unsuru olan Kırım Tatar ve Nogay göçebe halkı, eski devlet geleneğinin de etkisiyle düşman bölgelerine yağmaya giderek büyük miktarlarda Hristiyan esirler alıp getirmişlerdir. Esir tüccarlarına satılan ve çoğu Çerkez, Rus ve Kazaklardan oluşan bu gruplar, özellikle Osmanlı coğrafyasına satılmak üzere Kırım liman şehirlerine getirilirdi. Kırım Hanlığı'nın esir satışı dışında, bu esirlerin fidye karşılığı iadesi üzerinden de büyük kazançlar elde ettiği görülür (Fisher, 2009, s. 47).

[17] 18. yüzyılda Bahçesaray'daki üretim sektörü, meslek sahipleri ve esnaf grupları hakkında ayrıntılı bilgi için bk. (Yılmaz, 2015, s. 183-215).

Kırım Hanlığı, Doğu Avrupa ve Rusya coğrafyasındaki siyasi ve ekonomik gücünü devam ettirebilmek için komşu ülkelerden birtakım taleplerde bulunurdu. Savaş dönemlerinde ve barış müzakerelerinde esir fidyesi meselesi bu taleplerin başında gelirdi. Kırım resmî yazışmalarına bakıldığında, özellikle Rusya'ya karşı gerçekleştirilen başarılı akınlar sonucu esir düşürülen önemli komutanların yüksek meblağlar karşılığında iadesi, iki ülke arasındaki diplomasiyi zaman zaman meşgul etmiştir.

2.3.6. Tuzlalar

Kırım Hanlığı'nda ülke topraklarında yer alan tuzlalardan alınan ticari vergi, devletin en önemli doğal gelir kaynaklarındandır. Bölgedeki tuzlaların bolluğu, tuzun Kırım'da en önemli ihracat malları arasında yer almasını sağlamıştır. Kırım Hanlığı'nın son dönemine ait kadı sicillerine göre[18] (18. yüzyıl başları) Ferah Kermen, Gözleve ve Karasu'da bulunan tuzlalar iltizam ya da emanet sistemiyle işletilir, tuzlaların denetimi eminlerle kâtipler tarafından yapılırdı. (Bıyık, 2014, s. 193). Bunun dışında tuzla gelirlerinin bir kısmının *ḳalġay sulṭānlara* da tahsil edildiği bilinmektedir (Ürekli, 1989, s. 74).

Baron de Tott, Or Kapı'daki tuzlaların açık arttırmayı kazanan Yahudi ve Ermeni tüccarlar tarafından işletildiğini bildirir. Aynı zamanda 18. yüzyılda bölge tuzunun daha çok Ruslar tarafından talep gördüğü anlaşılmaktadır (Tott, 2004, s. 117).

Kırım resmî yazışmaları 16. ve 17. yüzyıllarda tuzlaların, Kırım Hanlığı'nın önemli gelir kaynaklarından biri olduğunu gösterir. 1592 tarihli II. Gazi Gerey Han yarlığında, Özü (Dinyeper) bölgesindeki Kırım Hanlığı'na ait tuzlaların, Lehlerle barış yapılması durumunda Özü tarafında iskân eden Leh ve Kazak halkına ticarete açılacağı bildirilmiştir (KHYH, 4/51-53). Rusların 17. yüzyılın sonları itibarıyla Ukrayna'ya doğru genişlemeleri neticesinde tuzlaların, Kırım-Rusya ticari ilişkilerinde konu edildiği görülür. 17. yüzyılda yazılan resmî yazışmalarda Özü bölgesinde iskân eden Potkalı Kazaklarının Kırım'daki tuzlalardan serbestçe tuz alıp alamayacağı meselesi iki ülke ilişkilerini uzun süre meşgul etmiştir (KHYH, 274/74-76).

[18] Kırım Hanlığı kadı sicilleri hakkında ayrıntılı bilgi için bk. (Cihan & Yılmaz, 2004; Yılmaz vd., 2021).

Murad Gerey Han'ın (1678-1683) Barabaş hetmanına gönderdiği tarihsiz bir yarlıkta, barış hâlinde iken Özü Kazaklarının Özü bölgesindeki tuzlalardan parasız olarak alım yapabileceği bildirilmiştir. Aksi hâlde Sultan IV. Mehmed'in fermanı gereğince Potkalı Kazakları Özü tarafından tuz almak istediklerinde, getirecekleri kayıkları küçük, orta ve büyük olarak bildirecekleri ve bu miktara göre *akçaları* ile *tuz* alabilecekleri ifade edilmiştir. Tuz satın alındıktan sonra, hesaplanan tuz ücretinin Gazi Kermen beyine ödenmesi buyrulmuştur (KHYH, 372/36-45).

Murad Gerey Han'ın Potkalı Kazağı Hetmanı'na yazdığı bir diğer tarihsiz yarlıkta, Lehistan ile barış olmasa bile Or Kalesi civarında bulunan Hanlık denetimindeki tuzun, mevcut fiyat üzerinden Kazaklara satışın serbest olacağı bildirilmiştir (KHYH, 373/7-14). Ayrıca 1686 tarihli I. Selim Gerey Han yarlığından hareketle, Ruslarla yapılan barış gereğince Osmanlı idaresindeki Özü bölgesi tuzlalarından Kazakların gümrük *(aluv)* payı ödemeden serbestçe tuz alabileceklerine dair bir antlaşmanın yapıldığı bilinmektedir (KHYH, 289/61-63).

2.3.7. Haraç ve Hediyeler

Kırım Hanlığı'nın bölge siyasetinde söz sahibi olabilmek ve Altın Orda'nın siyasi mirasını sahiplenmek için izlediği dış politikanın temelinde, barış dönemlerinde Rusya ve Lehistan'dan alınan yıllık haraç ve hediyeler bulunmaktadır. Hanlık yıllık haraç konusunu siyasi bir prestij olarak görmesinin yanında, esasında ekonomik düzeninin işleyişi bakımından barış döneminde vergi ve haraç alımına mecburdu. Buna göre Altın Orda'dan tatbik ettiği devlet geleneği[19] ve kendi sosyo-kültürel yapısı etkisiyle Kırım Hanlığı'nın ekonomisi yıllık haraca, yabancı devletlerden fazladan alınan hediyelere, esir fidyelerine ve köle ticaretine dayalıydı.

Kırım Hanlığı'nın barış döneminde izlediği bu politika devlet hazinesi, hanedan üyeleri, asilzade aileler, saray personeli ve maaş ödemeleri için gerekliydi. Kırım Hanlığı'nda hazine ve hediyeler, han, kalgay ve nureddin sultana sipariş edilenler ile diğer saray halkına gelenler olmak üzere temelde ikiye ayrılırdı. Saray protokolünde bunların her birinin çeşitlerine göre farklı terimlerle karşılandığı görülür. Resmî yazışmalarda hanedan üyelerine hususi olarak yapılan tahsilatlara *uluġ ḫazīne* (KHYH, 29/33, 30/37, 135/16), *ḳoltḳa* (KHYH, 27/29), *bölek selām*

[19] Altın Orda Hanlığı'nın devlet gelirleri, Cuci Ulusu'nun kendi bünyesindeki mükelleflerden toplanan vergiler, devlete bağlı Rus knezliklerinden alınan vergiler ve yabancı tüccarlardan alınan ticari vergiler olmak üzere üç ana kaynağa bağlıydı (Kamalov, 2003a, s. 210).

(KHYH, 13/29, 73/22), *bölek ḫazīnesi* (KHYH, 4/38, 5/54) adı verilirken, beylere, mirzalara ve sarayın çeşitli bölümlerinde görev yapan saray personeline gelen eşyalara ise *tiyiş* denirdi (KHYH, 39/11-14).

Kırım resmî yazışmalarında, hazine ve haraçlarla ilgili terminoloji zamanla çeşitlilik göstermiştir. Kırım Hanlığı'nda *ḫazīne*, *ḳoltḳa* ve *bölek* sözcüklerinin yanında 17. yüzyıl itibarıyla *bėrgü*[20] (KHYH, 53/62), *pīş-keş* (KHYH, 25/93, 165/26) ve *hedāya* (KHYH, 165/44) terimleri de yaygın olarak kullanılmıştır.

2.3.8. Tiyiş

17. yüzyılın başlarından itibaren Rusların Kırım sarayına gönderdiği vergi ve hediyelerin türü ile miktarı hakkında ayrıntılı bilgiler mevcuttur. V. V. Velyaminov Zernov neşriyatında, hanedan üyelerine ve saray personeline sipariş edilen eşyalar hakkında ayrıntılı bilgiler veren üç adet *tiyiş* defteri mevcuttur. Bunlar 1635 tarihli İnayet Gerey Han defteri (KHYH, 31) ile I. Bahadır Gerey Han dönemine ait 1638 tarihli iki adet defterdir (KHYH, 35, 40).

Tiyişlerin siparişinde kişinin makamı gözetilirdi. Buna göre üst kademe bürokrat, vezir gibi kişilerin aldığı kürk ve kumaşın değeri alt kademe memurların aldığına göre daha fazla olurdu. Rusya'dan sipariş edilen kürklerde değerine göre *semūr (ṣamur), zerdevā (zerdeva), ṣırt* ve *ḳarın tiyiş* biçiminde bir sıralamanın olduğu görülür. Kürk esvaplar içinde *ṣamur* ve *zerdeva* türü kürklerin, han, kalgay ve nureddin sultanlar ile üst mertebe devlet adamlarına uygun görüldüğü malumdur. Sarayda *ḳarın tiyiş* ise *manṣıblı* denen üst mertebe ağalara uygun görülmezdi (KHYH, 56/24-25). Nitekim IV. Mehmed Gerey Han'ın 1642 tarihli yarlığında, hanın himayesinde bulunan emektar yakın kişilere itibarlarına göre *ṣamur, zerdeva* ve *ṣırt* kürkler talep edilmiştir (KHYH, 62/40-48).

Tiyiş defterlerinde hanedan mensuplarına ait kürklerde de belirli bir hiyerarşi görülür. Buna göre hanın annesi *ana biyim,* hanımları *ulu biyim, ikinci biyim, üçünci biyim ve dördünci biyime* kürklerin en değerlisi olan *ṣamur tiyiş* verilirdi (KHYH, 31/27-44, 35/25-42). Hanların kızkardeşleri *hānī sulṭānlar* da *ṣamur tiyiş* alırlardı. Hanzadeler ve han kızları *sulṭānlara* ise yaşlarına göre *ṣamur* (KHYH, 31/41-44, 53) veya *zerdeva* (KHYH, 35/42-43) kürk verilirdi. 1641 tarihli Kalgay İslam Gerey

[20] Kırım resmî yazışmalarında sözcüğün *vėrgü* (KHYH, 10/31, 95/19) ve *vėrgi* (KHYH, 111/22) yazımları da mevcuttur.

Sultan mektubunda kalgay oğulları *sulṭānlara zerdeva,* kızları *hānī sulṭānlara* da *şırt* kürk sipariş edilmiştir (KHYH, 56/33-34).

Eski devlet kaidelerine göre han ve sultanlara hususi olarak gelen *ḫazīne* dışında, fazladan hediye ve haraç da talep edilirdi. Bunların bir kısmı *bölek ḫazīnesi* "hediye hazine" adı altında alınırdı. Han, kalgay ve nureddin sultanlara gelen *ḫazīne* dışı hediyeler *bölek,* saray personeli için istenen *tiyiş* dışı hediyeler ise *yarlıḳaş* "ihsan" olarak adlandırılırdı (KHYH, 112/26-27, 119/13-14). Rusya'dan fazladan talep edilen haraçların diğer kısmını ise *ḫazīneye* ek olarak han, kalgay ve nureddin sultanların sipariş ettiği ve sarayda *ḳoltḳa* (KHYH, 27/29) ya da *ḳolḳa* (KHYH, 93/23, 99/22) denen ödemeler teşkil ederdi. Bu tür küçük vergiler, han ve sultanların çeşitli nedenlerle istediği ayni ve nakdî ödemelerden oluşurdu.

1628 tarihli Canıbek Gerey Han yarlığında Kırım hanı, III. Mehmed Gerey Han ile giriştiği mücadeleden galip çıkarak tahtı geri aldığını ve ülkenin yeniden inşa ve bakıma ihtiyacı olduğunu bildirmiştir. Bu nedenle han Rus çarı I. Mihail'den 10.000 altınlık *ḳoltḳa* rica etmiştir. Bu ödemenin sefer harçlığı ve harap olan kalelerin onarımında kullanılacağı ifade edilmiştir (KHYH, 12/63-64).

Kırım resmî yazışmalarında *bölek selām* terimi, han ve çarların tahta yeni geçen hükümdara iyi dileklerini iletmek amacıyla gönderdiği hediyeleri ifade etmiştir. Aynı şekilde *mübārek bād* ifadesi de hükümdarın karşı tarafa barış niyetinde olduğunu temsilen gönderdiği küçük hediyelere denmiştir (KHYH, 98/15).

Kırım hanları, Ruslarla diplomatik ilişkilerin iyi olduğu dönemlerde Rus çarlarından keyfî olarak fazladan *bölek* "hediye" ve *tiyiş* talep edebilirlerdi. Adil Gerey Han (1666-1671), Rusya ile dostluk ve barışın pekiştirilmesi için çardan dört *şunḳar,* dört tane de *ḳarçıġa* kuşu sipariş etmiştir (KHYH, 220/33-34). Canıbek Gerey Han'ın ise *bölek* olarak çardan üç adet *kübe* "örme zırh" (KHYH, 12/70), ikisi *büyük* ve ikisi *kiçkine ḳol tüfengi* "küçük el tüfeği, tabanca" olmak üzere dört adet *çaḳmaḳlı tüfeng* (KHYH, 17/216-217) ve iki büyük *şamşun şabaḳ* (köpek cinsi) istediği malumdur. Aynı hanın her biri kürk yapılacak boyutta yirmi *ḳara tilki* postu, *inci* ve *nuḳrat* olarak talep ettiği *ḳoltḳa* ile emekli *ėşik aġası* Osman Ağa (KHYH, 15/176-178) ve kardeşi Mehmed Gerey Sultan'ın düğünü için istediği *tiyişler* (KHYH, 17/133-134) bunlara örnektir. Kalgay sultanların da Rusya'dan *ḳoltḳa* isteme hakları bulunurdu. 1630 tarihli Kalgay Devlet Gerey Sultan yarlığında, hususi

eşya, kürk ve paradan oluşan *ḫazīne* dışında fazladan 5000 altın *ḳolḳa* talep edilmiştir (KHYH, 16/32-33).

Kırım hanlarının, kızkardeşleri *ḫānī sulṭānların* düğünü için *cihāz* "çeyiz" adı altında birtakım ziynet ve kıyafet türü eşyalar istediği malumdur. 1634 tarihli Canıbek Gerey Han yarlığında han Rus çarı I. Mihail'den, kız kardeşine düğün hediyesi için *altun* "altın", *inci, kiş* "samur postu", *aş* "kakım postu" ve çeşitli kumaşlardan oluşan hediyeler talep etmiştir (KHYH, 24/160-163).

Hanedan üyeleri ve saray personeline sipariş edilen hediye ve haraçlar kişiye özel olarak gelirdi. Bu ödemeler ayni ve nakdî olarak alınırdı. Kırım resmî yazışmalarında *uluġ ḫazīne* ve *tiyiş* alacak kişilerin tamamı saraydaki protokol sırasına göre yazılırdı. Buna göre tiyiş defterlerinde önce han ve ailesi olmak üzere, Harem çalışanları, Enderun görevlileri ve sarayın Birun bölümünde yer alan diğer memurlar işgal ettikleri makamın derecesine göre sıralanırlardı. Saray personeline ait *tiyişlerde*, hanın *emildeşleri* "süt kardeşleri" ile *ḳazaḳṭaşları* "yakın kişileri" yanında *manṣıbsız aġalar* diye anılan emekli saray halkı dahi gözetilirdi (KHYH, 39/13, 41/49).

Sipariş edilen hediyelerin tür ve miktarları da kişilerin makamına göre değişiklik gösterirdi. Bundan sonra aynı protokol kalgay ve nureddin sultanlara ait saray mensuplarına uygulanırdı (KHYH, 35, 40). Sarayda kişilere özel olarak sipariş edilen eşya ve paraların ayrıntılı bir şekilde yazıldığı bu listelere *defter* (KHYH, 15/24, 56/4) ya da *ḳara ḳaplı uluġ ḫazīne defteri* (KHYH, 261/240) denmiştir. Bu defterler, han tarafından tasdik edilmesi nedeniyle *mühürlü defter* olarak da anılmıştır (KHYH, 33/30). 1634 tarihli Canıbek Gerey Han yarlığından, tiyiş defterlerinin bir diğer kopyasının (*örnek*) devlet hazinesinde saklandığı, böylelikle tiyişlerin Rus elçiler tarafından tesliminde doğabilecek karışıklıkların giderilmeye çalışıldığı anlaşılıyor (KHYH, 23/70-71).

2.3.9. Hazine Teslimatı

Kırım resmî yazışmaları, Rusya'dan yıllık olarak alınan haraç ve hediyelerin miktarı ile hazinenin sınır bölgesinde karşılanıp Kırım'a getirilme süreci hakkında ayrıntılı bilgiler verir. Hazine teslimatının eski devlet kaidelerine dayanan birtakım merasim ve usuller çerçevesinde yürütüldüğü görülmektedir. Buna göre ilk olarak hazinenin Moskova tarafından yola çıkarılmak üzere hazır olduğu haberi Rus bir

sipāhī "atlı haberci" aracılığıyla Kırım'a gelirdi. Bunun üzerine Hanlık Moskova'ya *uluġ ėlçi* heyeti, sınır bölgesine ise hazinenin teslim alınması için ayrı bir heyet gönderirdi (KHYH, 153/8-10). Rusya'dan Kırım Hanlığı'na doğru gelen hazine ve hediyelerin teslimi *almaşuv* "değiş tokuş" diye tabir edilirdi (KHYH, 12/48, 108/61).

Sınır bölgesinde Rus heyetini karşılayan Tatar heyetinde protokol işleri, *yumış mīrzāları* "görevli mirzalar"*, emildeşler* "süt kardeşler" ve *atalıḳlar* tarafından yürütülürdü. Heyetin güvenli bir şekilde hareket etmesinden ise *yasavıllar* "muhafızlar", *tüfengci aġaları*[21] "kapıkulu askerleri" ve *başçı* adı da verilen *yol aġaları* sorumlu olurdu (KHYH, 29/75-76, 52/48-50). Tatar heyeti *almaşuv beyi* denen heyet başkanı tarafından temsil edilirdi (KHYH, 232/16, 234/33). Bu kişiler esasen Rus ve Tatar heyeti arasında gerçekleştirilen değiş tokuş merasiminde aracılık yapan, belgelerde *amiyatlıḳ* (KHYH, 60/23) veya *amāyat* (KHYH, 108/56) olarak da adlandırılan görevi yerine getirirlerdi. Bu heyet mensuplarının tamamı, eski merasim ve usuller gereğince Rus heyetinden *yarlıḳaş bölekler* "ihsan edilen hediyeler" alırlardı (KHYH, 73/44-46).

Hazine teslimatını gerçekleştiren Rus heyeti ise mali görevli *aḳalniçey* [< Rus. okol'niçiy (окольничий)] başkanlığında hareket ederdi. Hazine ve hediye taksimatının, yazışmalarda *ḫazīne beyi* olarak da ifade edilen bu üst düzey Rus bürokrat tarafından yürütüldüğü görülür (KHYH, 132/38). Aynı zamanda, hazineyi karşılayan Tatar heyeti ve muhafızlarının zahiresi bu kişi tarafından verilirdi (KHYH, 72/46-48).

Hazinenin Tatar heyeti eline geçmesinden sonra Rus heyet ve muhafızları, kararlaştırılan bölgeye kadar Tatar heyetine refakat ederlerdi. 1642 tarihine ait teslimata göre *Buzuḳ Ṣuyı* (Manıç Nehri) diye adlandırılan bölgeden sonra, hazinenin güvenliğinden Tatar heyetinin sorumlu olduğu anlaşılıyor (KHYH, 69/19-28). Belirlenen bölgeye gelindikten sonra Rus hazine memuru *aḳalniçey* ile *mılṭıḳçılar* "Rus tüfekçi muhafızları" (KHYH, 17/80) Moskova'ya geri dönerlerdi.

Hazineyi getiren Rus ve Tatar heyetlerinin Kırım'a ulaşması durumunda, bu kişiler yolda *ḳapuçı başı, ḳapuçılar ketḫudāsı, kilerci başı* ve *serrāc başı* tarafından karşılanırlardı (KHYH, 73/55-56, 84/32). Protokolü yürüten bu üst düzey ağaların yanında otuz *ḳapuçı* ile atlardan sorumlu onar *serrāc* "saraç" ve *sāyis* "seyis"

[21] Tatar heyetinin güvenliğinden sorumlu bu kişiler, 1646 tarihli yazışmada Muhammed Şah Bey mektubunda *sekbān tüfengçileri* olarak geçer (KHYH, 108/65).

bulunurdu (KHYH, 73/56-57). Kırım'da hazineyi karşılayan bu kişilerin tamamı, tiyiş defterlerindeki siparişe göre hediye kürkler alırlardı (KHYH, 73/54-58).

Yıllık hazinenin hana takdimi ise eski âdete göre Tatar heyeti ile birlikte Bahçesaray'a gelmesi gereken Rus *uluġ ėlçi* heyeti tarafından yapılırdı. Bu heyette büyükelçinin efradı dışında, iki devlet arasında hızlı haberleşmeyi sağlayan *sipāhīler* ile hazinenin taşınmasından sorumlu *ḳuşçı* "av kuşu bakıcıları" ve *ʿarabaçılar* "arabacılar" da bulunurdu. Hazinenin Kırım'a ulaştığı haberi ise Kırım tarafından yola çıkan *uluġ çapḳun* "atlı heyetinin başı" ile bildirilirdi. Kaideler gereği, Kırım'da vazifesi son bulan Rus *ḳuşçı* ve *ʿarabaçılar* alıkonulmadan Tatar atlı heyetiyle Moskova'ya gönderilir, böylelikle hazine teslimatı ile ilgili merasim ve usuller son bulurdu (KHYH, 69/31-32, 76/13-15).

Kırım resmî yazışmalarına göre, Rusya'dan gelen yıllık hazine genellikle Eylül ve Ekim aylarında teslim alınırdı. Yazışmalarda teslimatın yapılacağı tarih olan Eylül ayının birinci günü için zaman zaman *saman küni* (KHYH, 72/24, 93/26, 325/19) veya *oraḳ zamānı* (KHYH, 311/36, 38), Ekim ayı için ise *orta küz ayı* (KHYH, 71/47, 172/8) ifadeleri kullanılmıştır. Hazine ve eşyaların temininde gecikmeler olduğunda, teslimatın zaman zaman Kasım ayına ertelenebildiği malumdur (KHYH, 12/15). Savaş gibi olağanüstü durumlarda ise hazine teslimatından geçici olarak vazgeçilirdi. Bu gibi durumlarda merasim kış bitimine, çoğunlukla Mart ayına ertelenirdi (KHYH, 12/50-54).

Kaideler gereği hazine teslimatı, iki devletin mevcut sınırında gerçekleştirildi. Tatar ve Rus heyetlerinin bir araya geldiği değiş tokuş bölgesine, belgelerde *almaşuv yėri* denmiştir. Resmî yazışmalar teslimat yerinin 17. yüzyıl itibarıyla değişikliğe uğradığını gösterir. 1668 tarihli Adil Gerey Han yarlığında barış müzakereleri ve hazine alımı merasimlerinin bu döneme kadar, eski âdet üzere Rus sınır hisarı *Valuki*'de yapılageldiği bildirilmiştir (KHYH, 219/127-128). Ancak bu dönemden sonra Rusya'nın sınır bölgelerine yaptığı tahkimatlar ve güneye doğru genişlemesi neticesinde *Valuki* iç kale olarak kalmıştır. Buna göre aynı hanın 1671 tarihli yarlığında teslimatın Valuki'nin güneyinde *Buzuḳ* (Manıç) denen yerde yapılması talep edilmiştir (KHYH, 229/21).

I. Selim Gerey Han'ın 1671 tarihli yarlığında teslimat yerinin *Azov* (Azak) olması gerektiği önerilse de (KHYH, 233/26) 1681 tarihine kadar merasim *Buzuḳ*

tarafında yapılmıştır. Bu dönemden sonra hazine tesliminin eski merasim ve usullere göre yapılmadığı ve Kırım'ın Rusya üzerindeki siyasi ve diplomatik gücünü tamamen kaybettiği anlaşılıyor.

1684 tarihli I. Selim Gerey Han yarlığında, Rus heyetinin yıllık hazineyi sınırda teslim edip geri döndüğü, böylelikle vergi ve hediyelerin Rus elçileri tarafından hana takdimi geleneğine uyulmadığı anlaşılmaktadır. Hanlık bu duruma tepki göstermiş ve Rus Çarlığı'nın *eski ʿādet ve ḳānūn* dışına çıktığını bildirmiştir (KHYH, 278/17-21). 1684 itibarıyla hazinenin Tatar heyetine sınırda teslim edilip Moskova'ya dönülmesi üzerine eşyaların taşınması için heyet başkanı *almaşuv beyine, ʿaraba* ve *kölük* "yük beygiri" masrafı için 200 altın verilmeye başlanmıştır. 1686 tarihli I. Selim Gerey Han yarlığında, Tatar heyetine sınırda verilen bu paranın, hazinenin Kırım'a gelmesi için yetmediği ve heyetin Hansaray'a güçlükle döndüğü ifade edilmiştir (KHYH, 286/23-26).

Kırım resmî yazışmalarında Rusya'dan Kırım'a gönderilen hazine ve hediyelerin teslimini anlatan son belge 1686 yılında yazılmış, I. Selam Gerey Han mührü taşıyan belgedir (KHYH, 286). Bu yıl itibarıyla Rusya, Osmanlı-Kırım cephesi ile savaş hâlinde bulunan ve içinde Lehistan, Alman Çasarlığı, Venedik Devletlerinin bulunduğu Mukaddes İttifak'a katılmıştır (Kurat, 2014, s. 252). Bu dönemden itibaren Kırım-Rus diplomatik ilişkileri hiçbir zaman eskisi gibi olmamıştır. I. Petro'nun yıllık hazine ve haraç teslimini tek taraflı kaldırması ile Kırım Hanlığı Rusya üzerindeki siyasi ve diplomatik nüfuzunu tamamen kaybetmiştir.

2.4. Kırım Hanlığı Resmî Yazışmaları

Kırım Hanlığı resmî yazışmaları, dil ve kültür tarihi bakımından incelenmeye değer hacimli bir resmî yazışma külliyatıdır. Söz konusu yazışmaların orijinal Türkçe metinleri, Rusya Dışişleri Bakanlığı Arşivinde bulunmaktadır. Bu belgeler 1864 yılında St. Petersburg'da, V. V. Velyaminov Zernov ve Hüseyin Feyizhanov tarafından *Kırım Yurtına ve Ol Taraflarga Dair Bolgan Yarlıglar ve Hatlar (Materialı Dlya İstorii Krımskogo Hanstva)* adlı eserde neşredilmiştir. Çalışmadaki resmî yazışmalar, aslına sadık kalınarak Arap harfleriyle yeniden dizdirilerek yazılmıştır.

V. V. Velyaminov Zernov tarafından neşredilen resmî yazışmalar, 16.-18. yüzyıllar arasında yazılan 378 adet diplomatik belgeden oluşur. Bu belgeler Gerey hanedanı mensupları, Kırım Hanlığı'nın üst kademesinde bulunan devlet ricali ve Rus çarlarına ait yarlık, hat, şartname ve tiyiş defterlerinden oluşur. Belgeler, genel olarak Rus Çarlığı, Lehistan-Litvanya Birliği, İsveç Krallığı ve Gazikumuk Hanlığı ile yapılan diplomatik temaslar sonucu yazılmıştır. Bununla birlikte neşriyatta, Kırım Hanlığı'nın dönemin Kazak beyleri ve yabancı devletlerde ikamet eden Tatar elçileriyle yaptığı resmî yazışmalar da mevcuttur.

Kırım hanlarının yabancı devletlere gönderdiği belgeler ve sayıları aşağıdaki tabloda verilmiştir:

Tablo 1. Kırım Hanlarının Yazışma Hâlinde Olduğu Yabancı Devletler

	Rus Çarlığı	**Lehistan-Litvanya Birliği**	**İsveç Krallığı**	**Gazikumuk Hanlığı**
I. Mehmed Gerey Han (1514-1523)		Leh beylerine (1)		
I. Devlet Gerey Han (1551-1577)		Leh beylerine (1)		
II. Gazi Gerey Han (1588-1596, 1. hüküm süresi)	Rus beyine (1)	III. Zygmunt'a (2)		
Tohtamış Gerey Han (1607-1608)		III. Zygmunt'a (1)		
I. Selamet Gerey Han (1608-1610)		III. Zygmunt'a (1)		
III. Mehmed Gerey Han (1623-1628)	I. Mihail'e (1)			
Canıbek Gerey Han (1628-1635, 3. hüküm süresi)	I. Mihail'e (11)	IV. Vladislav'a (4)		
İnayet Gerey Han (1635-	I. Mihail'e (5)			

1637)				
I. Bahadır Gerey Han (1637-1641)	I. Mihail'e (8)	IV. Vladislav'a (1)		
IV. Mehmed Gerey Han (1641-1644, 1. hüküm süresi) (1654-1666, 2. hüküm süresi)	I. Mihail'e (8) I. Aleksey'e (15)	IV. Vladislav'a (2) Leh beyine (1) II. Yan Kazimir'e (4)		
III. İslam Gerey Han (1644-1654)	I. Mihail'e (2) I. Aleksey'e (17)	IV. Vladislav'a (3) II. Yan Kazimir'e (2) Leh kansilarına (4) Krakov hetmanına (2)	İsveç kansilarına (1)	
Adil Gerey Han (1666-1671)	I. Aleksey'e (9) I. Aleksey'in yakın kişisine (1)	II. Yan Kazimir'e (2)		
I. Selim Gerey Han (1671-1678, 1. hüküm süresi) (1684-1691, 2. hüküm süresi) (1692-1699, 3. hüküm süresi) (1702-1705, 4. hüküm süresi)	I. Aleksey'e (2) III. Fyodor'a (1) V. İvan ile I. Petro'ya (10) V. İvan ile I. Petro'nun hazine memuruna (1) I. Petro'ya (1)	III. Yan Sobieski'ye (1)		
Murad Gerey Han (1678-1683)	III. Fyodor'a (6) V. İvan ile I. Petro'ya (3)			
II. Saadet Gerey Han (1691)	V. İvan ile I. Petro'ya (1)			
Safa Gerey Han (1691-1692)		III. Yan Sobieski'nin		

		yakın kişisine (1)		
III. Saadet Gerey Han (1717-1724)				Şamhal Şurhay Han'a (1)
II. Selamet Gerey Han (1740-1743)		III. Augustus'a (1)		
Arslan Gerey Han (1748-1756, 1. hüküm süresi) (1767 2. hüküm süresi)		III. Augustus'a (1)		

V. V. Velyaminov Zernov neşriyatındaki en eski tarihli belge I. Mehmed Gerey Han'a ait 1520 tarihli, Lehlerle yapılan barışın maddelerini içeren şartnamedir. Neşriyattaki en geç tarihli belge ise Arslan Gerey Han'ın (1748-1756; 1767) Leh kralı III. August'a (Augustus) (1734-1763) gönderdiği tarihsiz yarlıktır (bk. Zernov, 2009, s. XI-XII). Söz konusu han ve kralın hüküm sürelerinden hareketle, bu belgenin 1748-1756 tarihleri arasında yazıldığı anlaşılmaktadır.

Tez çalışmasında incelenen Kırım resmî yazışmaları 19 farklı Kırım hanının saltanat dönemini kapsar. Belgeler aşağıdaki hanların döneminde yazılmıştır:

I. Mehmed Gerey Han (1514-1523)

I. Devlet Gerey Han (1551-1577)

II. Gazi Gerey Han (1588-1596, 1. hüküm süresi)

Tohtamış Gerey Han (1607-1608)

I. Selamet Gerey Han (1608-1610)

III. Mehmed Gerey Han (1623-1628)

Canıbek Gerey Han (1628-1635, 2. hüküm süresi)

İnayet Gerey Han (1635-1637)

I. Bahadır Gerey Han (1637-1641)

IV. Mehmed Gerey Han (1641-1644, 1. hüküm süresi)

III. İslam Gerey Han (1644-1654)

IV. Mehmed Gerey Han (1654-1666, 2. hüküm süresi)

Adil Gerey Han (1666-1671)

I. Selim Gerey Han (1671-1678, 1. hüküm süresi)

Murad Gerey Han (1678-1683)

I. Selim Gerey Han (1684-1691, 2. hüküm süresi)

II. Saadet Gerey Han (1691)

Safa Gerey Han (1691-1692)

I. Selim Gerey Han (1692-1699, 3. hüküm süresi)

I. Selim Gerey Han (1702-1705, 4. hüküm süresi)

III. Saadet Gerey Han (1717-1724)

II. Selamet Gerey Han (1740-1743)

Arslan Gerey Han (1748-1756, 1. hüküm süresi; 1767 2. hüküm süresi).

Belgeler Kırım hanları dışında, kalgay, nureddin ve hanın kardeşleri olan sultanlar tarafından da yabancı devletlere yazılmıştır. Söz konusu belgeler arasında sadece bir mektup, hanedanın kadın üyesine aittir. Neşriyattaki 309 numaralı hat, İnayet Gerey Han'ın (1635-1637) kız kardeşi Hatice-i Devran Sultan tarafından Rus çarı I. Mihail'e gönderilmiştir.

V. V. Velyaminov Zernov'a ait neşriyattaki yazışmaların 289 tanesi Rus Çarlığı'na yazılmıştır. Bu belgeler hanedan mensupları, Kırım bey ve mirzaları ile vezirler tarafından Rus çarları, çarın baş müşavirleri *(dumnay)*, hazine beyleri *(aḳalniçey)* ve Rus elçilerine gönderilmiştir. Söz konusu yazışmalar, 5 farklı döneme aittir:

I. Mihail (Fyodoroviç) (1613-1645)

I. Aleksey (Mihayloviç) (1645-1676)

III. Fyodor (Alekseyeviç) (1676-1682)

V. İvan (Alekseyeviç) ile I. Petro (Alekseyeviç) (1682-1696)

I. Petro (Alekseyeviç) (1696-1721).

Belgelerin 61 tanesi ise Lehistan-Litvanya Birliği'ne gönderilmiştir. Bu yazışmalar Kırım hanları, sultanlar ve vezirler tarafından Leh kralı, kralın baş müşaviri *(ḳansilar)* ve devletin çeşitli kademelerinde görev yapan hetmanlara yazılmıştır. Neşriyat 5 farklı Leh kralının hükümdarlık dönemini kapsamaktadır:

III. Zygmunt (Sigismund) (1587-1632)

IV. Vladislav (1632-1648)

II. Yan Kazimir (1648-1668)

III. Yan Sobieski (1674-1696)

III. August (Augustus) (1734-1763).

V. V. Velyaminov Zernov'un neşriyatında Rus çarlarının, dönemin Kırım han ve sultanlarına gönderdiği 18 belge mevcuttur. Bunlar orijinal belgeden, dönemin tercümanları tarafından Kırım Türkçesine çevrilmiş belgelerdir (KHYH, 117, 119, 127, 129, 130, 144, 163, 164, 191, 227, 316, 317, 334, 336, 337, 338, 356, 357) (Zernov, 2009, s. XIII). Belgelerin üçü I. Mihail'e (1613-1645) ait olmakla birlikte (KHYH, 316, 317, 334) geriye kalan mektuplar I. Aleksey (1645-1676) mührü taşır.

Çar I. Mihail'e (1613-1645) ait mektuplar I. Bahadır Gerey Han dönemi (1637-1641) ile III. İslam Gerey Han'ın (1644-1654) tahta geçtiği ilk dönemi kapsar. Çar I. Mihail tarafından, I. Bahadır Gerey Han'ın *ḳalġayı* İslam Gerey Sultan'a yazılan tarihsiz mektupta, Kırım'a gönderilen Rus *sipāhī* (ulak) ve *yazıçıya* (kâtip) uzun zamandır görülmemiş saygısızlıklar yapıldığı, hanın hediyeleri teslim aldıktan sonra Rus elçileri dinlemeyi kabul etmediği bildirilmiştir (KHYH, 316).

Aynı dönemde Nureddin Safa Gerey Sultan'a yazılan diğer mektupta Rus elçilerine ait eşyaların kalgay sultanın saray ağaları tarafından talan edildiği, işkenceye uğrayan elçilerin Boğdan elçilerinin gözü önünde küçük düşürüldüğü, 1900 altınlık eksik gelen *tiyişin* ödenmemesi durumunda Rus elçilerin Türk ve Yahudi tüccarlara köle olarak satılmak suretiyle tehdit edildiği bildirilmiştir. Bu tehdit üzerine çaresiz kalan Rus elçilerin *ḳabala* (borç senedi) imzalayarak borcu üzerlerine aldıkları ifade edilmiştir (KHYH, 317). Çar I. Mihail tarafından gönderilen üçüncü mektup, III. İslam Gerey Han'ın tahta yeni geçtiği döneme aittir. Bu mektupta (1644?), iki ülke arasındaki barışın uzatılması ve yıllık hazinenin Kırım tarafına teslim edilmesi gündeme gelmiştir (KHYH, 334).

Çar I. Aleksey'e ait mektuplar ise III. İslam Gerey Han (1644-1654), IV. Mehmed Gerey Han (1654-1666) ve Adil Gerey Han (1666-1671) dönemindeki Rusya-Kırım diplomatik ilişkilerinin aydınlatılması açısından önemlidir (KHYH, 117, 129, 163, 227). Aynı zamanda bu belgeler, yıllık *ḫazīne* ve *tiyişlerin* içerikleri ile bunların Kırım tarafına teslimatı hakkında bilgiler verir (KHYH, 117, 129, 130, 144, 191, 334, 336). Çar I. Aleksey tarafından Kalgay Kırım Gerey Sultan'a gönderilen tarihsiz bir mektupta (1650?), *ḳalġay sulṭāna* ve onun saray erkânına ait *ḫazīne* ve hediyeler hakkında ayrıntılı bilgiler mevcuttur (KHYH, 127).

Çar I. Aleksey dönemi (1645-1676) itibarıyla Kırım hanı ile sultanlar dışındaki kişilerin çara doğrudan mektup göndermesi yasaklanmıştır. Buna göre Rus çarı, Kırım vezirleri ve diğer hanedan üyelerinin Çarlık makamıyla olan doğrudan irtibatını kesmiş, kendisine yalnızca *ḫān*, *ḳalġay* ve *nūre'd-dīn sulṭānları* muhatap almıştır. Aynı dönem itibarıyla kalabalık Tatar *ėlçi* heyet sayılarının azaltılması da gündeme gelmiştir (KHYH, 117, 127, 338).

Rus çarlarına ait mektuplarda, barış döneminde Tatar bey ve mirzalarının Rus topraklarına girerek yağma yaptığı hakkında bilgiler mevcuttur. Bunun üzerine, barış şartnamesindeki hüküm gereğince sorumlu bu kişilerin Kırım tarafından yakalanıp ölüm cezasına çarptırılması ve Rus esirlerinin fidyesiz olarak iade edilmesi talep edilmiştir (KHYH, 119). Çar I. Aleksey'in Adil Gerey Han'a gönderdiği 1670 tarihli hatta, imzalanan barış şartnamesi gereğince serbest bırakılacak Rus esirler gündeme getirilmiştir. Buna göre Tatar elçibaşı Mustafa Ağa'nın 83 Rus esirin iadesi için çar huzuruna çıktığı, bunların bir kısmının Tatar esirlerle takas edildiği, bir kısmının ise fidye karşılığında teslim edildiği konu edilmiştir (KHYH, 227).

Çar I. Aleksey mührü taşıyan 163 ve 164 numaralı tarihsiz hatlar ise III. İslam Gerey Han'ın vefatı (1654) üzerine tahta geçen IV. Mehmed Gerey Han'ın saltanatının tanınması ve barışın devamı için yıllık hazinenin teslim edilmesi hakkında bilgiler verir. Buna göre Rus Çarlığı (1654) barış için idaresi altındaki Özü Kazaklarına saldırılmamasını, hazine teslimi sonrası Kırım'da işi biten *ḳuşçı, ʿarabaçı* ve *yol aġalarının* alıkonulmadan Moskova'ya gönderilmesini, *tiyiş defterinde* belirtilenler dışında fazladan para ve eşya talep edilmemesini ve bu hususta Rus elçilerinin zor durumda bırakılmamasını talep etmiştir (KHYH, 164).

Rus çarlarına ait bu mektuplardan anlaşıldığı üzere, Kırım Hanlığı'nın özellikle I. Bahadır Gerey Han (1637-1641), III. İslam Gerey Han (1644-1654) ve IV. Mehmed Gerey Han (1654-1666) dönemlerinde Rusya'yı, siyasi ve ekonomik bakımdan baskı altında tutma politikası izlediği görülür. Bunun nedeni Rus Çarlığı'nın 17. yüzyılın başlarında Lehistan işgalinden kurtulup güçlenmesi ve güneye doğru genişleyerek Kırım'a karşı tehdit oluşturmaya başlamasıdır. Nitekim Çar I. Aleksey'in IV. Mehmed Gerey Han'a gönderdiği tarihsiz (1654 sonrası) mektupta, Rusların Özü (Dinyeper) tarafına inerek buradaki kaleleri zapt ettikleri ve Rusya'nın Kırım ile barışının devamı için hiçbir şekilde Lehistan ile iyi ilişkiler kurulmaması gerektiği ifade edilmiştir (KHYH, 356).

Çar I. Aleksey dönemindeki bu siyasi gelişmeler karşısında Kırım Hanlığı, Kırım ve Osmanlı topraklarını taciz eden Don Kazaklarının zapt edilmemesi ve yıllık hazinelerin düzenli olarak teslim edilmemesi durumunda Rus kale ve köylerine yağmaya gidileceğini bildirerek Rusya'yı baskı altında tutmaya çalışmıştır. Çar I. Aleksey'in IV. Mehmed Gerey Han'a gönderdiği tarihsiz (1654 sonrası) mektupta, Selim Gerey Sultan ile ona bağlı *mīrzā* ve askerlerin barış şartlarına aykırı hareket edip Ruslara isyan hâlindeki Kazaklarla birleşerek Rus kalelerine saldırdıkları bildirilmiştir. Barışın devamı için Ruslara bağlı Özü Kazakları üzerine yapılan seferin sonlandırılıp Kırım askerinin geri çekilmesi talep edilmiştir (KHYH, 357).

Kırım resmî yazışmalarının 5 tanesi Kırım hanları ve vezirlerin taşra beyleri (KHYH, 241, 243) ile Kazak Barabaş ve Potkalı hetmanlarına (KHYH, 298, 372, 373) yazdıkları yarlık ve hatlardır.

V. V. Velyaminov Zernov neşriyatındaki belgelerin biri ise III. İslam Gerey Han tarafından İsveç Krallığı'na gönderilmiştir. Yarlıkta, eskiden olduğu gibi iki devlet arasında iyi ilişkiler kurulması gerektiği bildirilmiştir. 1650 yılında yazılan bu belgede Kırım hanının İsveç kralının baş müşavirine *(ḳanṣılar)* hitap ettiği görülür (KHYH, 133). Ayrıca III. Saadet Gerey Han'ın (1717-1724), dönemin Gazikumuk şamhalı Şurhay Han'a yazdığı tarihsiz bir diplomatik mektup (KHYH, 300) da mevcuttur.

Belgelerdeki 2 mektup Kırım hanları ile Lehistan ve Rusya'da büyükelçi olarak görev yapan Tatar diplomatlar arasındaki yazışmalardır (KHYH, 207, 219).

Söz konusu belgelerin biri ise Süleyman Efendi adlı Türk bir devlet adamı tarafından eşine yazılmış hususi bir mektuptur. Tarihsiz olan mektubun içeriğinden, hattın 1633-1634 yıllarındaki Osmanlı-Leh Savaşı esnasında yazıldığı anlaşılıyor (KHYH, 306). Bu mektup, 1681 tarihli Bahçesaray Antlaşması (KHYH, 255) metninin Türkçe eki ile birlikte neşriyatta Osmanlı Türkçesi ile kaleme alınmış iki yazışmadan biridir.

V. V. Velyaminov Zernov neşriyatındaki belgeler Canıbek Gerey Han'ın ikinci saltanat döneminden (1628-1635) 18. yüzyılın başlarına kadarki süreçte Rusya-Kırım arasındaki siyasi ve diplomatik ilişkileri kesintisiz bir şekilde gösterir.

Canıbek Gerey Han'ın ikinci döneminde (1628-1635) Ruslarla barış dönemine girildiği ve imzalanan şartname gereği, Ruslardan yıllık olarak vergi ve hediye alındığı görülüyor. Kararlaştırılan *tiyiş* ödemelerinin aksaması durumunda ise iki ülke arasındaki ilişkiler zaman zaman gerilmiş ve barış bozulmuştur.

İnayet Gerey Han'ın iki yıllık saltanatı (1635-1637), Kırım-Rus diplomatik ilişkilerinde barış sürecinin yaşandığı ve yıllık hazinenin düzenli olarak teslim alındığı dönemdir.

I. Bahadır Gerey Han dönemi (1637-1641) Kırım-Rus ilişkilerinin, Don Kazaklarının Azak'ı işgali nedeniyle gerildiği bir dönemdir. Hanlık bu hadiseden Rus Çarlığı'nı sorumlu tutmuş ve Kırım saraylarında bulunan Rus elçileri belirli dönemlerde rehin olarak tutulmuştur. Ayrıca bu dönemde Rusya'dan alınan haraç ve hediyelerin eksik gelmesi durumunda, hazineyi teslim eden Rus elçilerine *ḳabala* denen borç senetleri imzalatılmaya başlanmıştır. Bu uygulama ile elçiler üzerinden Rus Çarlığı borçlandırılmıştır. Buna göre eksik gelen eşyaların değeri hesaplanarak bir sonraki teslimat döneminde borcun ödenmesi istenmiştir.

IV. Mehmed Gerey Han (1641-1644; 1654-1666) ile III. İslam Gerey Han (1644-1654) dönemleri ise Kırım Hanlığı'nın bölge siyasetinde güç kaybetmeye başladığı zamana karşılık gelir. Bu dönem diplomasisini uzun süre meşgul eden iki konu mevcuttur. Bunların ilki, Rusya'ya gönderilen Tatar elçi heyetindeki kişi sayısının azaltılması üzerinedir. Rus Çarlığı, Moskova'da ağırlanan kalabalık Tatar elçi heyetinin maliyeye büyük yük getirmesi nedeniyle, mevcut sayının düşürülmesini istemiştir. Hanlık, kalabalık elçi heyetini siyasi güç ve prestij olarak görmesine rağmen Rusya'nın bu talebine razı gelmiştir.

IV. Mehmed Gerey Han döneminde gündeme gelen bir diğer konu ise yazışmalardaki hitap ve üsluptur. Buna göre Rus Çarlığı, Kırım han ve sultanlarının çara hitabında siyasi üstünlük bildiren bazı sözcüklerin kaldırılmasını talep etmiştir. Rusya'nın bu baskısı sonucu, çara hitap bölümünde yer alan kalıp ifadelerin bir kısmı yumuşatılmış ya da kaldırılmıştır. IV. Mehmed Gerey Han (1642) dönemi itibarıyla, kalgay sultanların protokoldeki yerinde de değişiklik yapılmıştır. Bu dönemden sonra kalgaylar, protokolde çardan aşağıda kabul edilmişlerdir.

III. İslam Gerey Han dönemine (1644-1654) ait yazışmalar, Özü Kazakları ile ittifak kurulup Lehistan tarafına başarılı seferler düzenlendiğini gösterir. Bu dönemde Kırım Hanlığı'nın, Özü Kazaklarının Lehistan'a karşı isyanını destekleyerek Lehistan coğrafyasındaki siyasi nüfuzunu korumaya çalıştığı görülür. Yazışmalar, bu dönemdeki Kırım-Rusya siyasi güç dengesinin, Çarlık lehine bozulmaya başladığı hakkında bilgiler verir. Buna göre 1647 yılında alınan karar ile han, kalgay ve nureddin sultanlar dışında Kırım sarayından herhangi bir devlet adamının, yazışmalarda Rus çarına doğrudan hitap edip ona atlı haberci göndermesi yasaklanmıştır. Ancak Adil Gerey Han döneminde bu karara riayet edilmediği, 1670 yılı itibarıyla hanın yakın kişileri ve ileri gelen devlet adamlarının çara doğrudan mektup gönderdiği görülür (KHYH, 226).

Murad Gerey Han (1678-1683) dönemine ait yazışmalar ise Kırım sarayına ait eski merasim ve usuller hakkında ayrıntılı bilgiler verir. Yabancı elçilerin ağırlanıp huzura alınması dışında hana hususi olarak takdim edilen *uluġ ḫazīne* merasiminde ne gibi uygulamaların yapıldığıyla ilgili önemli bilgilere rastlanır. Ayrıca Osmanlının Rusya ile imzaladığı ilk barış şartnamesi olan 1681 Bahçesaray Antlaşması müzakereleri esnasında Kırım Hanlığı'nın iki devlet arasında arabuluculuk rolü üstlendiği görülür. Belge külliyatında, antlaşma maddelerinin sıralandığı belgeye ek olarak Osmanlı Türkçesi ile yazılan antlaşma metninin bir sureti de mevcuttur (KHYH, 255).

I. Selim Gerey Han'ın ilk saltanatı (1683-1699) Osmanlının Mukaddes İttifak ile savaşa girdiği (1683) döneme karşılık gelir. Mevcut siyasi olayların Kırım'ın Lehistan ve Rusya politikasını derinden etkilediği ve siyasi bunalımın yaşandığı görülür (KHYH, 286). I. Selim Gerey Han döneminde Hanlık, Rusya'yı Mukaddes İttifak'tan uzaklaştırmak için büyük çaba sarfetmiştir. Bu dönemde Kırım Hanlığı'nın Rusya'ya ittifak teklifinde bulunduğu dahi görülür (KHYH, 289). Buna

rağmen Rus Çarlığı'nın Osmanlı-Kırım cephesine karşı Mukaddes İttifak'a katılması (1686) engellenememiştir. Aynı yıl Rusya Kırım'a yıllık hazine göndermeyi reddetmiştir. Bu nedenle I. Selim Gerey Han dönemi, Kırım'ın siyasi ve ekonomik bakımdan büyük güç kaybettiği süreci kapsar.

Neşriyata göre Canıbek Gerey Han dönemi (1628-1635) itibarıyla Rusya ile olan sürekli diplomasinin 18. yüzyılın başı itibarıyla kesildiği görülür. Nitekim resmî yazışmalar arasında, I. Selim Gerey Han'ın 1704 tarihli yarlığından (KHYH, 299) sonra yazılmış sadece 3 mektup bulunur (KHYH, 300, 301, 302).

2.4.1. Kırım Hanlığı Resmî Yazışmalarındaki Kurumsal Terminoloji

Tez çalışmamızda, Kırım resmî yazışmalarından tespit edilen 213 terim madde başı yapılarak incelenmiştir. Madde başı yapılan terimler kökeni bakımından şu şekilde tasnif edilmiştir:

Türkçe Kökenliler:

almaşuv begi "hazineyi sınır bölgesinde karşılayan Tatar heyetinin başı" (KHYH, 232/16) < ET. al-(ı)m+*a-ş-(ı)g bēg + i.

altun "para birimi; şerifî/eşrefî altın" (KHYH, 261/68) < ET. altūn (bk. ED131a).

aşlamçı "aracı tüccar, komisyoncu" (KHYH, 4/17) < ET. asıġ (bk. ED244b) +la -m +çI.

aş ṭon "kakım postundan yapılan kürk" (KHYH, 31/9-10) < ET. ās (bk. ED240b) + ṭōn (bk. ED512b).

atalıḳ "hanzadelerin yetiştirilmesinden sorumlu kişi" (KHYH, 12/128) < ET. ata + lıḳ (bk. ED59a).

av ḳuşları "av kuşları" (KHYH, 286/18) < ET. āv (bk. ED3b) ḳuş + lar +ı.

balcı başı "balcıbaşı" (KHYH, 20/59) < ET. bāl (bk. ED330a) + cı + baş + ı.

balıḳ tişi "denizaygırı (mors) dişinden imal edilen eşyalar" (KHYH, 105/204) < ET. balıḳ (bk. ED335b) + tiş (< ET. tīş "diş" ED557b) +i.

beg "bey, soylu aile lideri" (KHYH, 2/22) < ET. bēg (bk. ED322b).

bikeç "han ve Gerey sultanların odalığı" (KHYH, 10/29) < ET. bēg +eç (bk. ED325a).

biyim “han ve Gerey sultanların hanımına veya validesine ait saray unvanı” (KHYH, 10/29) < ET. bēg + im (bk. TMEN II, 831).

boyar “boyar” (KHYH, 114/52) < ET. bāy “zengin” (bk. ED384a) + er “kişi”?.

bölek “hediye” (KHYH, 1/32) < ET. bėle -g (bk. ED338).

börk “börk, başlık” (KHYH, 18/135) < ET. börk (bk. ED362a).

culuv “fidye” (KHYH, 3/5) < ET. yul-uġ (bk. ED925b).

çadırcı başı “çadırcıbaşı” (KHYH, 31/181-182) < ET. çātır (bk. ED403b) + T. +çı baş+ı.

çapḳun “atlı haberci, ulak” (KHYH, 5/93) < ET. çap- (bk. ED394a) -ḳun.

çekmen “cepken, çuha kumaşı” (KHYH, 4/38) < ET. çēk/çēg (bk. ED413a) +men.

çelebi “çelebi, sarayda unvan” (KHYH, 24/47) < ET. çalap “efendi, Tanrı” + i “3. teklik kişi iyelik eki” (bk. Erdal, 1982; KT, s. 206a).

çerüv “asker; ordu” (KHYH, 2/46) < ET. çerig (bk. ED428b).

doyumlıḳ “yağmadan elde edilen erzak; ganimet” (KHYH, 63/22) < ET. tōḍ- (bk. ED451a) -(u)m+lık.

ėl “ülke” (KHYH, 1/52) < ET. ėl (bk. ED121b).

ėlçi “elçi” (KHYH, 1/30) < ET. ėl+çi (bk. ED129a).

emildeş “süt kardeş” (KHYH, 12/128) < ET. em- il + deş (bk. OTWF, s. 119).

gerey “Kırım Hanlığı’nı yöneten hanedanın adı” (KHYH, 1/4) < T. ker+ey?. (bk. Németh, 1930, s. 265-268).

ḫān “han, hükümdar” (KHYH, 1/4) < ET. ḳān/ḫān (bk. ED630a).

içki “saraya ait” (KHYH, 1/22) < ET. iç (bk. ED17a) +kü.

iç oġlanlar “iç oğlanlar” (KHYH, 12/80) < ET. iç (bk. ED17a) + oġ(u)l (bk. ED83b) + (a)n (bk. OTWF, s. 91) +lar.

ḳaftan “kaftan” (KHYH, 87/15) < ET. ḳaftān < *ḳāp + tōn (bk. ED582a).

ḳapuçı “sarayın kapı muhafızı” (KHYH, 24/135) < ET. ḳapıġ “kapı” (bk. ED583a) + çI.

ḳapuçı başı “kapıcıbaşı” (KHYH, 15/101) < ET. ḳapıġ (bk. ED583a) + çı baş + I.

ḳapu ḳulları “kapıkulları” (KHYH, 5/37) < ET. ḳapıġ (bk. ED583a) + ḳul (bk. ED615a) + lar + ı.

ḳara ėl “reaya, avam kesim” (KHYH, 1/13) < ET. ḳarā (bk. ED643b) + ėl (bk. ED121b).

ḳarın ṭon “hayvanın karın postundan yapılan kürk” (KHYH, 15/106) < ET. ḳarın (bk. ED661a) + tōn (bk. ED512b).

ḳazaḳṭaş “han ve sultanın erkânından olan güvenilir kişi, arkadaş” (KHYH, 35/251) < T. ḳazaḳ (bk. KT, s. 620a) + taş (OTWF, s. 119).

kėŋeş “danışma kurulu” (KHYH, 1/13) < ET. kėŋe- (bk. ED734a) -ş.

ḳoltḳa “vergi türü” (KHYH, 12/63) < ET. ḳol- (bk. ED616a; DTS, s. 454a) -t -ḳa (OTWF, 376).

ḳonaḳ “elçi konağı” (KHYH, 305/8) < ET. ḳonaḳ < ḳo-n -(a)ḳ (bk. ED637b).

ḳorı “hanın iskân ettiği korunaklı bölge” (KHYH, 317/24) < ET. ḳorı-ġ (bk. ED652b).

körüniş “arz odası” (KHYH, 15/12) < ET. kör- (bk. ED737a) -(ü)n -(i)ş.

ḳuşçı “kuş bakıcısı” (KHYH, 34/56) < ET. ḳuş + çı (bk. ED671a).

ḳuşçı başı “kuşçubaşı” (KHYH, 261/88) < ET. ḳuş+çı (bk. ED671a) + baş (bk. ED375a *baş*) +ı.

kübe “metal örme zırh” (KHYH, 12/69) < ET. küpē (bk. ED687b).

oġlan “hanzade” (KHYH, 1/5) < ET. oġ(u)l (bk. ED83b) + (a)n “çokluk eki” (bk. OTWF, s. 91).

oŋ ḳol, şol ḳol “orduda sağ ve sol kol teşkilatı” (KHYH, 1/5) < ET. oŋ ḳōl “sağ kol” (ED166b; ED614b), ṣōl ḳōl “sol kol”; (ED824a; ED614b).

ortaḳ ėlçilik (KHYH, 219/65) “ticari işbirliği, ortaklık” < ET. ortū +ḳ (bk. ED205a) ėl+çi +lik.

ötil “üst makama verilen maruzat” (KHYH, 8/21) < ET. *ötī- (bk. ED62a) -l.

saman küni “Eylül ayının ilk günü” (KHYH, 72/24) < ET. samān (bk. ED829b) + kün (bk. ED725) + i.

şırt ṭon “sincap ve kunduzun sırt bölgesinden çıkarılan kürk” (KHYH, 12/44) < ET. şırt (bk. ED846a) + tōn (bk. ED512b).

tamġa “gümrük vergisi” (KHYH, 1/43) < ET. tam- “damla(t)-” -ġa (bk. ED504b; OTWF, 378-379).

tarḫan “devlet yükümlülüklerinden azat edilen kişiye verilen unvan” (KHYH, 24/139) < ET. tarḳān (tarḫān?) (bk. ED539b).

tartnaḳ “kantar vergisi” (KHYH, 1/43) < ET. tart- “çek-, ağırlığında ol-” (bk. ED534b) -(ı)n -ak.

tėyin ṭon “sincap kürkü” (KHYH, 15/105) < ET. teyin/tėyin (bk. ED569b) + tōn (bk. ED512b).

teveçi “deveci, yük taşıyıcısı” (KHYH, 108/65) < ET. tevey (bk. ED447) + çi.

tılmaç “tercüman” (KHYH, 5/86) < ET. tılmaç (bk. ED500a; TMEN II, 1010).

til “casus; istihbarat” (KHYH, 41/52) < ET. tıl (bk. ED489b).

tiyiş “saray erkânına sipariş edilen yıllık haraç ve hediyeler” (KHYH, 4/37) < ET. teg- (bk. ED476a teg-) -(i)ş.

ṭon “kürk” (KHYH, 5/82) < ET. tōn “giysi” (bk. ED512b).

ṭonçı “saray terzisi” (KHYH, 261/46) < ET. tōn (bk. ED512b) + çı.

ṭop “bombardıman silahı, top” (KHYH, 5/37) < ET. tōp (bk. ED434b).

ṭopçı başı “topçubaşı” (KHYH, 31/181) < ET. tōp (bk. ED434b) + çı + baş (bk. ED375a) + ı.

töre “soylu kişi, efendi” (KHYH, 105/82) < ET. töre (bk. ED528b).

ṭuġçı “bayraktar” (KHYH, 368/5) < ET. tūġ+çı (bk. ED467b).

ṭuġray “tuğra” (KHYH, 241/21) < ET. tuġrāġ (bk. ED471b).

tutṣaḳ “esir, tutsak” (KHYH, 27/41) < ET. tut- (bk. ED452b) -sAk?.

tümen “tümen; idari ve askerî birim” (KHYH, 1/5) < ET. tümen (bk. ED507b).

ulaḳ “posta atı” (KHYH, 113/18) < ET. ulā-ġ (bk. ED136a).

ulu “büyük, baş; bir makamın en başında olan kişinin unvanı” (KHYH, 1/9) < ET. uluġ (bk. ED136b).

ulus “ulus, millet” (KHYH, 4/7) < OT. ulus < OMoğ. ulus < ET. uluş (bk. ED152b).

vėrgü “vergi” (KHYH, 10/31) < ET. bėr-gü (bk. ED362b).

yarlıġ “yarlık, ferman” (KHYH, 2/4) < ET. yarlıġ (bk. ED966b).

yay “yay” (KHYH, 317/5) < ET. yā (bk. ED869a).

Moğolca Alıntılar:

aġa “sarayda unvan” (KHYH, 1/18) < OMoğ. aḳa/aḫa (bk. TMEN I, 22).

balta “balta” (KHYH, 362/36) < Moğ. balta (bk. TMEN I, 78).

ḳalġa “Kırım hanının veliahdı” (KHYH, 8/40) < Moğ. ḫaġalġ-a(n)/ḫaalġa “büyük kapı” (bk. Lessing, 1960, s. 906a).

ḳaraçı “Kırım aristokrat kabileleri” (KHYH, 1/23) < OMoğ. ḫaraçu (bk. TMEN I, 274).

ḳaraġul “nöbetçi, gözcü muhafız; sınır karakolu” (KHYH, 5/89) < OMoğ. ḳara-ġul (bk. TMEN I, 276).

nöker “nöker, hanın yakın arkadaşı ve hizmetkârı; hanın askerî birliğinin komutanı” (KHYH, 1/19) < OMoğ. nöker (bk. TMEN I, 388).

şadaḳ “okluk” (KHYH, 18/131) < OMoğ sadaḳ (bk. TMEN I, 212).

yaṣavıl “yol muhafızı” (KHYH, 29/75) < OMoğ. yasavul (bk. TMEN IV, 1863).

yosun “töre, örfi yasa” (KHYH, 1/20) < OMoğ. yosun (bk. TMEN I, 408).

Arapça Alıntılar:

ʿ**ādet** “kanun, gelenek” (KHYH, 15/14) < Ar. ʿādet (bk. KT, s. 29a).

cehāz “çeyiz” < Ar. cehāz (KHYH, 24/162) (bk. Steingass, 1884, s. 250a).

cülūs “hanın tahta çıkış merasimi” (KHYH, 2/5) < Ar. cülūs (bk. Steingass, 1884, s. 243a).

dellāl “hanın fermanını veya bir olayı halka duyuran kişi; tellal” (KHYH, 75/23) < Ar. dallāl (bk. Steingass, 1884, s. 369a).

ḥarem “sarayda han ve ailesine ait bölüm” (KHYH, 18/6) < Ar. ḥarem (bk. Steingass, 1884, s. 274a).

ḫaṭṭ “mektup” (KHYH, 8/70) < Ar. ḫaṭṭ (bk. Steingass, 1884, s. 329b).

ḫazīne “han, kalgay ve nureddin sultanlara sipariş edilen hususi haraç ve hediyeler” (KHYH, 2/11) < Ar. ḫazīne (bk. Steingass, 1884, s. 323b).

imżā “mühür” (KHYH, 255/72) < Ar. imżā (bk. Steingass, 1884, s. 77b).

ḳabala “borç senedi, temessük” (KHYH, 48/23) < Ar. ḳabāle (bk. KT, s. 562a).

ḳāʿide “kanun, yasa” (KHYH, 314/13) < Ar. ḳāʿide (bk. KT, s. 572b).

ḳalʿa “kale, şehir” (KHYH, 8/46) < Ar. ḳalʿa (bk. KT, s. 577a).

ḳaṣaba “kasaba” (KHYH, 25/80) < Ar. ḳaṣaba (bk. KT, s. 605a).

ḳāżʿasker “kazasker; ordu kadısı” (KHYH, 35/204) < Ar. ḳāżī (bk. Steingass, 1884, s. 813b) + < Far. -i + Ar. ʿasker (bk. Steingass, 1884, s. 695a).

ḳāżī “kadı” (KHYH, 35/497) < Ar. ḳāżī (bk. Steingass, 1884, s. 813b).

kefīl “kefil, alacaklıya güvence veren kişi” (KHYH, 48/25) < Ar. kefīl (bk. (Steingass, 1884, s. 891a).

manṣıb “Kırım Hanlığı’nda askerî ve sivil üst düzey memurluk makamı” (KHYH, 20/58) < Ar. manṣıb (bk. Steingass, 1882, s. 1069a).

mektūb “mektup” (KHYH, 9/10) < Ar. mektūb (bk. Steingass, 1884, s. 1047a).

miṣḳāl “ağırlık ölçüsü birimi, yaklaşık 4,80 gr” (KHYH, 35/91) < Ar. miṣḳāl (bk. Steingass, 1884, s. 955a).

muṣāḥib “hanın maiyetindeki sohbet arkadaşı” (KHYH, 35/251) < Ar. muṣahib (bk. KT, s. 837a).

müftī “müftü” (KHYH, 31/152) < Ar. müftī (bk. Steingass, 1884, s. 1036a).

nuḳraṭ “gümüş külçe ya da genel anlamda para” (KHYH, 5/84) < Ar. naḳr “oyuk, çukur” (bk. Steingass, 1884, s. 1141b).

nūre’d-dīn “kalgay sultanın veliahdı” (KHYH, 5/69) < Ar. nūr (bk. KT, s. 933b) + el + dīn (bk. KT, s. 259b).

rehin “rehin” < Ar. rehn (KHYH, 15/159) (bk. Steingass, 1884, s. 439a).

sāyis "seyis, at bakıcısı" (KHYH, 73/57) < Ar. sāyis (bk. Steingass, 1884, s. 476b).

siyāset "ceza" (KHYH, 43/14) < Ar. siyāset (bk. KT, s. 1094b).

sulṭān "hanedan mensubu unvanı" (KHYH, 1/44) < Ar. sulṭān (bk. Steingass, 1884, s. 503b).

temessük "imzalı belge" (KHYH, 66/13) < Ar. temessük (bk KT, s. 1217b).

ʿ**ulemā** "ilmiye sınıfı mensupları" (KHYH, 361/23) < Ar. ʿulemā (bk. Steingass, 1884, s. 722a).

ʿ**ulūfe** "günlük maaş, harçlık" (KHYH, 21/179) (bk. Steingass, 1884, s. 723a).

varaḳa "resmî mektup" (KHYH, 239/6) < Ar. (bk. KT, s. 1298a).

vezīr "vezir" < Ar. vezīr (KHYH, 4/56) (bk. Steingass, 1884, s. 1211).

vilāyet "ülke, memleket, toprak" (KHYH, 2/18) < Ar. vilāyet (bk. Steingass, 1884, s. 1231a).

ẕiraʿ "uzunluk ölçüsü birimi, arşın" (KHYH, 35/87) < Ar. ẕiraʿ "arşın" (bk. Steingass, 1884, s. 385a).

Farsça Alıntılar:

āyīn "âdet, usul" (KHYH, 54/50) < Far. āyīn (bk. KT, s. 86a).

bāzirgān "tüccar" (KHYH, 1/4) < Far. bāzirgān (bk. Steingass, 1998, s. 145a).

çuḳa "çuha, yünlü kumaş türü" (KHYH, 31/9) < Far. çūḫā (bk. Steingass, 1998, s. 402a).

dīvān "divan" (KHYH, 105/19) < Far. dīvān (bk. Steingass, 1998, s. 555a).

diz-dār "kale kumandanı" (KHYH, 1/8) < Far. diz + dār (bk. Steingass, 1998, s. 518a).

fermān "hükümdarın yazılı emri" (KHYH, 11/46) < Far. fermān (bk. KT, s. 346a).

ketḫudā "saray kâhyası" (KHYH, 31/182) < Far. ket "saray tahtı" +ḫudā "sahip" (bk. Steingass, 1998, s. 1014b).

köy "köy" (KHYH, 10/75) < Far. kūy (bk. Steingass, 1998, s. 1065b).

mühr "mühür" (KHYH, 4/55) < Far. mühr (bk. Steingass, 1998, s. 1353b).

nāme “mektup” (KHYH, 249/12) < Far. nāme (bk. KT, s. 911a).

nişān “han ve sultanın adını taşıyan mühür” (KHYH, 1/36) < Far. nişān (bk. KT, s. 930a).

pād-şāh “hükümdar” (KHYH, 4/25) < Far. pād-şāh (bk. Steingass, 1998, s. 229b).

pūl “bakır para” (KHYH, 194/54) < Far. pūl (bk. Steingass, 1998, s. 260b).

sarāy “saray” (KHYH, 11/22) < Far. saray (bk. Steingass, 1998, s. 489a).

ser-dār “başkomutan” (KHYH, 239/5) < Far. ser +dār (bk. Steingass, 1998, s. 673a).

sīm “sim, gümüş taklidi kıyafet süsü” (KHYH, 31/7) < Far. sīm (bk. Steingass, 1998, s. 717b).

sipāhī “Rus atlı habercisi” (KHYH, 8/56) < Far. sipāh “asker” + ī (bk. Steingass, 1998, s. 651).

şeher “şehir” (KHYH, 1/53) < Far. şehr (bk. Steingass, 1998, s. 769b).

taḫta “yarım kürk tulumu” (KHYH, 85/21) < Far. taḫta (bk. Steingass, 1998, s. 287).

tüfeng “tüfek” (KHYH, 17/217) < Far. tufeng (bk. Steingass, 1998, s. 314a).

Rusça Alıntılar:

aḳalniçey “Rus Çarlığı’nda hazineden sorumlu boyar” (KHYH, 102/31) < Rus. okol’niçiy (окольничий) (bk. Gültek, 2004, s. 944a).

divoran “asilzade, soylu” (KHYH, 191/5) < Rus. dvoryanin (дворянин) (bk. (Gültek, 2004, s. 288b).

dumnay “danışman” (KHYH, 236/11) < Rus. dumnıy (думный) “14-17. yüzyıl Rusya’sında devlet dairelerinde görevli resmî memur” (bk. Gültek, 2004, s. 351a).

istolnik “Rus Çarlığı’nda saray âyanı, kraliyet sofracısı” (KHYH, 252/12) < Rus. stol’nik (стольник) (bk. Alexandrow, 1904, s. 605a).

knez “prens; hükümdar” (KHYH, 4/8) < Rus. knyaz’ (князь) (bk. Gültek, 2004, s. 564a).

polḳovniḳ “albay” (KHYH, 252/12) < Rus. polkovnik (полковник) “albay” (bk. Gültek, 2004, s. 1178b).

poslannik “Rus atlı haberci, ulak” (KHYH, 263/26) < Rus. poslannik (посланник) (bk. Gültek, 2004, s. 1207b).

put “eski Rus ağırlık ölçüsü birimi; 16,38 kg” (KHYH, 31/16) < Rus. pud (пуд) (bk. Gültek, 2004, s. 1346a).

şala “köy” (KHYH, 4/46) < Rus. selo (село) (bk. Gültek, 2004, s. 1514a).

vayvada “voyvoda, vali” (KHYH, 1/8) < Rus. voyevoda (воевода) “vali” (bk. Gültek, 2004, s. 143b).

zamök “kale” (KHYH, 279/23) < Rus. zamok (замок) “kale, hisar” (bk. Gültek, 2004, s. 419b).

Çince Alıntılar:

baḫşı “başkâtip” (KHYH, 5/100) < Çin. po-shih “din hocası” (bk. TMEN II, 724).

inci “inci” (KHYH, 21/181) < Çin. çen çu (bk. ED944b).

payṣa “imtiyaz belgesi, payza” (KHYH, 8/28) < Çin. paiz (bk. TMEN I, 116).

şom “altın para” (KHYH, 12/64) < Çin. ts’un “inç, 2,54 cm’lik uzunluk ölçüsü birimi (bk. ED832b).

Latince Alıntılar:

çasar “Kutsal Roma Cermen imparatorunun unvanı” (KHYH, 362/22) < Lat. caesar (bk. Glare, 1968, s. 254a).

diyaḳ “sekreter, başkâtip” (KHYH, 8/21) < Lat. diakónus bk. Gábor, 2006, s. 143-144).

elektör “elektör” (KHYH, 302/7) < Lat. elector (bk. Riddle, 1870, s. 111b).

flori “Venedik altın dukası; flori” (KHYH, 1/31) < Lat. floş “çiçek” (bk. Glare, 1968, s. 714c).

ġuruş “guruş, gümüş para” (KHYH, 137/12) < Lat. grossus (bk. Kluge, 1891, s. 126a).

gümrük “gümrük vergisi” (KHYH, 104/48) < Lat. commercium “ticaret, alışveriş” (bk. Glare, 1968, s. 363c).

ḳansilar “müşavir” (KHYH, 94/3) < Lat. consiliarius (bk. Glare, 1968, s. 415).

ḳomandat “komutan” (KHYH, 370/13) < Lat. com+mandāre (bk. Glare, 1968, s. 358a, 1071b-c).

şar “çar” (KHYH, 29/13) < Lat. caesar (bk. Glare, 1968, s. 254a).

sennör “derebeyi, senyör” (KHYH, 264/26) < Lat. senior (bk. Riddle, 1870, s. 625b).

Lehçe Alıntılar:

meşçan “şehirdeki burjuva kesim” (KHYH, 1/12) < Leh. mieszczanin (bk. Süer, 1993, s. 153b).

pan “bey” (KHYH, 1/8) < Leh. pan (bk. Süer, 1993, s. 219a).

pisar “kâtip” (KHYH, 301/17) < Leh. pisarz (bk. Süer, 228, s. 228b).

poṣṭav “ucu yaldızlı çuha topu” (KHYH, 31/16) < Leh. postaw (bk. Mel’nyçuk vd., 2003, s. 537a).

Almanca Alıntılar:

ḥaṭman “ataman, başkomutan” (KHYH, 19/13) < OAlm. houbetman, heuptman (bk. Mel’nyçuk vd., 1982, s. 502a).

marşalḳa “mareşal” (KHYH, 219/13) < EAlm. marahschalh (bk. Kluge, 1891, s. 228a).

Macarca Alıntılar:

palanḳa “küçük hisar” (KHYH, 252/21) < Mac. palanḳa (bk. KT, s. 965a).

varoş “kale dışındaki taşra yerleşimi” (KHYH, 24/63) < Mac. város (bk. TDES, s. 433b).

Yunanca Alıntılar:

defter “vergi ve haraç listesi” (KHYH, 15/24) < Ar. defter < Far. defter < Yun. diphthéra “deri” (bk. KT, s. 241b).

ḳānūn “yasa, kaide” (KHYH, 11/36) < Ar. ḳānūn < Yun. kanon (bk. KT, s. 589a).

Ukraynaca Alıntılar:

ḫorilḳa “votka” (KHYH, 261/70) < Ukr. horilka (горілка) (bk. Mel’nyçuk vd., 1982, s. 566b).

İbranice Alıntılar:

ṭabur “tabur, askerî birlik” (KHYH, 197/11) < İbr. Tabor “dağ adı” (bk. Stachowski, 2019, s. 319).

İncelenen terimler arasında, Türkçe ve yabancı dil unsurlarının birleşiminden oluşan türemiş ve birleşik yapılar da görülür:

Arapça + Türkçe/Türkçe+Arapça Yapılar:

daʿvāçı “dava açan kişi, davacı” (KHYH, 377/54) < Ar. daʿvā + T. +çI (bk. KT, s. 238a).

ḳalpaḳ “kalpak” (KHYH, 21/166) < Ar. ḳāleb + T. +aḳ (bk. TMEN III, 1506).

ḳumġançı “ibriktar” (KHYH, 21/46) < Ar. ḳumḳuma? (bk. ED627b) + T. +çı.

semūr ṭon “samur kürk” (KHYH, 31/6) < Ar. semmūr (bk. Steingass, 1884, s. 610a) + ET. tōn (bk. ED512b).

şāṭır başı “şatırbaşı” (KHYH, 35/281) < Ar. (bk. Steingass, 1884, s. 523b) + T. baş + ı.

yurtlig ve köçümli ḫalḳ “yerleşik ve göçebe halk” (KHYH, 267/18) < ET. yurt (bk. ED958a) + lig ve köç-(ü)m+li + Ar. ḫalḳ.

Farsça + Türkçe/Türkçe+Farsça Yapılar:

aḳça "Kırım para birimi, gümüş para" (KHYH, 1/43) + T. aḳ + Far. +ça.

büyük bayram ayı "Ramazan ayı" (KHYH, 256/23) < ET. beḏük (bk. ED302b) + Far. baẕrām (bk. Steingass, 1998, s. 166a) + ET. āy (bk. ED265a) +ı.

çāşnigīr başı "çaşnigirbaşı" (KHYH, 31/181-182) < Far. çāşnī+gīr (bk. Steingass, 1998, s. 386a) + T. baş + ı.

dīvān yazuvçısı "divan kâtibi" (KHYH, 15/101) < Far. dīvān (bk. Steingass, 1998, s. 555a) + ET. yaz-ıġ+çı+sı.

ḫānī "Gerey hanedanına mensup hanımlara ait saray unvanı" (KHYH, 24/160) < ET. ḳān/ḫān (bk. ED630a) + Far. + ī.

ḳan bahāsı "öldürülen kişinin tazminatı" (KHYH, 250/61) < ET. ḳān (bk. ED629b) + Far. bihā (bk. Steingass, 1998, s. 209a).

ḳapuçılar ketḫudāsı "kapıcılar kethüdası" (KHYH, 35/207) < ET. ḳapıġ (bk. ED583a) + çı + lar + Far. ketḫudā (bk. Steingass, 1998, s. 1014b) +T. +sı.

kilerci başı "kilercibaşı" (KHYH, 20/59) < Far. kilār + T. +ci baş+ı. (bk. KT, s. 659b).

küçük bayram ayı "Kurban Bayramı ayı; Zilhicce" (KHYH, 40/495) < ET. kiçig (bk. ED696a) + Far. baẕrām (bk. Steingass, 1998, s. 166a) + ET. āy (bk. ED265a) +ı.

mehter başı "mehter başı" (KHYH, 31/181) < Far. mih+ter (bk. Steingass, 1998, s. 1352a) + T. baş + ı.

sekbān tüfengçileri "sekban tüfekçileri; kapıkulu askerleri" (KHYH, 108/65) < Far. seg + bān (bk. Steingass, 1998, s. 690b) + Far. *tufeng* (bk. Steingass, 1998, s. 314a) + T. çi + ler + i.

Moğolca + Türkçe /Türkçe+Moğolca Yapılar:

aḳtaçı "saray ahırlarından sorumlu amir" (KHYH, 17/116) < Moğ. aḫta (bk. Räsänen, 1969, s. 9) + T. +çı.

cebeci başı "cebecibaşı" (KHYH, 31/181-182) < Moğ. cebe (bk. TMEN I, 155) + T. +ci baş +ı.

ḳullar aġası “kapıkulu askerî birliğinin başı” (KHYH, 35/510) < ET. ḳul (bk. ED615a) + Moğ. aḳa/aḫa (bk. TMEN I, 22) + T. +sı.

ṭat aġası “Tat adı verilen yabancı tebaanın idarecisi” (KHYH, 31/158) < ET. tat (ED449a) + Moğ. aḳa/aḫa (bk. TMEN I, 22) + T. +sı.

ulu aġa “başvezir” (KHYH, 98/5) < ET. uluġ (bk. ED136b) + Moğ. aḳa/aḫa (bk. TMEN I, 22).

yol aġası “elçi heyeti rehberi” (KHYH, 29/76) < ET. yōl (bk. ED917a) + Moğ. aḳa/aḫa (bk. TMEN I, 22) + T. +sı.

Arapça + Farsça Yapılar:

ḫazīne-dār “hazinedar” (KHYH, 2/3) < Ar. ḫazīne (bk. Steingass, 1884, s. 323b) + Far. +dār (bk. Steingass, 1998, s. 495b).

mīrzā “mirza, bey oğulları” (KHYH, 1/6) < Ar. emīr + Far. zāde (bk. Steingass, 1998, s. 1361b).

Moğolca + Farsça Yapılar:

cebe-ḫāne “askerî teçhizat, mühimmat” (KHYH, 36/42) < Moğ. cebe (bk. TMEN I, 155) + Far. ḫāna (bk. Steingass, 1998, s. 444a).

Yunanca+ Farsça Yapılar:

defter-dār “defterdar” (KHYH, 15/101) < Yun. diphthéra (bk. KT, s. 241b) + Far. dār (bk. Steingass, 1998, s. 495b).

Çince + Türkçe + Moğolca Yapılar:

soyurġal (KHYH, 27/21) “ihsan, bağış” < Çin. tz’ū + T. +urḳa- Moğ. -l “fiilden isim yapım eki” (bk. ED556a).

Rumca + Moğolca + Türkçe Yapılar:

yalı ağası "vergi toplamakla görevli memur" (KHYH, 301/31) < Rum. yiáli (bk. TDES, s. 441a) + Moğ. aḳa/aḫa (bk. TMEN I, 22) + T. +sı.

Arapça + Moğolca + Türkçe Yapılar:

ḫādım ağaları "hadım ağaları" (KHYH, 12/80) < Ar. ḫādım (bk. Steingass, 1884, s. 308b) + Moğ. aḳa/aḫa (bk. TMEN I, 22) + T. +lar + ı.

Arapça + Farsça + Arapça Yapılar:

ḫazīne-i ʿāmire "devlet hazinesi" (KHYH, 25/23) < Ar. ḫazīne (bk. Steingass, 1884, s. 323b) + < Far. -i + Ar. ʿāmir(e) (bk. KT, s. 56a).

Farsça + Yunanca + Türkçe Yapılar:

dīvān efendisi "başkâtip" (KHYH, 253/51) < Far. dīvān (bk. Steingass, 1998, s. 555) + Yun. aféndis (bk. KT, s. 293a) + T. +si.

Farsça + Moğolca + Türkçe Yapılar:

tüfengçi ağası "tüfekçi ağası" (KHYH, 34/82) < Far. tufeng (bk. Steingass, 1998, s. 314a) + T. +çi + < Moğ. aḳa/aḫa (bk. TMEN I, 22) + T. +sı.

Türkçe + Arapça + Farsça Yapılar:

yumuş mīrzāları "elçi heyetinde görevli mirzalar" (KHYH, 52/48) < T. yumuş (bk. ED938b) < mīrzā (bk. Steingass, 1998, s. 1361b) < Ar. emīr + Far. zāde +T. lar + ı.

Kırım resmî yazışmalarındaki kurumsal terminolojinin muhteva ve kullanım alanına göre yapılan aşağıdaki tasnifte, madde başı yapılan 213 terimin 167 tanesi Kırım Hanlığı'nın idari yapısı ile ilgilidir. Ekonomik yapı ile ilgili incelenen terim sayısı 25, sosyal ve kültürel yapıya ait terim sayısı ise 21'dir. İncelenen terimlerin tasnifi şu alt başlıklara göre yapılmıştır:

1. İdari Yapı

1.1. Hanedan Mensupları ve Unvanları

biyim “han ve Gerey sultanların hanımına veya validesine ait saray unvanı” (KHYH, 10/29)

gerey “Kırım Hanlığı’nı yöneten hanedanın adı” (KHYH, 1/4)

ḫān “han, hükümdar” (KHYH, 1/4)

ḫānī “Gerey hanedanına mensup hanımlara ait saray unvanı” (KHYH, 24/160)

ḳalġa “Kırım hanının veliahdı” (KHYH, 8/40)

nūre’d-dīn “kalgay sultanın veliahdı” (KHYH, 5/69)

oġlan “hanzade” (KHYH, 1/5)

pād-şāh “hükümdar” (KHYH, 4/25)

sulṭān “hanedan mensubu unvanı” (KHYH, 1/44)

1.2. Hanların Himayesinde Bulunan Özel Kişiler

atalıḳ “hanzadelerin yetiştirilmesinden sorumlu kişi” (KHYH, 12/128)

emildeş “süt kardeş” (KHYH, 12/128)

ḳazaḳṭaş “han ve sultanın erkânından olan güvenilir kişi, arkadaş” (KHYH, 35/251)

muṣāḥib “hanın maiyetindeki sohbet arkadaşı” (KHYH, 35/251)

nöker “nöker, hanın yakın arkadaşı ve hizmetkârı” (KHYH, 1/19)

tarḫan “devlet yükümlülüklerinden azat edilen kişiye verilen unvan” (KHYH, 24/139)

1.3. Devlet Yönetimi

1.3.1. Devlet İdaresini Teşkil Eden Temel Makamlar

dīvān “divan” (KHYH, 105/19)

ḫazīne-i ʿāmire “devlet hazinesi; beytü’l-mal” (KHYH, 25/23)

kėŋeş “danışma kurulu” (KHYH, 1/13)

körüniş “han huzuru; arz odası” (KHYH, 15/12)

1.3.2. İdarecilere Verilen Genel Unvanlar

aġa “ağabey; sarayda unvan” (KHYH, 1/18)

çelebi “çelebi; sarayda unvan” (KHYH, 24/47)

içki “saraya ait” (KHYH, 1/22)

manşıb “Kırım Hanlığı’nda askerî ve sivil üst düzey memurluk makamı” (KHYH, 20/58)

paşa “paşa; Kırım Hanlığı’nda beylik unvanı” (KHYH, 5/38)

töre “soylu kişi, efendi” (KHYH, 105/82)

ulu “büyük, baş; bir makamın en başında olan kişinin unvanı” (KHYH, 1/9)

1.3.3. Divan Üyeleri

defter-dār “defterdar” (KHYH, 15/101)

dīvān efendisi “başkâtip” (KHYH, 253/51)

dīvān yazuvçısı “divan kâtibi” (KHYH, 15/101)

ulu aġa “Kırım Hanlığı’nda başvezir” (KHYH, 98/5)

vezīr “vezir” (KHYH, 4/56)

1.3.4. Toprak Sistemi

beg “bey, soylu aile lideri” (KHYH, 2/22)

ḳaraçı “Kırım aristokrat kabileleri” (KHYH, 1/23)

mīrzā “mirza, derebeyi” (KHYH, 1/6)

oŋ ḳol, şol ḳol “orduda sağ ve sol kol teşkilatı” (KHYH, 1/5)

1.4. Şehirlerin Yönetimi

1.4.1. Yerleşim Birimleri ile İlgili Terimler

ėl “ülke, devlet için kullanılan idari terim” (KHYH, 1/52)

ḳaṣaba “kasaba” (KHYH, 25/80)

köy “köy” (KHYH, 10/75)

ṣala “köy” (KHYH, 4/46)

şeher “şehir” (KHYH, 1/53)

vilāyet “ülke, memleket, toprak” (KHYH, 2/18)

1.4.2. Taşra idaresinde Kullanılan Terimler

ḳalʿa “kale, şehir” (KHYH, 8/46)

kermen “kale, hisar, kirman” (KHYH, 1/39)

palanḳa “küçük hisar; karakol” (KHYH, 252/21)

varoş “kale dışındaki taşra yerleşimi” (KHYH, 24/63)

zamök “kale” (KHYH, 279/23)

1.5. Saray Teşkilatı

1.5.1. Saray ve Bölümleri

ḥarem “sarayda han ve ailesine ait bölüm” (KHYH, 18/6)

ḳonaḳ “elçilerin ikamet ettiği yer, elçi konağı” (KHYH, 305/8)

ḳorı “hanın iskân ettiği korunaklı bölge” (KHYH, 317/24)

sarāy “saray” (KHYH, 11/22)

1.5.2. Sarayın Enderun Görevlileri

ḫazīne-dār “hazinedar” (KHYH, 2/3)

iç oġlanlar “iç oğlanlar” (KHYH, 12/80)

kilerci başı “kilerci başı” (KHYH, 20/59)

ḳumġançı “ibriktar, has oda çalışanı” (KHYH, 21/46)

ḳuşçı başı “kuşçubaşı, sarayda av kuşlarından sorumlu görevli” (KHYH, 261/88)

1.5.3. Sarayın Birun (Dış) Görevlileri

aḳtaçı “saray ahırlarından sorumlu amir” (KHYH, 17/116)

balcı başı “balcıbaşı” (KHYH, 20/59)

çadırcı başı “çadırcıbaşı” (KHYH, 31/181-182)

çāşnigīr başı “çaşnigirbaşı; başsofracı” (KHYH, 31/181-182)

dellāl “hanın fermanını veya bir olayı halka duyuran kişi; tellal” (KHYH, 75/23)

ḳapuçı “sarayın kapı muhafızı” (KHYH, 24/135)

ḳapuçı başı “kapıcıbaşı” (KHYH, 15/101)

ḳapuçılar ketḫudāsı “kapıcılar kethüdası” (KHYH, 35/207)

ketḫudā “saray kâhyası” (KHYH, 31/182)

sāyis “seyis; at bakıcısı” (KHYH, 73/57)

şāṭır başı “şatırbaşı” (KHYH, 35/281)

ṭonçı “saray terzisi” (KHYH, 261/46)

1.5.4. Harem Teşkilatı

bikeç “han ve Gerey sultanların odalığı” (KHYH, 10/29)

ḫādım ağaları “hadım ağaları” (KHYH, 12/80)

1.6. Devlet İdaresinde Merasim ve Usuller

1.6.1. Merasim ve Usullerde Kullanılan Genel Terimler

ʿādet “kanun, gelenek” (KHYH, 15/14)

āyīn “âdet, usul” (KHYH, 54/50)

cülūs “hanın tahta çıkış merasimi” (KHYH, 2/5)

ḳāʿide “kanun, yasa” (KHYH, 314/13)

ḳānūn “yasa, kaide” (KHYH, 11/36)

ötil “üst makama verilen maruzat” (KHYH, 8/21)

soyurġal “ihsan, bağış” (KHYH, 27/21)

yosun “töre, örfi yasa” (KHYH, 1/20)

1.6.2. Elçi Heyetlerinde Görevli Kişiler

almaşuv begi “hazineyi sınır bölgesinde karşılayan Tatar heyetinin başı” (KHYH, 232/16)

ʿ**arabaçı** “arabacı, elçi heyetinde hazine taşıyan görevli” (KHYH, 15/212)

baḫşı “büyükelçi sekreteri, başkâtip” (KHYH, 5/100)

çapḳun “atlı haberci, ulak” (KHYH, 5/93)

ėlçi “elçi” (KHYH, 1/30)

ḳuşçı “kuş bakıcısı” (KHYH, 34/56)

sipāhī “Rus atlı habercisi” (KHYH, 8/56)

teveçi “deveci; yük taşıyıcısı” (KHYH, 108/65)

tılmaç “tercüman” (KHYH, 5/86)

ulaḳ “haberleşmede kullanılan posta atı” (KHYH, 113/18)

yol aġası “Tatar elçi heyeti rehberi” (KHYH, 29/76)

yumuş mīrzāları “elçi heyetinde görevli mirzalar” (KHYH, 52/48)

1.6.3. Merasim ve Usullerde Geçen Hediye ve İhsanlar

av ḳuşları “av kuşları” (KHYH, 286/18)

cehāz “çeyiz” (KHYH, 24/162)

ḫorilḳa “votka, horilka” (KHYH, 261/70)

ḳaftan “kaftan” (KHYH, 87/15)

ʿ**ulūfe** “günlük maaş” (KHYH, 21/179)

1.7. Diplomatika ile İlgili Terimler

fermān “hükümdarın yazılı emri” (KHYH, 11/46)

ḫaṭṭ “mektup” (KHYH, 8/70)

imżā “mühür” (KHYH, 255/72)

mektūb “mektup” (KHYH, 19/10)

mühr “mühür; han tasdiki” (KHYH, 4/55)

nāme “mektup” (KHYH, 249/12)

nişān “han ve sultanın adını taşıyan mühür” (KHYH, 1/36)

örnek “suret; kopya” (KHYH, 21/150)

payṣa “imtiyaz belgesi; payza” (KHYH, 8/28)

temessük “imzalı belge; barış senedi” (KHYH, 66/13)

ṭuġray “han imzası; tuğra” (KHYH, 241/21)

varaḳa “resmî mektup” (KHYH, 239/6)

yarlıġ “yarlık, han fermanı” (KHYH, 2/4)

1.8. İlmiye Teşkilatı

1.8.1. İlmiye Sınıfı

ḳāżʿasker “kazasker; ordu kadısı” (KHYH, 35/204)

ḳāżī “kadı” (KHYH, 35/497)

müftī “müftü” (KHYH, 31/152)

ʿ**ulemā** “ilmiye sınıfı mensupları” (KHYH, 361/23)

1.8.2. Hukuki Terimler

daʿvāçı “mahkemede dava açan kimse, davacı” (KHYH, 377/54)

ḳan bahāsı “öldürülen kişinin tazminatı” (KHYH, 250/61)

kefīl “kefil, alacaklıya güvence veren kişi” (KHYH, 48/25)

rehin “rehin” (KHYH, 15/159)

siyāset “ceza” (KHYH, 43/14)

1.9. Askerî Yapı

1.9.1. Kapıkulu Teşkilatı

cebeci başı “cebecibaşı” (KHYH, 31/181-182)

ḳapu ḳulları “kapıkulları; hanın hassa birliği” (KHYH, 5/37)

ḳullar aġası “kapıkulu askerî birliğinin başı” (KHYH, 35/510)

mehter başı “mehter başı, askerî bando amiri” (KHYH, 31/181)

sekbān tüfengçileri “sekban tüfekçileri; kapıkulu askerleri” (KHYH, 108/65)

ṭopçı başı “topçubaşı” (KHYH, 31/181)

ṭuġçı “devlet sancağını tutan kişi, bayraktar” (KHYH, 368/5)

tüfengçi ağası “tüfekçi ağası” (KHYH, 34/82)

1.9.2. Askerî Unvanlar

diz-dār “kale kumandanı” (KHYH, 1/8)

ḳaraġul “nöbetçi, gözcü muhafız; sınır karakolu” (KHYH, 5/89)

ser-dār “orduda başkomutan” (KHYH, 239/5)

ṭat ağası “Tat adı verilen yabancı tebaanın idarecisi” (KHYH, 31/158)

yalı ağası “vergi toplamakla görevli memur” (KHYH, 301/31)

yaşavıl “yol muhafızı” (KHYH, 29/75)

1.9.3. Askerî Düzen ve Birlikler

bayraḳ “elli kişilik askerî birlik” (KHYH, 2/17)

çerüv “asker; ordu” (KHYH, 2/46)

ṭabur “tabur, askerî birlik” (KHYH, 197/11)

tümen “tümen; idari ve askerî birim” (KHYH, 1/5)

1.9.4. Silahlar ve Teçhizatlar

balta “balta” (KHYH, 362/36)

cebe-ḫāne “askerî teçhizat, mühimmat” (KHYH, 36/42)

kübe “metal örme zırh” (KHYH, 12/69)

ṣadaḳ “okluk” (KHYH, 18/131)

ṭop “bombardıman silahı, top” (KHYH, 5/37)

tüfeng “tüfek” (KHYH, 17/217)

yay “yay” (KHYH, 317/5)

1.9.5. Esirlik, Casusluk ve Ganimet ile İlgili Terimler

culuv “fidye” (KHYH, 3/5)

doyumlıḳ “yağmadan elde edilen erzak; ganimet” (KHYH, 63/22)

tutṣaḳ “esir, tutsak” (KHYH, 27/41)

til “casus; gizli malumat, istihbarat” (KHYH, 41/52)

1.10. Resmî Yazışmalarda Geçen Yabancı Devletlere Ait İdari Terimler

1.10.1. Yabancı Devletlere Ait Unvanlar ve Görevli Kişiler

aḳalniçey "Rus Çarlığı'nda hazineden sorumlu boyar" (KHYH, 102/31)

boyar "boyar; Rus Çarlığı'nda yüksek zümre" (KHYH, 114/52)

çasar "çasar, Kutsal Roma Cermen imparatorunun unvanı" (KHYH, 362/22)

divoran "asilzade, soylu" (KHYH, 191/5)

diyaḳ "sekreter; başkâtip" (KHYH, 8/21)

dumnay "danışman" (KHYH, 236/11)

elektör "elektör" (KHYH, 302/7)

istolnik "Rus Çarlığı'nda saray âyânı; kraliyet sofracısı" (KHYH, 252/12)

ḳansilar "müşavir" (KHYH, 94/3)

knez "prens; hükümdar" (KHYH, 4/8)

meşçan "şehirdeki burjuva kesim" (KHYH, 1/12)

pan "bey" (KHYH, 1/8)

pisar "elçi sekreteri, kâtip" (KHYH, 301/17)

poslannik "Rus atlı haberci, ulak" (KHYH, 263/26)

ṣar "çar" (KHYH, 29/13)

sennör "derebeyi, senyör" (KHYH, 264/26)

vayvada "voyvoda, vali" (KHYH, 1/8)

1.10.2. Yabancı Devletlere Ait Askerî Terimler

ḥaṭman "ataman, başkomutan" (KHYH, 19/13)

ḳomandat "komutan" (KHYH, 370/13)

marşalḳa "mareşal" (KHYH, 219/13)

mıltıḳçı "tüfekçi asker" (KHYH, 17/80)

polḳovniḳ "Rus Çarlığı'nda albaylık rütbesi" (KHYH, 252/12)

2. Ekonomik Yapı

2.1. Vergi Terimleri

2.1.1. Yabancı Devletlerden Alınan Vergi ve Hediyelerle İlgili Terimler

bölek “hediye” (KHYH, 1/32)

defter “vergi ve haraç listesi” (KHYH, 15/24)

ḫazīne “han, kalgay ve nureddin sultanlara sipariş edilen hususi haraç ve hediyeler” (KHYH, 2/11)

ḳoltḳa “hanedan üyelerine sipariş edilen fazladan hediyeler” (KHYH, 12/63)

tiyiş “saray erkânına teslim edilen yıllık haraç” (KHYH, 4/37)

vėrgü “vergi, haraç” (KHYH, 10/31)

2.1.2. Ticari Vergilerle İlgili Terimler

gümrük “gümrük vergisi” (KHYH, 104/48)

tamġa “gümrük vergisi” (KHYH, 1/43)

tartnaḳ “kantar vergisi” (KHYH, 1/43)

2.2. Ticaret ile İlgili Terimler

aṣlamçı “aracı tüccar, komisyoncu” (KHYH, 4/17)

bāzirgān “tüccar, bezirgân” (KHYH, 1/4)

ḳabala “borç senedi; temessük” (KHYH, 48/23)

ortaḳ ėlçilik “ticari işbirliği, ortaklık” (KHYH, 219/65)

2.3. Para Birimleri

aḳça “Kırım para birimi; gümüş madenî para” (KHYH, 1/43)

altun “para birimi; şerifî/eşrefî altın” (KHYH, 261/68)

flori “Venedik altın dukası; flori” (KHYH, 1/32)

ġuruş “guruş, gümüş sikke” (KHYH, 137/12)

nuḳraṭ “gümüş külçe ya da genel anlamda para” (KHYH, 5/84)

pūl “küçük bakır para” (KHYH, 194/54)

ṣom “altın para” (KHYH, 12/64)

2.4. Ölçü ve Tartı Birimleri

miṣḳāl “ağırlık ölçüsü birimi, yaklaşık 4,80 gr” (KHYH, 35/91)

poṣṭav “çuha topu” (KHYH, 31/16)

put “ağırlık ölçüsü birimi; 16,38 kg” (KHYH, 31/16)

taḫta “yarım kürk tulumu” (KHYH, 85/21)

ẕiraʿ “uzunluk ölçüsü birimi, arşın; yaklaşık 68 cm” (KHYH, 35/87)

3. Sosyo-Kültürel Yapı

3.1. Sosyal Terimler

ḳara ėl “reaya; avam kesim” (KHYH, 1/13)

ulus “ulus, millet” (KHYH, 4/7)

yurtlig ve köçümli ḫalḳ “yerleşik ve göçebe halk” (KHYH, 267/18)

3.2. Özel Günler ile İlgili Terimler

büyük bayram ayı “Ramazan ayı” (KHYH, 256/23)

küçük bayram ayı “Kurban Bayramı ayı, Zilhicce” (KHYH, 40/495)

saman küni “Eylül ayının ilk günü” (KHYH, 72/24)

3.3. Saray Halkının Giyim Kuşamı ile İlgili Terimler

aş ṭon “kakım postundan yapılan kürk” (KHYH, 31/9-10)

börk “börk, başlık” (KHYH, 18/135)

cılḳafa “cılkava, kurdun ense kürkü” (KHYH, 31/9)

çekmen “cepken, çuha kumaşı” (KHYH, 4/38)

çuḳa “çuha, yünlü kumaş türü” (KHYH, 31/9)

ḳalpaḳ “kalpak, başlık” (KHYH, 21/166)

ḳarın ṭon “sincap ve kunduzun karın postundan yapılan kürk” (KHYH, 15/106)

semūr ṭon “samur kürk” (KHYH, 31/6)

şırt ṭon “sincap ve kunduzun sırt bölgesinden çıkarılan kürk” (KHYH, 12/44)

tėyin ṭon “sincap kürkü” (KHYH, 15/105)

ṭon “kürk” (KHYH, 5/82)

zerdeva ṭon (KHYH, 31/9) “zerdeva (ağaç sansarı) postundan imal edilen kürk”.

3.4. Saray Halkı Tarafından Kullanılan Eşyalara Dair Terimler

balıḳ tişi (KHYH, 105/24) “denizaygırı (mors) dişi”

inci (KHYH, 21/181) “inci”

sīm (KHYH, 31/7) “sim, gümüş taklidi kıyafet süsü”.

Kırım Resmî Yazışmalarında Geçen Ülke Adları ve Yazılışları

Kırım Hanlığı döneminden kalma resmî yazışmalarda geçen birçok ülke ve coğrafya ismi dönemin siyasi ve sosyal ilişkilerinin aktörleri hakkında da önemli bilgiler verir.

Kırım resmî yazışmalarında Kırım Hanlığı’nın resmî adı *Ḳırım Yurtı* “ قريم يورتى” (KHYH, 266/29, 275/28, 353/15) ve *Ḳırım Yurtu* “قريم يورتو” (KHYH, 336/46) yazımlarıyla mevcuttur. Bununla birlikte Murad Gerey Han (1678-1683) dönemine ait belgelerde Hanlık, *Ėlḫānī* “ايلخانى” (KHYH, 245/12, 25) ve *Ḳırım Memleket(i)* “قريم مملكتى” (KHYH, 341/43) olarak adlandırılmıştır.

Osmanlı Devleti, belgelerde *Devlet-i ʿAliyye* “دولت عليه” (KHYH, 255/14, 301/25) ve *Memālik-i pād-şāhī* “ممالك پادشاهى” (KHYH, 341/43) isimleriyle mevcuttur. Belgelerde Rus Çarlığı farklı biçimlerde geçer:

Masḳav Yurtı “مسقو يورتى” (KHYH, 190/24),

Masḳav “مسقو” (KHYH, 2/18, 36/34, 145/16, 332/5),

Maṣḳav “مصقو” (KHYH, 65/20, 193/6),

Meskev “مسكو” (KHYH, 41/53, 104/29, 224/30, 261/30),

Meskew “مسكاڤ” (KHYH, 144/27, 191/9).

Lehistan-Litvanya Birliği ise belgelerde şu şekillerde görülür:

İleḫ "ایلاخ" (KHYH, 1/17),

Leh "له" (KHYH, 301/6),

Küral "کورآل" (KHYH, 1/16),

Kürel "کورل" (KHYH, 128/39, 304/55),

Kürel memleketleri "کورال مملکتلری" (KHYH, 18/115),

Polsḳay kürel "بولسقای کورل" (KHYH, 18/126),

Porṣḳay kürel "پورصقای کورل" (KHYH, 152/6), "بورصقای کورل" (KHYH, 153/6),

Kürel vilāyet(i) "کورل ولایتی" (KHYH, 304/55),

Reşpospolitça[22] "رشپوصپولتچه" (KHYH, 295/3).

Kırım resmî yazışmalarında Lehistan'a bağlı eyalet konumundaki Litvanya'nın farklı yazılışları görülür:

Lipḳa "لیپقا" (KHYH, 1/16), "لیپقا" (KHYH, 1/40),

Lıṭva "لطوا" (KHYH, 10/8, 350/18, 203/9, 351/13),

Litva "لتوا" (KHYH, 219/45, 297/8),

Litvaske "لتوسکا" (KHYH, 22/7),

Litviski "لتویسکی" (KHYH, 301/6).

İsveç Krallığı'nın yazışmalardaki yazımları şunlardır:

İsveş "اسوش" (KHYH 5/48),

İşvets "ایشوتس" (KHYH, 13/129),

İşvet "اشوت" (KHYH, 46/7),

İşved "اشود" (KHYH 181/11, 367/5),

Şved "شود" (KHYH, 133/9, 178/23)

Üsveç "اوسوج" (KHYH, 362/22).

Danimarka, yazışmalarda *Donya* "دونیا" (KHYH, 362/22) ve *Danya* "دانیا" (KHYH, 367/18) yazımlarıyla mevcuttur. Bunlar dışında belgelerde *Espanya* "اسپانیا"

[22] < Leh. rzeczpospolita "cumhuriyet" (Süer, 1993, s. 329b).

"İspanya" (KHYH, 362/22-23), *Nemse* "نمسه" "Avusturya" (KHYH, 9/6, 19) ülkeleri ile Osmanlıya bağlı bir prenslik olan *Erdel* "اردل" (KHYH, 362/23) ve *Macar* "مجار" (KHYH, 181/26) adı geçmektedir.

2.4.2. Kırım Hanlığı Resmî Yazışmalarının Üslup Özellikleri

Kırım resmî yazışmalarındaki üslup özellikleri, temelini Uygur diplomatikasından alan Altın Orda resmî yazışma geleneğinde dayanır (Zernov, 2009, s. XVI). Bununla birlikte belgelerin üslubu, 15. yüzyılın sonlarından itibaren Osmanlı yazışma geleneğinin de etkisinde kalarak karma bir yapı teşkil etmiştir (Özyetgin, 2005, s. 12).

Kırım resmî yazışmaları genelde Arapça yazılan *invocatio* (dua) bölümüyle başlar (Özyetgin, 1996, s. 91). Bu ilk bölümde en başta Allah'ın yardımını ifade eden *huve'l-muʿīn* (KHYH, 78) gibi yapılar görülür.

Belgelerde *invocatio* (dua) kısmından sonra, Kırım hanlarının adı ve nesebinin yazıldığı *intitulatio* (unvan) bölümü gelir. Yazışmalarda bu kısım hanın adı ile birlikte geçen *sözümüz* ifadesi ile başlar. Kırım belgelerindeki bu gelenek, Altın Orda diplomatika geleneğinin bir devamıdır (Zernov, 2009, s. XVIII). Bununla birlikte Kırım Hanlığı'nın yabancı devletlere gönderdiği yarlık ve hatlarda bulunan *tuğra (ṭuġray),* Altın Orda yazışma geleneğinde mevcut değildir. Buna göre Kırım resmî yazışmalarında *sözümüz* ifadesinin sağ tarafında yer alan *tuğra* geleneğinin Osmanlı diplomatikası tesiriyle geçtiği görülür (bk. Özyetgin, 1996, s. 78). Kırım diplomatikasında *tuğralar, sözümüz* ifadesinde olduğu gibi saygınlık ve hâkimiyet bildirdiğinden yalnızca han ve sultanlara ait yarlıklarda yer alır. Devlet adamları tarafından yazılan hatlarda *tuğra* bulunmaz (KHYH, 39, 58, 77). Kırım vezirlerinin mührünü taşıyan belgeler ise genellikle *huve, huve'l-muʿīn* "yardımcı olan odur (Allah'tır)" biçimindeki *invocatio* (dua) girişinden sonra kişinin adı ve unvanının geçtiği *intitulatio* kısmıyla devam eder (KHYH, 39, 77).

Kırım diplomatikasında *sözümüz* kalıbını, Kırım hanları dışında *ḳalġay* (KHYH, 217, 262) ve *nūre'd-dīn sulṭānlar* (KHYH, 218, 263) da kullanmışlardır. Ancak Kırım vezirlerinin mührünü taşıyan hatlarda (KHYH, 39, 44, 255) bu ifade görülmez (Zernov, 2009, s. XIX). Buna göre *sözümüz* yapısının, siyasi hâkimiyet ve üstünlük bildiren kalıp bir ibare olduğu anlaşılır. Nitekim bu ifade, yabancı devletlere gönderilen han ve sultan yarlıklarında kullanılırken Osmanlı sultanlarına yazılan

belgelerde görülmemektedir (bk. Özyetgin, 1996, s. 91). Bu konuda Osmanlı hâkimiyetinin Kırım diplomatikasını şekillendirdiğini söylemek mümkündür (Özyetgin, 2005, s. 12). *İntitulatio* kısmında hanın adı ve nesebinin yüzük mühürle basılma geleneği, Kırım Hanlığı diplomatikasında gelenek hâlini almıştır (Zernov, 2009, s. XIX).

Kırım resmî yazışmalarında hanın adı ve *sözümüz* ibaresinin yazıldığı *intitulatio* bölümünden sonra, hanın elkabının geçtiği *inscriptio* kısmı gelir (Zernov, 2009, s. XIX). Bu bölümde yazılan han elkabı, genel olarak Altın Orda diplomatikasında bulunan kalıp ifadelere dayanmıştır (Özyetgin, 1996, s. 86).

1520 tarihli I. Mehmed Gerey Han yarlığında *inscriptio* bölümü, eski yazışma geleneğinde olduğu gibi "*uluġ ordanuŋ uluġ ḫānı, deşt-i ḳıpçaḳ, barça moġol pād-şāhı*" (KHYH, 1/4) biçiminde görülür. Ancak 16. yüzyılın sonlarında, II. Gazi Gerey Han (1588-1596, 1596-1607) dönemine ait belgelerde *inscriptio* bölümünün eski kalıp ifadelerin aksine uzatılıp değişime uğradığı görülür. Buna göre II. Gazi Gerey Han'ın oğlu Kalgay Tohtamış Gerey Sultan'ın Leh Kralı III. Zygmunt'a gönderdiği tarihsiz yarlıkta, hanın elkabı "*ulu ordanıŋ ulu ḫānı ve deşt-i ḳıpçaḳ ve çerkes ve noġayıŋ ve ḥadsiz ve ṣansız tatarıŋ erkli pād-şāhı*" (KHYH, 7/2-3) kalıp ifadesiyle geçer.

Altın Orda yazışma geleneğinde görülmeyen uzun *inscriptio* kısımlarının, Kırım resmî yazışmalarına Osmanlı diplomatikası tesiriyle geçtiği söylenebilir (Özyetgin, 1996, s. 91). Bu üslubun 17. yüzyıl itibarıyla değiştirilmeden kalıp ifadelere dönüştürüldüğü görülür. 1628 tarihli Canıbek Gerey Han yarlığında yer alan ve aynı zamanda Kırım Hanlığı'nın kendisi için meşru gördüğü hâkimiyet sahasını gösteren "*uluġ orda uluġ yurtnıŋ ve taḫt-ı ḳırımnıŋ ve deşt-i ḳıpçaḳnıŋ ve ṣansız köp tatarnıŋ ve ṣaġışsız noġaynıŋ ve ṭat bile ṭavgeçniŋ ve ṭaġ ara çerkeçniŋ uluġ pād-şāhı ve hem uluġ ḫānı, saʿādetlü ve rifʿatlü ve ḫaşmetlü ve ʿaẓametlü … ḫān*" (KHYH, 12/2-4) kalıp ifadesi, genel olarak sonraki hanlar tarafından değiştirilmeden kullanılmıştır.

Belgelerin giriş kısmında, *inscriptio* (elkap) bölümünden sonra yabancı hükümdarların elkabının yazıldığı *salulatio* (selamlama) gelir. *Salulatio* kısmı yazıldıktan sonra belgelerin yazılış amacı ve asıl konteksti verilir (Özyetgin, 2005, s. 64). II. Gazi Gerey Han'ın Leh kralı III. Zygmunt'a gönderdiği tarihsiz (1592?)

yarlıkta, hitap olunan kralın elkabı "*uluġ ulusnıŋ ve köp rusnıŋ ve prusnıŋ ve ileḫniŋ ve mazavşnıŋ ve milyanıŋ ve krakovnıŋ ve barça ḳristiyānlarınıŋ uluġ ḳristiyān pād-şāhı…*" (KHYH, 5/3-4) biçimindedir.

1629 tarihli Canıbek Gerey Han yarlığında, hitap olunan Rus çarı I. Mihail'in elkabı *salulatio* (selamlama) kısmında "*uluġ urusnıŋ ve purusnıŋ, uluġ pād-şāh, ḫān hem uluġ bey…, cümle urusnıŋ pād-şāhı ve köp yėrlerniŋ de bolsa ḥükümdārıġa köpdin köp selām ḳılıp…"* (KHYH, 13/3-5) olarak yazılmıştır. Bu klişe ifadenin, belgelerin selamlama kısmında uzun süre devam ettiği görülür. Ancak 17. yüzyılın sonlarına doğru, Rus Çarlığı'nın Kırım üzerinde siyasi gücü elde etmeye başlaması ile diplomatikada birtakım değişikler yapılmıştır. Buna göre Rus çarının baskısı sonucunda III. İslam Gerey Han dönemi itibarıyla (1644) çar elkabına "*cümle urusnıŋ penāhı*" "bütün Rusların sığındığı yer" (KHYH, 99/3) ifadesi eklenmiştir.

Kırım resmî yazışmalarında dikkat çeken bir diğer husus, Osmanlı sultanlarına ait elkaptır. Osmanlı sultanları yazışmalarda *Āl-i ʿOṯmān pād-şāhı* "آل عثمان پادشاهی" (KHYH, 278/28), *Türk sulṭānı* "تورك سلطانی" (KHYH, 267/44, 74, 72), *Türük sulṭānı* "توروك سلطانی" (KHYH, 268/67), *Türük pād-şāhı* "توروك پادشاهی" (KHYH, 317/60) ile *Mekke ve Medīne pād-şāhı* "مكه و مدينه پادشاهی" (KHYH, 244/16) elkabıyla anılmışlardır.

Yazışmaların son bölümünde ise *datatio* (tarih) ve *locus* (yer) bilgileri verilir (Zernov, 2009, s. XX). Kırım resmî yazışmalarının *datatio* kısmında, hicri takvim kaydı yaygın olarak kullanılmıştır. Hicri takvimin kullanıldığı belgelerde tarihlendirme Türkçe, Arapça ve Farsça kalıp ifadelerle yazılmıştır (Özyetgin, 1996, s. 93). Yazışmalarda Türkçe tarih kaydı, *tārīḫ ṭoḳuz yüz yigirmi altıda, mübārek ẕi'l-ḳaʿde ayınuŋ toḳuzuncı yekşenbe kün* (KHYH, 1/56-57), *muḥarremü'l-ḥarām ayınıŋ āḫirinde, hicret-i nebevīniŋ miŋ ḳırḳ iki yılında* "Muharrem ayının sonunda, peygamberin hicretinin bin kırk ikinci yılında" (KHYH, 19/28-29), *tārīḫ miŋ elli senesinde, muḥarrem ayınıŋ āḫirinde* (KHYH, 48/83-93) gibi biçimlerle ifade edilmiştir.

Belgelerde Arapça ve Farsça kalıp ifadelerle yazılan tarihler arasında *taḥrīr*^{en} *fī 24 şehri ẕi'l-ḳaʿde, sene 981* (KHYH, 2/44), *fī şehri cemādi'l-evvel min şuhūri seneti elf* "bin yılının aylarından, Cemaziyelevvel ayında" (KHYH, 4/69), *taḥrīr*^{en} *fī evāsıṭı şehri rebīʿü'l-evvel, seneti iṯnā ve erbaʿīne ve elf, sene 1042* "Rebiyülevvel

ayının ortalarında, bin kırk iki yılında, yıl 1042" (KHYH, 20/74), *fī āḫiri māhi cemādi'l-evvel* "Cemaziyelevvel ayının sonunda" (KHYH, 18/130) gibi örnekler mevcuttur.

Belgelerin *datatio* bölümünde ay isimleri, hicri kayıtlardaki Arapça aylar dışında Türkçe ve Rusçada kullanılan biçimlerle de geçer. Yazışmalarda hicri ay isimleri dışında, Türkçede kullanılan *Nīsān* (KHYH, 293/36), *Tėmmuz* (KHYH, 224/78), *Aġustos* (KHYH, 264/54) ve *Eylül* (KHYH, 159/35) biçimlerine rastlanır. Belgelerde geçen *Yanar* (< Rus. Yanvar' (январь)) "Ocak" (KHYH, 252/52, 253/57), *Felvaris* (bk. Rus. Fevral' (февраль)) "Şubat" (KHYH, 191/10) ve *Dėḳabr* (bk. Rus. Dekabr' (декабрь)) sözcükleri Rusçada kullanılan ay adlarındandır (Zernov, 2009, s. XX).

Resmî yazışmalarda tarih kaydının eski Rus takvimi ile yapıldığı örnekler de mevcuttur. Eski Rus takviminde tarih, insanın yaratılışı ile başlar. Bu tarihlendirme usulü, Rus çarları tarafından yazdırılan mektupların Kırım Tatarca çevirisinde yer almıştır (KHYH, 144, 356). Belgelerde bu tür tarih kayıtları, *tārīḫ ādem ʿaleyhi's-selāmdın yėdi biŋ yüz altmış birde* "tarih: Âdem aleyhisselamdan sonra yedi bin yüz altmış bir yılında" (KHYH, 144/27-28)*, tārīḫ ādem ʿaleyhi's-selāmdın yedi biŋ yüz altmış yėdide, Felvaris ayında* (KHYH, 191/9-10), *tārīḫ ādem ʿaleyhi's-selāmdın yėdi biŋ altmış dörtde, dėḳabr ayında* (KHYH, 356/17) biçiminde geçer.

Kırım diplomatikasında, belgelerin yazıldığı yeri bildiren *locus* (yer) bölümü belgenin en sonunda bulunan mührün yanında ya da hemen üstünde yer alır (Zernov, 2009, s. XX.). Çoğunlukla Arapça *be-maḳam* kalıbıyla not düşülen yer kayıtları, satırlardan ayrı olarak yüzük mührün sağına (KHYH, 4/70, 12/127) veya soluna (KHYH, 18/130-131) yazılabildiği gibi, tarihin belirtildiği *datatio* bölümünden sonra son satırda da bulunabilirdi (KHYH, 1/57). *Be-maḳam-ı Alma sarāy, dārü'l-ḫāḳānī* "Almasaray makamında, devlet kapısı" (KHYH, 4/70), *be-maḳām-ı Bāġçasarāy* (KHYH, 18/130-131), *be-maḳām-ı Ḳāẕī saray-ı sulṭānī* "sultana ait Kazısaray makamında" ifadeleri, belgelerin yazıldığı yeri bildiren *locus* kısımlarına örnektir.

Kırım resmî yazışmalarında, belgenin resmiyetini bildiren tasdik usulü genel olarak badem şeklindeki yüzük mühürler ile yapılırdı (Zernov, 2009, s. XX). Bu gelenek Osmanlı belgelerindeki *mühür ve hâtem* ile damgalama yöntemiyle benzeşir (Reychman & Zajaczkowski, 1993, s. 172). Bununla birlikte bu usulün Osmanlı

resmî yazışmalarında padişahın tuğrası veya adı ile kalıp dualardan oluşan mühr-i hümâyûnlara benzediği görülmektedir (Kütükoğlu, 1994b, s. 84-85). Belgelerin sonunda yer alan bu mühürlerin ortasında Gerey hanedanını simgeleyen tarak *tamġa*, etrafında han ve sultanların adı ve nesebi bulunurdu: *ʿİnāyet Gerey Ḫān, bin Ġāzī Gerey Ḫān* (KHYH, 27); *ʿĀdil Gerey Ḫān, bin Devlet Gerey Sulṭān* (KHYH, 220).

V. V. Velyaminov Zernov'un neşriyatındaki resmî yazışmalar arasında, Altın Orda diplomatika geleneğinde olduğu gibi kare biçiminde basılan *altun tamġalar* yalnızca 1520 tarihli I. Mehmed Gerey Han yarlığı (KHYH, 1) ile 1592 tarihli II. Gazi Gerey Han yarlığında (KHYH, 4) bulunur. Altın Orda diplomatikasının karakteristik özelliklerinden olan kare biçimindeki *al*/*altun tamġalar,* kökü Uygur yazışma geleneğine dayanan bir üslup özelliğidir (Zernov, 2009, s. XX). Kırım Hanlığı belgelerinde *tamġa* terimi, belgenin başında dinî ifadelerle birlikte hanın adı ve nesebinin yazıldığı mühür anlamında 16. yüzyıl başlarına kadar görülür (Zernov, 2009, s. XXI). Ancak V. V. Velyaminov Zernov'un neşriyatındaki resmî yazışmalarda *tamġa* (KHYH, 1/43, 14/45, 33/60) terimi yalnızca *gümrük* vergisi anlamında kullanılmış, diplomatikada yer almamıştır.

I. Mehmed Gerey Han yarlığında (1520), belgenin başında yer alan kare tamganın ortasında devlet sembolü tarak *tamġa* ve etrafında iç içe geçmiş iki sıra hâlinde *"bi-smi'llāhi'r-raḥmāni'r-raḥīm, lā ilāh*^{e} *illā'llāh, muḥammed*^{un} *rasūl*^{u}*'llāh, el-sulṭān*^{u}*'l-aʿẓam, el-ḫāḳān*^{u}*'l-ekrem, Meḥmed Gerey Ḫān, bin Meŋli Gerey Ḫān ʿazze naṣruhū"* ibareleri geçer. II. Gazi Gerey Han yarlığındaki (1592) kare tamgada ise tarak *tamġa* etrafında *"bi-smi'llāhi'r-raḥmāni'r-raḥīm, lā ilāh*^{e} *illā'llāh, muḥammed*^{un} *rasūl*^{u}*'llāh"* ifadeleri bulunur. Belgelerde altın yaldızla yazıldığı anlaşılan bu kare mühürler, *altun nişān* (KHYH, 1/56) ve *altun nişānlıġ mühr* (KHYH, 4/55) olarak adlandırılmıştır. Kırım resmî yazışmalarında *nişān* terimi 17. yüzyılın başlarına kadar kullanılmıştır (KHYH, 23/68). Bu dönemden sonra, bu tasdik usulü Osmanlı diplomatikası tesiriyle *mühr* (KHYH, 14/58) terimiyle ifade edilmiştir.

2.4.3. Kırım Hanlığı Resmî Yazışmalarının Yazım ve Dil Özellikleri

Kırım Hanlığı resmî yazışmaları, 16.-18. yüzyıllardaki Kırım Türkçesinin dil özelliklerini belirlemenin yanında bu dilin tarihî Kıpçak Türkçesi içindeki yerini tayin etmede önemli bir dil malzemesidir. Belgelerin dili bir yandan Altın Orda

Türkçesinin devam ettirildiği, diğer yandan ise mevcut siyasi ve sosyal hadiseler neticesinde Osmanlı Türkçesi etkilerinin bulunduğu karma bir yapıya sahiptir.

Mengli Gerey Han döneminde (1475) Kırım Hanlığı'nın Osmanlı tabiiyetine girmesi, devletin idari yapısında olduğu gibi yazışma geleneğinde de önemli değişiklikleri beraberinde getirmiştir. Buna göre 15. yüzyılda Osmanlı sultanlarına gönderilen mektuplarda dil Osmanlı Türkçesine daha yakındır. Kırım Hanlığı'nın Rusya, Lehistan-Litvanya Birliği, İsveç gibi ülkelere gönderdiği diplomatik belgelerde ise kullanılan dil Kıpçak Türkçesine, üslup Altın Orda diplomatikasına daha yakındır (Özyetgin, 2010).

Kırım Hanlığı tarafından Rus ve Leh hükümdarlarına gönderilen resmî yazışmaların dil özellikleri dönemden döneme farklılık gösterir. Neşriyattaki en eski tarihli belgeler 16. yüzyıla ait olup yazışmaların dilinde Kıpçakça özellikler daha fazladır. Aynı zamanda bu belgelerde Doğu Türkçesine ait yazım özellikleri yaygın olarak kullanılmıştır. Yazışmalarda Kıpçak Türkçesine ait ses ve şekil özellikleri ile söz varlığının en yoğun olarak görüldüğü belge, neşriyatın en eski belgesi olan 1520 tarihli I. Mehmed Gerey Han (KHYH, 1) yarlığıdır (Özyetgin, 2010).

17. yüzyılda dönemin siyasi ve sosyo-kültürel durumunun Kırım resmî yazışmalarını etkilediği görülür. Buna göre Kırım Hanlığı'nın resmî yazışmalarındaki dil, Kıpçakça temelli olmakla birlikte Osmanlı Türkçesi etkisinin de yoğun olarak görüldüğü karma bir özellik taşır. Bu yüzyılda yazılan belgelerin yazımında Doğu Türk yazı diline ait yazım özellikleri de devam eder (KHYH, 104, 117, 258).

Kırım Hanlığı'nın Lehistan ve Rusya'ya gönderdiği resmî yazışmalarda bulunan bu karma dil özelliği 18. yüzyılın başlarına kadar devam eder. Ancak 18. yüzyılın ortalarına doğru yazılan belgelerde kullanılan dil, Osmanlı sahasında yazılan resmî yazışmalara çok daha yakındır. Bu belgelerde, Arapça ve Farsça terkipler çok sayıda kullanılmıştır (KHYH, 301, 302). Kıpçakça özellikler ise birkaç yerde görülür (KHYH, 300/3). Nitekim neşriyattaki en yakın tarihli belgeler olan II. Selamet Gerey Han (1742) ve Arslan Gerey Han yarlığı (1748-1756) tamamıyla Osmanlı Türkçe ile yazılmıştır (KHYH, 302).

2.4.3.1. Belgelerdeki Yazım Özellikleri

Kırım resmî yazışmaları incelendiğinde aynı sözcüklerin yazılışında birden fazla yazımın olduğu görülmüştür. Bu diplomatik belgeler, kuşkusuz farklı kâtiplerin kaleminden çıkmıştır. Bu nedenle aynı dönemde yazılan belgelerde dahi gerek genel söz varlığı gerekse incelenen kurumsal terminoloji bakımından yazımda herhangi bir standart mevcut değildir.

Kırım resmî yazışmalarında /ė/ (kapalı e) sesinin yazımı farklı şekillerde dikkat çekmektedir. Tarihî Kıpçak Türkçesine ait metinlerde /ė/ sesi, Arap harflerinde /ى/ işareti veya esre harekesi ile gösterilmiştir. Memlük Kıpçak sahası eserlerinde *bėr-* fiilinin "بر" (< ET. bėr- "ver-") (KK, s. 75b/12; TA, s. 61b), *ėşik* "kapı" sözcüğünün (< ET. ėşik "eşik") "اِشيك" (KK, s. 66b/12) ve *ėrte* "yarın" sözcüğünün "ارتا" (< ET. ėrte "sonraki") (TA, s. 30a/31) biçimindeki yazımı /ė/ sesinin esre ile gösterilişine örnektir.

Tarihî Kıpçak Türkçesinde /ė/ sesi Memlük-Kıpçak sahasında /-ي- / harfi ile de gösterilmiştir. İrşâd'ül-Mül'ûk ve's-Selâtîn adlı eserde *kėçe* "gece" (< ET. kėçē "gece" bk. ED694b *kėçe:* < *kė:ç-* "geç ol-"-*e* "akşamın geç vakti") sözcüğü "كيجا" (İM, s. 283a/7) biçiminde yazılmıştır.

Kırım resmî yazışmalarında /ė/ (kapalı e) sesi, ünsüzden sonra /-ي- / ve /-ي-/ işaretleri ile gösterilmekle birlikte, bazı durumlarda yazılmamaktadır. Yazışmalarda bu şekilde ikili biçimlerin görüldüğü sözcükler mevcuttur. Örneğin *beg* (< ET. bēg) sözcüğü, "بك" (KHYH, 8/16) yazımı dışında kapalı e'li biçimiyle bėg "بيك" (KHYH, 304/50) olarak da yazılmıştır. *Kėŋeş* (< ET. kėŋeş "danışma") sözcüğü, "كنكاش" (KHYH, 234/16) yazımı ile birlikte kapalı e /-ي-/ sesinin gösterildiği "كيكاش, كينكاش" (KHYH, 1/13, 227/7) biçimleriyle de mevcuttur.

Belgelerde, Eski Türkçede /ė/ sesi ile başlayan sözcüklerin yazımında da ikili durumlar görülür. Buna göre yazışmalarda *ėlçi* (< ET. ėlçi "elçi") sözcüğü, /ė/ sesi gösterilmeden "الچى" (KHYH, 250/59) biçiminde yazıldığı gibi, *ėlçi* "ايلچى" (KHYH, 139/26) olarak da yazılmıştır.

Kırım resmî yazışmalarında /ė/ (kapalı e) sesi metin içinde /ى/ harfi dışında esre harekesi /ِي/ ile de yazılmıştır. Çağdaş Kırım Tatarcasında *kermen* biçiminde olan sözcük, resmî yazışmalarda çoğunlukla *kermen/kerman* "كرمان, كرمن" (KHYH,

5/25, 377/36) olarak yazılmıştır. Bununla birlikte belgelerde bir yerde, /ė/'li kullanıma (/ىِ/) işaret eden *kėrmen* "كِيرمَن" (KHYH, 24/62) yazımı da görülür.

Tarihî Kıpçak Türkçesinde sözcük başı ve iç seste /p/ ünsüzünün "ب" harfiyle gösterildiği örneklere rastlanır (Güner, 2013, s. 65). Kırım Hanlığı resmî yazışmalarının yazımında sözcük başında b-/p- ayrımı çoğunlukla yapılmakla birlikte, çeşitli istisnalar da mevcuttur:

Belgelerde *paysa* sözcüğü /b-/'li şekilde, "بيصا" (KHYH, 232/10) ve "بصا" (KHYH, 23/79) biçimleriyle yazılmıştır. Lehistan-Litvanya Birliği'nde, devletin idari teşkilatında görev yapan beylere ait bir unvan olan *pan* terimi, yazışmalarda "پان" (KHYH, 1/8) dışında "بان" (KHYH, 5/22) yazımıyla da mevcuttur.

İç seste /-b-/ ve /-p-/ seslerinin ayrımında nadiren de olsa ikilikler görülür. Osmanlı askerî teşkilatı tesiriyle Kırım sahasına geçtiği anlaşılan ve "dört bölükten oluşan askerî birliği" ifade eden *ṭabur* "طابور" (KHYH, 197/11) sözcüğü bir belgede *tapur* "طاپور" (KHYH, 306/9, 11) biçiminde de yazılmıştır.

Tarihî Kıpçak Türkçesi metinlerinde art damak n'si /ŋ/, farklı biçimlerde görülür. Memlük-Kıpçak sahası eserlerinde /ŋ/ ünsüzünün "ك", "اڭ", "ناڭ", "غ" ve "ن" biçimleriyle yazıldığı örnekler mevcuttur (Güner, 2013, s. 65). Altın Orda resmî yazışmalarında ise /ŋ/ ünsüzü, "نک" ile yazılmıştır. (bk. Özyetgin & Kemaloğlu, 2017).

Kırım resmî yazışmalarında ise /ŋ/ sesi, "ك" (KHYH, 227/7), "نك" (KHYH, 15/3) ve "نک" (KHYH, 1/4) ile yazılmıştır.

Tarihî Kıpçak Türkçesi metinlerinde sözcük başında ve iç seste bulunan /ç/ ünsüzünün yazımı konusunda herhangi bir yazım standardı bulunmamaktadır. Memlük-Kıpçak sahası eserlerinde müelliflerin her biri /c/ sesinin yazımıyla ilgili farkı tasarruflarda bulunmuşlardır (bk. Özyetgin, 2001, s. 71; Argunşah vd., 2013, s. 256-257). Bu dönem metinlerinde /ç-, -ç-/ ünsüzünün "چ" harfi dışında "ج" ile karşılandığı çok sayıda örnek görülür (bk. Güner, 2013, s. 63).

Kırım resmî yazışmalarında da iç seste -c-/-ç- ayrımının yapılmadığı, /-ç-/ ünsüzünün yazımda "ج" harfiyle gösterildiği şekiller mevcuttur. Buna göre Kıpçakça bir unsur olan {+çI} eki, yazıda {+cI} biçimleriyle de kullanılmıştır. Kırım sarayında, saray ahırların baş sorumlusunu ifade eden *aḳtaçı* "اقتاچى" (KHYH, 17/116) terimi, aynı zamanda *aḳtacı* "اقتاجى" (KHYH, 31/127) ve *aḫtacı* "اجتاجى"

(KHYH, 91/21) olarak da yazılmıştır. Aynı durum saraydaki kapıcıbaşılık makamının yazımında da mevcuttur. Buna göre belgelerde *ḳapuçı başı* "قاپوچی باشی" (KHYH, 20/59) biçimi dışında, *ḳapucı başı* "قاپوجی باشی" (KHYH, 35/166-167) yazımı da görülür.

Belgelerdeki bir diğer yazım özelliği {+DAş} ekinin yazımı ile ilgilidir. Bu ekin tonsuz (ötümsüz) ünsüzlerden sonra {+dAş} olarak yazıldığı da görülür. Buna göre han ve sultanların erkânındaki güvenilir kişileri ifade eden *ḳazaḳtaş* "قزاقطاش" (KHYH, 35/251) terimi, belgelerde *ḳazaḳdaş* "قزاقداش" (KHYH, 30/85) olarak da yazılmıştır.

2.4.3.2. Belgelerdeki Ses ve Şekil Bilgisi Özelliklerine Dair

Tarihî Kırım Türkçesinin mensubu olduğu tarihî Kıpçak Türkçesinin en karakteristik özelliklerinden biri /y-/ > /c-/ ses değişimidir. Tarihî Kıpçak Türkçesindeki ilgili bilgiyi Kâşgarlı Mahmud 11. yüzyılda, eseri Divânu Lugâti't-Türk'te vermiştir. Eserde Karahanlıcada *yinçü* "inci" sözcüğünün Kıpçakçada *cinçü* biçiminde olduğu bilgisi yer alır (MK, s. 26/12).

Sözcük başındaki /y-/ sesinin süreksizleşerek /c-/ ünsüzüne dönüşmesi, Kırım resmî yazışmalarında da yaygın bir şekilde görülür: *Col* "جول" "yol" (KHYH, 108/46) (< ET. yōl), *curt* "جورت" "yurt, ülke" (KHYH, 4/16) (< ET. yurt), *culuġ* "جولوغ" "fidye" (KHYH, 268/44) (< ET. yuluġ "fidye") terimleri {ET. /y-/ > Kıpç. /c-/} ses değişimine örnektir.

Kırım resmî yazışmalarında birden fazla heceli sözcüklerin sonundaki /-ġ/ ve /-g/ seslerinin durumu birkaç şekilde geçer. Bu kullanımların ilki, Eski Türkçede bir ve birden fazla heceli sözcüklerin sonunda bulunan /-ġ/ ve /-g/ ünsüzlerinin sızıcı /-v/ ünsüzüne dönüşmesidir. Bu ses değişimi tarihî Kıpçak Türkçesinin karakteristik özelliklerindendir: ET. {-(X)G} > Kıpç. {-(X)v} değişimi 13.-14. yüzyıllarda yazılan Memlük-Kıpçak sahası eserleri ile CC'de yaygın olarak bulunur (Güner, 2013, s. 99). *Tav* "dağ" (KK, s. 66a/7), *bitüv* "kutsal yazılar" (CC II, s. 74b)/ *bitiv* "mektup" (CC II, s. 60a/21-22) (< ET. < biti-g), *satov* "satış" (CC II, s. 56a/25) (< ET. sat-ıġ) bu ses değişimine örnektir.

Kırım resmî yazışmalarında da sözcüğün sonundaki /-ġ/ ve /-g/ ünsüzlerinin sızıcı /v/ dudak ünsüzüne dönüştüğü örnekler mevcuttur: *Culuv* "جلو" "fidye" (KHYH, 28/47) (< ET. yuluġ "fidye"), *yuluv* "يولو" "fidye" (KHYH, 227/6), *almaşuv*

“الماشو” “teslimat, değiş tokuş” (KHYH, 280/13) (< ET. al-(ı)m+*a-ş-(ı)g), *ulav* “اولاو” “posta atı” (KHYH, 227/21) (< ET. ulā-ġ “taşımada ve sürmede kullanılan at”) ve *ṭatuv* “طاتو” “iyilik; muhabbet” (KHYH, 69/7) (< ET. tātıġ “hoş lezzet” bk. ED452a *ta:tıġ*) biçimleri bu ses değişimine örnek teşkil eder.

Belgelerde birden fazla heceli sözcüklerin sonundaki /-ġ/ ve /-g/ ünsüzlerinin düştüğü örnekler de mevcuttur. Bu ses olayı, Orta Türkçede tarihî Kıpçak Türkçesi özellikleri gösteren eserlerde yaygın olarak görülmektedir: *Ḳatı* “sert, katı” (CC I, s. 39a/16) (< ET. ḳatıġ “katı”), *sarı* “sarı” (CC I, s. 36a/9) (< ET. sarıġ “sarı”), *ḳuru* “kuru” (İM, s. 46b) (< ET. ḳuruġ “kuru”) ve *tiri* “diri” (TA, s. 27b/8) (< ET. tirig “diri, canlı”).

Kırım resmî yazışmalarında *ulu* “büyük, yüce” (KHYH, 1/9, 98/5) (< ET. uluġ “büyük”) ve *ḳapu* “kapı” (KHYH, 5/37) (< ET. ḳapıġ), *ḳorı* “korunaklı bölge” (KHYH, 317/24) (< ET. ḳorıġ), *ınam+lı* “güvenilir” (KHYH, 36/76) (< ET. *ınā-m-lıġ; bk. ED188a ına:n- “inan-” < *ına:-), , *mühr+li* (KHYH, 23/68), *ad+lı* “adlı” (< ET. āt+lıġ) (KHYH, 86/32) biçimleri sözcük sonundaki /-ġ/ ve /-g/ ünsüzlerinin düşmesine birer örnektir. Sözcük sonundaki /-ġ/ ve /-g/ ünsüzlerinin düşmesiyle beraber, Osmanlı Türkçesi etkisiyle düz ünlülerin yuvarlaklaştığı örnekler de mevcuttur: *Mühr+lü* (KHYH, 333/30) *adlu* “adlı” (KHYH, 341/13), *saʿādet+lü* (KHYH, 12/4), *rifʿat+lü* (KHYH, 12/4), *ḥaşmet+lü* (KHYH, 12/4), *ʿaẓamet+lü* (KHYH, 12/4), *ınam+lu* (KHYH, 341/30).

Kırım resmî yazışmalarında, Eski Türkçedeki sözcük sonu /-ġ/ ve /-g/ ünsüzlerinin korunduğu biçimler de çok sayıda mevcuttur. Bilindiği gibi Orta Türkçe (13.-14. yüzyıllar), Eski Türkçede sözcük sonunda bulunan /-ġ/ ve /-g/ seslerinin düşmeye başladığı dönemdir. Bununla birlikte dönemin yazı dilinde ikili kullanımlar da yaygındır. Bu dönemin bir kolu olan tarihî Kıpçak Türkçesi eserlerinde tek ve birden fazla heceli sözcüklerde /-ġ/ ve /-g/ sesleri, karışık kullanımlar (/-ġ/, /-g/> /-v/) (/-ġ/, /-g/> Ø) olmakla birlikte çoğunlukla korunmuştur (Özyetgin 2001, s. 115-116; Güner, 2013, s. 103; Argunşah vd., 2011, s. 265-266).

Altın Orda resmî yazışmalarında da eski Doğu Türkçesi yazı geleneğini devam ettiren bu tür özellikler yaygın olarak bulunmaktadır. Söz konusu yazışmalarda bulunan *uluġ* “ulu”, *bitig* “biti, mektup”, *başlıġ* “başta olmak üzere”, *nişanlıġ* “nişanlı” ve *atlıġ* “adlı” biçimleri Doğu Türkçesi yazı geleneğinde olduğu

gibi /-ġ/ ve /-g/ ünsüzlerinin korunduğu örneklerdir. (bk. Özyetgin & Kemaloğlu, 2017, s. 22, 23, 30, 34).

Kırım resmî yazışmalarında sözcük sonu /-ġ/ ve /-g/ ünsüzlerinin korunduğu örnekler mevcuttur: *Başlıġ* "başta olmak üzere, ilkin" (KHYH, 1/7) (< ET. baş+lıġ), *yurtlig* "yurtlu, yerleşik" (KHYH, 267/18) (< ET. yurt+lıġ), *nişanlıġ* "nişanlı" (KHYH, 4/55). Bununla birlikte belgelerde /-ġ/ ve /-g/ ünsüzlerinin, devlet teşkilatında bulunan terimlerde özel olarak korunduğu görülmektedir. İdari unvanların başına gelerek en üst rütbe ve saygınlık ifade eden *ulu* terimi, belgelerde *uluġ* "اولوغ" olarak da geçer. *Uluġ ḫān* "اولوغ خان" (KHYH, 4/4), *uluġ vezīr* " اولوغ وزير" (KHYH, 236/10) ve *uluġ ėlçi* "اولوغ ايلچى" (KHYH, 4/31) yapıları buna örnektir. Ayrıca yazışmalarda *yuluġ* "fidye" (< ET. yuluġ) (KHYH, 8/49), *ulaġ* "posta atı" (< ET. ulā-ġ) (KHYH, 15/199) ve *yarlıġ* "ferman" (< ET. yarlıġ) (KHYH, 241/21) örnekleri de mevcuttur.

Birden fazla heceli sözcüklerde, sözcük sonundaki /-ġ/ ve /-g/ ünsüzlerinin tonsuzlaşarak /-ḳ/ ve /k/ ünsüzlerine dönmesi Çağataycanın karakteristik ses özelliklerindendir. Eski Türkçede sonu /-ġ/ ve /-g/ ünsüzleri ile biten sözcüklerin Çağataycada karışık kullanımı dikkat eder. Buna göre Çağatay sahasında, Eski Türkçedeki biçimler (/-ġ/, /-g/) kullanılmakla birlikte, aynı sözcüklerin sözcük sonundaki tonsuz (/-ḳ/-k/) kullanımlarına da rastlanır. *Ḳatıġ/ḳatıḳ, ḳuruġ/ḳuruḳ, sarıġ/sarıḳ, uluġ/uluḳ*, Çağatayca metinlerde görülen bu ikili kullanımlara örnektir (Eckmann, 2013, s. 42).

ET. {-(X)ġ/-(X)g} > Çağ. {-(X)ḳ/-(X)k} ses özelliği, Kırım resmî yazışmalarında birkaç yerde dikkat çeker. Belgelerde sınır bölgesinde yapılan yıllık hazine ve hediyelerin teslim alınmasından sorumlu kişi 1670 tarihli Muhammed Şah Bey mektubunda, *almaşıḳ begi* "الماشق بكى" (< ET. < al-(ı)m+*a-ş-(ı)g "değiş tokuş") (KHYH, 225/3), 1681 tarihli Murad Gerey Han yarlığında ise *almaşuḳ begi* " الماشوق بكى" (KHYH, 258/15) biçiminde yazılmıştır.

Eski Türkçede sözcük sonundaki /-ġ/ ünsüzünün tonsuz /-ḳ/ ünsüzüne dönüşmesi ile ilgili bir diğer örnek Rus çarı I. Aleksey'in III. İslam Gerey Han'a gönderdiği tarihsiz (1648?) mektupta mevcuttur. Bu mektupta hana hususi olarak temin edilen yıllık haraç ve hediyeler *uluḳ ḫazīne* "اولوق خزينه" (< ET. uluġ) (KHYH, 117/34) biçiminde geçer. Hicri 1056 (m. 1646/1647) tarihli III. İslam Gerey Han

yarlığında ise yıllık haraç ve hediye alacak saray personeli listesi *uluḳ defter* “اولوق دفتر” (KHYH, 104/67) olarak yazılmıştır.

Kırım resmî yazışmaları 16. yüzyıl itibarıyla Osmanlı Türkçesi özelliklerini de göstermeye başlamıştır. Belgelerde görülen en belirgin Osmanlı Türkçesi etkisi sözcük başındaki /t-/ > /d-/ ses değişimidir. Bu ses değişiminin henüz 11. yüzyılda, Oğuz lehçesini Doğu Türkçesinden ayıran karakteristik özelliklerden biri olduğu bilinmektedir. Kâşgarlı Mahmud Dîvânu Lugâti’t-Türk’te, Karahanlıcada sözcük başındaki /t-/ ünsüzünün Oğuz lehçesinde /d-/’li biçimde olduğunu belirtir (MK, s. 26/12).

Kırım resmî yazışmalarında Eski Türkçede /t-/’li olan bazı sözcüklerin /t-/’li ve /d-/’li olmak üzere ikili biçimleri mevcuttur. Belgelerde “gizli malumat” ya da “istihbarat” anlamında kullanılan *til* “تل, تيل” (KHYH, 41/52) terimi, zaman zaman Oğuzca biçim olan *dil* “دل, ديل” (KHYH, 161/17, 192/42) (Kıpç. /t-/=Oğuz. /d-/ < ET. /t-/) (< ET. tıl) biçimiyle de yazılmıştır. Belgelerdeki *ṭaġ* (KHYH, 12/3)*/daġ* (KHYH, 181/26) (< ET. tāġ) biçimleri de buna örnektir.

Belgelerde geçen *tutsaḳ* sözcüğü söz konusu ikili kullanıma önemli bir örnektir. Savaş esirlerini ifade eden *tutsaḳ* terimi belgelerde altı farklı biçimde görülür. Yazışmalarda *tutsaḳ* “توتساق” (KHYH 20/36), *ṭutsaḳ* “طوتساق” (KHYH, 234/30), *tusnaḳ* “توسناق” (KHYH, 227/3) ve ayrıca Oğuz. /d-/ < ET. /t-/ değişimine örnek verebileceğimiz *dusnaḳ* “دوسناق” (KHYH, 378/12), *dustaḳ* “دوستاق” (KHYH, 204/30) ve *dutsaḳ* “دوتساق” (KHYH, 197/27, 238/11) biçimleri mevcuttur. Sözcük aynı zamanda belgelerde Doğu Türkçesi özelliklerinden Osmanlı Türkçesine olan geçişi gösteren önemli örneklerdendir.

Kırım resmî yazışmalarında *daḫı* “dahi” (KHYH, 2/35) (< ET. taḳ-ı), *dėyü* “diye” (KHYH, 2/23) (ET. < tė-y-ü), *daşḳı* “dışarıdaki” (KHYH, 1/54) (< ET. taş “dış”; bk. ED556b), *deŋiz* (KHYH, 17/77) (< ET. teŋiz; ED526a), *dilegen* “isteyen” (KHYH, 52/61) (< ET. tile- “ara-, iste-”; bk. ED492a) örnekleri de Oğuz. /d-/ < ET. /t-/ ses değişimi ile ilgilidir.

Belgelerdeki bir diğer Osmanlı Türkçesi ses özelliği Eski Türkçedeki söz başı /b-/ sesinin /v-/’ye (ET. /b-/ > Oğuz. /v-/) dönüştüğünü gösteren biçimlerdir: ***Vardıḳlarında*** *almaşuvda ḥāżır bolu(p)* “vardıklarında (hazine) değiş tokuş merasiminde hazır olup” (KHYH, 120/17), *bizge tābī tiyişlerde taḳı eksik* ***vardur***

"bize ait tiyişlerde de eksik vardır" (KHYH, 49/21), ***verilen*** *tiyiş taḳı noḳṣān üzre* ***verilmek*** *eyü degildir* "verilen tiyişin eksik olarak verilmesi de hoş değildir" (KHYH, 49/19-20).

Yazışmalarda Kıpçakça "bol-" fiilinin yanında Osmanlı Türkçesindeki "ol-" (ET. bol- > Oğuz. ol-) biçimi de mevcuttur: *Ḳalġa devlet gerey sulṭān ḥażretleri de* ***bol****-saḳ* "Kalga Devlet Gerey Hazretleri olarak" (KHYH, 375), *iki yurt emn emān* ***bol****-maslar* "iki yurt güvenli olmaz" (KHYH, 4/50), *dōstlıḳ ve muḥabbet ve barış ve yarış* ***ol****-mas* (KHYH, 4/49-50).

Kırım resmî yazışmalarında dikkati çeken karakteristik şekil bilgisi özellikleri aşağıda belirtilmiştir:

Ad durum eklerinde[23] Kıpçak, Oğuz ve Doğu Türkçesi unsurları karma olarak görülür. *Belirtme durumu eki* {+I}, iyelik ekinden sonra gelen {+n} ve Doğu Türkçesi etkisiyle belgelerde görülen {+nI}'dır: *Ṣırt ṭonlar+****ı*** "sırt kürkleri" (KHYH, 56/9), *Anaṭolı paşa+sı+****n*** "Anadolu paşasını" (KHYH, 5/38), *tiyişler+i+****n*** "tiyişlerini" (KHYH, 4/40), *memleket+****ni*** "memleketi" (KHYH, 4/28).

Yönelme durumu ekleri {+gA} ve {+kA} ile birlikte Osmanlı Türkçesi etkisiyle görülen {+A}'dır: *Hedman+****ġa*** "hetmana" (KHYH, 1/11), *yurtı+****ġa*** "yurduna" (KHYH, 11/13), *biyimlerimiz+ge* "biyimlerimize" (KHYH, 15/95), *dōstlıḳ+****ḳa*** "dostluğa" (KHYH, 195/18), *yurtı+****(n)A*** "yurduna" (KHYH, 11/13), *bikeçleri+****(n)e*** "bikeçlerine" (KHYH, 21/52). Belgelerde *bulunma durumu eki* {+dA} ekidir: *Ḫaṭṭıŋız+****da*** "mektubunuzda" (KHYH, 15/42), *küçük bayram ayı+****(n)da*** "küçük bayram ayında (Kurban Bayramı)" (KHYH, 40/495).

Ayrılma durumu eki {+dAn} ile birlikte Doğu Türkçesi etkisiyle görülen {+dIn} ekidir: *Sulṭānlar+****dan*** (KHYH, 10/79), *iyeŋüz+****den*** "sahibinizden" (KHYH, 1/38), *ḳulların+****dın*** "kullarından" (KHYH, 5/37), *urugın+****dın*** "soyundan" (KHYH, 4/22). *Vasıta durumu* {+lA} ve {+(X)n} ekidir: *Balta bir+****le*** "balta ile" (KHYH, 18/131), *bolmaġ+****ın*** "olmasıyla" (KHYH, 201/9).

[23] Tarihi Kırım Türkçesindeki ad durum ekleri, belgelerdeki kullanımlara yakındır: *Belirtme durumu eki* {+nI} ve {+n}, *yönelme durumu eki* {+kA}, {+gA} ve {+A}, *bulunma durumu eki* {+dA} ve {+tA}, *ayrılma durumu eki* {+dAn} ve {+tAn}, *vasıta durumu eki* {+n} ve {+lA}, *ilgi durumu eki* {+nIŋ}, {+nUŋ} ve{+Iŋ}, *eşitlik durumu eki* {+çA}, *yön gösterme eki* ise {+gArU} ve {+rA} ekidir (Karamanlıoğlu, 1994, s. 64-76).

Eşitlik durumu ise Kıpçakça {+çA} ile birlikte Osmanlı Türkçesinde bulunan ötümlü {+cA} biçimiyle görülür: *Defteri+**(n)çe*** "defterine göre" (KHYH, 267/62), *defter mūcibin+**ce*** "defter gereğince" (KHYH, 49/34), *ʿādet+**çe*** "âdete göre" (KHYH, 53/74), *yosun+**ça*** "kaideye göre" (KHYH, 36/49).

Belgelerde *ilgi durumu eki* {+nIŋ} ve {+Iŋ} olarak mevcuttur: *Ulus+**nıŋ*** "ulusun" (KHYH, 5/3), *Ḳırım+**nıŋ*** "Kırım'ın" (KHYH, 36/3), *pād-şāh+**ıŋ*** "padişahın" (KHYH, 44/5). *Yön gösterme durumu* için ise {+ra}, {+gAr}, {+gArU} ve {+ArU} ekleri kullanılır: *Ṣoŋra* "sonra" (KHYH, 40/495), *aŋar* (< a(n)+ġar) (KHYH, 28/70), *kün ilgerü+de* "ilerleyen günde" (KHYH, 27/29), *ilerü* "ileri" (KHYH, 259/20).

Kırım resmî yazışmalarında *aitlik eki*[24] ise {+gI} ve {+kI} biçimlerindedir: *Burun+**ġı*** (KHYH, 56/17), *iç+**ki**, daş+**ḳı*** "içerideki, dışarıdaki" (KHYH, 1/13).

Fiil çekiminde[25] tespit edilen karakteristik özellikler şunlardır: Kırım resmî yazışmalarında *geniş zaman eki* {-(X)r} biçimidir. Geniş zamanın olumsuz biçimi ise {-mAz} ve {-mAs} yapıları dışında Osmanlı Türkçesi etkisiyle olumsuzluk ekinin üzerine eklenen kişi ekiyle de yapılır (Başer, 2019, s. 312): *Élçi başıŋuzġa bérüp ciber-**ir**-miz* "elçibaşınıza verip göndeririz" (KHYH, 36/58), *dōstlıḳḳa yarar işlerde tabıl-**ur*** "dostluğa yarar işlerde bulunulur" (KHYH, 195-18), *ziyān ḳıl-**maz-lar*** "ziyanda bulunmazlar" (KHYH, 68/34), *bar-**mas**-tur* "ulaşmaz" (KHYH, 27/27), *bėr-**me-m*** "vermem" (KHYH, 36/51), *bil-**me-m*** (KHYH, 36/30).

Şimdiki zaman eki Kıpçakça {-A (dIr)/-y /dIr)} ile Osmanlı Türkçesi etkisiyle görülen {-A yorı}, {-A yor}, {-mAdA} ve {-mAktA} ekleridir[26]: *Bol-**adır*** "oluyor" (KHYH, 17/192), *ḫazīne tile-**ydir**-ler* "hazine istiyorlar" (KHYH, 71/56), *ötil ḳıl-**a**-mız* "arz ediyoruz" (KHYH, 62/39), *kez-**eyorı*** "geziyor" (KHYH, 60/25), *żarar ėd-**eyor**-lar* "zarar ediyorlar" (KHYH, 298/16), *kel-**mede**-(y)üz* "geliyoruz" (KHYH, 298/10), *ḫarāb u yebāb et-**mekde**-dür* "harap ve viran hâle getirmektedir" (KHYH, 274/58).

[24] Tarihî Kıpçak Türkçesinde aitlik eki {+gI} ve {+kI} yapılarıdır (Karamanlıoğlu, 1994, s. 76).
[25] Tarihî Kıpçak Türkçesinde *geniş zaman eki* {-Ar}, {-(y)Ur}, {-Ir} ve olumsuzu {-mAz}, {-mAs}, *şimdiki zaman eki* {-A dIr}, {-y dIr}, {-A yorur}, *gelecek zaman eki* {-gAy}, {-kAy}, {-gA}, {-kA}, {-AsI} ve {-AçAk}, *görülen geçmiş zaman eki* {-dI} ve {-tI}, *duyulan geçmiş zaman eki* {-mIş}, {-p tUr} ve {-p tIr} ekidir (Karamanlıoğlu, 1994, s. 120-132).
[26] Kırım resmî yazışmalarında görülen şimdiki zaman ekleri hakkında ayrıntılı bilgi için bk. (Başer, 2019, s. 316-332).

Görülen geçmiş zaman eki {-dI} Osmanlı Türkçesindeki yuvarlak {-dU} biçimiyle de mevcuttur: *Żabt eyle+**di*** "zaptetti" (KHYH, 63/27), *ciber+**di**+k* "gönderdik" (KHYH, 62/32), *buyur+**du**+m* (KHYH, 55/25).

Duyulan geçmiş zaman ise {-mIş}, {-(I)p/-(U)p} ve {-gAn} ekleriyle görülür: *Ḳaraçılarımızı defter et-**miş**-iz-dir* "Karaçı beylerimizi yazmışızdır" (KHYH, 36/70), *bizge ėlçi ciber-**ip*** "bize elçi göndermiş" (KHYH, 36/31), *aḳçaları bėrilmey ḳalu-**p-dur*** "akçeleri verilmeyip kalmıştır" (KHYH, 274/73), *yaman ʿaẕāblar bol-**ġan**-dur* "büyük eziyetler olmuştur" (KHYH, 316/9).

Kırım resmî yazışmalarında *gelecek zaman* yapısı {-gAy} ve {-AcAk/-AçAk} ekidir: *Żabt ėt-**gey**-sen* "zapt edeceksin" (KHYH, 5/40), *bol-**açaḳ*** "olacak" (KHYH, 200/13), *kel-**ecek**-siz* "geleceksiniz" (KHYH, 367/11).

Belgelerde görülen emir kipi[27] yapıları {-ay, -eyin, -eyiŋ} (1. teklik kişi), {-Ø} (2. teklik kişi), {-sUn/-sIn} (3. teklik kişi), {-alıḳ, aluḳ, -AlIm, -ayıḳ, eliŋ} (1. çokluk kişi), {-Iŋ, -ıŋız, iŋüz, -gAy-sIz, -A-sIz} (2. çokluk kişi) ve {-sUnlAr} (3. çokluk kişi) ekleridir: *Tiyişlerdin köp nėmeni eksik bėr-**eyin*** "tiyişlerden birçok şeyi eksik vereyim" (KHYH, 71/35), *özi ḳazaġından ḳol çek* "Özi Kazaklarının üzerinden el çek" (KHYH, 194/24), *ṭuzımızdın aḳçaları birle emīnimüzdin ṭuz ṣatun alup kit-**sün*** "tuzumuzdan akçaları ile güvenli bir şekilde tuz satın alıp gitsin" (KHYH, 4/52), *ḫazīnelerni alup ḳabūl ėt-**eyik*** "hazineleri alıp kabul edelim" (KHYH, 36/47-48), *çalış-**a-sız*** "çalışınız" (KHYH, 57/18), *yaṣaḳ ḳıl-**ġay-sız*** "yasaklayınız" (KHYH, 55/30), *yaḳup yıḳup kezüp yörime-**sün-ler*** "yakıp yıkıp gezip yürümesinler" (KHYH, 27/42-43). Tarihî Kırım Türkçesi fiil çekimi hakkında ayrıntılı bilgi için bk. (Başer, 2019).

Kırım resmî yazışmalarında bir diğer özellik, eklerde görülen Osmanlı Türkçesi etkisidir.

Sözcük başındaki /-G/ sesi düşmüş {-(y)IncA}, Kıpçakça {-(I)p} zarf-fiilinin yuvarlak {-(U)p} biçimi, {-dIkdA/dUkdA} ve {-kAn} yapıları, Osmanlı Türkçesi etkisiyle Kırım resmî yazışmalarında bulunan zarf-fiil ekleridir: *Bu zamāngа kel-**ince** vāḳī olan dōstlıḳ* "bu zamana gelinceye dek gerçekleşen dostluk" (KHYH, 25/51),

[27] Tarihî Kıpçak Türkçesinde *emir kipi*, {-AyIm}, {-gAyIm} (1. teklik kişi), {-Ø}, {-gIl}, {-gUl}, {-kIl}, {-kIn} (2. teklik kişi), {-sUn}, {-sIn} (3. teklik kişi), {-AlIm}, {-gAlIm} {-AlIk}, {-AlI} (1. çokluk kişi), {-ŋ}, {-ŋIz}, {-ŋlAr} (2. çokluk kişi), {-sUnlAr}, {-sInlAr} (3. çokluk kişi) eklerinden oluşur (Karamanlıoğlu, 1994, s. 116).

*kiyovya ḳalʿasıŋ sınırına ve potḳalıya var-**ınca** özü ṣuyunuŋ iki ṭarafına daḫı* “Kiyev Kalesi’nin sınırına ve Potkalı’ya varana kadar Özi Nehri’nin iki tarafına da” (KHYH, 255/79-80), *ẓaḫīre ve azuḳ vėr-**üp** kemi vėr-**üp** özi ṣuyına kėl-**üp** tataruŋ ṭavarçısın alup* “erzak ve yiyecek verip gemi verip Özi Nehri’ne gelerek Tatar hayvan sahiplerini almış” (KHYH, 4/20-21), *uluġ şeherlerin ve kėrmenlerin alup içine kişiler ḳoy-**up** żabt ėtgeysen dėp* “büyük şehirlerini ve kalelerini alıp içine adam koyup zapt edesin demiş” (KHYH, 5/40), *verile kelmiş hedāyā ve selāmıŋızı vėr-**üp** bize dōstlıġı aşikāre ėdesiz* “verilegelmiş hediye ve selamınızı verip bize dostluğunuzu gösteriniz” (KHYH, 89/10), *uluġ çapḳunımız ġāzī var-**dıḳda** anda olan uluġ ėlçi başımız ibraş beyni, uluġ ėlçiŋüzni ḳoşıp* “baş atlımız Gazi vardığında orada olan büyük elçibaşımız İbraş Bey’i, elçi başınızı gönderip” (KHYH, 22/30), *dört yıllıḳ vėrgü ẕimmetiŋüzde olup bir nesne vermemiş ė-**ken*** “dört yıllık vergi üzerinizde olup bir şey vermemiş iken” (KHYH, 345/10-11), *her sene vėrgümiz vėrür ė-**ken** vilāyetimizi ġāret ve ḫasāretden ḫālī degüllerdür* “her sene vergimizi verir iken ülkemizi yağma edip ziyan getirmekten geri durmuyorlar” (KHYH, 345/11-12).

Kırım resmî yazışmalarında görülen {-dIk} eki ile sözcük başındaki /-G/ sesi düşmüş {-An} yapıları Osmanlı Türkçesinin etkisiyle kullanılan sıfat-fiillerdir: *Şol eksik bolġan tiyişlerni yiber-**dik**-leri defter mucibince eksiksiz hem ḳuṣūrsuz cibergeysiz* “şu eksik olan tiyişleri, gönderdikleri deftere göre eksiksiz ve kusursuz gönderiniz” (KHYH, 49/34)*, baba ve dedeleriŋüz zamānlarında olıkel-**en** ʿādet ve ḳānūn* (KHYH, 120/21), *ḥālā ḫarābe ol-**an** vasiliḳova* “şu an harabe olan Vasilikova” (KHYH, 255/78), *bu ẕikr olun-**an** manṣıblı ḳullarına daḫı* “bu zikredilen mansıplı kullarına da” (KHYH, 40/488).

3. KIRIM HANLIĞI'NIN İDARİ, EKONOMİK, SOSYAL VE KÜLTÜREL TERMİNOLOJİSİ

3.1. İdari Yapı

3.1.1. Hanedan Mensupları ve Unvanları

biyim [بیم] "han ve Gerey hanedanı sultanlarının hanımına veya validesine ait saray unvanı" (KHYH, 10/29)

< ET. begim "hanın eşine verilen unvan" < bēg "klan veya boy yöneticisi" + im "1. teklik kişi iyelik eki" (TMEN II, 831 *bēgüm* "hanımlar için kullanılan unvan" < *T. begim*).

Eski Türkçede yönetici unvanı olan *beg* sözcüğünün üzerine gelen {+Im} iyelik eki *begim* "benim beyim" olarak kalıplaşmıştır. Eski Uygurcada *begim* terimi, hanımlara has bir unvan olarak "han eşi" anlamını kazanmıştır (Özyetgin, 2006, s. 165). Sözcük Orta Türkçe döneminde, *begim* ve *begüm* olarak mevcuttur (ED325a; TMEN II, 831).

Çağatay sahasında sözcüğün *bėgim* (PdC., s. 188 بیکیم *(bėgim)* "yüksek tabakadaki hanım") ve *biyim* (ŞT, s. 213) şekilleri görülür. Ebu'l Gazi Bahadır Han'ın Şecere-i Türkî'de verdiği bilgiye göre Çağatay sarayında *biyim* (بیم) unvanının, han ile evlenen Mangıt mirzası kızına verildiği görülmektedir (ŞT, s. 213). Babürlülerin devlet teşkilatında *bėgim* unvanı, hanedan soyu taşıyan hanımlar için kullanılmıştır (Arat, 1987, s. 587; Baburname, s. 8b).

Altın Orda döneminde han eşleri için *ḫānbike* teriminin kullanıldığı görülmektedir (Özyetgin & Kemaloğlu, 2017, s. 73). Sözcük Kırım sahasında ise *biyim* (< biyim < *beyim < OT. begüm/begim) ve *bėgim*[28] (بیکم) olarak mevcuttur.

Kırım Hanlığı'nda *biyim*[29] terimi *ḫān*, *ḫān* kardeşleri, *ḳalġay* ve *nūre'd-dīn sulṭānların* hanımlarına ve validelerine verilen saraya ait bir unvandır. *Biyim*, tek

[28] Belgelerdeki *bėgim* biçimi yalnızca İnayet Gerey Han ve Murad Gerey Han yarlıklarında altı yerde geçmektedir (KHYH, 30/40, 35/65, 79; 252/25, 253/25, 308/9).

başına kullanıldığında yalnızca *ḫān* ve *sulṭānların* (*ḳalġay* ve *nūre'd-dīn*) hanımlarını ifade eder. Kırım sarayında *ḫān* ve *sulṭānların* birinci hanımları *ulu biyim* (اولو بيم) (KHYH, 20/64, 35/27) unvanıyla anılmışlardır.

Ḫān, *ḳalġay* ve *nūre'd-dīn sulṭānın* validesi ise sarayda *ana biyim* (انا بيم) (KHYH, 17/230, 20/64, 29/60, 31/27, 34/35, 117/7, 317/36) olarak zikredilmiştir. Protokolde *ana biyim,* hanedan mensubu hanımlar arasında en başta gelmektedir. Sonrasında hanın birinci eşi *ulu biyim* ile hanın diğer eşleri *ikinci biyim, üçünci biyim* ve *dördünci biyim* gelir. Bu hanımların tamamı, tiyiş listelerinde *şamur tiyiş* alan harem mensubu kişiler arasındadır (KHYH, 31/27-51, 35/24-46).

Baron de Tott, Osmanlı haremi hakkında verdiği bilgide şeriatın izin verdiği dört hanım arasından en büyük mevkiye sahip olanın, sultanın birinci eşi olduğunu ifade etmiştir (Tott, 2004, s. 33). Bu sistemin Kırım'da da aynı şekilde tatbik edildiği görülmektedir. Ayrıca hanın birinci eşi *ulu biyim* ile en büyük kız kardeşi olan *ulu ḫānī,* protokolde serasker sultanlardan sonra gelmişlerdir (İnalcık, 2017, s. 23).

Erken dönem Moğol devlet teşkilatında (11.-13. yüzyıllar) han eşlerinin[30] devlet idaresinde büyük nüfuzlarının bulunduğu bilinmektedir. Buna göre kraliçe, han ve hanzadelerle istişare hakkına sahipti. Ulu hanın ölümü üzerine idareyi devralarak naiplik görevinde de bulunabilirdi. Bunun yanında ulus sahibi bey ve han eşlerinin dul kalmaları durumunda, bu toprakların kadınların üzerine geçtiği görülmektedir (Vladimirtsov, 1995, s. 88).

Altın Orda döneminde de han eşlerinin sarayda büyük saygı gördükleri ve devlet idaresinde etkin rol oynadıkları bilinmektedir (Yakubovskiy, 2000, s. 70). O dönemden kalma belgeler, han eşlerinin *yarlıḳ* (ferman) yazma yetkilerinin bulunduğunu gösterir. Özbek Han'ın eşi ve Canıbek'in annesi Taydula Hanbike'nin, Rus metropolitlere gönderdiği yarlıklarda, adı geçen kiliselerden herhangi bir vergi alınmaması hususunda birtakım hükümlerin bulunduğu görülmektedir (Özyetgin & Kemaloğlu, 2017, s. 72, 75, 78).

Kırım Hanlığı'nda ise, han eşleri *biyimlerin* ve han valideleri *ana biyimlerin* devlet idaresinde doğrudan bir söz hakkının bulunduğunu söylemek mümkün

[29] 1630 tarihli Canıbek Gerey Han yarlığında, han kardeşi Mehmed Gerey Sultan'ın yeni evlendiği eşi *kelin biyim* (كلين بيم) olarak zikredilmiş ve *biyim* için Rusya'dan düğün sebepli özel *tiyiş* talep edilmiştir (KHYH, 17/135).

[30] 11.-13. yüzyıllarda Moğol devlet teşkilatında han eşlerinin Türkçe *ḫatun* ve *begi* unvanları aldıkları bilinmektedir (Vladimirtsov, 1995, s. 115).

değildir. Ancak Rus yıllıkları, *biyimlerin* çara doğrudan mektup yazıp elçi gönderme hakkının bulunduğunu ve bu uygulamanın en azından 17. yüzyılın ortalarına, III. İslam Gerey Han dönemine kadar devam ettiğini göstermektedir (Novoselyskiy, 2011, s. 410).

gerey [كراى] "Kırım Hanlığı'nı yöneten hanedanın adı" (KHYH, 1/4)

< T. ker+ey ?.

Kırım Hanlığı'nın kuruluşundan yıkılışına kadar devleti yöneten hanedandır. Gerey unvanı ilk olarak Kırım'da, devletin kurucusu Hacı Gerey Han döneminde görülmektedir. *Gerey* unvanı Hacı Gerey'ın oğlu Mengli Gerey Han döneminden itibaren ise gelenek hâlinde kullanılmıştır.

Sözcük Rus ve Leh belgelerinde *Kirey, Kerey* ve *Keray*, Osmanlı belgelerinde *Giray*, 16. yüzyıl Macar belgelerinde ise *Keray, Kiray* ve *Giray* biçimlerinde mevcuttur. Buna göre sözcük Kıpçakçada *Kerey* olmakla birlikte, Osmanlı dil ve yazım özelliklerinin Kırım'daki nüfuzu ile zamanla *Gerey/Geray/Giray* biçimleriyle yaygınlaşmıştır[31] (Jankowski, 2006, s. 602-603).

Gerey adının kökeni hakkında hâlen ortak bir görüş bulunmamaktadır. Sözcüğün kökeni ile ilgili ilk önemli çalışma G. Németh tarafından öne sürülmüştür. Buna göre *gerey* sözcüğü Türkçe *ker* "dev, en kudretli" sözcüğüne küçültme biçimiyle gelen +ey ekinden teşekkül etmiştir (Németh, 1930, s. 265-268). Moğollarda bir kolu teşkil eden *Kereit* (+t Moğolca çokluk eki) adı da bu sözcük ile ilişkili görülmektedir (bk. Jankowski, 2006, s. 604).

Kurat sözcüğün Moğolca olabileceğini öne sürmüş, Leh ve İsveç kaynaklarındaki *gerey* şeklinin asıl biçim olabileceğini belirtmiştir (Kurat, 1972, s. 28). İnalcık, Cengiz döneminde mağlubiyete uğratılmasına rağmen devlette önemli kademelerde bulunan *Kereit* kabilesinin Altın Orda ile birlikte Kırım'a gelmiş olabileceğini bildirmiştir. Ayrıca bu unvanın Hacı Gerey Han'ın babası Giyaseddin'in aralarında büyüdüğü *Gerey* adlı kabileden türediği rivayetini gerçeğe uygun kabul etmiştir (İnalcık, 2017, s. 28).

[31] Kırımlı, sözcüğün Girey, Giray, Gerey, Kirey, Kerey gibi farklı okunuşlarına değinmekle birlikte günümüz Kırım sahasında Geray telaffuzunun yaygın olduğunu bildirmiştir (Kırımlı, 2022, s. 43).

Kırım Hanlığı'nın ilk hükümdarı olan Hacı Gerey'in soyu, Cengizoğullarından Cuci'nin küçük oğlu Togay Timur'a bağlanmaktadır (Kırımlı, 2022, s. 26). Kefe'nin 1475 yılında Osmanlı Devleti tarafından fethi ile Kırım'ın Osmanlıya bağlanması sonrasında dahi *Gerey* hanedanı[32] korunmuş ve hanedan mensuplarının Osmanlı sultanının onayı ile atanıp Kırım'ı idaresi sağlanmıştır.

Gerey hanedan soyunun Cengiz soyuna (*altan uruḫ*) dayanması nedeniyle bir kutsiyet teşkil ettiği, iç mücadelelerin yoğun yaşandığı dönemlerde dahi Kırım Hanlığı'nı daima bu hanedana mensup bir kişinin yönettiği görülmektedir. Resmî yazışmalarda Gerey hanedanı ile evlilik neticesinde akrabalık bağı kuran kişiler ise *ḫışım* (خصم) (KHYH, 23/39)/ *ḫısım* (خسم) (KHYH, 33/30, 83) olarak ifade edilmişlerdir. Ayrıca bk. *atalıḳ.*

ḫān [خان] "han, hükümdar" (KHYH, 1/4)

< Far. ḫān (Steingass, 1998, s. 443b *ḫān* "Tatar ve Hatâ krallarının unvanı; prens, asilzade, efendi") < ET. ḳān/ḫān (ED630a *xa:n (ḫān)* "kağan").

Ḫān, Eski Türkçedeki *ḳān* "kağan" sözcüğünün Farsçaya geçmiş biçimidir. Sözcük Farsçadan geri ödünçleme ile alınarak Türk dili sahasında yaygın olarak kullanılmıştır (ED630a). Karahanlı sahasında "hükümdar" için *ḫān*[33] sözcüğü kullanılmıştır (KB, 88). Orta Türkçede, kuzey Kıpçak sahasında sözcüğün *ḳan* (CC I, s. 36a/7) ve *ḫān* (CC II, s. 61b/36-37) biçimleri mevcuttur. *Ḳān* sözcüğünün Eski Türkçedeki eş anlamlısı olan *ḳaġan* biçiminin, Orta Batı Moğolcaya *ḳa'an* olarak geçtiği görülmektedir (TMEN III, 1161).

11.-13. yüzyıllardaki Moğol sosyal teşkilatında *ḳa'anlar,* soylu aileler arasından zayıf ve geçici yetkilerle seçilmiş kabile şeflerini ifade etmişlerdir. Bu makamdaki kişinin seçimle başa geçmesi nedeniyle veraset sistemi çok nadir görülmekteydi. *Ḳa'anlar,* savaş, yağma ve sürek avları dönemlerinde kabilelere liderlik edecek kişi olarak görev alırlardı. Her bir kabile *ḳa'anı* aynı statüde bulunur ve bu nedenle kabileler arasında sürekli bir mücadele yaşanırdı (Vladimirtsov, 1995,

[32] Osmanlı Devleti'nde Gerey hanedanı mensuplarına ait çiflik, ikametgâh ve mezar taşlarının bulunduğu yerleşim yerleri için bk. (Kırımlı, 2022, s. 573-722).
[33] Eski Türklerde *ḫān* terimi Bulgarlarda hükümdarlara, Kıpçak-Kumanlarda boy beylerine ait bir unvan olarak da kullanılmıştır (Donuk, 1988, s. 27).

s. 122-127). Buna göre erken dönem Moğol idari yapısında henüz tüm kabileleri birleştirici tek bir hükümdar anlayışı mevcut değildi.

Moğol sosyal yapısında, tüm kabileleri birleştirici *yeke Mongol Ulus* "büyük Moğol ulusu" anlayışının 13. yüzyıldan itibaren oluşmaya başladığı görülür. Cengiz Han'ın kabileleri tek bir çatı altında toplaması ile kabile beyleri, *ḳa'an* ile birlikte büyük hükümdarları ifade eden *ḳan* unvanını da kullanmaya başlamışlardır (Vladimirtsov, 1995, s. 125-131).

Altın Orda Hanlığı'na ait yarlık ve bitiklerde hükümdarların *ḫān* unvanını kullandıkları görülmektedir (Özyetgin & Kemaloğlu, 2017, s. 56). Altın Orda'da Cengiz yasalarına göre kurultay mensupları tarafından *altan uruġ* "altın soy" denen hanedan soyundan bir kişi devletin ulu hanı olarak seçilirdi (Yakubovskiy, 2000, s. 71). Seçilen han, tımar sistemine göre idare edilen devlet topraklarının sahibi sayılırdı. Diğer hanedan mensupları olan prensler ise devlet topraklarını paylaşarak han adına yönetirlerdi.

Kırım Hanlığı da aynı devlet geleneğinin devamı olarak kurulmuştur. Devleti yöneten hanedan, soyu Cengiz Han'a dayanan Gerey ailesidir. Bu ailenin Kırım Hanlığı'nın yıkıldığı döneme kadar kesintisiz olarak han çıkardığı görülmektedir. Kırım Hanlığı'nda, hanın seçilmesi hususunda tatbik edilen eski gelenek 1475 yılı itibarıyla gerçekleşen Osmanlı tabiiyetine kadar sürmüştür. Ancak Kırım Hanlığı'nın Osmanlı himayesine girmesiyle Osmanlı idaresi, hanların atanmasında doğrudan söz sahibi olmuştur. Bu konuda eski Cengiz töresine göre yeni han seçmek isteyen Kırım'daki aristokrat kabile beylerinin bazı dönemlerde Osmanlı ile ters düştüğü biliniyor. Kırım kabile beylerinin seçtiği yeni hanın Osmanlı tarafından tanınmaması hâlinde, devlette zaman zaman kanlı mücadeleler dahi olmuştur. I. Gazi Gerey Han (1523-1524) ile Tohtamış Gerey Han (1607-1608) dönemleri bu duruma örnek teşkil eder (İnalcık, 2017, s. 38).

Kırım hanlarının ikamet yeri I. Sahib Gerey Han döneminde, 1533-1551 yılları arasında Bahçesaray'da inşası tamamlanan Hansaray'dır (Fisher, 2009, s. 50). Bu dönemden önce ise Kırım Hanlığı'nın merkezi, önceleri Altın Orda hanlarının valileri atadığı Solhat (Eski Kırım) bölgesi olmuştur.

I. Saadet Gerey Han döneminden (1524-1532) itibaren han kardeşlerinden birinin İstanbul'da rehin olarak tutulma geleneği başlamıştır (İnalcık, 2017, s. 32).

Bu dönemden itibaren İstanbul'da eğitim gören hanedan mensupları Osmanlı temelli idari yapıyı yakından tanıma şansı bulmuşlardır. Bu durum şüphesiz Kırım Hanlığı'nın idari teşkilatında Osmanlı tesirinin gittikçe artmasına neden olmuştur.

Mengli Gerey Han döneminde (1502) Büyük Orda mağlup edilmiş ve onu teşkil eden soylu kabile beyleri Kırım'a bağlanmıştır. Bu hadiseden sonra Kırım hanları, kendilerini Altın Orda Hanlığı'nın mirasçısı olarak görmüşlerdir. Nitekim bu dönem itibarıyla Kırım hanları, resmî yazışmalarda *Uluġ Orda Uluġ Ḫānı* unvanını kullanmışlardır (İnalcık, 2017, s. 510).

Kırım hanı, devlet yasasına göre devletin mutlak hâkimi değildi. Eski Moğol geleneğine göre teşkilatlanmış devlette, hanların yetki ve gücü aristokrat kabile beyleri tarafından dengelenirdi (Tott, 2004, s. 134). Hanlar iç politikada esas gücünü, Tatar aristokrat sınıfını temsil eden ailelerden alırlardı. Hanın siyasi ve askerî idare kabiliyeti ile bu Tatar soylu kesiminin ihtiyaçlarını karşılaması büyük önem arz ederdi. Bu noktada, başarılı seferler yapılarak yağmalardan büyük kazanç elde edildiği müddetçe Kırım hanlarının iç otoriteyi büyük oranda korudukları görülmektedir (Fisher, 2009, s. 35-36).

Dış politikada ise Kırım hanlarının statüsü, dönemin siyasi olaylarına göre Leh kralları ile Rus çarlarından üstün ya da onlarla aynı konumda yer almaktaydı. Osmanlı Devleti, Kazan, Astarhan, Türkistan coğrafyası ile Ruslarla olan ilişkileri uzun bir süre Kırım hanına emanet etmiş durumdaydı (Ürekli, 1989, s. 98). Kırım hanları bölgedeki siyasi nüfuz ve prestijlerini siyasi dengelerin bozulduğu 17. yüzyılın sonlarına kadar korumayı başarmışlardır. Buna rağmen idari gücün Osmanlı nüfuzu, kabile beyleri ve ulema arasında bölündüğü devlet yapısı nedeniyle hanlar hiçbir zaman mutlak hâkimiyeti ellerinde bulunduramamışlardır (Fisher, 2009, s. 56-57).

ḫānī [خانی] "Gerey hanedanına mensup hanımlara ait saray unvanı" (KHYH, 24/160)

< Far. ḫān (Steingass, 1998, s. 443b *ḫān* "Tatar ve Hatâ krallarının unvanı; prens, asilzade, efendi") < ET. ḳān/ḫān (ED630a *xa:n (ḫān)* "kağan") + Far. ī.

Ḫānī terimi Kırım sarayında *ḫān*, *ḫān* çocukları, *ḳalġay* ve *nūre'd-dīn sulṭānlar* gibi hanedana mensup erkeklerin kız kardeşleri ile kızlarına[34] ait bir soyluluk unvanıdır. Bu sözcüğün, yalnızca Kırım coğrafyasında özel bir terim anlamı kazandığı görülür. Bununla birlikte Kırım sarayındaki *ḫānī* terimi Osmanlı sarayında padişah kızları için kullanılan *sulṭān*[35] unvanına karşılık gelmektedir (Uzunçarşılı, 2014a, s. 145).

Kırım resmî yazışmaları, hanın kız kardeşlerinin Rus çarlarına doğrudan mektup yazıp elçi heyeti gönderme yetkilerinin bulunduğunu gösterir. Nitekim İnayet Gerey Han'ın (1635-1637) kız kardeşi Hatice-i Devran Sultan'ın Rus çarı I. Mihail'e gönderdiği tarihsiz bir mektupta, iki devlet arasındaki barıştan bahsedilmiş ve hanın Moskova'ya gönderdiği elçi heyetine işaret edilerek Kırım tarafının antlaşmaya sadık kalacağı bildirilmiştir (KHYH, 309/10-19). Buna göre *ḫānī sulṭānların* Kırım ve Rusya arasındaki diplomaside zaman zaman söz sahibi olduğunu söylemek mümkündür. Aynı zamanda bu belge, Zernov neşriyatında hanedanın hanım üyesine ait tek mektuptur (KHYH, 309).

*Ḫānım*ler, sarayda en itibarlı hediye olarak görülen *şamur tiyiş* alan harem halkındandır. Bu kişiler haremdeki protokolde hanın eşleri olan *biyimlerden* ve haremde bulunan küçük hanzadelerden hemen sonra gelmişlerdir (KHYH, 31/52-63, 35/52-63, 264/32).

Sarayda *ḫānī sulṭānların* en nüfuzlusu, aralarında yaşça en büyük olanıdır. Kırım sarayında bu kişilere *uluġ ḫānī sulṭān* (اولوغ خانى سلطان) (KHYH, 308/32) denirdi. Çufutkale bölgesinde iskân eden Yahudilerden alınan cizyenin de doğrudan *uluġ ḫānī sulṭāna* teslim edildiği bilinmektedir (Fisher, 2009, s. 53). Devlete ait gelirlerin bir kısmı bu sultanlara aktarılmıştır. *Uluġ ḫānım*lerin tımar toprağı olarak köyleri bulunur ve bunların gelirleri kâhyalar vasıtasıyla hanilere tahsil edilirdi (Tott, 2004, s. 137).

Kırım sarayında *ḫānım*lerin, Karaçı beylerinin en nüfuzlu ailesi olan Şirin beyleri ile evlendirilme geleneği bulunmaktadır (İnalcık, 2017, s. 89). Hanlar, bu

[34] Kopenhag Devlet Arşivinde mahfuz, Adil Gerey Han (1666-1671) döneminde Danimarka'ya gönderilen (1669) bir Tatar elçi heyeti ile Kırım Hanlığı'nın devlet yapısı hakkında ayrıntılı bilgiler veren tarihî bir belgede Adil Gerey Han'ın kızı *ḫānım (Fatmachannem)* unvanı ile zikredilmiştir (Matuz, 1964, s. 139).

[35] Kırım Hanlığı'nda Gerey hanedanına mensup hanımlar, Osmanlı sarayında olduğu gibi *sulṭān* unvanı da almışlardır. Resmî yazışmalarda hanın kız kardeşleri ile kızları, isimlerinden sonra *sulṭān-ı ḫānī* unvanıyla zikredilmişlerdir (KHYH, 30/63-64, 308/37-38).

şekilde devlet idaresinde büyük nüfuzları bulunan Şirin beyleri ile kızları aracılığıyla akrabalık tesis etmişlerdir. Nitekim IV. Mehmed Gerey Han'ın *ėşik aġası* Kayıt Ağa mührü taşıyan tarihsiz mektupta, *ḳaraçı beyinin* hanımı *ḫānī sulṭān* (خانی سلطان) (KHYH, 326/21) olarak geçmektedir.

ḳalġa [قالغه] "Hanlık makamına veliaht olan, han soyuna mensup kişi" (KHYH, 8/40)

< Moğ. ḫaġalġ-a(n)/ḫaalġa "büyük kapı" (Lessing, 1960, s. 906a *xaɜalɜ-a(n)/xaalɜa (ḫaġalġ-a(n)/ḫālġa)*).

Sözcüğün kökeninin, Moğolca "büyük kapı" anlamındaki *ḳaġalġ-a(n)* sözcüğüne dayandığı kuvvetle muhtemeldir. İnalcık da sözcüğü Moğolca kabul etmektedir (İnalcık, 2017, s. 37). Halim Giray ise sözcüğün *ḳalġay* (قالغای) (KHYH, 157/7, 248/11) yazılışını temel alarak Türkçe *ḳal-* fiilinden geldiğini belirtmiştir (GH, s. 25-26). Ses benzerliğine bakılarak sözcüğün kökeninin Moğolca olduğu düşünüldüğünde, Türkçeye geçişi esnasında uğradığı anlam değişimlerini tespit etmek güçtür. Bu nedenle Kırım Hanlığı'nda veliaht unvanı olarak kullanılan *ḳalġa* teriminin hangi dönemde Türkçeye geçtiğini söylemek zordur.

Ḳalġa terimi Altın Orda dönemine ait resmî belgelerde mevcut değildir. Buna göre sözcüğün Kırım Hanlığı'na ait müstakil bir makam olarak tesis edildiğini söylemek mümkündür. Kırım resmî yazışmalarında *ḳaġalḳa* (قاغلقا) (KHYH, 5/62), *ḳaġalḳay* (قاغلقای) (KHYH, 5/69), *ḳaġalġay* (قاغلغای, قغلغای) (KHYH, 11/60, 19/4, 155/38, 157/29), *ḳaġalġa* (قاغلغا) (KHYH, 4/38, 6/2, 26/6, 246/6) gibi yazılışlarının da bulunması, sözcüğün Moğolca *ḫaġalġ-a(n)/ḫaalġa* ile ilgili olma ihtimalini güçlendirmektedir.

Kırım Hanlığı'nda *ḳalġay*, devlet teamülüne göre handan boşalan yere ilk geçecek kişi yani onun veliahdı konumundadır. Kırım devlet teşkilatında kalgaylığın ilk olarak 1475 yılında Mengli Gerey Han döneminde kurulduğu ve hanın büyük oğlu Mehmed Gerey Sultan'ın bu makama atandığı görülüyor (İnalcık, 2017, s. 37).

Ḳalġay, devlet yönetiminde söz sahibi olup savaş zamanında ordunun başında seraskerlik "başkomutanlık" görevi üstlenmekteydi (Ürekli, 1989, s. 72). Bu kişiler, devlette daima *sulṭān* unvanı taşımışlardır (KHYH, 19/2, 55/6). Bu unvan, *ḳalġayı*

nūre'd-dīn ile birlikte han mertebesinden ayırmıştır. Çünkü Kırım hanları, Osmanlının aksine hiçbir zaman *sulṭān* unvanını kullanmamışlardır.

Devlet teamülüne göre Kırım hanının en büyük kardeşini *ḳalġaylık* makamına, daha küçük kardeşlerinden birini ise *nūre'd-dīnlik* makamına ataması uygun görülürdü (İnalcık, 2017, s. 22). Zamanla *ḳalġay* teriminin, Gerey soyuna mensup birinci aday tanımından sıyrılıp genel manada veliaht sözcüğünü karşılamaya başladığı görülür. Nitekim Baron de Tott, Kırım Hanlığı'nın en saygın soylu ailelerinden olan Şirin beylerinin de kalgaylarının bulunduğunu belirtmiştir (Tott, 2004, s. 134).

Kırım resmî yazışmaları, kalgayın Leh kralı ile Rus çarına doğrudan mektup yazabilme yetkisinin olduğunu, hususi elçi veya atlı heyeti tayin ederek yabancı devletlerle doğrudan diplomatik temasta bulunabildiğini göstermektir (KHYH, 7, 56). *Ḳalġay* karargâhı *Aḳmescid Sarāyı'*dır (KHYH, 68, 287). Belgelerde bu ikamet yeri *Ḳaġalġay sarāy* (KHYH, 11) olarak da anılmaktadır.

Neşriyattaki 35 numaralı belge olan 1638 tarihli I. Bahadır Gerey Han tiyiş defterinde *ḳalġay* sarayındaki Enderun ve Birun mansıptaki memurlar sıralanmıştır. Buna göre 17. yüzyıl saray çalışanlarının büyük miktarda Osmanlı saray teşkilatına göre düzenlendiği görülmektedir (KHYH, 35/475-526). *Ḳalġayların* hâkimiyet bölgesi ise Akmescid'den Kefe'ye kadar uzanmaktaydı (Tott, 2004, s. 136). Ayrıca bk. (TMEN III, 1514).

nūre'd-dīn [نورالدين] "kalgay sultanın veliahdı" (KHYH, 5/69)

< Ar. nūr + el + dīn "dinin ışığı" <*nūr* (KT, s. 933b <*Ar. nūr* "aydınlık, ışık, ziya") + *el* + *dīn* (KT, s. 259b < *Ar. dīn* "din").

Kırım Hanlığı'nda *nūre'd-dīn* terimi, *ḳalġaylık* makamında bulunan kişinin veliahdı veya hanın ikinci veliahdını ifade eder. Altın Orda döneminde *nūre'd-dīnlik* makamına eş bir mertebe görülmemektedir. Bu nedenle bu makam Kırım Hanlığı idari teşkilatına özgüdür.

Nūre'd-dīnlik[36] makamı, 1577-1584 yıllarında hanlık yapan II. Mehmed Gerey döneminde tesis edilmiş ve varlığı aynı dönemde Osmanlı Devleti tarafından tanınmıştır. Kırım hanlarının, kalgayları olduğu gibi nureddinleri de özgürce seçme hakkı bulunmaktaydı. Ancak bu kişilerin Gerey hanedanına mensup olmaları devlet kaidelerine göre zorunluydu (Fisher, 2009, s. 35).

Nūre'd-dīn sulṭānların Kırım Hanlığı'nda ulu ve küçük divana katılma yetkileri bulunurdu (Novoselyskiy, 2011, s. 15). *Nūre'd-dīnlik* makamına, kendi tımar gelirleri dışında Kefe sancağı gümrük gelirleri ile zirai gelirlerden pay ayrılmaktaydı (Smirnov, 2016, s. 275). *Nūre'd-dīn sulṭānların* kendine ait karargâhı ve saray erkânı bulunurdu. *Ḳapu aġası, ḫazīne-dār başı* ve *aḳtaçı beg,* nureddin sultanın birinci sınıf memurlarını teşkil ederlerdi. İkinci sınıf memurlar ise, *defter-dār efendi, kilerci başı, ḳapuçı başı, dīvān kātibi, küçük ḫazīnedar, balcı başı, ḫazīne kātibi, ḳapucılar ketḫudāsı ve serrāc başıdır* (KHYH, 40/413-440).

Nūre'd-dīn sulṭānların asıl makamları Bahçesaray yakınlarındaki Kaçı Saray'dır (KHYH, 47/24). Sarayın bulunduğu Nehr-i Kaçı mahalinin, önceleri Bahçesaray'ın bir karyesi *(köy)* iken, 1670 yılı sonrası müstakil bir kaza olduğu malumdur (Bıyık, 2014, s. 71).

Kırım Hanlığı'nda *nūre'd-dīnler, ḳalġaylar* gibi daima *sulṭān* unvanı ile anılmışlardır (KHYH, 47/1, 188/2). *Ḳalġaylar* gibi *nūre'd-dīn sulṭānların* da yabancı devletlerle doğrudan temas kurma hakkı olması nedeniyle, kendi elçi ve atlı heyetleri olurdu. Belgeler, özellikle Rusya'dan gelen yıllık haraçlarda *nūre'd-dīn sulṭān* ve erkânına ne miktarda hediye ve haraç verildiği hakkında ayrıntılı bilgilere sahiptir. (KHYH, 40/388-442). Baron de Tott'un kaydına göre nureddinlik makamının kalgaydan sonra ikinci derece bir rütbe teşkil ettiği, bu kişilerin kendilerine ait vezirleri bulunmasına rağmen savaş gibi olağanüstü durumlar dışında herhangi bir icra ve kumanda yetkisinin bulunmadığı anlaşılmaktadır (Tott, 2004, s. 136).

Nūre'd-dīnlik makamının, devletin saray teşkilatında her ne kadar Kırım Hanlığı'na özgü bir yapı olduğu görülse de Ulu Nogay Ordası'nda da bu unvanın kullanıldığı bilinmektedir. Ulu Nogaylarda *nūre'd-dīn* unvanını alan kişi, orda beyinden sonra gelen yaşça büyük kişi olurdu. Bu makam Ulu Nogayların 17. yüzyılın başlarında Rus Çarlığı'na bağlanmalarından sonra beylik unvanı ile birlikte

[36] *Nūre'd-dīn* adının II. Mehmed Gerey'in oğlu Saadet Gerey Sultan'ın yetiştirilmesinde görev alan Nureddin Mirza'ya ithafen verildiği hakkında bilgi mevcuttur (GH, 55).

Çarlık tarafından tanınmıştır (Novoselyskiy, 2011, s. 156). Ayrıca bk. (TMEN III, 1514).

oġlan [اوغلان] "hanzade" (KHYH, 1/5)

< ET. oġ(u)l (ED83b *oğul* "yavru, çocuk") +(a)n "birliktelik ve çokluk eki" (OTWF, s. 91 +(A)n).

Eski Türkçede *oġlan* sözcüğü, *oġul* yapısının üzerine gelen {+(A)n} çokluk eki ile oluşmuştur. İlk olarak "çocuklar" anlamında kullanılmakla birlikte aynı dönemde tek bir erkek çocuğu ifade ederek kalıplaşmaya başlamıştır (ED84a). Karahanlı sahasında sözcüğün "erkek evlat" (KB, s. 463) anlamı dışında "köle" (MK, s. 187/160) için de kullanıldığı görülür.

Moğolcada "oğul" anlamına gelen *kübegün*[37] *(kübe'ün)* sözcüğü Moğollarda Cengiz Han dönemi itibarıyla "hanzade" anlamı kazanmıştır. Bu dönemden sonra *kübegün*, ulu hanın soyundan gelen ve devlet topraklarından tımar alan prensleri ifade etmiştir (Vladimirtsov, 1995, s. 150). Cengiz Han'ın ölümü ile devlet merkezinin batısında kurulan Türk-Moğol devletlerinde, Moğolca *kübegün* sözcüğü yerine Türkçe *oġlan* terimi kullanılmaya başlanmıştır. Nitekim Çağataycada *oġlan* sözcüğü temel anlamının dışında, "Moğol hanının kanını taşıyan prenslerin unvanı" olarak kullanılmaktadır (PdC., s. 68). Buna göre Çağatay sahasında bu terim, Fars sahasındaki *mīrzā* unvanı ile Osmanlı sahasındaki *sulṭān* unvanının karşılığı olarak görülmektedir.

Altın Orda sahasında *oġlan* terimi, 1393 tarihli Toktamış Han[38] yarlığında Cengiz Han soyundan gelen itibarlı kişileri, 1398 tarihli Temür Kutluğ Han yarlığında ise yine aynı soydan gelen başkomutanları ifade etmektedir (Özyetgin & Kemaloğlu, 2017, s. 40, 50).

Kırım Hanlığı'nda *oġlan*, Altın Orda dönemindeki anlam ve işlevini korumuştur. Devlette bu terim genel manada hanın erkek çocuklarını ifade etmektedir. Resmî yazışmalarda bu kişiler için, *oġlanlarımız sulṭānlar* "hanzade sultanlarımız" (KHYH, 112/36) terimi kullanılmıştır. Haremde iskân eden küçük

[37] < Moğ. kübegün (Lessing, 1960, s. 494b *kybegγn (kübegün)* "oğul, erkek evlat").
[38] Toktamış Han dönemi (1379-1397) ile ilgili bilgi için bk. (Kamalov, 2003b, s. 105-110; Kamalov & Mirgaleyev, 2008, s. 189-192; Kamalov, 2012, s. 231-232).

yaştaki hanzadeler için ise *ẖās oġlanlar* (خاص اوغلنلار) (KHYH, 24/17) terimi kullanılmıştır.

Bunun dışında neşriyattaki erken dönem yazışmalarda (16. yüzyıl) *oġlan*, Altın Orda sahasında olduğu gibi soyu Cengiz Han'a kadar uzanan ancak Gerey hanedanına mensup olmamaları nedeniyle tahta çıkma hakkı bulunmayan ordu komutanları için de kullanılmıştır. Kırım Hanlığı'nın onbinlik (tümen), binlik, yüzlük ve onluklara ayrılmış ordu birliklerinin başında bulunan Cengiz soyundan gelen kişiler ise *tümen, miŋ, yüz ve on oġlanları* (KHYH, 4/7) şeklinde ifade edilmiştir. Ancak soyu Cengiz Han'a dayanan asilzadeler 17. yüzyıl itibarıyla sadece *ulan* terimi ile anılacaklardır. Buna göre bu dönem itibarıyla *oġlan* terimi, yalnızca Gerey hanzadelerini ifade etmek için kullanılacaktır.

Kırım sahasında *oġlan* terimi, sözcüğün Kıpçakça biçimi (ulan) ile farklı bir terim anlamı daha kazanmıştır. 17. yüzyıl itibarıyla Kırım Hanlığı'nda, Cengiz Han soyundan gelen ve devlette ayrıcalıklı bir konumda bulunan itibarlı kimseler için *ulan* (KHYH, 16/12, 261/90, 304/50, 326/22) teriminin kullanıldığı görülür. Buna göre Tarihî Kırım Türkçesinde *ulan* sözcüğü, esasen "oğlan" anlamı taşımakla birlikte devlette tahta çıkma yetkisi bulunmayan han akrabalarına verilen soyluluk unvanıdır (Jankowski, 2006, s. 1108).

Ulanlar Kırım'da toprak sahibi soylu kişilerin bir tabakasını oluşturmuş ve Hanlık yıkılana kadar kendi itibarlarını korumuşlardır. Kırım Hanlığı'nda görülen bu sistemin temeli eski Moğol devlet teşkilatına dayanmaktadır.

11.-13. yüzyıllarda tatbik edilen sisteme göre, devlet genişledikçe topraklar Cengiz soyuna mensup kişiler (< OMoğ. kübegün "oğul") arasında bölüştürülmüş ve bu kişiler bir nevi ulu hana bağlı vasal konumuna getirilmişlerdir (Vladimirtsov, 1995, s. 151). Bu sistemin Altın Orda ve devamında Kırım Hanlığı'nda da uygulandığı görülür. Bu asilzade prenslerin Cengiz dönemindeki haklarının gözetildiği ve Kırım Hanlığı'nda *ulanların* devlet yönetiminde söz sahibi oldukları bilinmektedir. Bu kişilerin divana katılma hakları dahi mevcuttu (KHYH, 304/50). Aynı zamanda yeni hanın belirlenmesinde *ḳaraçı begleri* ile birlikte söz sahibi kişiler arasındalardı.

Kırım Hanlığı'nda *ulanlar*, savaş durumunda sahip oldukları topraklardan asker toplamak suretiyle askerî yükümlülüğe de sahiptiler. Bunlar orduda karaçı

beylerinden bağımsız olarak kendi askerlerinin kumandanlığını yapmışlardır (İnalcık, 2017, s. 90).

Kırım hanlarının Cengiz soyundan gelen bu kişilere çeşitli ayrıcalıklar tanıdıkları malumdur. Smirnov'un Tarih-i Mehmed Giray'dan nakline göre, 17. yüzyılın sonlarında I. Selim Gerey Han döneminde Cengiz soyundan gelen kırktan fazla kişiye salyâneli topraklar bağışlandığı bilinmektedir (Smirnov, 2016, s. 388).

Devlet protokolünde *ulanlar*, *ḳaraçı* beylerinden sonra, *mīrzālardan* önce gelmişlerdir (KHYH, 37/87). Rus yıllıkları, *ulan* unvanı alan kişilerin devlette toplanan küçük divana katılma hakkının bulunduğunu ve zaman zaman uluslararası diplomaside atlı haberci (Kırım resmî yazışmalarında *çapġun/çapḳun*) olarak görev yaptıklarını bildirmektedir (Novoselyskiy, 2011, s. 14, 49).

Kırım resmî yazışmalarında bu kişiler, Türkçe ve Moğolcada "oğul" anlamına gelen her iki sözcüğün bir araya gelmesiyle ikileme şeklinde de adlandırılmışlardır. Belgelerde sıkça zikredilen bu yapı, yazımda farklı şekilleri olmasının yanında en çok *ulan künileri*[39] (اولان كونيلارى) olarak geçmektedir (KHYH, 15/99, 20/61, 28/77, 33/84, 37/87, 114/68).

Kırım resmî yazışmalarında bu sözcüğün diğer yazılışları ise *ulan küyinleri* (اولان كويينلارى) (KHYH, 20/54, 21/48, 69; 23/75), *ulan küyünleri* (اولان كويونلرى) (KHYH, 253/27-28) ve *ulan küyen* (اولان كيان) (KHYH, 5/71) şeklindedir.

Kırım resmî yazışmalarında *ulan* terimi, Cengiz soyuna sahip kişiler arasında isimden sonra gelen unvan olarak da kullanılmıştır (KHYH, 261/90).

pād-şāh [پادشاه] "hükümdar" (KHYH, 4/25)

< Far. pād-şāh (<pād "koruyucu" + şāh "hükümdar") (Steingass, 1998, s. 229b *pād shāh (pād şāh)* "imparator, devlet başkanı, hükümdar, kral").

Osmanlı devlet teşkilatı etkisiyle Kırım Hanlığı'nda kullanılan idari terimlerdendir. Hanlık yazışmalarında bir ülkenin idarecisi için kullanılan genel bir unvandır. Kırım Hanlığı'nda, han dışında *ḳalġay* ve *nūre'd-dīn sulṭānların* da *pād-şāh* unvanını kullandıkları görülmektedir (KHYH, 11/5, 12/19, 140/6).

[39] *Küni* sözcüğü, Moğolca kökenli olup Orta Moğolcada *kūni* "oğul" (Poppe, 2009, s. 83b) ve *kü'ūn* "oğlan" (Poppe, 2009, s. 83a) olarak görülür. Bu şekil Çağdaş Moğolcada *küü (kū)* olarak mevcuttur (Lessing, 1960, s. 509a).

Kırım resmî yazışmalarında, hitap edilen kişinin elkabının sıralandığı *salulatio* (selamlama) bölümünde, *pād-şāh* terimi Rus çarının unvanları arasında da yer almıştır (KHYH, 12/20).

sulṭān [سلطان] "hanedan mensubu unvanı" (KHYH, 1/44)

< Ar. sulṭān "hükümdar" (Steingass, 1884, s. 503b *sulṭān* "mutlak güç, hüküm; *ç. salāṭīn* "mutlak hükümdar, imparator").

Sulṭān terimi İslam coğrafyasında 11. yüzyıldan itibaren görülen hükümdar unvanıdır. Bu unvan ilk defa Abbasiler döneminde kullanılmıştır. Devamında Türk-İslam devletlerinde de görülen *sulṭān* unvanı, Türk devletleri arasında Selçuklulardan itibaren yaygınlaşmıştır. Türk-Moğol devletlerinde ise *sulṭān* terimi, 13. yüzyılda İslamiyet'i kabul eden İlhanlı hanı Gazan Han dönemiyle kullanılmaya başlanmıştır (Özgüdenli, 2009, s. 496-497).

Sulṭān terimi, Altın Orda hanları tarafından kullanılmamıştır. Seyyid Ahmed Han'ın Osmanlı padişahı Sultan II. Mehmed'e gönderdiği 1477 tarihli bitikte, Türk padişahına *sulṭān* diye hitap edilmiştir (Özyetgin & Kemaloğlu, 2017, s. 33).

Sulṭān, Kırım sarayında hanedan soyuna mensup kişiler için kullanılan genel bir unvandır. Bu unvanı esas olarak hanedan kanı taşıyan tüm hanzadeler kullanmışlardır. Resmî yazışmalarda Gerey soyuna mensup ve handan sonraki en yetkili kişiler olan *ḳalġay* ve *nūre'd-dīnler,* daima *ḳalġa sulṭān* (قلغه سلطان) (KHYH, 264/37, 364/11) ve *nūre'd-dīn sulṭān* (نورالدين سلطان) (KHYH, 47/1, 188/2) olarak anılmışlardır. Bu kişiler, isimlerinden sonra ise *Gerey Sulṭān* unvanı almışlardır (KHYH, 12/94-95).

Kırım hanları Osmanlı hükümdarlarından farklı olarak *sulṭān* unvanını hiçbir zaman kullanmamışlardır. Hanzadeler ise resmî yazışmalarda hanlar tarafından daima *oġullarımız sulṭānlar* (KHYH, 1//44, 264/38) ya da *oġlımız sulṭānlar* (KHYH, 168/12) olarak zikredilmiştir.

Sarayda hanedana mensup hanımlardan *ḫān*, *ḳalġay* ve *nūre'd-dīn sulṭān* kızları ile kızkardeşleri *ḫānīler* de *sulṭān* unvanı taşımışlardır (KHYH, 35/53, 54). Ayrıca *ḫān, ḳalġay* ve *nūre'd-dīn sulṭānın* erkek kardeşleri için de aynı durum geçerlidir (KHYH, 10/29-30).

Kırım Hanlığı'nda *ḳalġay* ve *nūre'd-dīn sulṭānlar* dışındaki erkek *sulṭānların* sayılarının çok olmaları nedeniyle bir kısmının devlet kademelerinde görevlendirildiği, bir kısmının ise merkezî otoriteyi güçlendirmek için Kırım'dan uzak tutulup İstanbul'a rehin olarak gönderildiği bilinmektedir (Fisher, 2009, s. 36-37). Kuban, Bucak ve Yedisan bölgelerindeki Nogayları idare etmek için atanan hanedan mensubu kişilerin de *serasker sultan* unvanı aldıkları malumdur (İnalcık, 2017, s. 23; Tott, 2004, s. 106).

Kırım devlet teşkilatında *sulṭān* unvanı, han dışındaki hanedana mensup tüm kişileri ifade etmektedir. Buna göre devlette *ḫān* unvanı, yalnızca hükümdara mahsus olması yönüyle bu kişileri diğer hanedan mensuplarından ayırmıştır.

3.1.2. Hanların Himayesinde Bulunan Özel Kişiler

atalıḳ [اتالق, اتاليق] "hanzadelerin yetiştirilmesinden sorumlu kişi" (KHYH, 12/128)

< ET. ata + lıḳ (ED59a *atalık* "baba konumundaki veya görevindeki kişi; eğitici veya üvey baba").

Atalıḳ sözcüğü ilk olarak Karahanlı Türkçesinde "babalık, üvey baba" anlamıyla görülmektedir (KB, 1552). Kırım sahasında ise ilk defa Orta Türkçe döneminde, tarihî Kıpçakçada (13.-14. yüzyıllar) *atalıḫ* "üvey baba, manevi baba" olarak geçmektedir (CC II, s. 59a/17b).

Altın Orda Hanlığı'nda *atalıḳ* makamı, hanzadelerin yanında yer alarak onların yetiştirilmesinde görev yapan kişileri ifade eder. Abdülgaffar Kırımî'nin Umdetü't-tevârih adlı eserinde Cuci oğlu Şiban'a atalığın, devlette aristokrat sınıf arasında yer alan *noyanlar*[40] arasından seçildiği hakkında kayıt mevcuttur (Derin, 2003, s. 235). Bununla birlikte *atalıḳ* unvanının sarayda vezirlik gibi üst bir mertebeyi teşkil ettiği anlaşılmaktadır (Kafalı, 1976, s. 121). Buna göre han olan kişinin atalığı ve onun kabilesinin devlet idaresinde söz sahibi konuma geldiği görülmektedir (Derin Paşaoğlu, 2014, s. 153).

Kırım Hanlığı devlet teşkilatında ise *atalıḳ,* hanların himayesinde olan itibarlı kişiler arasındadır. Kırım'da *atalıḳ,* taht varisi olan *oğlanların* (hanzadeler) iyi bir eğitim alması ve yetiştirilmesi için görevlendirilen kişidir. *Atalıḳların,* hanzadelerin

[40] < OMoğ. noyan (TMEN I, 389 *noyan* "soyluluk unvanı; kumandan, bey").

eğitimi dışında onların doğumu sonrası her türlü ihtiyaçlarını karşıladıkları da malumdur. Bu kişiler, devlet usulüne göre genelde Kafkasya'da iskân eden ailelerden seçilirlerdi[41]. Bu ailelerin en ünlüsü Çerkez Besleney aşiretidir. Hanzadelerin yetiştirilmesinde görev alan ailenin, bir nevi manevi akraba sayıldığı ve yetiştirilen kişi ileride yüksek bir mertebeye ulaştığında *atalıḳların* büyük itibar ve teveccühe mazhar oldukları biliniyor (Smirnov, 2016, s. 222).

Kırım Hanlığı'nın Çerkezlerle olan siyasi ilişkileri, devlet yıkılana dek son derece hassas bir konumdaydı. Bu nedenle hanlar, özellikle Jane Çerkezlerini Kırım'a bağlı kılıp bu tarz akrabalık ilişkileri kurmak için *atalıḳ* makamını kullanmışlardır. 1630 tarihli Canıbek Gerey Han yarlığında, Çoban Gerey Sultan'ın oğlunun yetiştirilmesi için Çerkezlere verildiği anlaşılıyor. Yarlıkta bu teamül *besletmege vėr-* (بَسْلتمكا وير) olarak zikredilmiştir (KHYH, 15/161).

Atalıḳların, sarayda en üst zümreye sahip bey sülalelerinden olan *ḳaraçılardan* çıktığı da olurdu[42]. Nitekim Canıbek Gerey Han'ın atalığının, aynı zamanda karaçı beyi de olduğu görülmektedir (KHYH, 12/128). *Atalıḳlar*, Kırım Hanlığı'nda mektup ve haber ileten atlılar olarak da görev yapmışlardır (KHYH, 220/11). Novoselyskiy, atalığın devlette ikinci derece bir makam olduğunu ve bu kademedeki diğer memuriyetler gibi idari çekişmelerden dolayı sık sık el değiştirdiğini bildirir (Novoselyskiy, 2011, s. 403).

Büyük Selçuklularda bu makam, *atabeylik* makamı olarak görülür. Selçuklu sultanları, kapıkulu sınıfından yetişip önemli mevkilere gelen kölelerini azat edip aralarından kabiliyetli olanları çeşitli valiliklere veya oğullarının yetiştirilmesine memur olarak atarlardı. Selçuklu devlet teşkilatında şehzadenin maiyetinde olup onun devlet işlerinde yetişmesini sağlayan kişilere *atabey* denirdi. Bu kişiler idarede büyük nüfuz sahibi olurlardı (Pakalın I, s. 103). Osmanlı Devleti'nde ise bu makam, *lalalık* makamıdır (Uzunçarşılı, 2014a, s. 99). Selçuklularda olduğu gibi bu kişiler şehzadelerin her türlü eğitiminden sorumlu olurlardı. Lalalar, vali olarak atanan şehzadelerin idari işlerine de yardım ederlerdi (Pakalın II, s. 354).

[41] Gerey hanedanının Kuzey Kafkasya'da iskân eden Adıgelerle bu hususta özel bir ilişkisinin olduğu bilinmektedir. Kırım Hanlığı'nda atalıklar, hanzadelerin terbiyesi ve yetiştirilmesinden sorumlu saygın kişiler olarak görülmüşlerdir (Kırımlı, 2022, s. 386-387).

[42] I. Sahib Gerey Han'ın atalığı Safa Bey bin Hüdaberdi Bey'in soyunun, Altın Orda aristokrat kabilelerinden Kıyatlara dayandığı bilinmektedir (Derin Paşaoğlu, 2014, s. 155).

Özellikle 16. yüzyıl itibarıyla Kırım Hanlığı'nın idari teşkilatındaki Osmanlı tesirinin artması, devlette atalıkların konumunu da etkilemiştir. Buna göre Kırım'da *atalıḳ aġalıġının* sarayın Enderun makamına mensup bir memuriyet teşkil ettiği görülüyor (İnalcık, 2017, s. 39).

emildeş [املدش ,ش املده] "süt kardeş" (KHYH, 12/128)

< T. em- "em-" - Il "meme" + (< +DA + eş) deş (OTWF, s. 119) < OT. emildeş (KTS, s. 73 *emildeş* "süt kardeş").

Eski Türklerde süt kardeşlik geleneğinin Moğol döneminden önce de var olduğu bilinmektedir. Türkçe yazılı metinlerde ilk olarak Karahanlı sahasında rastlanan bu gelenek MK'de (11. yüzyıl) *emigdaş*[43] biçiminde görülmektedir (MK, s. 205/175 *emigdaş* "aynı memeden emen çocuklar").

13. yüzyıl itibarıyla Türk-Moğol devletlerinin kurulmasında sonra, Türk dili sahalarında *emügdeş* sözcüğü nadir olarak görülür (Vásáry, 1982, s. 550). Orta Türkçede Altın Orda sahası eserlerinden Hüsrev ü Şirin'de *emügdeş/emükdeş* "süt kardeş" biçimi mevcuttur (Hacıeminoğlu, 2000, s. 380). Bu sözcük ile kökteş olan *emildeş*[44] ise, ilk defa Orta Türkçede tarihî Kıpçakçada görülmektedir (TZ, s. 86b/9 *emildeş* "süt kardeş"). Çağatay sahasında Babürname'de *emildaş* "süt kardeş" olarak mevcuttur (Babürname, s. 58b). Bu sahadaki sözlüklerden PdC (PdC., s. 137 ایموکداش "süt kardeş, yakın dost") ve ŞSül.'de *imükdaş* (ŞSül. s. 62) biçimlerine de rastlanır[45].

Altın Orda Hanlığı devlet teşkilatında *emildeşlik* unvanı hakkında herhangi bir bilgi mevcut değildir. Buna karşın eldeki belgelerden bu unvanın Altın Orda'nın ardılları olan Kırım, Kazan, Kasım hanlıklarında ve Nogaylarda devlette üst kademe bir makam olduğu anlaşılmaktadır (Vásáry, 1982, s. 553).

---

[43] *Emigdeş* için bk. (ED160a *emigdeş* "süt kardeş" < em-ig "meme" + dAş; MK, s. 205/175 *emigdaş* "aynı memeden emen çocuklar"). Eski Türkçedeki *em-* fiili için ayrıca bk. (Röhrborn, 2010, s. 134 *äm-* (em-) "em-").

[44] Türk-Moğol hanlıkları dönemi itibarıyla *emigdeş* yapısı yerini sıklıkla *emildeş* sözcüğüne bırakmıştır. Vasáry, 13.-14. yüzyıllar itibarıyla Türkçe kökenli {-l} fiilden isim yapım ekinin aynı işlevli {-g} ekine göre daha da yaygınlaşmasını Moğolcada işlek olan {-l} ekinin etkisine bağlamaktadır (Vásáry, 1982, s. 551).

[45] Vásáry Çağatay sahasında sözcüğün yalnızca Babürname'de *emildaş* biçiminde görüldüğünü, PdC. ve ŞSül.'de madde başı verilen *imükdaş* sözcüklerinin hata ile sözlüklere eklendiğini ifade eder (Vásáry, 1982, s. 553). Bununla birlikte Çağatay sahasında "süt kardeş" anlamında *kökülteş/kökelteş* sözcüğünün yaygın olarak kullanıldığı görülür. Bk. kökülteş/kökelteş "süt kardeş" (Abuşka, s. 967 *kökülteş*; PdC., s. 473 کوکُلتاش *(kökelteş)*; Senglah, s. 308r9 *kökelteş*). *Kökelteş* için ayrıca bk. (Sertkaya, 1992, s. 272).

Kırım resmî yazışmalarında sözcük Kıpçakça *emildeş* biçimiyle mevcuttur. Kırım saray teşkilatında *emildeş*, süt kardeş olarak belirlenen boylar arasından belli usule göre seçilen özel kişileri ifade etmiştir. *Emildeşler, ḫān, ḳalġay* veya *nūre'd-dīn sulṭān* gibi idarecilerin daima yanında bulunan kişilerdir. Kırım sarayında bu kimselerin, *atalıḳlar* gibi himaye edildiği malumdur. Bu kişilerin devlette askerî vazifeleri dışında diplomatik görevlerinin de bulunduğu, hatta han ile Tatar boyları arasındaki irtibatı sağlamak suretiyle devlet teşkilatında önemli bir konumda olduğu görülmektedir (Acar, 2019, s. 102).

Smirnov, Hezarfen'in Telhis'ül Beyan adlı eserinden naklinde tahta geçen hanların kendi *atalıḳ* ve *emildeşlerinin,* maiyetindeki diğer kişilerden daha zengin olmaları için büyük ihsanlarda bulunduklarına dikkat çeker (Smirnov, 2016, s. 222). İnalcık, emildeşleri hanın güvenliğinden sorumlu ve onun yanından hiç ayrılmayan nökerler ile birlikte zikretmiş ve süt kardeşlik durumu ile ilgili herhangi bir bilgi vermemiştir (İnalcık, 2017, s. 90).

Kırım resmî yazışmalarında Canıbek Gerey Han'ın *emildeşi* ile evlenen Urak Mirza, Türk-Moğol devlet teşkilatında itibarlı bir konuma sahip olan *küyev* (damat) olarak zikredilmiştir (KHYH, 12/128). Buna göre, hanlar emildeşleri bir nevi üvey kardeş olarak görmüşlerdir.

Emildeş teriminin, Kırım Hanlığı'nda özel bir unvan olarak kullanıldığı görülür (KHYH, 269/34). I. Bahadır Gerey Han dönemine ait 1638 tarihli tiyiş defterinde, *atalıḳ* ile *emildeşler* protkolde aynı mertebede yer almış ve bu kişilere sarayda itibarlılara layık görülen *zerdeva tiyişler* talep edilmiştir (KHYH, 35/702-709).

Emildeşler devlette üst kademe bürokraside yer almışlar, zaman zaman elçibaşı (KHYH, 269/34) ve yabancı devletlere mektup gönderen atlı elçi vazifeleri de görmüşlerdir (KHYH, 174/6). *Emildeşler*, sarayda *çelebi* unvanı da almışlardır (KHYH, 35/699-700).

ḳazaḳṭaş [قزاقطاش] "han ve sultanın erkânından olan güvenilir kişi, arkadaş" (KHYH, 35/251)

< T. ḳazaḳṭaş < T. ḳazaḳ (TMEN III, 1479 *T. ḳazaḳ* "çeteci; gezgin soyguncu" +taş (< +DA + eş) (OTWF, s. 119 *+dAş*).

Ḳazaḳṭaş[46], han ve sultanların yanında uzun süre geçirip onlara hizmet etmiş kişi ve yol arkadaşıdır. Türk dilinde *ḳazaḳ* sözcüğü, aslen bozkır kökenli toplumlarda yağma ve çapul vazifesi gören askerî birliklere denmiştir (Rásonyi, 1993, s. 234; KT, s. 620a; KHYH, 1/54).

Orta Türkçede, Memlük Kıpçak sahası eserlerinden TA'da *ḳazaḳ* "evsiz barksız" anlamındadır (TA, s. 26b/a). Çağatay sahası eserlerinden Babürname'de *ḳazaḳ*, "han ile birlikte sefere katılan silah arkadaşları" anlamında geçmektedir (Baburname, s. 39a). Ayrıca bk. (PdC, s. 404 قزاق ,قازاق *(ḳazaḳ)* "başıboş, maceracı, maceraperest").

Türk-Moğol devlet yapısında, hanedan üyeleri veya yönetimde hak sahibi olan kişilerin kendine ait bir erkânı olurdu. Kırım saray teşkilatında da aynı geleneğin devamı olarak idarecilere bir nevi kader arkadaşlığı yapan ve ölene kadar onların yanından ayrılmayan kişiler *ḳazaḳṭaş* olarak anılmışlardır (KHYH, 35/630). Bu kişiler Kırım sarayında handan büyük himaye görmüş ve onun en güvenilir adamları arasında yer almışlardır.

İdareye gelen hanedan mensupları, uzun zaman boyunca hizmetlerini görmüş olan bu kişileri sarayda çeşitli makamlara atarlardı. Saray personelinden olmaları nedeniyle de *aġa* (KHYH, 35/251), *beg, mīrzā* ve *çelebi* (KHYH, 35/466-470) gibi unvanlar alabilirlerdi. Han ve sultanların *ḳazaḳṭaşı*, aynı zamanda bu kişilerin akrabası, *atalıġı, ḫōcası, muṣāḥibi* "sohbet arkadaşı" veya *emildeşi* "süt kardeşi" dahi olabilirdi (KHYH, 35/251, 612-617).

Ḳazaḳṭaşların, savaş durumunda han ve sultanların yanında *nöker ve emildeşler* gibi askerî görevleri olurdu. Mağlubiyet durumunda idareciler sarayı terkedip bozkıra çekilir ve bu hadise Tatarlar arasında "*ḳazaḳ çıḳ-*" olarak adlandırılırdı (İnalcık, 2017, s. 90).

Han ve sultan *ḳazaḳṭaşları*[47], saray personelinden sayılır ve her birine eski usule göre Ruslardan hediye talep edilirdi. Bu kişilerin esameleri teker teker

[46] Bk. (RSI II, s. 364 ḳazaḳ "serbest, bağımsız kişi, maceracı, başıboş"). Ayrıca bk. (KT, s. 620a *ḳazaḳ* ["ḳazımaḳ"tan müştak olup asıl tıraşlı ve sakalı tıraş olmuş demektir] "asker, her kavmin askerliğe ve akın ve çapula ayrılmış efradı ki sakalsız olmak başlı alâmetleri idi; Rusya'da ayrıca bir sınıf teşkil eden sipahiye mümasil süvari askeri").

[47] Kırım resmî yazışmalarında, yazımda ḳazaḳdaş (قزاقداش) biçimi de mevcuttur (KHYH, 30/85, 35/612, 630; 62/20, 333/30).

defterlere yazılırdı. İnayet Gerey Han (1635-1637) döneminde, hanın 20 *ḳazaḳṭaşı* için Ruslardan tiyiş talep edildiği bilinmektedir (KHYH, 62/20-21).

Tiyiş defterleri, han ve kalgay kazaktaşlarının arasında dahi bir hiyerarşinin olduğunu gösterir. Buna göre 1638 tarihli I. Bahadır Gerey Han tiyiş defterinde han *ḳazaḳṭaşlarına zerdeva tiyiş* (KHYH, 35/272-289) istenirken kalgay sultanın *ḳazaḳṭaşlarına* bundan bir mertebe düşük olan *ṣırt tiyiş* (KHYH, 35/465-474) talep edilmiştir. *Ḳazaḳṭaşlar*, emekliye ayrılmaları hâlinde sarayda *manṣıbsız aġalar* arasında yer alarak himaye görür ve âdet gereği yıllık tiyişten pay almaya devam ederlerdi (KHYH, 30/85-86, 333/30). Ayrıca bk. *emildeş*.

muṣāḥib [مصاحب] "hanın maiyetindeki sohbet arkadaşı" (KHYH, 35/251)

< Ar. muṣāḥib "sohbet arkadaşı" (KT, s. 837a < *Ar. muṣāḥib* "bir büyük zatın maiyetinde bulunup kendisini muhâdarât ve musâhebat ile ve leta'if ve hoş-âyende kelimât ile eğlendiren adam").

Musahiplik, Osmanlı Devleti'nde tecrübe ve bilgisine güvenilen vezir, beylerbeyi gibi üst düzey idarecilerin işgal ettiği makamdır. *Muṣāḥibler*, sultana sohbet arkadaşlığı yapması dışında tecrübe ve bilgisine güvenilir kişiler olmaları nedeniyle idari meselelerde bir nevi danışmanlık görevinde bulunurlardı (İpşirli, 2006, s. 230). Bu makamın Osmanlı saray teşkilatından Kırım'a geçtiği anlaşılmaktadır.

Kırım Hanlığı'nda ise *muṣāḥiblerin,* uzun yıllar boyunca hanın yanında bulunan akraba veya *ḳazaḳṭaşlar* arasından seçildiği görülmektedir (KHYH, 35/251). Bu kişiler han tarafından büyük himaye görür, emekli olmaları durumunda Rusya'dan alınan yıllık tiyişlerinin devamı istenirdi (KHYH, 35/251-252, 40/305-309).

nöker [نوكار, نكار] "nöker, hanın yakın arkadaşı ve hizmetkârı; hanın askerî birliğinin komutanı" (KHYH, 1/19)

< OMoğ. nöker (TMEN I, 388 *nöker* "yoldaş, arkadaş, yardımcı").

Nöker sözcüğü, Orta Moğolcada "yoldaş, arkadaş" anlamındadır. Sözcüğün Orta Doğu Moğolcadaki biçimi *nökör*[48], Orta Batı Moğolcadaki biçimi ise *nökerdir* (TMEN I, 388). Buna göre Orta Batı Moğolcadaki biçimin, Türk dili sahasına geçerek Orta Türkçe döneminden itibaren yaygın olarak kullanıldığı görülmektedir[49] (CC I, s. 49a/20 *nöger* "arkadaş, yoldaş, ortak"; Poppe, 1962, s. 336 *nöger*). Sözcük Çağatay sahasında *nöker* biçimiyle mevcuttur (Sertkaya, 1992, s. 274).

Nöker/nökör sözcüğü, erken dönem Moğol devlet teşkilatında (11.-13. yüzyıllar) idarecilerin yanında bulunan, onların yardımcılığını üstlenen kişileri ifade eden bir terim anlamı kazanmıştır. Bu dönemdeki Moğol sosyal yapısında *nökörler,* Moğol kabile beylerinin yanında asker olarak hizmet veren ve çoğunlukla akraba olmayan kabileler arasından seçilen kişilerdir. Nökörler, beylerin yanından ayrılmayan kölelerden ziyade kendisini hana adamış serbest muhafızları temsil etmişlerdir. Bu kişilerin kapı muhafızlığı yapma, at eyerleme gibi hususi hizmetleri olurdu (Vladimirtsov, 1995, s. 133-135).

Nökörler, göçebe kabile beylerinin özel korumaları ve hazır komutanları olmaları dışında, halktan toplanan milis güçlerine liderlik edebilirlerdi. Bu dönemde *nökörler* nüfuz kazanarak kendilerine ait askerî birliklere sahip olmuşlar ve tümen (on bin) büyüklüğündeki orduları idare etmeye başlamışlardır. Buna göre *nökörler,* hizmeti altında bulundukları kişinin en seçkin ve güvenilir muhafız kıtaları olmuşlardır. Moğol devlet düzenine göre bu kişiler, çoğunlukla aristokrat sınıftan seçilirlerdi. Askerî vazifeleri dışında memurluk görevi de üstlenirler, hanlar tarafından elçi ve atlı haberci olarak da kullanılırlardı. Hana yakın olmaları nedeniyle, musahip ve danışmanlık vazifeleri de yapmışlardır (Vladimirtsov, 1995, s. 139-143). Nökörlerin, bu dönemden itibaren nüfuz ve yetkileri artarak devam etmiş, hizmet ve emeklerine karşılık olarak hanlardan tımar (<Moğ. ḫubi[50]) dahi almışlardır (Vladimirtsov, 1995, s. 155).

Nökerlik sistemi, Cengiz yasalarına göre inşa edilen Moğol idari yapısında önemli bir yer tutacak ve Moğol İmparatorluğunun ardılları olan devletlerde devam ettirilecektir. Altın Orda devlet teşkilatında, hanedan soyuna mensup toprak sahibi

[48] Ayrıca bk. (Nagy, 1997, s. 143 < Moğ. *nökür* "arkadaş, yoldaş, refakatçi"; OT. *nöker/nöger*).
[49] *Nöker* sözcüğü Osmanlı sahasında ilk olarak 16. yüzyılda yazılan eserlerde tanıklanır (Schönig, 2000, 141 *nöker* "maiyet memuru, hizmetçi"). Ayrıca bk. (Tuna, 1972, s. 235 *nöker* "hizmetçi, yaver, arkadaş; karı, (birinci kadına göre) kuma").
[50] < ÇMoğ. ḫubi (Lessing, 1960, s. 976b *xubi (ḫubi)* "parça, pay, hisse") < OBMoğ. ḫubi (TMEN I, 294 *qubi (ḫubi)* "birinin idareciden miras veya tımar olarak aldığı toprak hissesi".

oġlanların hizmetine tayin edilen soylu kabile beylerine *nöker* denmekteydi. Bu mensubiyet nesilden nesilden intisap etme özelliği de göstermekteydi (Kafalı, 1976, s. 129).

Kırım Hanlığı'nda ise *nökerlik* makamı, hanın ve üst düzey kişilerin yardımcılığını yapan yakın kişileri ifade etmektedir (KHYH, 1/22, 24; 21/107, 60/25, 261/184). Bu kişiler, Kırım hanının yanından hiç ayrılmamaları ve onun seçkin muhafız birliğini oluşturmaları nedeniyle sıradan asker sınıfından ayrı tutulurlardı (İnalcık, 2017, s. 90). Kırım resmî yazışmaları, devlette bu makamın *içki* (ایچکی) ve *daşḳı nökerler* (داشقی نوکارلار) "içerideki ve dışarıdaki nökerler" olmak üzere iki sınıfa ayrıldığını gösterir (KHYH, 1/22, 49, 54). Buna göre *içki nökerlerin*[51] (ایچکی نوکرلار) (KHYH, 1/22, 49, 54) sarayda, *daşḳı nökerlerin* ise saray dışında hana hizmet ettikleri anlaşılıyor.

Han maiyetinde yer alan bu kişilerin, aynı zamanda büyükelçi heyetlerinde bulunarak diplomatik görev üstlendikleri anlaşılmaktadır (KHYH, 1/24). IV. Mehmed Gerey Han'ın yakın kişisi Can Temür Bey mührü taşıyan 1642 tarihli mektupta, *nökerlerin* Kırım'da ikamet eden Rus elçi heyetiyle ilgilendikleri hakkında bilgi mevcuttur (KHYH, 60/24-26).

Diplomatik belgeler, Kırım Hanlığı'nda büyükelçilik vazifesi yapan üst düzey diplomatların maiyetine verilen yardımcı kişilerin de *nöker* olarak adlandırıldıklarını gösterir (KHYH, 261/184). Buna göre Kırım Hanlığı'nda *nökerler*, idareci ya da üst düzey bir bürokratın hizmetinde bulunan güvenilir ve protokolü bilen kişilerdir. 1520 tarihli I. Mehmed Gerey Han yarlığında bu kişiler *nöker ėş* (نوکار ایش) "yardımcı yoldaş" olarak zikredilmişlerdir (KHYH, 1/54).

tarḫan [تارخان] "devlet yükümlülüklerinden azat edilen kişiye verilen unvan" (KHYH, 24/139)

< ET. tarḳān (tarḫān?) (ED539b *tarxa:n (?darxa:n)* "eski döneme ait bir unvan"; TMEN II, 879 *tarḫān* "başlangıçta soyluluk unvanı; sonra genel vergiden muafiyet").

[51] Varşova'da Archiwum Główne Akt Dawnych'ta (no. 193) (Tarihî Kayıtlar Merkez Arşivi) Rutenya dilinde yazılmış bir nüshası bulunan, Mengli Gerey Han tarafından Leh kralı I. Zygmunt 'a gönderilen 1507 tarihli *şarṭnāmede, içki nökerler* arasında Tatar elçi heyetinde görev alan Argın ve Kıpçak kabile liderleri zikredilmiştir (Kołodziejczyk, 2011, s. 579).

Sözcük Eski Türkçe döneminde Köktürkçede "üst düzey bir unvan" olarak *tarḳan*[52] biçimiyle mevcuttur (BK G, 13). Eski Uygurcada *tarḳan/tarḫan* yönetici unvanı olarak kullanılmaya devam eder (TT II, s. 22 *(tarqan) tarḳan* "yönetici"; Wilkens, 2021, s. 677a *tarhan* "bir unvan, bir hükümdarın unvanlarından biri"). Clauson, Eski Türkçede bu terimin hanedan üyeleri için kullanılan *tėgin, şad* gibi unvanlardan farklı olarak yönetici olan kişilere ait bir soyluluk unvanı olduğunu bildirir (ED539b).

Sözcük Türkçeden Orta Moğolcaya geçmiştir. Orta Moğolcada *darḫan* biçimiyle kullanılmıştır. Bu dönemde *darḫan* sözcüğü, genel vergiden muaf tutulmuş kişilere verilen özel bir unvandır (TMEN II, 879). *Darḫan* terimi, ilk olarak Moğolların eski dönem (11.-13. yüzyıllar) sosyal teşkilatında kullanılmıştır. Bu devirde *darḫan*, aslen "azat edilmiş köle" olup efendisine karşı olan yükümlülüklerden kurtulan serbest kişileri ifade etmiştir. Moğol sosyal yapısında orta tabakaya mensup olan *darḫanların*, yüksek zümreyi teşkil eden toprak sahiplerinin himayesine girerek önemli mevkilere ulaştıkları, sonrasında vergi ve çeşitli cezalardan muaf tutulma gibi ayrıcalıklara sahip oldukları bilinmektedir (Vladimirtsov, 1995, s. 175). Cengiz Han'ın kendisine sadakat gösteren kişilere ve bazı ileri gelen komutanlara bu unvanı vererek ödüllendirdiği görülmektedir (D'ohsson, 2014, s. 37, 43). Böylelikle bu unvanı alan kişiler, Cengiz Han döneminde askerî aristokrasi içinde yer edinerek devlette itibarlı konuma gelmişlerdir (Barthold, 1990, s. 410).

Sözcüğün bu anlamının Orta Moğolcadan Türk diline geçtiği görülmektedir. Nitekim Altın Orda devlet teşkilatında *tarḫan*, hanın bir bölgenin yöneticisi ya da soylu bir kişisine bahşettiği ve onu her türlü yükümlülükten muaf tutan bir unvandır. Buna göre *tarḫan* olan kişiler her türlü vergiden muaf tutulurlar, savaş ganimetleri ile sürek avlarından belirli bir pay alırlar, hanın huzuruna istedikleri zaman çıkabilirler, merasim ve törenlerde itibarlı yerde otururlardı. Aynı zamanda ağır cezalar dışında bu kişilerin işlediği suçlar dokuz defa affedilirdi (Arsal, 1947, s. 328).

Altın Orda dönemine ait resmî yazışmalarda, devlette üst düzey kişilerin sahip olduğu bu ayrıcalıkları bildiren belgeler *tarhanlık yarlıkları* olarak bilinmektedir (Özyetgin, 2005, s. 20). Bu yarlıklar, Altın Orda'da hanedan soyuna

[52] Eski Türklerde *tarḳan* teriminin, Tabgaçlardan (386-557) kalma bir unvan olduğu bilinmektedir (Donuk, 1988, s. 40).

mensup oğlanlar, ulus beyleri, toprak sahibi *noyanlar* ve asıl tarhanlara verilmiştir. *Tarḫanlar* bu dönemde, soylu kesimden olabildikleri gibi eski Moğol devrindeki sosyal yapıya benzer olarak orta sınıfa da mensup olabilirlerdi. Altın Orda devlet teşkilatında tarhanlık sisteminin, vergi yükümlülüklerinden azat olan kişiye büyük bir serbestlik tanıdığı anlaşılır (Yakubovskiy, 2000, s. 60-61).

Altın Orda dönemindeki bu uygulama Kırım Hanlığı'nda da mevcuttur. 1453 tarihli Hacı Gerey Han yarlığında Hakim Yahya adlı kişinin *tarḫan* ilan edilerek devlete karşı olan çeşitli yükümlülüklerinden azat edildiği bildirilmiştir. Belgede adı geçen beyin, ülkedeki tümen, bin, yüz, on beylerine, valilere, din adamlarına ve çeşitli devlet memurlarına tahsis etmesi gereken vergilerin tamamından muaf tutulduğu ifade edilmiştir. Aynı zamanda tarhan olan kişinin çiftçilik, hayvancılık ve ticari vergiler ödemekten, bürokrat ve askerleri ağırlama gibi yükümlülüklerden kurtulduğu görülmektedir (Özyetgin, 1996, s. 113-114).

Kırım resmî yazışmalarında *tarḫan*, Altın Orda döneminde olduğu gibi devletin çeşitli vergilerinden muaf tutulan kişilere verilen bir unvandır. 1634 tarihli Canıbek Gerey Han yarlığında, Rus çarı I. Mihail ile diplomatik ilişkilerin geliştirilmesi için Kırım'da esir tutulan Rus kişilerin azat edilip *tarḫan* kılındığı ve Rus elçisine teslim edildiği belirtilmiştir (KHYH, 24/139-140).

1686 tarihli I. Selim Gerey Han yarlığında, Ruslarla barışın devamı için elde bulunan tüm *tarḫanların* Rus elçisine verildiği ifade edilmiş ve buna karşılık Moskova'da ikamet eden Tatar elçisinin alıkonulmadan Kırım'a gönderilmesi talep edilmiştir (KHYH, 291/12-14). 1686 tarihli bir diğer I. Selim Gerey Han yarlığında, savaş nedeniyle Osmanlı padişahı tarafından İstanbul'da rehin tutulan Rus kişilerin azat edilmesiyle bu *tarḫanların* ve *ėlçilerin* Kırım üzerinden serbest olarak Rusya'ya ulaştırılacağı sözü verilmiştir (KHYH, 292/11-17).

3.1.3. Devlet Yönetimi

3.1.3.1. Devlet İdaresini Teşkil Eden Temel Makamlar

dīvān [ديوان] "divan" (KHYH, 105/19)

< Far. dīvān (Steingass, 1998, s. 555a *dīvān* "saray maiyeti; adalet ya da mali mahkeme; devlette danışma makamı, meclis").

Farsça kökenli olan *dīvān* sözcüğü, aslen devlette idari, adli ve mali meselelerin konuşulup görüşüldüğü meclisi ifade eder (Steingass, 1998, s. 555a). Sözcüğün Orta Türkçe döneminde Türk diline geçtiği görülmektedir (Boeschoten, 2023, s. 123b; KTS, s. 62). Bu dönem itibarıyla Türk-Moğol devlet teşkilatında *dīvān* terimi, han başkanlığında toplanan, idari kararların alındığı meclisi ifade eder.

Altın Orda devlet teşkilatında, idarede danışma makamı esasen *kėŋeş* olarak adlandırılırdı. Bu meclis, hanın liderliğinde toplanarak kararların alınmasında hana danışmanlık ederdi. Mensupları ise hanın yakın kişileri olan beyler ve vezirlerdi (Kafalı, 1976, s. 123). 14. ve 15. yüzyıllara ait Altın Orda yarlık ve bitiklerinde idari toplantılar için *dīvān* terimi de geçmektedir (Özyetgin & Kemaloğlu, 2017, 46, 50, 55). Yakubosvkiy'e göre Altın Orda Hanlığı'nda *dīvān*, devletin idare mekanizmasında en önemli yeri tutmaktadır. Büyük ve küçük divan olmak üzere ikiye ayrılan bu meclisler, idari kararlara danışmanlık yapmasının yanında devletin mali yapısını denetleyen en üst merci konumundaydı. Altın Orda'da *dīvān* terimi, aynı zamanda eyaletleri yöneten darugalar tarafından kurulan mali toplantılar için de kullanılmıştır (Yakubovskiy, 2000, s. 77).

Kırım Hanlığı devlet teşkilatında ise *dīvān*, hanın başkanlık ettiği en üst yürütme ve danışma organıdır. Devlette genel meclis *dīvān* (ديوان) (KHYH, 105/19, 21; 245/17, 273/22, 289/18), *ulug dīvān-ḫāne* (اولوغ ديوان خانه) (KHYH, 261/190, 208) ve Osmanlı tesiriyle *dīvān-ı hümāyūn* (ديوان همايون) (KHYH, 105/20, 187/10, 285/7) olarak adlandırılmıştır. Bunun yanında divana bağlı olarak yalnızca danışma kurulu olarak görev yapan ve *kėŋeş* denen bir kurul da mevcuttu (KHYH, 234/16).

Kırım Hanlığı'nın ilk dönemlerinde divan teşkilatının Altın Orda devlet yapısına göre tesis edildiği malumdur. Devletin Osmanlıya tabiiyeti sonrasında ise devletin divan teşkilatında önemli değişiklikler yapılmıştır. Fisher, Kırım Hanlığı'nda idari yapının Mengli Gerey Han döneminde başkent Solhat'ta yeniden düzenlenerek başta kabile temsilcileri olan *begler, ḳalġay* ve *ulu aġanın* oluşturduğu Hanlık divanının tesis edildiğini bildirir (Fisher, 2009, s. 32). Tarihî kaynaklar, Kırım Hanlığı'nda Osmanlı düzenine dayanan divan sisteminin tam anlamıyla 16. yüzyılda kurulduğu hakkında bilgi verir. Nitekim I. Sahib Gerey Han döneminde (1532-1551) divan toplama geleneği gibi usullerin Osmanlıdaki uygulamalarla birebir aynı olduğu anlaşılır (İnalcık, 2017, s. 101).

Han başkanlığında toplanan *dīvānın* ileri gelen mensupları, kalgay sultan, nureddin sultan, karaçı bey ve mirzalarını temsilen Şirin beyi, Nogay uruğlarının başları, kazaskerler ve ulema temsilcileridir (Kurat, 1972, s. 227). Bunların dışında baş vezir olan ulu ağa, Yedisan ve Kuban seraskerleri, hazinedar başı, defterdar, aktaçı bey (mirahor), divan efendisi, kazasker naibi, Bahçesaray kadısı ve kullar ağasının da divana katılma hakları mevcuttur (İnalcık, 2017, s. 23). Divanda sağ kolun başında *ḳalġay*, sol kolun başında ise *nūre'd-dīn sulṭān* bulunurdu. Ulema sınıfındakiler sağ kolda, kazaskerler ise sol kolda yer alırlardı (Ürekli, 1989, s. 62).

Kırım Hanlığı divan teşkilatında Karaçı beylerinin büyük nüfuzları mevcuttu. Devlet nizamına göre hiçbir mesele bu beylerin nazarından geçmeden divanda karara bağlanamazdı (İnalcık, 2017, s. 338). Buna göre Kırım Hanlığı'ndaki divan sisteminin danışma kurulundan ziyade doğrudan yürütme ve karar alma organı olarak görev yaptığı anlaşılmaktadır.

ḫazīne-i ʿāmire [خزينهٔ عامره] "devlet hazinesi; beytü'l-mal" (KHYH, 25/23)

< Ar. ḫazīne (Steingass, 1884, s. 323b *ḫazīne* "hazine") + Far. -i "izafet kesresi" + Ar.ʿāmir(e) "devlete ait, resmî" (KT, s. 56a < Ar. *ʿāmir* "devlete ait, resmî, saltanat-ı seniyyeye mensup ve müteallik").

Ḫazīne-i ʿāmire, devlet hazinesini ifade eden ve Kırım Hanlığı'na Osmanlı devlet teşkilatı tesiriyle geçen terimlerdendir. Türk devlet teşkilatında bu yapının temeli Selçuklular dönemine kadar geriye gitmektedir. Bu dönemde tahsil edilen vergilerin, savaştan elde edilen ganimetlerin, kayıt defterleri ve *şarṭ-nāme* metinlerinin *ḫazīne-i ʿāmirede* bulunduğu bilinmektedir (Orhonlu, 1998, s. 130).

Altın Orda resmî yazışmalarında devlet hazinesi için *beytü'l-māl* teriminin kullanıldığı görülmektedir. 1381 tarihli Toktamış Han tarhanlık yarlığında *beytü'l-māl*, devletin vergi gibi temel gelirlerinin toplandığı devlet hazinesidir (Özyetgin & Kemaloğlu, 2017, s. 46).

Kırım Hanlığı devlet teşkilatında *ḫazīne-i ʿāmire* terimi, Osmanlıdaki işleyişle aynı olmak üzere devlet gelirlerinin toplandığı hazineyi ifade etmiştir. Buna göre Hanlık gelirlerinin önemli bir kısmını teşkil eden yıllık hazine ve haraçların, temin edildikten sonra *ḫazīne-i ʿāmirede* korunduğu anlaşılmaktadır (KHYH, 25/22-23).

Osmanlı devlet teşkilatında *ḫazīne-i ʿāmire*, devletin temel hazinesi olarak tabir edilen Birun (dış) hazineyi teşkil etmiştir. Bu hazine, defterdara bağlı olan hazinedarbaşı ve hazine kâtipleri tarafından idare edilmiştir. Osmanlıda dış hazinenin klasik düzene göre işleyişi 19. yüzyıldaki mali reformlara kadar devam etmiştir (Orhonlu, 1998, s. 130-132).

kėŋeş [كينكاش, كيكاش, كنكاش] "danışma kurulu" (KHYH, 1/13)

< ET. kėŋeş "danışma, tavsiye" (ED734b *kéŋeş* "tavsiye") <kėŋe- "danış-" (ED727a *ké:ŋe:*-; MK, s. 616/512 *kiŋe*- "(bir işi) planlamak için birine danış-") -ş.

Eski Türkçede "danış-, tavsiye al-" anlamındaki *kėŋe*- fiiline {-ş} fiilden isim yapım ekinin eklenmesiyle türeyen *kėŋeş* sözcüğü, aslen "tavsiye, öneri" anlamına gelmektedir (MK, s. 604/495 *keŋeş* "istişare ve işlerde tedbir"; Wilkens, 2021, s. 357a *käŋäš (keŋeş)* "öğüt").

Sözcük Orta Türkçe döneminde tarihî Kıpçak Türkçesinde (13.-14. yüzyıllar) de mevcuttur (CC I, s. 6b/8 *kėŋeş* "öğüt, nasihat").

Kėŋeş sözcüğünün Türk devlet teşkilatında, hanın yanında bulunan danışma merci olarak terim anlamı kazanması Karahanlı dönemine (11. yüzyıl) rastlamaktadır. KB'de devlette hanın idari meseleleri danıştığı müşavirler *kėŋeşçi* olarak geçmektedir (KB, 49). Altın Orda devlet teşkilatında *kėŋeş*[53] terimi, "danışma meclisi" anlamında kullanılmıştır (Kafalı, 1976, s. 123).

Kırım Hanlığı dönemine ait resmî yazışmalarda *kėŋeş*, Kırım Tatar, Leh ve Rus devlet teşkilatında yer alan danışma meclisine karşılık gelen terimdir. 1520

[53] Altın Orda'da bu sistemin temeli, 11.-13. yüzyıllarda oluşmaya başlayan erken dönem Moğol idari ve sosyal teşkilatına dayanır. Bu dönemde *kurultay*, her bir göçebe klanın başındaki noyanlarla (toprak sahibi beyler) nüfuzlu kimselerin bir araya gelerek gündemdeki meseleleri görüştükleri danışma meclisi niteliğindedir (Vladimirtsov, 1995, s. 122). Cengiz İmparatorluğu'nun kurulmasıyla birlikte *kurultay* terimi, Cengiz soyuna mensup asilzadelerle birlikte, han damatları, noyanlar, tümenbaşı ve yüzbaşıların toplandığı ve ulu hanın başkanlık ettiği meclisi ifade etmeye başlar (Vladimirtsov, 1995, s. 173). *Kurultayın* bu yapıya kavuşturulması ile birlikte artık devletin idari mekanizmasında karar alma ve yürütme merci olarak görev yaptığı görülmektedir. Altın Orda döneminde *kurultay*, han seçimi, savaşlar ve önemli meselelerde nadir olarak toplanan büyük meclisi ifade etmektedir. Bunun dışında devletin olağan meselelerinin görüşüldüğü danışma kurulu olarak da *kėŋeş* meclisi bulunurdu (Kafalı, 1976, s. 120-123). Kırım Hanlığı'nda, devlette iç meselelerin değerlendirilip karara bağlanmasını sağlayan *kurultay* geleneğinin korunduğu görülmektedir. Buna göre taht sorunlarının çözülmesi, toprak sahibi beyler arasındaki ilişkilerin geliştirilmesi gibi konularda asilzadelerin eski devlet âdetlerine göre *kurultaylar* düzenlediği bilinmektedir. Böylelikle Altın Orda'dan Kırım Hanlığı'na geçen birtakım idari usul ve merasimler devam ettirilmiştir (Fisher, 2009, s. 38).

tarihli I. Mehmed Gerey Han yarlığında Leh kralının yanındaki müşavir beyler, *ulu kėŋeş panları* (اولو كينكاش پانلرى) olarak anılmışlardır. Rus çarı I. Aleksey tarafından Adil Gerey Han'a yazılan 1670 tarihli mektupta, Tatar elçilerin Moskova'da *kėŋeş* (كيكاش) olarak adlandırılan çarın danışma meclisinde huzura alındıkları ve Rus müşavirlerle elçilerin esir teslimi konusunda anlaşmaya vardıkları ifade edilmiştir (KHYH, 227/7-10).

Kırım devlet teşkilatında *kėŋeş* adı verilen bu danışma meclisinin müşavirlik dışında, idarede faal görevleri de mevcuttur. 1672 tarihli I. Selim Gerey Han yarlığında Kırım Hanlığı'nda *kėŋeş*, Rusya ile olan barışın uzatılmasına ilişkin müzakereleri yürütmek amacıyla Moskova elçilerinin ağırlandığı makam ve aynı zamanda barış şartlarını belirleyen kurul olarak görülmektedir (KHYH, 234/13-17). Keneş meclisi tarafından görüşülüp kararlaştırılan maddelerin, son olarak han tarafından onaylandığı ve böylelikle eski gelenek üzere altın payzalı şartnamenin arz odasına *(köröniş)* alınan elçilere teslim edildiği anlaşılmaktadır (KHYH, 234/17-22).

Kırım Hanlığı'nda, danışma meclisine mensup bu kişiler *kėŋeşde bolġan kişiler* (كنكاشده بولغان كشيلر) (KHYH, 234/16) ya da *müşāvir ādemler* (مشاوير ادم لار) (KHYH, 219/34, 39, 40) olarak adlandırılmışlardır. *Ḫān*, *kėŋeş* meclisinde savaş kararı almadan önce, *ʿulemā* (علما) diye zikrolunan ve şeri hukuku gözeten din adamlarına da danışırdı (KHYH, 361/23-24). Mecliste ve arz odasında hana görüş ve tavsiyelerini bildiren tecrübeli ve soylu kimseler ise *iḫtiyārlar*[54] (اختيارلار) (KHYH, 18/109, 261/40, 262/37) olarak zikredilirlerdi.

köröniş [كورنيش, كورنش, كورنوش] "han huzuru; arz odası" (KHYH, 15/12)

< OT. kör- "gör-"-(X)n "dönüşlülük çatısı" -(X)ş "fiilden isim yapım eki" (Berta, 1996, s. 212) <ET. kör- "gör-" (ED737a) -(ü)n -(i)ş.

Köröniş (körönüş) sözcüğünün Türk-Moğol devlet teşkilatında terim anlamı kazandığı görülür. Babür devlet teşkilatında han huzuru *körönüş* olarak ifade edilmiştir (Baburname, s. 101b). Altın Orda dönemi yarlık ve bitiklerinde bu tabire rastlanmasa da Kırım saray teşkilatına bu mecradan girdiğini söylemek mümkündür.

[54] Altın Orda devlet teşkilatında müşavirlik görevindeki bu kişiler, 1420 tarihli Uluğ Muhammed Han'ın soyurgal yarlığında *ḳartlar* "ihtiyarlar" olarak adlandırılmıştır (Özyetgin & Kemaloğlu, 2017, s. 55).

Kırım Hanlığı'nda *körüniş* terimi genel manada elçi ve ileri gelen devlet adamlarının ağırlandığı arz odasıdır. Yazışmalarda, han huzurunu ifade etmesi nedeniyle *uluġ körüniş* olarak da tabir edilmiştir (KHYH, 24/151, 261/70, 197). Kırım resmî yazışmalarında *körüniş*[55] terimi, daha çok yabancı elçi ve atlı heyetinin huzura alındığı yeri ifade etmiştir. Elçi heyetine, han ile görüşmek için izin verilmesi *körüniş bėr-* fiiliyle tarif olunmuştur (KHYH, 18/26, 82/14, 248/13, 285/8). *Körüniş* esnasında gerekli merasim ve usuller yerine getirildikten sonra, yabancı hükümdardan gelen mektuplar okunur ve iki devlet arasındaki durum istişare edilirdi (KHYH, 209/33).

Tahta yeni geçen han, devlet ahvalini öğrenmek için karaçı beylerini, ileri gelen ağaları ve kapıkullarını toplayıp *körüniş sarāy(ı)* (كورنيش سرايى) denen arz odasında görüşme yapardı (KHYH, 36/29). Bu divanda han ile karaçı beylerinin devlet meselelerini görüşüp karara bağladıkları malumdur (İnalcık, 2017, s. 87). Hezarfen tarihinde *körünüş*, "divanhane" olarak anılmıştır (Smirnov, 2016, s. 209). Elçi divanı için toplanıldığında ise yabancı elçi heyetlerinin ileri gelen devlet adamları tarafından burada ağırlandığı görülmektedir (KHYH, 21/88).

3.1.3.2. İdarecilere Verilen Genel Unvanlar

aġa [اغا] "ağabey; sarayda unvan" (KHYH, 1/18)

< Moğ. aḳa/aḫa (TMEN I, 22 *aqa (aḳa)* "temel manada büyük kardeş"; Boberg, 1955, s. 69 *akha (aḫa)*).

Türk dilindeki *aġa* yapısı, Orta Moğolcada *aḳa/aḫa* "büyük kardeş" biçiminde olan alıntı sözcüktür (TMEN I, 22). Sözcük Çağdaş Moğolcada da *aḫa* biçiminde mevcuttur (Lessing, 1960, s. 59b).

Sözcüğün terim anlam kazanması ise Eski Moğol idari ve sosyal yapısına dayanır. 14. yüzyıl itibarıyla sosyal yapıları ve devlet teşkilatları yeniden şekillenen Doğu Moğollarında *aḫa* tabiri, toprak sahibi beylerin üzerindeki idareciye hürmeti ifade etmektedir (Vladimirtsov, 1995, s. 229). Bu anlam merkez Moğolistan'ın batısında kurulacak olan Türk-Moğol devletlerinde de aynı şekilde devam etmiştir.

Orta Türkçede 13.-14. yüzyıllarda Karadeniz'in kuzeyinde yaşayan Kumanlarda *aġa* sözcüğüne "erkek kardeş" anlamıyla rastlanır (CC II, s. 65b/16b).

[55] Kırım resmî yazışmalarında *körünüş* (كورنوش) yazımı da mevcuttur (KHYH, 62/12, 125/12, 154/8, 249/12, 324/10).

Bununla birlikte Turfan Uygurlarından kalma sivil belgelerde (13. yüzyıl) sözcük "büyük erkek kardeş" olarak *aḳa* biçiminde geçer (Röhrborn, 2015, s. 76 *aka* "büyük erkek kardeş, ağabey").

14. yüzyılda Altın Orda sahasında *aġa* sözcüğü, "büyük erkek kardeş" dışında "unvan" olarak da kullanılmıştır. 1381 tarihli Toktamış Han tarhanlık yarlığında *hirfet aġaları*, ülke içindeki herhangi bir meslekle uğraşan zanaatkâr kişileri ifade eder (Özyetgin & Kemaloğlu, 2017, s. 46).

Sözcük Çağataycada *aġa* ve *aḳa* şeklinde mevcuttur. Bu dönemde sözcük "büyük erkek kardeş" kullanımı dışında, itibarlı ve nüfuz sahibi kişilerin "beylik unvanı" olarak da mevcuttur[56]. Çağatay sahasındaki *aġa* sözcüğünün devlet teşkilatındaki terim anlamını tespit etmede Babürname adlı eser büyük önem arz etmektedir. Buna göre, Babürlüler döneminde (16. yüzyıl) saray teşkilatında *aġa* tabiri, devletin üst kademesinde bulunan memurların yanında han unvanı olarak da kullanılmıştır. Babürlülerde *aġa* terimi isimlerin önünde kullanıldığında ise zengin ve itibar sahibi bey ve tüccarlara işaret ederdi. Ayrıca han soyundan olan kişilere, hürmet ve saygı maksadıyla *aġaça* diye hitap edilirdi (Arat, 1987, s. 576).

Kırım Hanlığı'nda genel anlamda *aġa*[57] terimi, *ḫān*, *ḳalġāy* ve *nūre'd-dīn* sultanların sarayında çeşitli makamlarda görev alan memurlar için kullanılır. Örneğin *ḫazīne-dār başı* (KHYH, 31/102) ve *ḫazīne-dārlar* (KHYH, 320/10), *aġa* unvanı almışlardır. Devlette baş vezirler ise *ulu aġa* olarak anılırdı (KHYH, 98/5).

İnayet Gerey Han dönemine ait 1635 tarihli tiyiş defterinde *aḳtacı, ḳapuçı başı, kilerci başı, balcı başı* gibi memurluk makamları, *aġayān-ı manṣıb'*dan (mansıplı ağalar) sayılmaktadır (KHYH, 31/126-129).

Körüniş adı verilen *dīvānda, ḫān* ve *ḳaraçı begleri* ile birlikte üst kademedeki *aġalar* da yer alırlardı (KHYH, 36/29). Rusya'dan yıllık olarak alınan *tiyişlerde* bu *aġaların* belirli bir pay aldığı bilinmektedir (KHYH, 17/61). Bu nedenle Rusya'dan talep edilen *tiyişlerin* tür ve miktarlarının yazıldığı *tiyiş* defterlerinde *aġaların* isimleri de bulunurdu (KHYH, 31).

---

[56] Bk. (Abuşka, s. 894 *aġa* "büyük erkek kardeş"; Ölmez, 2014, s. 197 *aḳa*; PdC., s. 24 اغا (aġa), 27 اقا (aḳa) "büyük erkek kardeş; bey, efendi"; ŞSül., s. 14 اغا (aġa) "büyük efendi; büyük kardeş; başta bulunan kişi).

[57] Osmanlı Türkçesinde bu sözcük *aġa* olarak mevcuttur (Schönig, 2000, s. 64 "büyük erkek kardeş, yaşça büyük, daha yaşlı"; Tuna, 1976, s. 282).

Hanın özel işlerini yapan, sarayın Enderun bölümünde olan *aġalar* ise Kırım devlet teşkilatında *ḫāṣṣa aġaları* (جاصه اغالرى) olarak anılırlardı (KHYH, 16/31). Devlette saray ağalarının idareciler tarafından ödenen yıllık gelirlere sahip oldukları bilinmektedir (Smirnov 2016, s. 209).

Osmanlı Devleti'nde *aġa*, özellikle Tanzimat'tan önce yüksek mevki sahibi kişilere verilen unvandı. Sarayın Enderun ve Birun bölümlerinde görev alan sivil memurlar yanında askeriyede, özellikle yeniçeri ocağına mensup kişiler tarafından da kullanılırdı (Pakalın I, s. 22). Osmanlıda yeniçeri ağasının ikamet ettiği yere *Ağa Kapısı*, bu kişinin başkanlığında yürütülen meclise ise *Ağa Divanı* denirdi (Yılmaz, 2017, s. 19).

Kırım resmî yazışmalarında *aġa* tabiri zaman zaman hana hürmeten de hitap edilmiştir (KHYH, 1/8). Yine han için kullanılan *aġaça* (اغاچا, اغاجا) tabiri Babürlülerde olduğu gibi Kırım sahasında da görülmektedir (KHYH, 4/27, 5/94).

çelebi [چلبى] "çelebi; sarayda unvan" (KHYH, 24/47)

< ET. çalap? "efendi, Tanrı" + i "3. teklik kişi iyelik eki" (Erdal, 1982; KT, s. 206a *çelebi* "efendi, ağa, bey, mevlâ; okuma bilen, efendi).

Çelebi sözcüğünün kökeni ile ilgili çeşitli görüşler mevcuttur. Bu görüşler, E. Rossi tarafından sıralanmıştır. Sözcük, K. Foy'a göre Eski Türkçede Tanrı anlamına gelen *Çalap* sözcüğünün üzerine eklenen Farsça nispet ekinden teşekkül eder. Tiesenhausen sözcüğün kökenini, Memlük sahasında kâtipler için kullanılan *calab* sözcüğünde ve Arapça "dâhil olmak" manasındaki *celb* kökünde arar. Smirnov'a göre sözcük "iyi nutuk söyleyen" anlamındaki Rumca χαλλιεπης (halliepis) sözcüğünden türemiştir. Bir diğeri ise Marr'ın, *çelebi* sözcüğünün Kürtçede "asilzade" manasında olan *deleb* yapısının Türkçeleşmiş hâli olduğu hakkındaki görüşüdür (Rossi, 1954, s. 11).

Erdal ise sözcüğün Eski Türkçede "Tanrı" anlamındaki *Çalap* ile olan bağlantısını kesin olarak görür. Bununla birlikte sözcüğün Anadolu sahasında teşekkül ettiğini ve Oğuzcada arka ünlülü biçimden ön ünlülü biçime (çalap + i "3. teklik kişi iyelik eki" > *çelabi > çelebi) doğru geçişin kolaylıkla kabul edilebileceğini belirtir (Erdal, 1982, s. 109-110).

14. yüzyılda İbn Battûta'nın kaydına göre Anadolu'da *çelebi* sözcüğü, "efendi" anlamına gelen beylik unvanıdır (İbn Battûta, 2014, s. 278). Sözcüğün Türkçe "Tanrı" manasındaki *Çalap* sözcüğünden türediğini kabul eden W. Barthold ise, *çelebi* sözcüğünün yazı dilinde ilk defa Anadolu'da şairlere verilen bir unvan olarak kullanıldığını bildirir. 15. yüzyılda Osmanlı şehzadelerinin *çelebi* unvanıyla anıldığı görülmektedir (Barthold, 1988, s. 369).

17. yüzyılda Osmanlı sahasında *çelebi*, "bey, efendi, ağa, sultan, paşa, sipahi, bey-zade" diye adlandırılan üst düzey kişiler için kullanılan bir unvandır (Tulum, 2011, s. 520b). 17. yüzyıl sonu ve 18. yüzyıl başlarına kadar, Osmanlıda şehzadeler ve üst düzey ilmiye mensubu kişiler için sıkça kullanılan *çelebi* sözcüğü, bu dönemden itibaren yerini daha çok *efendi* unvanına bırakmıştır (Barthold, 1988, s. 369).

Osmanlı sahasından Kırım'a geçtiği görülen *çelebi* sözcüğü, devletin saray teşkilatında sarayın üst düzey devlet adamlarına ve ilmiye sınıfı mensuplarına ait bir unvandır. Kırım sarayında *çelebiler, ulanlar* ile birlikte devlet hiyerarşisinde *ḳaraçılardan* sonra ikinci önemli diplomat kesimi (*içki*) teşkil etmişlerdir. Tarihî belgeler, *çelebilerin* dış ilişkilerde etkin görev aldıklarını, elçi heyetlerinde büyükelçi olarak görev yaptıklarını ve barış müzakerelerini Kırım adına yürüttüklerini gösterir (Kołodziejczyk, 2011, s. 457).

Kırım resmî yazışmalarında *çelebi* sözcüğü, özellikle 17. yüzyıl itibarıyla yaygın olarak kullanılmıştır. Belgelerde *ėlçi başıların* (KHYH, 24/47; 137/9-10), *ėlçilerin* (KHYH, 48/11, 213/41), *çapḳunların* (atlı haberciler) (KHYH, 90/20), *emildeşlerin* (KHYH, 35/699-700), *aġa* oğullarının (KHYH, 40/181-182) ve *müftī* oğullarının (KHYH, 105/53-54) *çelebi* unvanı taşıdıkları görülmektedir. Kırım'da hazinedarlar da *çelebi* unvanı alabilirlerdi (Smirnov, 2016, s. 289).

Kırım Hanlığı'nda *çelebi* unvanı ilmiye sınıfı mensubu nüfuzlu kişiler dışında, boş kalan devlet toprağının işlenmesi için handan tımar alan toprak sahipleri için de kullanılmıştır. Bu kişiler, askerî yükümlülük olarak han serdarına bağlı ayrı bir *bayraḳ* olarak sefere katılırlardı (İnalcık, 2017, s. 22). Buna göre Kırım'da *çelebi* unvanıyla anılan kimseler, toprak sahibi *beg* ve *mīrzāların* yanında ikinci bir sınıfı oluşturmuşlardır.

içki [ایچکی] “içerideki; saraya ait” (KHYH, 1/22)

< ET. iç (ED17a *iç* “iç ya da bir şeyin içerisi”) + ki “aitlik eki”.

İç sözcüğü Eski Türkçe döneminde, Türk devlet teşkilatında bir unvan olarak görülür (ED17b). Köktürkçede, *iç buyruḳ beg* biçiminde kullanılan bu unvanın Köktürklerin devlet teşkilatında üst bir makam olduğunu söylemek mümkündür (BK G, 14).

Altın Orda yazışmalarında *içki* terimi Temür Kutluğ Han’ın 1398 tarihli tarhanlık yarlığında mevcuttur. Bu belgede sözcük, devlet merkezine yakın yerleşim birimlerini ifade etmek için kullanılan *içki kent* teriminde görülür (Özyetgin & Kemaloğlu, 2017, s. 50).

Kırım Hanlığı’nda *içki* terimi hanın saraya mensup yakın kişilerinden olan bürokratlar için kullanılan bir unvandır. Buna göre devlette üst kademeleri işgal eden soylu kişiler *içki beg* (ایچکی بك) unvanı alırlar ve devlette elçilik gibi itibarlı görevleri üstlenirlerdi. *İçki begler* aynı zamanda devlet idaresinde merkezî otoriteyi sağlayan, hanın özel hizmetindeki kişilerdi (İnalcık, 2017, s. 93).

1592 tarihli II. Gazi Gerey Han yarlığında Lehistan’a elçi olarak gönderilen *içki beg* Kasım’ın, han veziri olduğu anlaşılmaktadır (KHYH, 4/56). Aynı makam için 1640 tarihli I. Bahadır Gerey Han yarlığında *iç ḳulları* (ایچ کوللرى) tabiri kullanılmıştır (KHYH, 53/82).

Kırım Hanlığı’nda *ḫān, ḳalġay* ve *nūre’d-dīn sarāylarında* iskân eden Enderun *manṣıbı* için ise *iç ḫalḳ* (ایچ خلق) terimi kullanılmıştır (KHYH, 16/17, 326/13). Protokolde bu kişiler, hareme mensup olan han eşleri ve kız kardeşlerinden hemen sonra gelmişlerdir (KHYH, 326/13). Sarayda daima hanın yanında bulunan ve prokolde *mīrzālardan* sonra geldiği anlaşılan hanın yakın kişileri *içki nöker* (ایچکی نوكار) olarak anılır (KHYH, 1/22).

Devletin merkez kalelerinde görev yapan komutanlar ise resmî yazışmalarda *içki ḳala beg(i)* (ایچكي قلا بكي) olarak geçer. Bu kişiler, askerlik görevi dışında *ėlçi* olarak da atanırlardı (KHYH, 17/14). Bunun dışında sarayın Enderun bölümünde görev yapan erkek hizmetliler için *içkili oġlanlar* (ایچکلى اوغلانلار) (KHYH, 15/34), han hareminde hizmet gören odalıklar için ise *içki bikeçler* (ایچکى بیکچلار) terimi kullanılmaktadır (KHYH, 15/34). Bu kişilerin Rusya’dan yıllık olarak gelen tiyişlerden pay sahibi oldukları görülür (KHYH, 15/34-35).

16. yüzyılda Babür devlet teşkilatında da kullanılan *içki* unvanı, han veya beylerin şahsi hizmetine giren üst mevki sahibi saray memurlarını teşkil eder (Arat, 1987, s. 613). Buna göre *iç* ve *içki*[58] sözcüğü, Türk-Moğol devlet teşkilatında ortak bir terim niteliği taşımaktadır.

manşıb [منصب] "Kırım Hanlığı'nda askerî ve sivil üst düzey memurluk makamı" (KHYH, 20/58)

< Ar. manṣıb "nasıp ve tayin olunacak mahal, büyük memuriyet, makam, mesnet" (naṣb'dan "yükseltme, tayin etme") (KT, s. 752b; Steingass, 1882, s. 1069a *manṣib, manṣab*; LN, s. 377b *mansıb*).

Kırım Hanlığı'nda *manṣıb*, saray teşkilatında üst düzey memurların işgal ettiği makamları ifade eder. Altın Orda döneminden kalma resmî yazışmalarda *manṣıb* terimi mevcut değildir. Ancak Orta Türkçede Memlük Kıpçak sahasında (13.-14. yüzyıllar) yazılan eserlerde *manṣıb* terimi geçmektedir (KTS, s. 177 *manṣıb* "devlet hizmeti, makam, memuriyet"). Osmanlı devlet teşkilatında ise *manṣıb* genel anlamda devlet hizmetini ifade etmekle birlikte, üst makam devlet memuriyetine de işaret eder (Pakalın II, s. 406). Bunların Tanzimat öncesinde *mansıb-ı ilmiyye, mansıb-ı seyfiyye* ve *mansıb-ı kalemiyye* olmak üzere üçe ayrıldığı bilinmektedir (Yılmaz, 2017, s. 395).

16. yüzyılda Babürlülerde, devlette görevli yüksek rütbeli askerî ve sivil memurlara *manṣab-dār* adı verildiği bilinmektedir (Rızvi, 2003, s. 3). Kırım Hanlığı'nda ise yüksek makamları işgal eden devlet adamları *manṣıblı aġalar* (منصبلی اغالار) (KHYH, 32/8, 35/476, 494), *aġayān-ı manṣıb* (اغایان منصب) (KHYH, 31/126), *erbāb-ı manṣıb* (ارباب منصب) (KHYH, 20/58) veya *manṣıblı ḳullar* (منصبلی قوللر) (KHYH, 40/374) olarak adlandırılmışlardır. Belgelerde bir yerde ise göreve atanmış bu kişiler, *manṣūplı aġalar* (منصوپ لی آغالر) olarak geçmektedir (KHYH, 34/54).

Kırım Hanlığı'nda *manṣıb* terimi yalnız saraydakiler için değil, taşraya atanan asker ve sivil memuriyetler için de kullanılmıştır (KHYH, 43/26). Mansıp sahibi *aġalar*, Rusya'dan alınan yıllık haraç ve para miktarlarını bildiren tiyiş defterlerinde de yer alırlardı (KHYH, 31, 35).

[58] Kırım resmî yazışmalarında, saray dışında hizmet gören, hana doğrudan bağlı *beg, mīrzā* ve *nökerler* ise *ṭışḳı* (طیشقی) (KHYH, 5/71) ya da *daşḳı* (داشقی) (KHYH, 1/22, 49, 54) unvanı almışlardır.

Kırım saray teşkilatındaki mansıplı ağaların protokol sırasını belirlemede *tiyiş* defterleri büyük önem taşımaktadır. Buna göre mansıplı ağalardan birinci sınıftakiler *şamur ve zerdeva tiyiş,* ikinci sınıftakiler ise *şırt ve ḳarın tiyiş* alırlardı (KHYH, 35/478-519). 1632 tarihli Canıbek Gerey Han yarlığında, sarayda mansıp sahibi ağalar, hanın ulu ağası olan *vezīr, ḫazīne-dār başı, emīr-i ḫōr başı (aḳtaçı beg), ḳapuçı başı, defter-dār, dīvān kātibi, kilerci başı, balcı başı, tüfengci aġaları* olarak verilmiştir (KHYH, 20/58-60).

1638 tarihli I. Bahadır Gerey Han dönemi *tiyiş* defterinde, *ḳalġay sarāyında* görev yapan *manṣıblı aġalar* protokole göre sıralanmıştır. Buna göre birinci sınıf mansıp ağaları, kalgayın baş veziri olan *ḳapu aġası, ḫazīne-dār başı, aḳtacı bey, defter-dār efendi,* kalgayın baş kadısı olan *sulṭān ḳażīsi, ḳapuçı başı, dīvān kātibi, küçük ḫazīne-dārdır*. İkinci sınıf mansıp ağaları ise *balcı başı, ḳullar aġası, ḫazīne kātibi, ḳapuçılar ketḫudāsı, serrāc başı* ve *çāşnigīr başı* olarak yazılmıştır (KHYH, 35/478-519).

Nūre'd-dīn sulṭānın saray teşkilatındaki *manṣıblarda* ise hiyerarşi farklılık göstermektedir. Buna göre sarayda bulunan birinci sınıf mansıplı ağalar, baş vezir olan *sulṭān aġası* ve *ḫazīne-dār başıdır*. Saraydaki ikinci sınıf mansıplar ise *defter-dār efendi, aḳtacı beg, dīvān kātibi, ḳapuçı başı, kilerci başı, küçük ḫazīne-dār, balçı başı, çāşnigīr başı, ḳapuçılar ketḫudāsı* ve *serrāc başıdır* (KHYH, 35/589-610).

Resmî yazışmalarda, memuriyete tayin olunma *manṣūb*/*manṣūp* (منصوب/منصوپ) (KHYH, 52/21, 311/20, 24; 369/10); görevden alınma ise *maʿzūl* "azledilmiş" (معزول) (KHYH, 311/24) olarak adlandırılmıştır. Hâlihazırda memurluk görevinde bulunmayan ancak eskiden beri tiyiş almakta olan kişiler ise *manṣıbsız aġalar* (منصب سز اغالار) olarak zikredilmişlerdir. Memurluk makamından azledilmiş ancak önceden tiyiş defterlerinde adı geçen bu emekli ve saygın kişilerin tiyiş alımının devamı için Rus Çarlığı'na zaman zaman baskı dahi yapılmıştır (KHYH, 30/108, 32/8-9, 34/54).

Osmanlı devlet teşkilatında *manṣıb* terimi, vakıf memuriyetleri dışında askerî veya sivil bir devlet makamına atanmayı ifade etmiştir. Bu atamalar, padişahın nazarında, şeyhülislama danışılarak veziriazamlar tarafından yapılmaktaydı. Atanan mansıplığın süresi, bir yıl olup süre dolduğunda makamın durumu gözden geçirilirdi. Bu görevlere atanacak memurlar ise Enderun'da eğitim alırlardı (İpşirli, 2003, s. 4).

16. yüzyıl itibarıyla Kırım Hanlığı'nda Osmanlı saray teşkilatının büyük tesirleri görüldüğünden, devlette *manşıblı* ağaların Kırım soylu bey ve mirzalarının yanında Enderun'da eğitim almış *iç oğlanlar* arasından da çıktıkları söylenebilir. Devlette memurluğa atanan bu kişilerden hanın sorumlu olduğu görülmektedir (KHYH, 311/24).

paşa [پاشا, پشه] "paşa; Kırım Hanlığı'nda beylik unvanı" (KHYH, 5/38)

< T. paşa < T. baş + Moğ. aḳa/aḫa "ağa"? (KT, 970b *paşa* < *baş ağa* "Devlet-i Osmâniyyede vüzeraya ve esasen menâsıb-ı âliye-i seyfiyye ve mülkiyye ashabına verilen unvandır").

Paşa sözcüğünün kökeni kesin değildir. Türkçe *baş* ile Moğolca *aḳa/aḫa* sözcüğünden mürekkep olduğu görüşü yanında, Farsça *pā-yı şāh* sözcüğünün Türkçeleşmiş biçimi olduğuna dair bir görüş de mevcuttur (KT, s. 970b).

Sözcüğün Batı Türkçesinde 13. yüzyıldan itibaren kullanıldığı görülmektedir. Aynı yüzyılın sonlarına doğru Anadolu'da Türkmen beyleri arasında unvan olarak yaygınlaşmaya başlamıştır. Devamında *paşa* sözcüğünün Osmanlı devlet terminolojisine girerek askerî ve mülki makamlardaki üst düzey asker ve memurlar için kullanıldığı görülür. Osmanlıda bu unvan, hanedan dışındaki idareciler arasında kullanılmış olup Sultan I. Murad (1362-1389) döneminden itibaren yaygınlaşmıştır (Özcan, 2007, s. 182).

Paşa terimi Osmanlı devlet teşkilatı etkisiyle Kırım Hanlığı'na ait resmî belgelerde az sayıda kullanılmıştır. Kırım resmî yazışmalarında *paşa,* ilk olarak 17. yüzyıla ait belgelerde görülmektedir. Kırım'da *paşa* unvanı, hanın baş vezirlik görevini yürüten ve sarayda *ulu aġa (ėşik aġası)* denen kişilerin unvanı olarak geçer (KHYH, 34/84, 311/26). Yine idari ve diplomatik işlerde önemli vazife sahibi olan soylu *ḳaraçı begleri,* nadiren de olsa *paşa* unvanı almışlardır (KHYH, 304/13). Kırım Hanlığı'nda bu unvan, aynı zamanda yönetimde üst kademelerdeki memur ve bürokratlar için de verilmiştir (KHYH, 31/94).

töre [تورە] “soylu kişi, efendi; nizam, kanun, âdet” (KHYH, 105/82)

< ET. töre (MK, s. 542/443 *töre* “evin baş kısmı ve en itibarlı yeri”) (krş. ED528b *tö:r* “çadır, oda veya ziyafette yer alan onur köşesi”).

Belgelerde soylu kişilere verilen beylik unvanı olarak kullanılan *töre* sözcüğü, Eski Türkçede ilk olarak Karahanlı sahasında mevcuttur. MK’de *töre* evin itibarlı baş kısmını ifade eder (MK, s. 542/443). Aynı zamanda sözcüğün Eski Türkçede *tö:r* biçimi ile bağlantısının olduğu görülür (bk. ED531b; MK, s. 495/397).

Töre sözcüğü Çağatay sahasında “efendi, idareci, hanzade, beyzade, zadegâna ve şehzadelere mahsus unvan” anlamıyla yaygın olarak kullanılmıştır (PdC., s. 224 *töre* “soylu ırk, efendi, bey; Cengiz Han döneminde tesis edilen kurallar”, ŞSül., s. 115, Senglah, s. 173r11). Sözcük bu anlamıyla Türk-Moğol devletlerinin idari teşkilatına geçmiştir.

Kırım Hanlığı saray teşkilatında *töre*[59] terimi, “kanun ve yasa” dışında “soylu kişileri” ifade etmektedir. Bu kişiler, idarede önemli bir konumda bulunan ve yönetimde söz sahibi soylu aile mensuplarıdır.

Kırım Hanlığı’nın Gerey hanedanından sonra en itibarlı ve nüfuzlu aileleri olan *ḳaraçı begleri* bu kişilerin başında gelmektedir (KHYH, 114/67). Yazışmalarda *Ḳırım töreleri* (قريم تورە لرى) olarak zikredilen bu soylu sınıf, hanın yetkilerini sınırlamakla birlikte devletin idari mekanizmasını oluşturan eski yasaların denetçisi olmuşlardır (KHYH, 261/23, 262/20). Aynı zamanda tımar sahibi beyler olmaları nedeniyle, sahip olduğu bölgenin yöneticisi ve komutanı olarak devletin askerî gücününün temelini de oluşturmuşlardır (KHYH, 262/20-22). İdarede Kırım’a bağlı olan göçebe veya yarı göçebe Nogay beyleri ise yazışmalarda *Noġay töreleri* (نوغاى تورە لرى) olarak adlandırılmışlardır (KHYH, 112/204).

ulu [اولو] “büyük, baş; bir makamın en başında olan kişinin unvanı” (KHYH, 1/9)

< ET. uluġ (ED136b *uluġ* “büyük, yüce”; MK, s. 37/24 *uluġ*).

[59] Sözcük Çağdaş Kırım Tatarcasında *töre* “efendi, soylu kimse, üst düzey memur” anlamında mevcuttur (Asanov vd., s. 1988, 126 *mëpe (töre)*). Ayrıca bk. Kazan Tat. *türe* (Öner, 2015, s. 506 *türe* “başkan, amir, patron, şef, yönetici”).

Eski Türkçedeki *uluġ* sözcüğü aslen "biçim olarak büyük" anlamında olup zamanla kavramların büyüklüğünü ifade etmeye başlamıştır. Köktürkçede "ordu, savaş, tören" gibi devletçe önem arzeden yapılarda *uluġ* sözcüğü kullanılmıştır (ED136b). Eski Uygurcada *uluġ,* temel anlamları dışında "seçkinlik, soyluluk" da ifade eder (TT IIA, s. 64; Wilkens, 2021, s. 791b).

Orta Türkçede, tarihî Kıpçakçada sözcük *uluġ* ve *ulu* biçimleriyle mevcuttur (Boeschoten, 2023, s. 370b; KTS, s. 292). Codex Cumanicus'ta *ulu*, "büyük, yüce, seçkin" anlamları (CC I, s. 34b/16) dışında kutsiyet bildirir. CC'de *ulu kün* "bayram, kutsal gün" için kullanılan bir terimdir (CC I, s. 35b/23).

Türk-Moğol devlet teşkilatında, *uluġ* sözcüğünün yücelik ve en üst mertebe makamı bildirerek bir terim anlamı kazandığı görülür. Altın Orda döneminden kalma yarlık ve bitiklerde, *uluġ* teriminin devlet teşkilatında ne gibi makam ve kavramlar için kullanıldığı hakkında yeterli bilgi mevcut değildir. Bu yazışmalarda yalnızca, Hanlık tahtı için kullanılan *uluġ orun*[60] (yüce taht) terimi bulunur (Özyetgin & Kemaloğlu, 2017, s. 22).

Kırım Hanlığı'nın devlet teşkilatı hakkında zengin bilgiler içeren Kırım resmî yazışmalarında ise *ulu* (اولو) ve *uluġ* (اولوغ) yapısı, büyüklük dışında soyluluk ve devlete aidiyet ifade eden bir terimdir. Bu terim özellikle devlet kademesindeki makamlarda saygınlık ifade eder. *Uluġ ḫān* (اولوغ خان) (KHYH, 4/4) ve *uluġ vezīr* (اولوغ وزير) (KHYH, 236/10) "eşik ağası, ulu ağa" terimleri buna örnektir.

Kırım Hanlığı'nda saray teşkilatındaki kurumların amiri konumundaki kişilerin daima, bir üst unvan olarak *ulu/uluġ* unvanı taşıdıkları görülür. Buna göre Kırım saray teşkilatında hazinedar başı *ulu ḫazīneçi* (اولو خزينه چی) (KHYH, 1/9) ya da *uluġ ḫazīne-dār başı* (KHYH, 329/4), büyükelçilik görevindeki diplomatlar *uluġ ėlçi başı* (اولوغ ايلچی باشی) (KHYH, 140/14) ile *uluġ ėlçi* (اولوغ ايلچی) (KHYH, 4/31) olarak zikredilmişlerdir.

Hanedan üyelerinde de bu terim saygınlık bildiren üst bir unvandır. Kırım resmî yazışmalarında hanın birinci eşi *ulu biyim*[61] (اولو بيم) (KHYH, 31/206), han ve sultanların kız kardeşleri ise *uluġ ḫānī sulṭān* (اولوغ خانی سلطان) (KHYH, 308/31) olarak adlandırılır.

[60] < ET. orun (oron) "yer" (ED233a *orun/oron* "yer; özellikle yüksek makam, taht").
[61] Belgelerde bu terim, *uluġ biyim* (اولوغ بيم) (KHYH, 24/16) olarak da yazılmıştır.

İdari teşkilatta şehir yönetiminde, büyük şehir ya da kalelere *uluġ şehir* (اولوغ شهر) (KHYH, 5/39) ve *uluġ kermen* (اولوغ كرمن) (KHYH, 5/39) denirdi. *Ulu/uluġ* sözcüğü aynı zamanda kurum veya nesnenin doğrudan devlete aidiyetini ifade eder[62]. Buna göre hanedan üyeleri, *mīrzālar* ile Karaçı *beglerinin* şekillendirdiği devlet teşkilatı *uluġ ordu* (اولوغ اوردو) (KHYH, 4/4) veya *uluġ orda* (اولوغ اوردا) (KHYH, 6/2); göçebe ve yarı göçebe halkın oluşturduğu kabile teşkilatı ise *uluġ ulus* (اولوغ اولوس) (KHYH, 4/7, 104/22) diye adlandırılmıştır.

Bunun dışında arz odasında hanın *ėlçi* ve çeşitli devlet adamlarını huzura aldığı merasim *uluġ körüniş* (اولوغ كورنيش) (KHYH, 24/151), yabancı devletlerden Kırım hanına yıllık olarak verilen hazine ve hediyelerin adı Kırım devlet terminolojisinde *uluġ ḫazīne* (اولوغ خزينه) (KHYH, 10/27) ile *uluġ ḳoltḳa* (اولوغ قولتقا) (KHYH, 34/29) olarak geçer.

3.1.3.3. Divan Üyeleri

defter-dār [دفتردار] "defterdar" (KHYH, 15/101)

< Far. defterdar "maliye bakanı, hazine amiri" (KT, s. 242a) < Far. defter (Steingass, 1998, s. 528a *daftar*) < Yun. diphthéra "deri" (KT, s. 241b) + dār "tutan" (Steingass, 1998, s. 495b *dār*).

Defter-dār, Kırım sarayının Birun (dış) görevlilerinden olan maliye sorumlusudur. Osmanlı devlet teşkilatı tesiriyle Kırım Hanlığı'na geçen makamlardandır. Defterdarlık makamının Osmanlıda 14. yüzyılda kurulduğu tahmin edilmektedir. Osmanlı Devleti'nde bu kişiler, devlet bütçesinin baş sorumlusu olmuşlardır. Sultan II. Mehmed döneminde bu kişilerin birden fazla olduğu ve amirlerinin *baş defter-dār* olarak anıldığı bilinmektedir. *Baş defter-dār*, devletin ayni ve nakdî gelir gider kaydını tutan, gerekli durumlarda sadrazama mali rapor sunan hazine amiridir (Reychman & Zajaczkowski, 1993, s. 192).

Mali iş ve davaların tamamı, baş defterdarın tasdik ve nazarından geçerdi. Baş defterdar aynı zamanda divan-ı hümayunun üyesiydi. Mali konular divanda bu kişiler tarafından arz edilirdi (Kütükoğlu, 1994a, s. 94-95). Osmanlıda devletin

[62] Kırım Hanlığı'ndaki *ulu/uluġ* teriminin Osmanlı Devleti'nde, doğrudan padişah mülkü müesseseler için kullanılan *hümâyûn* (< Far. hümāyūn; KT, s. 477b < *Far. hümāyūn* "kuvvetli, saadetli, mübarek; sâhib-i devlet ve saltanat olan pâdişâh-ı zîşân hazretlerine mensup ve müteallik, şahane, mülükâne, sultânî") sözcüğüne yakın bir anlam taşıdığı görülür.

Enderun (iç) ve Birun (dış) hazinelerinin sorumlusu olan hazinedarbaşıların tamamı bunların denetçisi olan *baş defter-dāra* bağlıydılar (Orhonlu, 1998, s. 130).

Kafalı, Altın Orda devlet teşkilatında *defterdarlık* makamının *bitikçi emīr* ya da *uluġ bitikçi* olarak adlandırılan kişiler tarafından yürütüldüğünü bildirmiştir (Kafalı, 1976, s. 126). Kırım Hanlığı saray teşkilatında ise *defter-dārlar*, divan üyesi memurlar arasındadır (İnalcık, 2017, s. 23). Ancak defterdarların Kırım Hanlığı'ndaki konum ve vazifeleri Osmanlı devlet teşkilatından farklılık arz etmektedir.

Kırım resmî yazışmaları, protokolde bu kişilerin *ḫazīne-dār aġasından* alt mertebede yer aldığını gösterir (KHYH, 31/225-233). Buna göre Kırım sarayında, devlet maliyesinin baş sorumlusu Osmanlıdakinin aksine *ḫazīne-dār aġa* olarak görülür. Defterdarlığın ise yalnızca dış hazinenin denetimini sağlayan bir makam olarak vazife yaptığı görülmektedir.

Kırım saray protokolüne göre *defter-dārlar, ḳapuçı başından* sonra, *dīvān kātibinden* önce gelmişlerdir (KHYH, 20/59). Bu kişiler, diğer üst ve orta düzey makamlardaki kişiler gibi Ruslardan yıllık *tiyiş* almışlardır (KHYH, 15/101). Resmî yazışmalarda *defter-dār efendi* (دفتردار افندی) olarak da anılmışlardır (KHYH, 31/230-231).

dīvān efendisi [دیوان افندیسی] "başkâtip" (KHYH, 253/51)

< Far. dīvān (Steingass, 1998, s. 555 *dīvān*) + efendi < Yun. aféndis (KT, s. 293a *efendi < Yun. aféndis*) + si.

Dīvān efendisi, devletin ulu divanında yer alan başkâtiptir. Altın Orda devlet teşkilatında bu makam *bitikçi*[63] *emir* olup divanda sol kolda yer alan kişilerdendir. Kırım Hanlığı'nda bu kişi yine divanın sol kol üyelerinden olmakla birlikte Osmanlı tesiri neticesinde artık *dīvān efendisi* unvanı ile anılacaktır (Ürekli, 1989, s. 62).

Altın Orda devlet teşkilatında *bitikçi emīrler*, saraydaki tüm kâtiplerin (bitikçiler) başı sayılırlardı (Kafalı, 1976, s. 126). Kırım Hanlığı'nda ise sarayın başkâtipliğini *dīvān efendisinin* üstlendiğini söylemek mümkündür. Osmanlı saray

[63] < OT. biti-k-çi "yazıcı" <biti- "yaz-" -k "fiilden isim yapım eki" +çi "isimden isim yapım eki" (Berta, 1996, s. 94) < ET. bitī-g-çi (ED304a *bitigçi* "yazıcı sekreter") < bitī "yaz-" (ED303a) -g+çi. Eski Türkçedeki *biti-, bitig* ve *bitigüçi* sözcükleri için bk. (Ölmez, 2021, s. 619-629).

teşkilatında *Reisü'l-küttap* veya *Reis Efendi* unvanlarıyla da zikredilen *dīvān efendisi,* elçibaşı, elçi heyeti mensupları ve maslahat-güzârların kabulünden sorumlu olmuşlardır. Aynı zamanda divanda görüşülmek için sultana arz edilecek belgelerin hazırlanması ve bunların sadrazama verilmesi işi bu kişiler tarafından yapılırdı (Reychman & Zajaczkowski, 1993, s. 185-186).

Dīvān efendilerinin, Kırım Hanlığı saray teşkilatında elçilik merasimleri ve *dīvānın* protokol işlerinde görev aldıklarını söylemek mümkündür. Kırım Hanlığı'nda bu kişilerin aynı zamanda hanın baş sekreteri konumunda oldukları anlaşılmaktadır (Tott, 2004, s. 167). *Dīvān efendisinin* hanın yakın kişilerinden olduğu ve *tiyiş* defterlerinde sarayda en itibarlı kişilere sipariş edilen *şamur tiyişe* layık görüldüğü bilinmektedir (KHYH, 253/51, 254/20-21).

dīvān yazuvçısı [دیوان یازوچیسی] "divan kâtibi" (KHYH, 15/101)

< Far. dīvān (Steingass, 1998, s. 555a *dīvān*) + < ET. yaz-ıġ+çı+sı.

Türk-Moğol devletlerinde *ḫān dīvānında* konuşulup karara bağlanan meselelerin yazılıp kayda geçirildiği malumdur. Bu görevi yerine getiren divan üyeleri Altın Orda resmî yazışmalarında *dīvān bitikçileri*[64] olarak adlandırılırlar (Özyetgin & Kemaloğlu, 2017, s. 46, 50). Altın Orda idari sisteminin en önemli yürütme mekanizması olan divanda görev yapan bu yazıcılar, devlettin üst kademe memurları arasında yer almışlardır. Aynı zamanda Altın Orda divanında görev yapan başbitikçinin sarayda büyük nüfuz sahibi olduğu bilinmektedir (Yakubovskiy, 2000, s. 77).

Kırım resmî yazışmalarında *dīvān bitikçileri* terimi ilk defa, devletin kurucusu Hacı Gerey Han'ın 1453 tarihli yarlığında geçmektedir (Özyetgin, 1996, s. 112). Zernov neşriyatına ait belgelerde ise başkâtip, *uluġ yazuvçı* (اولوغ یازوچی) (KHYH, 261/45) olarak zikredilmiştir. Buna göre, Kırım Hanlığı'nda *dīvān bitikçileri* teriminin sonraki yüzyıllarda kullanımdan düştüğü görülmektedir.

Zernov neşriyatındaki Kırım resmî yazışmalarında ise bu makam için birden çok terim kullanılmıştır. *Dīvān yazuvçı(sı)* (دیوان یازوچیسی) (KHYH, 15/101) ve *dīvān yazıçı(sı)* (دیوان یازیچیسی) (KHYH, 254/21) terimleri belgelerde 17. yüzyılın sonlarına

[64] *Bitikçi* terimi, Karahanlı devlet teşkilatında hukuki ve diplomatik görevleri olan başkâtibi ifade etmektedir (Arsal, 1947, s. 107).

kadar kullanılan terimler arasındadır. Aynı yüzyıl itibarıyla bu makam daha çok, Osmanlı devlet teşkilatı etkisiyle *dīvān kātibi* (ديوان كاتبى) (KHYH, 20/59, 24/136, 35/146, 40/148) ve *kātib-i dīvān* (كاتب ديوان) (KHYH, 31/111, 230; 336/18) olarak geçer.

Dīvān yazuvçısı, protokolde *defter-dārdan* hemen sonra gelir (KHYH, 20/59). Divanda sol tarafta bulunan devlet adamları arasındadır (Ürekli, 1989, s. 62). Hansaray'da görev yapan divan kâtiplerinin, devlette en üst mertebe memurlar arasında oldukları anlaşılmaktadır. Bu kişiler, devlette *ṣamur tiyiş* alan saray ağalarındandır (KHYH, 35/145-157, 40/147-155, 254/21-22). Protokolde *ḳalġay sarāyında* görev yapan *dīvān kātibinin* (KHYH, 35/499-500, 40/372) Hansaray'dakinden, nureddin sarayından görev yapan divan kâtibinin (KHYH, 35/605-606) ise kalgay sarayındakinden daha düşük mertebede olduğu görülmektedir. Ayrıca savaş zamanında, cephede Kırım ile Osmanlı arasındaki haberleşmenin zaman zaman divan kâtipleri tarafından yapıldığı bilinmektedir (İnalcık, 2017, s. 290).

ulu aġa [اولو اغا] "başvezir" (KHYH, 98/5)

< ET. uluġ "ulu, büyük" (ED136b; MK, s. 37/24) + aġa < Moğ. aḳa/aḫa "büyük kardeş" (TMEN I, 22 *aqa (aḳa)*).

Türk-Moğol devletlerinde, idarede önemli bir rol üstlenen ve ulu hana danışmanlık yapan yakın kişilerin bulunduğu bilinmektedir. Altın Orda Hanlığı'nda *ulu aġa* adı verilen başvezirin, hazine divanı başta olmak üzere tüm divanları denetleme, elçilerden gelen mektupları okuma ve saray imalathanesi, saray ahırı ve mutfağını denetleme gibi görevlerinin bulunduğu bilinmektedir. Bu makam Arap kaynaklarında *vezīr* olarak zikredilmiştir (bk. Yakubovskiy, 2000, s. 75).

Ulu ağalık makamının Altın Orda idari teşkilatından Kırım Hanlığı'na geçtiği görülür. Bu makam Altın Orda hükümdarı Uluğ Muhammed Han'ın Tuğlu Biy ve Hızır'a verdiği 1420 tarihli tarhanlık yarlığında geçmektedir. Belgenin içeriğinden beylerin idareye bildirmek istedikleri herhangi bir talebin öncelikle *ulu aġaya* arz edildiği, bu maruzatların sonrasında hana bildirildiği görülür (Özyetgin & Kemaloğlu, 2017, s. 55).

Kırım Hanlığı'nda *ulu aġa*, hanın en yakın kişisi olan başvezirlik makamını teşkil etmektedir. Sarayın Birun (dış) bölümünün en üst rütbelisi olan ulu ağalar, aynı zamanda Rusya'dan alınan yıllık haraçta büyük pay sahibidirler (KHYH, 31/86-92, 35/135-144, 40/91-104). Her bir sarayda birer tane olmak üzere *ḳalġay* ve *nūre'd-dīn sulṭānların sarāyında* bir başvezir bulunurdu. Bu kişilerin, diğer *sulṭān sarāylarında* (kalgay ve nureddin) da en nüfuzlu devlet adamı oldukları görülmektedir (KHYH, 35/479, 688).

Halim Giray'ın verdiği bilgiye göre Kırım'da bu makama en başta *ḫān aġası* denirdi. II. Gazi Gerey Han dönemi itibarıyla (16. yüzyıl sonları) ise *baş aġa* olarak zikredilmeye başlanmıştır (GH, s. 29).

Kırım resmî yazışmalarında bu makamın tek bir terimle karşılanmadığı görülür. Belgelerde bu makam için *ulu aġa* ile birlikte *ėşik aġası* [ایشیک (ایشك) آغاسی] (KHYH, 15/100, 24/133-134, 330/4-5) ve *ḳapu aġası* (قپو اغاسی) (KHYH, 19/9, 29/54, 31/220, 34/36, 106/62, 323/4) terimleri de kullanılmıştır. Yazışmalarda yine bu makama işaret eden *baş aġa* (باش اغا) (KHYH, 122/6) terimi ise yalnızca 1649 tarihli İslam Ağa mektubunda görülmektedir. İslam Ağa, doğrudan çara gönderdiği bu mektupta kendisini Kalgay Kırım Gerey Sultan'ın *baş aġası* olarak ifade etmiştir (KHYH, 122/6).

Eşik ağalığının Akkoyunlu ve Safevi saray teşkilatında önemli bir makam olduğu bilinmektedir. Bu görevdeki kişilerin divanın yürütülmesi, yabancı elçilerin ağırlanıp arz odasına götürülmesi gibi önemli vazifeleri bulunurdu (Özcan, 1995, s. 462). Babürlülerde ise *eşik ağalığı*, sarayda hana yakın olan *içki begler* arasında yer almıştır (Baburname, s. 174b). Buna göre Babürlülerdeki eşik ağalığı makamı, Kırım Hanlığı'ndaki ile benzerlik gösterir.

Resmî yazışmalarda sıkça görülen *ḳapu aġası* teriminin ise Osmanlı tesiriyle Kırım Hanlığı'na geçtiği görülmektedir. Osmanlıda bu makam, Enderun'un girişi olan Bâbüssaâde'nin baş ağalığını ifade etmektedir. Bu kişi sarayın Enderun bölümündeki en yetkili kişi olup padişah ile irtibatta olan arz ağalarının başında yer almaktadır (Uzunçarşılı, 2014a, s. 339). Bu terim Kırım Hanlığı'nın saray teşkilatında, doğrudan başvezirlere verilen unvan olması nedeniyle farklı bir işlev kazanmıştır. 17. yüzyıla ait resmî yazışmalarda bu makam için, Osmanlıdaki sadrazam unvanları olan *vezīr-i aʿẓam* (وزیر اعظم) (KHYH, 101/5, 239/4, 243/5),

müşīr-i efḫam (مشیر افخم) “başkomutan” (KHYH, 101/5) ve *düstūr-ı ekrem* (دستور اکرم) “başvezir” (KHYH, 101/5) unvanları da kullanılmıştır.

Ulu ağalar aynı zamanda, devlette *baş vezīr* (باش وزیر) (KHYH, 51/3, 201/6) veya *ulu vezīr* (اولو وزیر) (KHYH, 349/3) unvanı da taşıyarak vezirler arasında en üst mertebeyi temsil etmişlerdir. Smirnov ulu ağaların daha çok, üretilen malların vergilerini belirleme gibi mali görevleri olduğuna değinmiştir (Smirnov, 2016, s. 291). Ancak bu makamın asıl görevinin başvezirlik olduğu açıktır. Ulu ağalar aynı zamanda, saray prokolünün en önemli kişisi olarak görülmektedir. Nitekim yabancı elçilerle olan tüm münasebetlerin en başta bu kişiler tarafından yürütüldüğü biliniyor (Novoselyskiy, 2011, s. 214).

Kırım Hanlığı’nda ulu ağalık makamının sarayda büyük nüfuz kazandığı dönem 17. yüzyılın ortalarıdır. Özellikle III. İslam Gerey Han’ın (1644-1654) ulu ağası Sefer Gazi Ağa’nın, yönetimde önemli bir güç elde ettiği görülmektedir (İnalcık, 2017, s. 210). Buna rağmen devlette bu makamın, hiçbir zaman Osmanlıdaki veziriazamın yetki ve nüfuzuna sahip olmadığı bilinir. Baron de Tott, Kırım Hanlığı’nın başvezirlik makamından bahsederken bu kişilerin, devletteki kabile aristokrasisi gereğince Osmanlıda olduğu kadar büyük yetkilerinin bulunmadığını ifade etmiştir (Tott, 2004, s. 137).

Kırım Hanlığı’nda 17. yüzyılın ortalarına kadar ulu ağaların *ḫān vekīli* (خان وکیلی) (KHYH, 206/28), *vekīl-i muṭlaḳ* (وکیل مطلق) (KHYH, 101/5) ya da *vekīl* (وکیل) (KHYH, 206/28, 242/7) unvanıyla doğrudan Rus çarlarına mektup yazma yetkisi bulunurdu. 1661 yılında Rusya ile yapılan anlaşma gereğince ulu ağaların bu yetkisi kaldırılmıştır (KHYH, 362/14). Nitekim bu tarihten itibaren Rus Çarlığı’na görülen *ulu aġa* mektupları doğrudan çarın baş müşavirine *(dumnay)* hitaben yazılacaktır. Bu durum uluslararası diplomaside, protokolde *ulu aġaların* statüsünü düşürmekle birlikte Kırım Hanlığı’nın Çarlık üzerinde siyasi gücünü de azaltmıştır.

Ulu aġalar Kırım’ın çıkarlarını düşünen, eski devlet teamüllerine bağlı olan *beg* ve *mīrzālar* ile bir yandan Osmanlı çıkarlarını korumak zorunda olan hanlar arasında arabulucuk yapan önemli bir vazifeyi de üstlenmişlerdir (Novoselyskiy, 2011, s. 358).

vezīr [وزير] “vezir” (KHYH, 4/56)

< Ar. vezīr “vezir, bakan; müşavir, yardımcı” (*vizr*’den “ağırlık”) (Steingass, 1884, s. 1211; KT, s. 1308b).

İslam devletlerinde vezirlik teşkilatı idari terminolojide ilk defa Abbasiler (8.-13. yüzyıllar) döneminde görülür. Bu müessesenin temelinin İran coğrafyasından, Sasani devlet teşkilatından alınıp Arap devletlerine uyarlandığı hakkında yaygın görüş mevcuttur (Ayaz, 2013, s. 79).

İslami kültür etkisiyle *vezīr* terimi Türk devlet teşkilatında ilk defa Karahanlılar döneminde kullanılmıştır (KB, 2181). Altın Orda dönemi resmî yazışmalarında *vezīr* terimi geçmemekle birlikte, bu makam için kullanılan asıl terimin ne olduğu hakkında kesin bir bilgi yoktur.

Kırım devlet teşkilatında ise *vezīr* idarede üst düzey makamları işgal eden, idari ve mali konularda görev yapan kişileri ifade etmektir. Resmî yazışmalarda *vezīrler* divanda söz sahibi olan ve bir nevi bakanlık vazifesi üstlenen kişiler olarak geçmektedir (KHYH, 10/28). Kırım Hanlığı’nda *vezīrler*, yabancı devletlere elçi olarak da gönderilmişlerdir (KHYH, 4/56, 5/98). Han *vezīrlerinden* olan *ḳāżʿaskerlerin*, çarın baş danışmanlarına hususi olarak mektup yazıp atlı elçi *(çapġun/çapḳun)* gönderdikleri dahi bilinmektedir (KHYH, 223).

Kırım hanının baş danışmanı ve yakın kişisi olan *ulu aġaların (ėşik aġası)*, resmî yazışmalarda kendilerini *vezīr* olarak ifade ettikleri görülmektedir (KHYH, 315/5). Kırım devlet teşkilatında, hanın baş vezirleri ya da sarayda itimat gösterilen üst düzey bürokratlar için *yaḳın kişi*[65] (يقين كيشى) (KHYH, 30/47, 112/144, 130/22, 253/51) terimi de kullanılmıştır. 1681 tarihli Murad Gerey Han yarlığında ise bu kişiler *yaḳın ādem* (يقين آدم) (KHYH, 252/26) biçiminde geçmektedir.

3.1.3.4. Toprak Sistemi

beg [بك, بک, بيك] “bey, soylu aile lideri” (KHYH, 2/22)

< ET. bēg (ED322b *be:g* “bir klan veya boyun yöneticisi, birine bağlı olan amir”) < Çin. *po* “yüz kişilik bir grubun başı”?.

[65] <ET. yaḳ “yaklaş-” -(X)n “arkaik zarf fiil eki” < *yaḳın* [ED904a *yakın (<yak-ın)* “(mekân, zaman ve akraba olarak) yakın”) <*yaḳ-* ED896b “(bir şeyin yanına) yaklaş-”ş-] + <ET. *kişi* (ED752b “adam, kişi, insan”).

Beg sözcüğü bilinen yazılı metinlerde ilk olarak Çin kaynaklarında mevcuttur. Aynı belgelerde II. Köktürk Kağanlığı (8. yüzyıl) hükümdarı Kapgan'ın unvanı Çince *mo-ç'o* biçiminde geçer. Pritsak, Pelliot ve Bombachi Çincedeki *mo-ç'o* biçiminin Türk dilindeki *beg çor* yapısına karşılık geldiği görüşündelerdir. Ancak Beckwith, Çince *mo'* sözcüğünün Türk dilindeki *beg* unvanına karşılık gelmediğini, Çincede bu sözcüğün aslının *fu (po)* biçimine dayandığını ifade etmiştir (bk. Özyetgin, 2006, s. 156-157). Clauson da sözcüğün Eski Çincede "yüz başı" anlamına gelen *po* sözcüğünden Türk diline geçmiş olabileceğini bildirmiştir (ED322b).

Eski Türkçede *bēg* sözcüğü aslen boy ya da buna benzer toplulukların başı anlamındadır. Buna göre Eski Türk devlet teşkilatında *bēg*, merkezî yönetime bağlı boyları idare eden, askerî ve mali bakımdan çeşitli yetkileri bulunan kişidir (Donuk, 1988, s. 6). Aynı zamanda bu kişiler, merkezî gücü elinde bulunduran büyük kağan ya da hana bağlı feodal yöneticileri teşkil etmişlerdir (Arsal, 1947, s. 281).

Köktürk döneminden itibaren (8. yüzyıl) *beg* terimi, devlet teşkilatında kağana bağlı olan vezir ve üst düzey devlet adamları için kullanılan bir unvandır (ED322b). Orta Türkçe döneminde *beg* (KTS, s. 26), *bėg* (CC I, s. 45b/9; NF, s. 36/6) ya da *bey* (KTS, s. 29), *bi* (Boeschoten, 2023, s. 78b) biçimleriyle kullanılan bir soyluluk unvanıdır. Bununla birlikte sözcüğün, Türk dilinin tarihî dönemlerinde ve çağdaş Türk dili sahasında birden çok işlevinin bulunduğu görülmektedir[66].

Eski Moğol sosyal yapısına göre teşkilatlanan Altın Orda Hanlığı'nda, tımar topraklarını idare eden beyler için Moğolca *noyan*[67] yerine artık *beg* terimi kullanılmaya başlamıştır (TMEN II, 828). Altın Orda devlet teşkilatında *beg*, han soyuna mensup kişilere bağlı olarak devlet tımarını idare eden soylu vali ve komutanlara denmiştir (Yakubovskiy, 2000, s. 61).

[66] Özyetgin, Türk dilinin tarihî gelişimi içinde *beg* unvanının temel olarak yedi farklı işlevde kullanıldığını ifade eder. Buna göre *beg* terimi Türk dili sahasında "hükümdar unvanı", devlet hiyerarşisinde hanın altında bulunan "kabile veya klan lideri", devlet sarayında "prens ile prenses unvanı", "soyluluk" ifade eden genel bir unvan olarak kullanılmıştır. Bunun dışında *beg* unvanı, Türk devlet teşkilatında çeşitli görevler üstlenen "askerî ve sivil idarecileri" ifade eder. Ayrıca *beg* sözcüğünün Türk dili sahasında unvan anlamından sıyrılarak akraba adlarında (*beg* "eş, koca", *bike* "baldız, görümce", *biçe* "evli kadın", *ağabey* "büyük erkek kardeş" vs.) ve kişiye hitap ederken saygı amaçlı (*beg/bey*, *beyefendi*) kullanıldığı görülür (Özyetgin, 2006, s. 157-159).

[67] Timürlülerde (14.-16. yüzyıllar) askerî asilzadeler için Türkçe *beg* ile birlikte Moğolca *noyan/noyon* unvanı da kullanılmaya devam etmiştir (Barthold, 2013, s. 165).

Kırım Hanlığı'nda *beg*[68], devlet teşkilatının çeşitli mertebelerinde bulunan kişiler için sıkça kullanılan bir terimdir. Bu kullanımların ilki, kökeni soylu Moğol kabilelerine dayanan aile liderlerine unvan olmasıdır.

Kırım Hanlığı'ndaki idari yapı, feodal düzene uygun kabile aristokrasisine dayanmış ve bu yapının en üst tabakasını Şirin, Barın, Argın, Kıpçak ve Mangıt aileleri oluşturmuştur (İnalcık, 2017, s. 19). Baron de Tott'un kaydına göre 18. yüzyıl itibarıyla bu hiyerarşi Şirin, Mansur, Sicivut, Argın ve Barın olmak üzere değişmiştir. Bu aile liderleri, tımar bölgeleri olarak ayrılan Kırım topraklarını idare eden soylu kabile beyleridir[69]. Bu kişiler, devlet idaresinde büyük nüfuz sahibi olmaları nedeniyle hanın yetkilerini dengeleyen kabile aristokrasinin en güçlü temsilcileri olmuşlardır (Tott, 2004, s. 133-134).

Kırım resmî yazışmalarında bu kişiler *Şirin begi* (شيرين بكى) (KHYH, 110/10, 155/21, 341/45), *Mankıt begi* (منقت بكى) (KHYH, 110/10) gibi mensubu olduğu ailenin adı ile birlikte anılmışlardır. Bu belgelerde Kırım begleri, devlet hiyerarşisinde hanedan mensubu üyelerden hemen sonra gelmişlerdir (KHYH, 304/50). Kırım Hanlığı'nda soylu ailelerin liderleri *beg,* bu kişilerin çocukları ise *mīrzā* unvanı almışlardır (İnalcık, 2017, s. 87).

Devlet teşkilatında *beg*[70] terimi devlette vezirlik gibi üst düzey makamlarda görev alan kişilere de unvan olmuştur (KHYH, 12/115, 152/9). İdare ve diplomaside son derece etkin olan bu kişilere *içki beg* (ايچكى بك) denmekteydi (KHYH, 4/56). Aynı zamanda hanedan mensubu kişilerin (*sulṭānlar*) hizmetinde yer alan idareciler de *beg* unvanı alırlardı (KHYH, 2/25).

ķaraçı [قراچى, قراجى] "Kırım aristokrat kabileleri" (KHYH, 1/23)

< OMoğ. ḫaraçu (TMEN I, 274 *qaraçu (ḫaraçu)* "soylu olmayan, halk arasından kişi".

Kırım Hanlığı'nda devlet yönetiminde söz sahibi olan soylu kabileler için kullanılan unvandır. Moğolca kökenli olan ve temelde "aşağı halk tabakası, reaya"

[68] Kırım resmî yazışmalarında sözcüğün /è/'li (kapalı e) "بيك" (KHYH, 304/50) biçimi de görülür.
[69] Manz *ķaraçı begleri* ve *mīrzāların*, özellikle 1484 yılında Eminek Bey'in ölümü sonrasında hiçbir zaman tek bir güç olarak hareket edemedeklerini ve Kırım'daki siyasi gelişmelere göre farklı gruplara ayrıldıklarını ifade etmiştir (Manz, 1978, s. 307).
[70] Kırım resmî yazışmalarında *bėg* "بيك" (KHYH, 304/50) ve *bey* "بى" (KHYH, 1/6, 261/24, 262/20) yazımları da mevcuttur.

manasındaki sözcük, Altın Orda ve Kırım Hanlığı'nda bunun aksine aristokrat kabileleri ifade etmiştir.

Erken dönem Moğol sosyal yapısında (11.-13. yüzyıl) "avam kesim" anlamına gelen *ḫaraçu*[71] tabiri, kabilelerdeki yönetici zümre olan *noyanlardan* fakir ve aşağı tabaka halkı ayırmak için kullanılmıştır (Vladimirtsov, 1995, s. 109).

Ḳaraçı sözcüğü, Cengiz İmparatorluğu'nun han oğulları arasında bölünmesinden sonra özel bir terim anlam kazanmıştır. İlerleyen süreçte *ḳaraçı* tabiri, Kırım Hanlığı'nın yükselişinde önemli rol oynayan ve kökeni Altın Orda dönemine[72] kadar giden yüksek zümre aileleri ifade etmiştir. Bu aileler dönemden döneme farklılık göstermekle birlikte temelde Türk-Moğol devlet geleneğinin temsilcileri olmuşlardır[73].

Altın Orda Hanlığı idari teşkilatında kabile aristokrasisi önemli bir yer tutardı. Altın Orda'da Şirin, Barın, Argun ve Kıpçak sülaleri, devletin en saygın aristokrat sınıfını teşkil ederdi. Bu kabilelerin, han seçimi, devletin iç ve dış politikasını belirleme gibi idari meselelerde söz sahibi olduğu bilinmektedir. Devlette ayrıcalıklı konumda olan bu ailelerin başındaki kişiler, *ḳaraçı begleri* olarak anılırlardı (Derin Paşaoğlu, 2014, s. 157-158).

Karaçıların her birinin, kendi hâkimiyet sahalarının olduğu ve savaş durumunda hana bu topraklar üzerinden asker tedarik ettiği malumdur. Buna göre Karaçı beyleri, devlette tımar sahibi bey konumundaydılar. Kırım Hanlığı'nda bu soylu kabileleri ilkin Şirin, Barın, Kıpçak ve Argınların teşkil ettiği, 16. yüzyılın başlarından itibaren ise Nogay soylularından Mangıt[74] ve Mansurların da bu aileler arasına girdiği görülmektedir (Manz, 1978, s. 284).

Karaçı beylerinin devlet içerisindeki nüfuzu dönemin siyasi ve sosyal koşullarına bağlı olarak farklılık göstermiştir. Kırım resmî yazışmalarında Canıbek

---

[71] Ayrıca bk. < ÇMoğ. ḫaraçu "avam" (Lessing, 1960, s. 932b).

[72] Altın Orda Hanlığı'nda, idarede üst bir meclisi teşkil eden bu dört Karaçı beyinin oluşturduğu aristokrat sistemin Özbek Han döneminde (1312-1341) uygulanmaya başlandığı bilinmektedir (Öztürk, 2015, s. 33). Altın Orda dönemindeki bu teşkilat için bk. (Schamiloglu, 1986, s. 127-171).

[73] Türk-Moğol devlet geleneğinde aristokrat kabile beyleri, idari yapıda handan sonra gelen en yetkili kişilerdi. Altın Orda Hanlığı'nda ve sonrasında Kırım Hanlığı'nda bu kişilere *ḳaraçı begleri* denmiştir. Bununla birlikte Cengiz İmparatorluğu'nun ardıllarından Kazan Hanlığı'nda, İlhanlılarda, Çağatay Hanlığı'nda, Hacıtarhan (Astarhan) Hanlığı'nda, Kasım Hanlığı'nda ve Şîbanî Hanlığı'nda bu işleyiş farklı adlandırmalarla da olsa devam ettirilmiştir (Kırımlı, 2022, s. 63-64).

[74] Mangıtların 16. yüzyılda Mengli Gerey Han dönemi ile birlikte büyük nüfuz kazandığı ve Mangıt beyinin divanda Mansurları da temsil ettiği bilinir (Novoselyskiy, 2011, s. 15).

Gerey Han (1628-1635) döneminde adları geçen *ḳaraçılar*, *Şirin* (شيرين) (KHYH, 20/51), *Manḳıt* (منقط) (KHYH, 10/32), *Arġın* (آرغين) (KHYH, 20/52), *Sicivit* (سجويت) (KHYH, 20/52), *Barın* (بارين) (KHYH, 20/52) aileleridir. İnayet Gerey Han (1635-1637) dönemindeki 1635 tarihli *tiyiş defterinde* bu *begler* sırasıyla *Şirin* (شيرين), *Manḳıt* (منقط), *Şüleş* (شلش) ve *Külüg* (كلوك) *begleridir* (KHYH, 31/131-141).

Adil Gerey Han (1666-1671) mührü taşıyan tarihsiz bir yarlıkta (1670?) bu beş karaçı ailesi, itibarına göre *Şirin* (شرين), *Külüg* (كولوك), *Manṣur* (منصور), *Arġun* (ارغون) ve *Süleş uruġları* (سولش اوروغلارى) olarak zikredilmiştir (KHYH, 219/123). Murad Gerey Han (1678-1683) dönemine ait resmî yazışmalarda bu aileler *beş uruġ ṣıylı ḳaraçılar* (بش اوروغ صيلى قراچيلريمز) "beş saygı değer karaçı ailesi" (KHYH, 266/29-30) veya *beş ṣıylı ḳaraçılarımız* (بش صيلى قراچيلريمز) "beş saygın karaçı ailemiz" (KHYH, 252/45) olarak zikredilmektedir.

Kırım Hanlığı'nın idari yapısında *ḳaraçı begleri* özel ve saygın bir konumdaydılar. Kırım örfi düzenine göre bu aristokrat beylerin devletteki nüfuzlarına göre belirli ayrıcalık ve yetkileri olurdu. Devlet usulüne göre tahta yeni geçen han ile bu beylerin resmiyette birbirlerini tanımaları gerekirdi. Bununla birlikte *ḳaraçı beglerinin*, devletin dış ilişkilerinde de etkin bir rolü mevcuttu. Bu kişilerin Rusya ve Lehistan-Litvanya Birliği'ne gönderilen heyetlerde büyükelçi olarak görev aldıkları (Şirin ve sonrasında Mangıt beyleri), bu devletlerle hususi yazışmalar yaptıkları, hatta imzalanan barış antlaşmalarında tasdiklerinin dahi bulunduğu bilinmektedir (Manz, 1978, s. 278).

Kırım resmî yazışmalarına göre *ḳaraçı beglerinin* (KHYH, 275/28) devlet hiyerarşisinde hanzadelerden *(oġlan)* hemen sonra geldiği anlaşılmaktadır (KHYH, 252/45). Bunun yanında, karaçı beylerinin kendi aralarında da bir hiyerarşinin olduğunu söylemek mümkündür. Aralarında en nüfuzlu olan ailenin, Hanlık yıkılana kadar *Şirin* (شيرين) (KHYH, 10/31, 40/106, 155/21, 261/161) ailesi olduğu malumdur. Resmî yazışmalarda, karaçı ailelerinin zikrinde Şirin ailesi ve beyi daima en başta anılmıştır (KHYH, 40/106).

Kırım devlet teamülüne göre Şirin aile mensuplarının Gerey hanedanı ile evlilik yapma geleneği mevcuttu. Bunun dışında hanın, kendi güvenliği için Şirin beyini daima yanında tuttuğu görülür. Şirin beyi ise han meclisinde diğer karaçı

beylerini temsil ederdi. Gerekli durumlarda kendi heyetini toplama yetkisine dahi sahipti (Tott, 2004, s. 133-134).

Karaçı beyleri, Kırım Hanlığı'nda *köriniş* (كورنيش) adlı divanda idari meseleleri han ile istişare edip karara bağlarlardı. Aynı zamanda bu kişiler başa geçecek yeni hanın atanmasında kendi aralarında karar alabilirlerdi. Bu geleneğin, hanın mutlak yetkisinin sorgulanamadığı diğer Türk ve Moğol imparatorluklarından farklılık gösterdiği görülür (İnalcık, 2017, s. 87-88).

mīrzā [ميرزا] "mirza; derebeyi" (KHYH, 1/6)

< Far. mīrzā "mirza" (Steingass, 1998, s. 1361b) < Ar. emīr "prens" + Far. zāde "oğul" (KT, s. 810a <*Far. mīrzā < emīr-zāde'den*).

Mīrzā[75], Farsçadan Türk diline geçmiş ve aslen Arapça *emīr* "prens, hanzade" ile Farsça *zāde* "oğul" sözcüklerinin birleşmesinden oluşan birleşik bir yapıdır. Sözcük Kırım Hanlığı sahasında, devlete bağlı tımar sahibi beyleri ifade etmektedir.

İdari yapıda görülen toprak sistemi, erken dönem Moğol devlet teşkilatına (11.-13. yüzyıllar) dayanmaktadır. Cengiz Han döneminde fethedilen topraklar savaşlarda başarı gösteren kişilere, üzerinde yaşayan kavimle birlikte "tımar" olarak verilmiştir. Bu kişiler merkezî idareye bağlı bir nevi vasal olarak görev almışlardır. Moğolcada *noyan*[76] denen bu beyler, aslen ulu hanın devlet topraklarını bölerek oğul ve hanedan mesupları arasında paylaştırdığı hanzadelere bağlı olarak görev yapmışlardır. Buna göre devletin tüm toprakları *altan uruḫ* "altın soy" olarak anılan Cengiz soyuna mensup kişilerin malı olarak sayılmış ve *noyanlar* bu hanzadelerin altında ulus topraklarını idare etmişlerdir (Vladimirsov, 1995, s. 148-150).

Noyanlar, 13. yüzyıl itibarıyla Moğol sosyal yapısında tam anlamıyla tesis edilen tımar sisteminin temel yapı taşını oluşturmuşlardır. Cengiz yasasına göre *noyanlar,* kendilerine tahsis edilen tımarlarda kesin bir hükme sahip değillerdi. Devlet topraklarını ulu han adına idare eden hanzadelerin, gerekli durumlarda noyanların elinden bu toprakları alma hakkı dahi bulunurdu. Bu düzene göre

[75] Belgelerde sözcüğün *mīrza* (ميرزه) (KHYH, 85/9), *mirzā* (مرزا) (KHYH, 10/75, 261/24, 267/12, 271/24, 357/6), *mirza* (مرزه) (KHYH, 12/97, 21/116, 252/45) ve *murzā* (مورزا) (KHYH, 356/9) biçimleri de mevcuttur.

[76] Moğolca *noyan* sözcüğü anlam bakımından Türkçe *beg* ve Arapça *emīr* sözcükleriyle eştir. Sözcük Türk-Moğol devlet teşkilatında (13. yüzyıl sonrasında) yerini zamanla *beg* unvanına bırakmıştır (Vladmirtsov, 1995, s. 149).

noyanlar hana bağlı yarı-feodal bir düzeni temsil ederlerdi. Ancak noyanların, idaresi altındaki tümen, bin, yüz ve on beyleri üzerinde mutlak bir hâkimiyeti mevcuttu (Vladimirtsov, 1995, s. 174).

Cengiz Han'ın imparatorluk toprağını oğulları arasında bu sisteme göre paylaştırdığı görülmektedir. Altın Orda Hanlığı, Cengiz İmparatorluğu'nun batıdaki tımar topraklarını temsilen teşkilatlandırılmış (13. yüzyıl) ve merkezî idarenin zayıflaması ile diğer tımar toprakları gibi müstakil bir hanlık niteliği kazanmıştır. Altın Orda idari yapısı da Moğollardaki devlet teşkilatının devamı olarak *ulus* (millet) ve *yurt* (toprak) sistemine dayanmaktadır (Kamalov, 2003a, s. 205). Buna göre Altın Orda tebaası olan Cuci Ulusu, Cengiz Hanın oğlu Cuci Han'a bağlı aile, boy ve kabilelerden oluşmaktadır.

Moğol toprak hukukuna göre yerleşik ve göçebe halkın üzerinde yaşadığı toprakların büyük bir kısmı hanedan üyelerine, geriye kalanlar ise hanın yakınlarına verilirdi. Devlet hiyerarşisine göre han ailesine mensup bu kişilerden (hanzade ve damatlar) hemen sonra ise soylu *noyanlar* gelirlerdi. Hanlar tarafından büyük himaye gören bu aristokrat beyler, zaman zaman devlete karşı çeşitli yükümlülüklerden muaf tutularak tarhanlık alırlardı (Yakubovskiy, 2000, s. 60-61). Altın Orda dönemine ait yarlık ve bitiklerde devlet tımarını idare eden bu kişiler için artık Moğolca *noyan*[77] sözcüğü yerine Türkçe *bėg* unvanı kullanılmıştır (Özyetgin & Kemaloğlu, 2017, s. 46, 50).

Kırım Hanlığı döneminde ise Altın Orda'daki toprak sistemi devam ettirilmiş ve bu sistem devletin yıkılışına kadar korunmuştur. Kırım resmî yazışmalarında *mīrzā/mirza*, genel anlamda devlet tarafından bölüştürülen tımar topraklarını hanı temsilen idare edilen beyleri ifade etmiştir (KHYH, 1/6, 99/12, 183/9, 262/21, 276/35, 328/18, 375/24). İnalcık, *mīrzā*[78] unvanının Hanlık sarayındaki aristokrat kesimi oluşturan *beglerin* oğullarına verildiğini bildirmiştir (İnalcık, 2017, s. 87). Yazışmalar Karaçı beylerinin kardeşlerinin de *mīrzā* unvanı aldıklarını gösterir

[77] Schönig Osmanlı sahasında geçen *noyan* sözcüğünün yabancı bir unvan olduğunu, bu yüzden alıntı bir sözcük olarak değerlendirilemeyeceğini belirtmiştir (Schönig, 2000, s. 141). Osmanlı sahasındaki şekil için ayrıca bk. (Tuna, 1976, s. 301 *leşker-i noyan*).

[78] Öztürk, Kırım Hanlığı'ndaki *mīrzāların* aristokrat sınıfı temsil etmeyip aksine Osmanlıdaki kapıkulu-devşirme sınıfına benzer ayrı bir zümreyi teşkil ettiğini söylemiştir. Buna göre mirzalar sarayda soylu kesimden ayrı tutulmakla birlikte hanın imtiyazına sahip kapı halkını temsil etmişlerdir (Öztürk, 2015, s. 32-33). Ancak Kırım resmî yazışmaları, devlette *mīrzā* teriminin aristokrat aileler arasında da kullanıldığı hakkında bilgiler verir (KHYH, 10/30-31).

(KHYH, 10/30-31). Tott, bu unvanın hanedan mensubu hanımların erkek çocuklarına verilen bir soyluluk unvanı olarak da kullanıldığını belirtir (Tott, 2004, s. 33).

Kırım Hanlığı'nda mirzaların, devletin tımar ve askerî teşkilatına hizmet ettiği bilinmektedir. Bu kişiler kendi topraklarındaki vergiyi toplar, savaş zamanında ise bağlı oldukları boy beylerinin bayrakları altında asker yollarlardı (İnalcık, 2017, s. 22). Bununla birlikte *mırzāların* askerî sefer ve yağmalarda hanzadelerin komutası altında, aşiret lideri *beglerden* çok daha aktif rol aldıkları görülmektedir (Manz, 1978, s. 304).

Kırım Hanlığı tımar sistemine göre Kırım yarımadası ve Basarabya toprakları, Gerey hanedanına ait topraklar, asilzade mirza toprakları ve soylu kesimden olmayanların (gayrimüslim tebaa) toprakları olmak üzere ayrılırdı. Bunlar arasından Kırım'da itibar sahibi mirzalar vergiden muaf olurken gayrimüslim tebaa, sahip oldukları topraklar üzerinden devlete vergi verirdi (Tott, 2004, s. 134-135).

Kırım resmî yazışmalarında bu kişiler *yurt mırzāları* (یورت میرزالاری) olarak adlandırılmışlardır (KHYH, 21/48). Devlette, tımar sisteminin bir diğer temsilcileri ise *Noġay mırzāları* (نوغای میرزالری) olmuşlardır. Buna göre bu kişilerin, kendilerine ait topraklarda göçebe olarak yaşayan halkın idarecileri oldukları ve hanın askerî vasalı olarak özel bir konumda oldukları görülür (KHYH, 252/29, 261/25, 341/461).

oŋ ḳol, şol ḳol [اوک (اونک, اوك) قول, صول قول] "orduda sağ ve sol kol teşkilatı" (KHYH, 1/5)

< ET. oŋ ḳōl "sağ kol" (ED166b *oŋ*; ED614b *ḳo:l*); ṣōl ḳōl "sol kol" (ED824a *so:l*; ED614b *ḳo:l*).

Oŋ ḳol ve *ṣol ḳol*, Moğol devlet teşkilatının erken dönemlerinden itibaren görülen idari ve askerî sistemdir. Bu teşkilat Moğol toplumunda, Cengiz Han dönemi itibarıyla genişleyen toprakların gereği olarak kurulmuştur.

13. yüzyıl itibarıyla imparatorluk olan ülkede Moğol ordusu, eski bozkır örf ve âdetine göre sol (< Moğ. je'ün/jegün ġar) ve sağ (< Moğ. bara'un/baraġun ġar) olmak üzere iki kola ayrılarak teşkilatlandırılmıştır. Sağ ve sol kolun başında, idarede

ve askeriyede on bin kişilik grupları ifade eden *tümenler* bulunmaktaydı[79] (Vladimirtsov, 1995, s. 197). Bu iki kol Moğol devlet hiyerarşisinde, başlarında aristokrat beylerin bulunduğu toprak sahibi komutanlar tarafından yönetilirdi. İdari düzende sağ ve sol kol teşkilatı, on binlik (tümen), binlik, yüzlük ve onlukların bağlı olduğu en büyük yapıyı teşkil etmiştir.

Cengiz Han'ın ölümü sonrası Yuan döneminde ve batıda Cengiz İmparatorluğu'nun hanedan mensupları arasında bölüşülmesi sonrası kurulan Tatar hanlıklarında bu yapı korunmuştur. Moğollarda Yuan dönemine (14. yüzyılın ortaları) kadar ülkenin sol kolunu hanedan mensupları, sağ kolunu ise toprak sahibi soylular olan noyanlar idare etmişlerdir. Doğuda Yuan hanedanının çöküşü ile büyük itibar kaybeden noyanlar, sağ kolun yönetimini hanedan mensubu hanzadelere bırakmışlardır (Vladimirtsov, 1995, s. 214).

Batıda kurulan Altın Orda Hanlığı (13. yüzyıl), Cengiz İmparatorluğu'nun geleneksel yapısını koruyarak sağ ve sol kol birimlerini devam ettirmiştir. Yerleşik, yarı göçebe ve göçebe halka sahip olan Altın Orda, mevcut toprak sistemi gereğince bu karışık tebaayı tımar sahibi beyler arasında bölüştürerek teşkilatlandırmıştır. Bu teşkilatın başında, yine tüm toprak beylerinin bağlı olduğu ve hiyerarşide en üstte olan sağ ve sol kol beyleri bulunmuştur. Devlette en üst makamdaki idarecilerden olan bu beylerin, daima Altın Orda hanedanına mensup kişilerden oluştuğu görülmektedir (Yakubovskiy, 2000, s. 72). Nitekim Temür Kutluğ Han'ın 1398 tarihli tarhanlık yarlığında bu yöneticiler, hiyerarşide en başta yer almışlar ve *oŋ ḳol ve ṣol ḳol oġlanları* "sağ ve sol kol prensleri" olarak zikredilmişlerdir (Özyetgin & Kemaloğlu, 2017, s. 50).

Kırım Hanlığı'nın kuruluş devrinde (15. yüzyıl) sağ ve sol kol teşkilatı, Altın Orda devlet sisteminin devamıdır. Kırım hanları, yabancı devletlere gönderdikleri yarlıkların elkap (inscriptio) bölümünde kendilerini idari mekanizmanın en yüksek mertebesini oluşturan sağ ve sol kolun hâkimi olarak tanımlamışlardır (KHYH, 1/5, 4/6, 266/4, 362/2).

Kırım resmî yazışmalarında *oŋ ḳol ve ṣol ḳol* (اوك قول و صول قول) terimleri, yalnızca yarlık ve hatların elkap kısmında görülmektedir. 1520 tarihli I. Mehmed

[79] 13. yüzyıl Moğol ordusunda bu iki koldan daha küçük olmakla birlikte, yine han tarafından seçilen aristokrat bir beyin idare ettiği bir merkez ordunun (bin kişi) daha bulunduğu bilinmektedir (Grousset, 1980, s. 219).

Gerey Han yarlığından, Kırım'da *oŋ*[80] ve *sol ḳol* ile *tümen* "on bin", *miŋ* "bin", *yüz* ve *on* yöneticilerinin hanedan mensubu *oġlanlar* (hanzadeler), Kırım aristokrat tabakasından olan *beyler* ve onların altında bulunan toprak sahibi *mīrzālar* arasında taksim edildiği anlaşılmaktadır (KHYH, 1/5).

Kırım resmî yazışmalarında, sağ ve sol kol idarecileri ile bu kolların hâkimiyet sahası hakkında bilgi mevcut değildir. Ancak Seyyid Mehmed Mirza'nın eseri Es-seb'ü's-seyyâr'da Kırım ordusu hakkında verilen bilgiler, sağ ve sol kolda bulunan hanedan mensupları ile bey ve mirzaların konumunu aydınlatmaktadır. Buna göre *ṣol ḳol* Argın, Barın ve Kıpçak beylerinin idaresindedir. *Oŋ ḳol* "sağ kol" ise *ḳalġay sulṭān* liderliğinde ve onun idaresindeki beylere aittir (ES, s. 38b). Buna göre kalgaya bağlı durumda olan Nogay beylerinden Mangıt ve Sicivut ailelerinin de sağ kola ait oldukları anlaşılmaktadır (Ürekli, 1989, s. 80).

3.1.4. Şehirlerin Yönetimi

3.1.4.1. Yerleşim Birimleri ile İlgili Terimler

ėl [ایل] "ülke, devlet için kullanılan idari terim" (KHYH, 1/52)

< ET. ėl "millet; idari birim" (ED121b *ė:l* "esasen bağımsız bir yönetici tarafından tanzim ve idare edilmiş siyasi birim").

Ėl sözcüğü, Eski Türkçede temelde siyasi bakımdan tanzim edilmiş "yer, ülke" anlamındadır. Bu döneme ait belgeler, *ėl* sözcüğünün Eski Türk devlet teşkilatında "düzenli devleti" ifade eden bir terim anlamının olduğunu gösterir (Donuk, 1988, s. 73). Buna göre Eski Türkçede *ėl* terimi, kendisine ait teşkilatı bulunan siyasi bir topluluğu ifade eder (Arsal, 1947, s. 264). Karahanlı döneminde sözcüğün anlamı genişlemiş ve *ėl* "ülke halkı" olarak kullanılmaya başlanmıştır (ED121b). Sözcüğün bu yeni anlamı Orta Türkçe döneminde, tarihî Kıpçak sahasında bulunmakla birlikte (CC II, s. 73a/8-9 "millet, halk"), doğrudan "ülke, memleket" anlamında da kullanılmıştır (CC I, s. 39b/20).

Kırım Hanlığı resmî yazışmalarında ise *ėl* sözcüğü tek başına kullanıldığında "ülke" anlamını vermektedir. Bu idari yapının içinde kalan tebaa ise *ėl ḫalḳ(ı)* (ایل

[80] Sözcük, 1520 tarihli I. Mehmed Gerey Han yarlığında (صونک) biçiminde yazılmıştır (KHYH, 1/5).

خلقی) olarak zikredilmiştir (KHYH, 264/39). Belgelerde "ülke, devlet" için kullanılan tabirlerden biri de *yurt/yurṭ*[81] (یورت, یورط) terimidir (KHYH, 1/13, 41; 190/24).

ḳaṣaba [قصبه, قصبا] "kasaba" (KHYH, 25/80)

< Ar. ḳaṣaba (KT, s. 605a *kasaba* "küçük şehir, çarşısı ve suru olan büyük köy").

Kırım Hanlığı'nda *ḳaṣaba,* kadılık makamı ile yönetilen *ḳażāları* ifade etmiştir. 1634 tarihli Canıbek Gerey Han yarlığında, Gözleve kazası için *ḳaṣaba* terimi kullanılmıştır (KHYH, 25/80). 1742 tarihli II. Selamet Gerey Han yarlığında ise bu tür yerleşimler *bilād*[82] *ve ḳaṣabāt*[83] (بلاد و قصبات) "beldeler ve kasabalar" olarak zikredilmiştir (KHYH, 301/36).

köy [کوی] "köy" (KHYH, 10/75)

< Far. kūy (Steingass, 1998, s. 1065b < *Far. kūy* "köy, mahalle"; LN, s. 338b *köy* < *Far*. "karye; mahalle, sokak").

Kırım Hanlığı'nda, *köy* en küçük yerleşim birimidir. Kırım resmî yazışmalarında *köy* terimine eş anlamlı olarak Arapça *ḳarye*[84] (قریه) (KHYH, 159/12) terimi de kullanılmıştır.

ṣala [صلا, صالا] "köy" (KHYH, 4/46)

< Rus. selo (село) "köy" (Gültek, 2004, s. 1514a *selo (село)*).

Kırım resmî yazışmalarında kullanılan *ṣala* terimi, aslen Rusça *selo* "köy" sözcüğüne dayanır. *Ṣala*[85] sözcüğü, Altın Orda döneminden itibaren devletin idari teşkilatında "köy" anlamında kullanılan terimlerdendir. Bu döneme ait resmî yazışmalarda sözcük *ṣala* biçiminde mevcuttur (Özyetgin & Kemaloğlu, 2017, s. 51).

[81] < ET. yurt "kamp yeri" (ED958a *yurt* "kamp yeri, terkedilmiş kamp bölgesi"; MK, s. 447/351 "harabe hâlindeki yerleşim yeri"). Sözcük, yazışmalarda Kıpçakça *curt* (جورت) biçimiyle de mevcuttur (KHYH, 4/16, 28, 32).
[82] Arapça *bilād* (KT, s. 134b) sözcüğü, "belde, kasaba" anlamındaki *beled* (KT, s. 120a < *Ar. beled* "yeri memleket; kasaba, şehir") sözcüğünün çokluk biçimidir (KHYH, 255/64, 301/36).
[83] *Ḳaṣabāt* "kasabalar" (< Ar. ḳaṣaba + āt "çokluk eki").
[84] < Ar. *ḳarye* "köy" (KT, s. 604b < *Ar. ḳarye* "köy, rûstâ").
[85] Belgelerde *sala* "سالا" (KHYH, 1/39, 53) ve "سلا" (KHYH, 143/14) biçimleriyle de yazılmıştır.

Kırım Hanlığı'nda *şala* terimi "etrafı korunaklı küçük yerleşim yeri, köy" anlamında kullanılmaya devam etmiştir (KHYH, 4/46, 252/32, 264/28, 41; 279/23, 25).

şeher [شهر] "şehir" (KHYH, 1/53)

< Far. şehr "şehir" (Steingass, 1998, s. 769b *shahr (şehr)*).

Şeher terimi, Kırım resmî yazışmalarında etrafı korunaklı büyük yerleşim bölgelerini ifade etmektedir. Bunun yerine zaman zaman *kent* (< Soğd. kant) (KHYH, 10/75, 37/43, 266/31) terimi de kullanılmıştır.

vilāyet [ولايت] "ülke, memleket, toprak" (KHYH, 2/18)

< Ar. vilāyet "ülke, vilayet, bölge" (Steingass, 1884, s. 1231a *wilâya-t (vilāyet)*; KT, s. 1310a *vilâyet* < *Ar. vilāyet*).

Kırım resmî yazışmalarında *vilāyet* terimi, "memleket, ülke" anlamında kullanılmıştır (KHYH, 4/14, 5/78, 12/42, 23/15, 105/78, 217/19, 348/14). Yazışmalarda Kırım Hanlığı için *Ḳırım vilāyeti* (قريم ولايتى) (KHYH, 5/78), Rus Çarlığı için *Meskev vilāyet(i)* (مسكو ولايتى) (KHYH, 12/42, 23/15) ve Lehistan için *vilāyet-i İleḫ* (ولايت ايلاخ) (KHYH, 4/14) tabir olunmuştur. Belgelerde *vilāyet* teriminin aynı zamanda "bölge, idare edilen toprak" manasında kullanıldığı görülür (KHYH, 2/18).

3.1.4.2. Taşra İdaresinde Kullanılan Terimler

ḳalʿa [قلعه] "kale, şehir" (KHYH, 8/46)

< Ar. ḳalʿa (KT, s. 577a < *Ar. ḳalʿa* "içinde asker kapanıp mukavemet etmek üzere kalın ve muhkem duvarlardan yapılmış geniş ve her tarafından silâh atmaya müsait burçları ve tabyaları olan binâ-yı metîn, hısn, hisar").

Ḳalʿa terimi, etrafı surlarla çevrili büyük yerleşim yerlerini ifade etmektedir. *Ḳalʿa* (قلعه) (KHYH, 8/46, 48; 377/50) veya *ḳala* (قلا) (KHYH, 13/87, 310/11, 16),

belgelerde *ḥişār*[86] (حصار) sözcüğü ile aynı anlamda kullanılmıştır (KHYH, 2/22, 11/16, 21/110, 156/38, 372/38).

Kırım resmî yazışmalarındaki barış şartnamelerinde devletler, birbirlerinin kalelerine saldırıp zarar ve ziyan getirmeyecekleri hususunda güvence vermişlerdir (KHYH, 8/46, 48; 105/76-79). Sınır bölgelerinde güvenlik amaçlı inşa edilmiş ve bir nevi sınır karakolu vazifesi gören kaleler stratejik bir konuma sahiptir. Belgelerde bu yerler, *ser-ḥadd ḳalʿaları* (سرحد قلعه لری) (KHYH, 105/78), *ser-ḥadd ḥisārı* (سرحد حصاری) (KHYH, 17/223), veya *çit*[87] *ḳalʿaları*[88] (چت قلعه لاری) (KHYH, 274/65, 324/20, 336/60) olarak geçmektedir. Kırım Yarımadası'nın giriş bölgesini tutan ve yarımadanın savunmasında büyük bir rol üstlenmiş *Or Ḳalʿas(ı)* (اور قلعه سی) (KHYH, 9/5) veya *Or Ḥişār(ı)* (اور حصاری) (KHYH, 17/223) bunlara örnektir.

kermen [كرمان, كرمن, كيرمن, كِيرمَن] "kale, hisar, kirman" (KHYH, 1/39)

< T. kermen?. (TMEN IV, 2096 *kermān* "kale" <*Moğ. kerem* "kale" <*T. kermän? < karim (kerim)* "örtme, kaplama" < *ker-* "ger-, çekip uzat-" -im).

Sözcüğün kökeni hakkında birkaç görüş mevcuttur. Doerfer, Farsçada *kermān*[89] biçiminde bulunan sözcüğün Türkçeden geçmiş olabileceğini bildirir. Sözcüğün kökenini ise Türkçe ker- "ger-" (T. < ker-im) fiiline dayandırır (TMEN IV, 2096). Jankowski, *kerim* sözcüğünün "kale" ve buna benzer anlamının görülmediğini öne sürerek bu izahın zayıflığını bildirir (Jankowski, 2006, s. 160). Räsänen, sözcüğün kökenini Moğolcanın Kalmuk ağzında "kale, duvar" anlamıyla kullanılan *kerem* ("kale, duvar") biçimine dayandırır (Räsänen, 1969, s. 256 *Kum. kärmän* "kale, şehir" < *Moğ. kerem* "kale, duvar").

Sözcüğün Orta Doğu ve Doğu Avrupa coğrafyasında çeşitli yerleşim birimlerine ad olduğu görülmektedir (Jankowski, 2006, s. 159). Ayrıca Fars coğrafyasında başkenti *Kerman* olan *Kermanya* adında antik bir bölgenin varlığı bilinmektedir (Steingass, 1998, s. 1024b).

Orta Türkçede sözcük, tarihî Kıpçakçada *kermen* "şehir, kale" olarak görülür (CC II, s. 71a/6 *kermen*; TA, s. 7a/3 كرمان *kermen* "şehir").

---

[86] < Ar. ḥisār "kale, hisar" (KT, s. 467a <*Ar. ḥisār* "etrafı istihkâmlı mahal, müstahkem kale").
[87] < çit "sınır, uç bölgesi" < ET. çıt "çit" (ED401b; DTS, s. 151b).
[88] Yazışmalarda *çit ḳalaları* (چیت قالالاری) biçiminde de yazılmıştır (KHYH, 30/98-99).
[89] < Far. kermān, kirmān (Steingass, 1998, s. 1024b كرمان *kermān, kirmān* "kale; çarşı").

Kırım resmî yazışmalarında sözcük genel olarak *kermen* (كرمن) (KHYH, 377/36) ve *kerman* (كرمان) (KHYH, 5/25) yazımlarıyla mevcuttur. Belgelerde iki yerde ise harekeli "كِيرمَن" (KHYH, 24/62) ve harekesiz "كيرمن" (KHYH, 24/65) biçiminde yazılmıştır[90].

Kırım resmî yazışmalarında *kermen/kerman*[91] sözcüğü, surlarla çevrilmiş müstahkem yerleşim birimlerini ifade eder. Devlette sınır kale ve karakolları ise *çit kermen(i)* (چيت كرمانى) (KHYH, 325/20) veya *ḳırġav kermenleri* (قيرغاو كرمانلارى) (KHYH, 5/25) olarak adlandırılmıştır.

palanḳa [پالنقه ,پلنقه] "küçük hisar; karakol" (KHYH, 252/21)

< Mac. palanḳa (KT, s. 965a *palanka [Macarcadan]* "ağaç ve toprakla yapılmış ve hendek çevrilmiş hisarcık; böyle bir hisarla muhat varoş").

Palanḳa terimi, Osmanlı idarî terminolojisi aracılığıyla Kırım sahasına girmiştir. Osmanlı sahasına ise Macarcadan geçtiği görüşü mevcuttur (KT, s. 965a). Kırım Hanlığı'nda *palanḳa*[92], özellikle sınır bölgelerini korumak için inşa edilmiş küçük karakolları ifade eder.

Kırım resmî yazışmalarında *palanḳa* ilk olarak 1681 yılında Osmanlı-Kırım tarafı ile Rusya arasında imzalanan Bahçesaray Antlaşması maddelerini içeren şartnamede geçmektedir. İlgili şartnamede Kiyev civarında harap hâlde bulunan *palanḳalar* Osmanlı-Rus sınırı kabul edilmiştir (KHYH, 252/21, 23). Devletler arası barış antlaşmalarına göre, sınır bölgelerinin silahsızlandırılması ve güvenlik açısından tampon bir bölge oluşturulması görüşülmüştür (KHYH, 252/23, 255/78). Buna göre 1681 yılında Osmanlı-Rus sınırını oluşturan bölgede, Kiyev şehrinden Potkalı'ya kadar olan kısımda Özü (Dinyeper) Nehri'nin her iki yakasına *ḳalʿa* ve *palanḳa* inşa edilmemesi hususunda karar alınmıştır (KHYH, 261/15).

Palankaların, müstahkem ve mamur hâle getirilerek bir yerleşim birimine dönüştürüldüğü de görülür (KHYH, 279/23). Kırım sahasında *palanḳa* terimi, genel

[90] Codex Cumanicus'taki latin harfli biçimden hareketle, sözcüğün 13.-14. yüzyıllardaki Kıpçakça şeklinin *kermen* olduğu söylenebilir (CC II, s. 71a/6 *kermen*). Çağdaş Kırım Tatarcasında ise sözcük *kermen* ve *kerman* biçimleriyle mevcuttur (Asanov vd., 1988, s. 67 *кермен (kermen)* "hisar"; Useinov, 2005, s. 97 *кермен, керман* (kermen, kerman) "hisar, kale, şehir").

[91] Kırım coğrafyasında Rus idaresi öncesinde *kermen* adıyla geçen diğer yerleşim birimleri için bk. Jankowski, 2006, s. 1141 *Alma Kermen, Çerkez Kermen, İn Kermen, Man Kermen, Kermençik*).

[92] Sözcük, Kırım resmî yazışmalarında *palanġa* (پالنغه) olarak da yazılmıştır (KHYH, 267/69, 72).

manada Lehistan ve Ukrayna bölgesinde kurulan küçük kale ve karakollar için kullanılmıştır (Smirnov, 2016, s. 345, 337).

varoş [واروش] "kale dışındaki taşra yerleşimi" (KHYH, 24/63)

< Mac. város "şehir" (TDES, s. 433b *varoş* "şehirde sur dışında kalan mahalle" < *Slav. varoş* < *Mac. város* "şehir" (<vár "kale").

Varoş sözcüğü, aslen Macarca olup Balkan coğrafyasındaki Slav dillerinden[93] Osmanlı sahasına[94] geçmiştir (TDES, s. 433b). Bu sözcüğün Osmanlıdan Kırım idari teşkilatına geçtiği anlaşılmaktadır. Kırım resmî yazışmalarında, merkezî yerleşim birimlerini oluşturan şehir kalelerinin dışında kalan kırsal bölgeleri ifade etmektedir (KHYH, 24/63).

zamök [(? زاموك) زامكو] "kale" (KHYH, 279/23)

< Rus. zamok (замок) "kale, hisar" (Gültek, 2004, s. 419b *zamok (замок)*).

Kırım resmî yazışmalarında I. Selim Gerey Han'ın veziri Bahadır Ağa'nın, dönemin Rus çarları V. İvan ile I. Petro'ya yazdığı tarihsiz (1684?) mektupta zikredilmiştir. Rusça "kale" anlamında *zamok* (замок) sözcüğünden Kırım askerî terminolojisine giren terim, yazışmalarda yalnızca bir yerde geçmektedir. Orijinal metinde, baskı hatası olarak düşündüğümüz *zamkö*[95] (زامكو) şeklinde yazılmıştır (KHYH, 279/23).

3.1.5. Saray Teşkilatı

3.1.5.1. Saray ve Bölümleri

ḥarem [حرم] "sarayda han ve ailesine ait bölüm" (KHYH, 18/6)

< Ar. ḥarem (Steingass, 1884, s. 274a *ḥaram* "yasak ya da kutsal olan şey"; KT, s. 434a < *Ar. ḥarem* "duhulü herkese müsâğ olmayan muazzez ve muhterem yer").

[93] < Slav. varoş "şehir" (Mel'nyçuk vd., 1982, s. 333b (вáрош) varoş "şehir" < Mac. város < EFar. vāra "tahkimat, koruma").
[94] Bk. (KT, s. 1299b varoş < Mac. "bir şehir ve kasabanın kale haricinde bulunan kısmı ki ekseriya Hristiyan mahallelerini havidir").
[95] Krş. (Zernov, 2017b, s. 653 *zamok*).

Kırım Hanlığı saray teşkilatında han ve sultanların ailesine ait olan bölümdür. Yazışmalarda *iç ḥarem* (ایچ حرم) (KHYH, 29/58), *ḥarem-i ḫāṣ* (حرم خاص) (KHYH, 16/17) ve *ḥarem-i ḫāṣṣa* (حرم خاصه) (KHYH, 87/35, 126/26, 253/25, 308/15) olarak da ifade edilen bu bölüm, Türk-İslam devletlerindeki[96] genel harem sisteminin bir tezahürüdür. Kırım sarayındaki *ḥarem* bölümünün, Osmanlı saray teşkilatından büyük miktarda etkilendiği görülür.

Kırım resmî yazışmaları, haremde iskân eden hanedan mensupları ile görev yapan hizmetliler hakkında önemli bilgiler vermektedir. *Tiyiş* defterlerinde, *ḥaremde* ikamet eden hanedan mensupları protokole göre *ḥān,* hanın annesi *ana biyim,* hanın eşleri *ulu biyim, ikinci biyim, üçünci biyim, dördünci biyim*, han oğulları *sulṭānlar,* hanın kızları ve kız kardeşleri *hānımlerdir.* Bunun dışında haremin güvenliği ve çeşitli ihtiyaçlarından sorumlu erkek çalışanlar *dört ḫādım aġası* ve hanım odalıklar *baş bikeç, ikinci bikeç, üçünci bikeç, dördünci bikeç* olarak adlandırılmışlardır. Belgelerde ayrıca hanın ikamet ettiği has odada görev alan *dört iç oġlandan* bahsedilmiştir (KHYH, 31/2-84; 40/6-87).

Ḥaremde ikâmet eden *bikeçlerin,* hanedan mensuplarının eşyalarını korumak gibi çeşitli görevler aldıkları anlaşılıyor. Bu kişiler yazışmalarda *dört ḫazīne-dār bikeç* olarak da zikredilmişlerdir (KHYH, 29/59).

Eski devlet yasaları gereğince *ḥarem* halkı, yabancı devletlerden alınan haraç ve hediyelerden pay sahibi olurlardı. *Tiyiş* defterlerinde bu kişilerin hediyeleri, protokol sırasına göre değişiklik göstermiştir (KHYH, 31/2-84; 35/1-82; 40/6-87).

ḳonaḳ [قوناق] "elçilerin ikamet ettiği yer, elçi konağı" (KHYH, 305/8)

< ET. ḳonaḳ < ḳo- "koy-"-n-"dönüşlülük çatısı" -aḳ "fiilden isim yapım eki" (ED637b *konak* "misafir, kalmaya gelen kişi; genellikle kısa süreli kalınacak yer").

Eski Türkçede "kalınacak yer" manasındaki *ḳonaḳ* biçimi ilk defa Eski Uygurca Maniheist metinlerde (8. yüzyıl) görülmektedir (ED637b). Sözcük Orta Türkçede, tarihî Kıpçak Türkçesinde (KTS, s. 153 *ḳonaḳ* "konulacak yer") ve Harezm Türkçesinde (KE, s. 88r6) aynı anlamda mevcuttur.

[96] Bk. (Baburname, s. 296b *ḥarem sarāyı*).

Türk dilinden Orta Moğolcaya geçen *ḳonaḳ* sözcüğü, Moğolcada *ḥonoḥu, ḫonoḫ* ve *ḫonoġ* biçimleriyle görülmektedir (TMEN III, 1539). Orta Türkçe[97] döneminden kalma Kıpçakça eser Codex Cumanicus'ta (13.-14. yüzyıl) "misafir olarak kalma yeri" anlamında *ḳonaḳlıḳ* (<ḳonaḳ "misafir, konuk" + lıḳ) sözcüğü geçmektedir (CC I, s. 39b/29).

Altın Orda döneminden kalma yarlık ve bitiklerde *ḳonaḳ*, "misafir, konuk" anlamındadır. Temür Kutluğ Han dönemine ait 1398 tarihli tarhanlık yarlığında, adı geçen kişilere verilen tımar topraklarının tamamıyla tarhanın mülkiyetinde olduğu, bu nedenle devlet görevlilerinin bu bölgeye zorla misafir getirip konaklatmaması (*ḳonaḳ tüşül tüşürmesünler*) buyurulmuştır (Özyetgin & Kemaloğlu, 2017, s. 51). Aynı usul ve devlet kaideleri çerçevesinde Kırım Hanlığı'nın ilk dönemine ait 1453 tarihli Hacı Gerey Han yarlığında da tarhanlık verilen kişinin topraklarında devlet adamları tarafından izinsiz kişi getirip misafir edilmemesi (*küç birle ḳonaḳ tüşürüp ḳondurmasunlar*) salık verilmiştir (Özyetgin, 1996, s. 113).

Zernov neşriyatındaki resmî yazışmalarda ise *ḳonaḳ* terimi, elçi heyetinde ileri gelen kişilerin yabancı devlette iskân ettiği süre zarfında kaldığı evler için kullanılmıştır. Canıbek Gerey Han'ın kalgayı Devlet Gerey Sultan tarafından Çar I. Mihail'e yazılmış tarihsiz mektupta, Moskova'ya gönderilen *ḳalġay* büyükelçisinin *(uluġ ėlçi)* yolda olduğunu bildirmek üzere önden bir Tatar atlısı *(çapḳun)* yollandığı belirtilmiş ve buna göre büyükelçinin en iyi şekilde ağırlanıp konağının hazırlanması (*…uluġ ėlçimizniŋ muḳaddem ḫidmetin körüp ḳonaġın ḫāżırlayasız*) (اولوغ الچمزنك مقدم خدمتن كوروب قوناغين حاضرليه سز) istenmiştir (KHYH, 305/8).

Adil Gerey Han'ın elçileri Sefer Ağa ile Şah Temür Atalık tarafından yazdırılan (1670?) mektuba göre, bu dönemde Kırım Hanlığı ile Rusya arasında Moskova'da bir barış antlaşması imzalanmıştır. Antlaşmanın bir maddesi, Rus elçilerin Kırım'da sorunsuzca ağırlanması üzerinedir. Buna göre antlaşma şartında elçibaşılar, *baş tılmaç* (باش تيلماچ) "baş tercüman", *baş yazıçı* (باش يازيچى) "başkâtip" ve diğer *iki tılmaç* (*iki tılmaç*) (ايكى تلماچ) "iki tercüman" başta olmak üzere *ėlçi* heyetindeki kişilerin Kırım'da günlük ʿ*ulūfelerinin* eksiksiz olarak verilmesi ve

[97] Sözcüğün Orta Türkçedeki diğer biçimleri için ayrıca bk. (KTS, s. 153; KE, s. 88r6; Berta, 1996, s. 259).

ikametleri için *ėlçilik ėwler*[98] (ايلچى ليك ايڤلار) hazırlanması garanti altına alınmıştır (KHYH, 219/86-89).

Yazışmalarda "elçi konağı" için kullanılan terimlerden bir diğeri ise Rusça kökenli *varaṭa*[99] sözcüğüdür. 1657 tarihli IV. Mehmed Gerey Han yarlığında, Moskova'da bulunan Tatar elçi heyetine Ruslar tarafından yapılan saldırı ve yağmanın yeri, elçilere tahsis edilen *varaṭa* (ورە طه) olarak geçer (KHYH, 181/33, 34). Aynı hadise 1661 tarihli Sefer Gazi Ağa hattında da zikredilmiş ve Tatar elçilerin Moskova'da kaldığı bina *varaṭa* (وارە طه, ورطه) terimiyle ifade edilmiştir (KHYH, 362/33, 36).

ḳorı [قورى] "hanın iskân ettiği korunaklı bölge" (KHYH, 317/24)

< ET. ḳorıġ "etrafı çevrili kapalı bölge, özellikle bir idareci tarafından çevrilen yer" < ḳorī- "koru-" (ED645b *ḳorı:*) - ġ "fiilden isim yapım eki". (ED652b *ḳorıġ*; MK, s. 13/7, 189/161 *ḳorıġ, ḳorīġ*).

Eski Türkçede *ḳorıġ*, genel anlamda korunaklı bir bölge anlamında olup daha çok idarecilerin iskân ettiği kapalı yer olarak kullanılmıştır. Eski Türk devlet teşkilatında hükümdar ya da beylerin idari makamlarını ifade eden bir terim anlamı kazandığı görülmektedir. Türkçeden Moğolcaya geçen sözcük, Orta Moğolcada *ɧoriya'an* biçimiyle görülmektedir (TMEN III, 1462).

11.-13. yüzyıllardaki erken dönem Moğol devlet teşkilatında *ɧorigˇ*, göçebe beyler olan noyanların, han sülalesine mensup kişilerin mezarlığı veya avlak yerleri için özel olarak tahsis ettikleri, yabancılara yasak olan gizli bölgeleri ifade eder (Vladimirtsov, 1995, s. 169). 14. yüzyıl sonrasında Çin'deki Yuan hâkimiyetinin son bulmasıyla Moğolların Çin'den kuzeye, anavatanlarına doğru geri çekilmeleri ile birlikte yeniden teşkilatlanmaya başladıkları görülür. Bu teşkilatlanma sürecinde (14.-17. yüzyıllar), noyanların kendi idare ettiği arazinin belli kısımlarını tarım ve av gibi hususi işler için kapatarak özel karargâhı hâline getirmek suretiyle "menedilmiş yer" anlamına gelen *ɧorigˇul* ya da *ɧorig* adı verilen bölgeler oluşturdukları bilinmektedir (Vladimirtsov, 1995, s. 231).

---

[98] < ėlçi+lik ėw+ler < *Ėlçi* < OT. ėlçi (CC I, s. 17a/10) < ET. ėlçi (ED129a *ė:l + çi*; TMEN I, 656 *ėlçi*) + *lik* "isimden isim yapım eki" + *ėw* < OT. ėv (CC II, s. 62a/8-9 *ėv*) / öv (CC II, s. 62a/4 *öv* "ev") < ET. ēv (ED3b *e:v (ēv)* "mesken") + ler "çokluk eki".

[99] < Rus. vorota (ворота) "kapı, avlu kapısı; kale" (Gültek, 2004, s. 158b).

Moğol sosyal yapısındaki bu gelenek Kırım sahasında devam etmiştir. Kırım Hanlığı'nda han ve diğer sultanların mülkü sayılan ve bu kişilerin av, ok talimi gibi işler için kullandıkları etrafı çevrili korunaklı alanlara *uluġ ḳoru* (اولوغ قورو) (KHYH, 256/22, 262/30), *ḳoru* (قورو) (KHYH, 191/9, 257/21) ya da *ḳorı* (قورى) (KHYH, 317/24) denmiştir. Doğu Türkçesi etkisiyle terimin belgelerde *ḳorıġ* (قورغ) (KHYH, 172/18) olarak yazıldığı da görülmektedir.

Kırım resmî yazışmalarında bu bölgeler, çoğunlukla belgelerin yazıldığı yerin ifade edildiği *locus* kısmında belirtilmiştir. IV. Mehmed Gerey Han'ın 1656 tarihli yarlığında belgenin yazıldığı yer, "*Baġça sarāyında, pād-şāhāne ḳorıġımızda*" (باغچه سرايىده پادشاهانه قورغمزده) olarak belirtilmiştir (KHYH, 172/18). I. Bahadır Gerey Han dönemine (1637-1641) ait olan ve Rus çarı I. Mihail imzası taşıyan 317 numaralı tarihsiz mektupta *ḫānnıŋ ḳorınıŋ aldı* (خان نينك قورينينك الدى) "han korusunun önü" ifadesi geçmektedir (KHYH, 317/24).

Ḫān ḳorıları aynı zamanda protokol işleri için de kullanılmıştır. Kalgay Tohtamış Gerey Sultan'a ait 1682 tarihli mektupta, Rusya'dan yıllık haraç ve hediyelerle gelen Rus elçi heyetinin *uluġ ḳoruda* huzura alınıp ağırlandığı belirtilmiştir (KHYH, 262/28-32). Aynı sultanın mührünü taşıyan bir başka belgede ise kalgay sultanın hattı yazdığı yer *uluġ ḳorumuz Kaŋılçak Yalısında* (اولوغ قورومز قاقلچاق يالى سنده) diye zikredilmiştir (KHYH, 256/22).

Kırım resmî yazışmalarında han ve sultanların sefer zamanında *ḳarār-gāh* (قراركاه) adı verilen yerlerde devlet işlerini yürüttüğü bilinmektedir (KHYH, 150/18, 293/35). 1653 tarihli Kalgay Gazi Gerey Sultan hattında, kalgay karargâhının sultan sarayının bulunduğu *Aḳmescid* (اق مسجد) kazasında olduğu belirtilmiştir (KHYH, 150/18). 1691 tarihli III. Saadet Gerey Han yarlığında ise han karargâhı *Aḳkermen* (اقكرمان) (KHYH, 293/35) olarak geçmektedir.

Ḫān ve *sulṭānların* sefer öncesi, özellikle şehir ya da kale dışına kurduğu otağlar ise *bār-gāh* (باركاه) (KHYH, 256/22, 257/21, 258/26) terimiyle adlandırılmıştır. Belgelerin yazıldığı bu yerler *Or Ṭışḳarıs(ı)* "Orkapı mevkii dışı" (اور طيشقارسى) (KHYH, 256/22, 257/21) ve *Feraḥkermen Ṭışḳarus(ı)* "Ferahkermen dışarısı" (فرحكرمان طشقاروسى) (KHYH, 258/26) olarak adlandırılmıştır.

sarāy [سرای] “saray” (KHYH, 11/22)

< Far. serāy (Steingass, 1998, s. 489a *sarāy* “ev, saray, büyük yapı, hükümdarın ikamet yeri”).

Sarāy[100] terimi, Türk-İslam devlet teşkilatında idarecinin yönetim ve ikamet binasını ifade eder. Osmanlıda Topkapı Sarayı, teşkilat bakımından Birun, Dîvân-ı Hümayûn, Enderun ve Harem olmak üzere dört bölüme ayrılırdı. Birun bölümü, en dış kısım olup sarayın koruma ve hizmet alanını teşkil ederdi. Dîvân-ı Hümayûn, devletin idari merkeziydi. Enderun bölümü saraydaki eğitim alanı, Harem ise özel yaşam alanıydı (Tarım Ertuğ, 2012, s. 256). Sarayın bu dört ana bölümünde, kendi aralarında belirli bir hiyerarşinin bulunduğu saray personeli görev alırdı. Kırım Hanlığı’ndaki Osmanlı etkisinin Kırım’ın saray teşkilatında da görüldüğü, buna göre Sahib Gerey Han döneminde Bahçesaray’da Osmanlı temelli yeni bir sarayın inşa edildiği bilinmektedir (Fisher, 2009, s. 50).

Kırım Hanlığı’nda, *ḫānların* ve diğer idari vazifelerde yer alan *sulṭānların (ḳalġay* ve *nūre’d-dīn)* kaldığı yerlerin tamamı *sarāy* olarak zikredilmiştir.

Kırım saray teşkilatı, temelini Cengiz yasalarından almakla birlikte özellikle 16. yüzyıl itibarıyla Osmanlı tesirinin de görüldüğü özel bir konumdadır. Bu nedenle bu teşkilatın, devletin yıkıldığı döneme kadar karma bir yapı arz ettiğini söylemek mümkündür. Kırım Hanlığı’nda han ve sultanların oturduğu idari bölgeler için genel olarak *maḳar-ı ḥükūmet* (مقر حکومت) (KHYH, 175/21, 186/17) terimi kullanılmıştır. Bunların arasında *maḳar-ı salṭanat* (مقر سلطنت) “saltanat yeri” (KHYH, 345/22) olan yer ise *Bāġça sarāy* (باغچه سرای) (KHYH, 11/21)/ *Baḳça sarāy* (باقچه سرای) şehridir (KHYH, 12/127, 24/176).

Kırım resmî yazışmalarında Hanlık payitahtı için, *devlet ėşig(i)* (دولت ایشکی) (KHYH, 10/61-62, 24/9), *devlet ḳapu(sı)* (دولت قپوسی) (KHYH, 25/13) terimlerine rastlanır. Belgelerde Osmanlı devlet teşkilatı ve diplomatikası etkisiyle *dāru’l-ḫāḳānī* (دار الخاقانی) (KHYH, 4/70) tabiri de görülür. Yabancı *ėlçilerin* ağırlanıp huzura alındığı yer ise Hansaray’ın bir bölümünü teşkil eden ve *körüniş sarāy* (کورنیش سرای) (KHYH, 36/29) olarak anılan, sarayın arz odası bölümüdür.

[100] Türk dilinde *sarāy* ilk olarak Karahanlı döneminde “hükümdarın ikamet yeri” olarak geçer (KB, 1418).

Ḳalġay sulṭānın ikamet ettiği yer ise Akmescid'dedir. *Ḳalġay sarāyı* yazışmalarda *Aḳ mescid sarāy* (آق مسجد سرای) (KHYH, 16/46-47) ya da *Ḳaġalġay sarāy* (قغلغای سرای) (KHYH, 11/60) olarak geçmektedir. IV. Mehmed Gerey Han dönemi kalgayı Fetih Gerey Sultan mührü taşıyan 1643 tarihli belgede, Akmescid'deki kalgay sarayı *Devlet sarāy* (دولت سرای) (KHYH, 81/37) olarak zikredilmiştir.

Nureddin sultanın sarayı ise Bahçesaray yakınlarındaki Nehr-i Kaçı kazasında bulunan, *Ḳaçı Sarāy* (قاچی سرای) (KHYH, 47/22, 24; 186/21) denen yerdir. Bununla birlikte Kırım'da han ve sultanların zaman zaman ikamet ettikleri *Alma sarāy* (المه سرای) (KHYH, 2/45, 4/70), *Ordu sarāy* (اوردو سرای) (KHYH, 19/31) gibi idari kısımların da olduğu bilinmektedir.

3.1.5.2. Sarayın Enderun Görevlileri

ḫazīne-dār [خزینه دار] "hazinedar" (KHYH, 2/3)

< Ar. ḫazīne (Steingass, 1884, s. 323b *ḫazīne*) + Far. +dār "tutan, koruyan" (Steingass, 1998, s. 495b *dār*).

Kırım Hanlığı'nda *ḫazīne-dārlar*, mali işlerden sorumlu memurlardır. Bu makam, Türk devlet teşkilatında ilk olarak Eski Uygurcada görülmektedir. Eski Uygurlarda hazinedarlara *ağıçı*; bunların amiri olan baş hazinedara ise *ağıçı başçısı* denmiştir (Wilkens, 2021, s. 17a-17b). Karahanlı devlet teşkilatında (11. yüzyıl) *ağıçı* terimi kullanılmaya devam etmiştir (Arsal, 1947, s. 108; KB, 2494).

Hazinedarlık makamının Altın Orda devlet teşkilatındaki karşılığı, Altın Orda Hanlığı'nın Kırım'a hâkim olduğu dönemde derlenen Codex Cumanicus'ta mevcuttur. Sözlükte hazinedar için *ḳaznaçı* kaydı bulunmaktadır (CC II, s. 82a/8b). Kırım Hanlığı'nda ise, bu terim *ḫaznaçı* (خزناچی) olarak görülmektedir (KHYH, 269/23). Buna göre Kırım devlet teşkilatında bu makam için, Altın Orda ve Osmanlı olmak üzere her iki devlet terminolojisinden de yararlanılmıştır.

Kırım Hanlığı'nda, özellikle 16. yüzyıl itibarıyla mali işlerin Osmanlı devlet teşkilatı düzenine göre şekillendiği söylenebilir. Genellikle savaştan temin edilen esir çocuklarından seçilen hazinedarların temel görevi, divanda görüşülen mali işleri yürütme ve han hazinesini korumaktır (Ürekli, 1989, s. 84). Yabancı devletlerden gelen vergi ve haraçların incelenmesi, varsa eksiğinin tespit edilmesi de yine

hazinedarlar tarafından yapılmıştır. Hazinedarlar para dışında haraç ve hediye olarak gelen kürk gibi eşyaların incelenmesinden de sorumlu olmuşlardır (KHYH, 139/43).

Hazinedarlık, Kırım Hanlığı'nda Enderun mansıpta bulunmaktadır. Buna göre *ḫazīne-dār başı*, devlette iç hazinenin baş sorumlusu olarak görülür. Protokolde hazinedarlar *ḫādım ağası* ve *atalıḳtan* sonra gelmektedir (İnalcık, 2017, s. 39).

Tiyiş defterlerinde *ḫazīne-dārlar*, *zerdeva tiyiş* alan üst düzey memurlar arasında yer alırlar (KHYH, 35/97). Kırım sarayında bu görevi icra eden birden fazla kişinin olduğu görülür. *Ḫazīnedarlar, ḥaremde* iskân eden hanedan mensuplarının hususi hizmetinde bulunarak onların para ve eşyalarını korumakla da görevlidirler (KHYH, 29/71). Hansaray'da harem mensuplarının eşyalarını korumakla mükellef odalığa *ḫazīne-dār bikeç* (خزينه دار بيكج) denmiştir (KHYH, 29/59, 31/212).

Kırım Hanlığı'nda mali işlerin başındaki vezir ise *ḫazīne-dār başı* (خزينه دار باشى) (KHYH, 15/29, 20/58-59, 29/55, 31/102, 253/48, 329/4-5, 15), *baş ḫazīne-dār* (باش خزينه دار) (KHYH, 58/5), *ser-ḫazīne* (سر خزينه) (KHYH, 321/12) ve *ḫazīne-dār ağa* (خزينه دار اغا) (KHYH, 320/10) olarak zikredilmiştir. Hazinedar ağalığı, devlette üst rütbeli devlet adamları içindedir. Bu nedenle sarayda büyük nüfuz sahibidir. *Ḫazīne-dār ağanın*, savaş ganimetlerini paylaştırmak ve gelen esirlerden hana pay ayırmak gibi vazifeleri de bulunurdu (Nolovoselskiy, 2011, s. 403). Bu kişilerin doğrudan Rus çarlarına mektup yazıp gönderme yetkileri dahi mevcuttu (KHYH, 58, 321). Bunun dışında Kırım Hanlığı'nda, protokolde *dīvān kātibi*, *defter-dār efendi*, *balcı başı* ve *kilerci başı* ile aynı sınıfta bulunan bir *küçük ḫazīne-dār* (كوچك خزينه دار) bulunurdu (KHYH, 31/230, 35/605).

iç oğlanlar [ايچ اوغلنلار] "iç oğlanlar" (KHYH, 12/80)

< ET. iç oġ(u)l + (a)n "çokluk eki"; (ED17a *iç* "iç, içeri") + (ED83b *oğul* "yavru, çocuk") + (OTWF, s. 91, +(A)n "birliktelik ve çokluk eki") +lar.

Kırım Hanlığı'nda *iç oğlanlar*, sarayın Enderun bölümünde görev yapan hizmetlileri ifade eder. Bu yapının Osmanlı saray teşkilatı tesiri ile Kırım Hanlığı'na geçtiği görülmektedir. *İç oğlanların* Osmanlı Devleti'nde Topkapı Sarayı'nda, derece ve hizmet itibarlarına göre altı odaya *(büyük ve küçük odalar, doğancı koğuşu, seferli odası, kiler odası, hazine odası ve has oda)* ayrıldığı ve bunların her

birinin Babüssaâde'den içeride bulunan Enderûn-ı Hümayûn'da görev aldığı malumdur (Uzunçarşılı, 2014a, s. 297).

Kırım sarayındaki *iç oğlanlar* sisteminin işleyişi hakkında yeterli bilgi mevcut değildir. Ancak, 16. yüzyılın ortalarından itibaren Kırım saray teşkilatında, Osmanlı teşkilatını tatbik etmek suretiyle bir dönüşümün başladığını söylemek mümkündür.

Kırım resmî yazışmalarına göre bu kişilerin *ḫān, ḳalġay* ve *nūre'd-dīn sulṭānların* has odasında görev alan hizmetliler olduğu anlaşılır. Belgelerde has odadada görev alan *iç oğlanların* sayısı çoğu zaman dört olarak verilmiştir (KHYH, 30/49, 308/10-11). 1628 tarihli Canıbek Gerey Han yarlığında ise bu kişilerin sayısı altıdır (KHYH, 12/80). Belgeler, *ḫān sarāyının* yanında *ḳalġay* (Akmescit) ve *nūre'd-dīn sarāylarında* (Kaçısaray) da *iç oğlan* teşkilatının mevcut olduğunu göstermektedir. Kırım'da *iç oğlanlar*, Rusya'dan gelen yıllık haraç ve hediyeleri teşkil eden *tiyişlerden* pay sahibi olmuşlardır (KHYH, 12/80, 35/79).

1635 tarihli I. Bahadır Gerey Han dönemi *tiyiş* defterinde, Birun mansıptan olan dört kişi ise *ġulāmān-ı bīrūn* "dış kullar" (غلامان بيرون) olarak zikredilmiştir (KHYH, 31/81).

kilerci başı [كيلارجى باشى, كلرجى باشى] "kilerci başı" (KHYH, 20/59)

< Far. kilār + T. +ci baş+ı (KT, s. 659b *kilerci başı* "sarây-ı hümâyûnda kiler memurlarının başı, serkilârî").

Sarayda mutfak işlerinin yöneticisi olan *kilerci başı*[101], *ḫān* ve *sulṭānların* sofrasını düzenleyen kişidir. Osmanlı saray teşkilatından Kırım Hanlığı'na geçen makamlardandır. Osmanlı Devleti'nde Sultan II. Murad döneminde tesis edildiği düşünülmektedir. Osmanlı sarayının yiyecek ve içeceklerinin muhafaza edildiği *Kilâr-ı Âmire*'nin baş sorumlusu *kilercibaşıdır* (Pakalın II, s. 281).

Osmanlı Devleti'nde *kilercibaşılar*, aynı zamanda sarayın Enderun bölümünde bulunan ve hükümdar ile haremin yemek ihtiyacını karşılayan kilerci koğuşunun[102] amiridir. Bu kişiler, *iç oğlanlar* arasından seçilirlerdi. Hükümdar

[101] Yazışmalarda *kilerçi başı* (كيلارچى باشى) yazımı da mevcuttur (KHYH, 35/605-606, 703-704; 40/372-373, 429-431, 487; 253/49, 325/32).
[102] Osmanlıdaki *kilerci koğuşu* için bk. (Yılmaz, 2017, s. 350).

huzuruna çıkarılacak yemeğin hazırlanması kilercibaşıların gözetimindeydi. Sunuma hazır hâle gelen yemek, hükümdarın önüne kilercibaşı tarafından konurdu. Bu kişiler Osmanlı saray teşkilatında *serkilârî-i hassa* olarak da zikredilmişlerdir (Uzunçarşılı, 2014a, s. 301-302).

Kırım Hanlığı'nda bu makamın Osmanlı saray teşkilatına uygun olarak tesis edildiğini söylemek mümkündür. Resmî yazışmalarda, *kilerci başının* mutfak dışında protokol işleriyle de ilgilendiği görülür. Kırım'a yıllık hazine ile gelen Rus elçilerine saraya kadar rafakat eden Tatar heyeti içinde *kilerci başılar* da bulunurdu (KHYH, 84/31-32).

Kırım sarayında *kilerci başının, aġayān-ı manṣıb* (اغایان منصب) (KHYH, 31/126) olarak zikredilen baş ağalardan olduğu bilinmektedir. 1635 tarihli İnayet Gerey Han tiyiş defterinde *aḳtaçı beg, ḳapuçı başı, balcı başı* ile aynı mertebede zikredilmiştir (KHYH, 31/126-127). 1638 tarihli I. Bahadır Gerey Han defterinde ise *kilerci başılar, defter-dār efendi, aḳtaçı beg, tüfengci aġaları, ḳapuçı başı* ve *balcı başı* ile aynı konumdadır (KHYH, 35/166-167). Kendilerine ait teşkilatları bulunan *ḳalġay* ve *nūre'd-dīn* sultan saraylarında da *kilerci başılar* görev almışlardır (KHYH, 31/230, 35/499-500, 40/372-373).

ḳuşçı başı [قوشچی باشی] "kuşçubaşı, sarayda av kuşlarından sorumlu görevli" (KHYH, 261/88)

< ET. ḳuş+çı (ED671a *kuşçı* "avcı") + baş[103] (ED375a *baş* "bir şeyin başı, başkişisi") +ı.

Kırım Hanlığı'nda *ḳuşçı başı* terimi, sarayın av kuşlarının bakımından sorumlu kişiyi ifade eder. Altın Orda yarlık ve bitiklerinde ise bu kişiler *ḳuşçı* olarak geçerler (Özyetgin & Kemaloğlu, 2017, s. 50). Ancak Kırım resmî yazışmalarında *ḳuşçı* (KHYH, 34/56) terimi, Kırım'a hediye edilen av kuşlarının bakımından sorumlu Rus elçi heyetine mensup kişileri ifade etmiştir. Buna göre Altın Orda saray teşkilatındaki *ḳuşçı* terimi, Kırım sarayında *ḳuşçı başı* adını almıştır.

Hükümdarın sürek avına çıkma geleneği, Türk-Moğol devlet anlayışında çok eski dönemlere dayanmaktadır. Kırım'da hanın düzenlediği av partilerinde, özellikle

[103] Eski Türkçeden itibaren *baş* sözcüğünün organ manası dışında metaforik gelişime uğrayıp bir şeyin baş kişisi veya bir yerin başladığı kısım olarak kullanıldığı görülür (ED375a).

av kuşlarının hanlar tarafından yaygın olarak kullanıldığı bilinir (Tott, 2004, s. 123-124). *Ḫān, ḳalġay* ve *nūre'd-dın sulṭānların* sarayında, av esnasında kullanılan *şunḳar* (شونقار) "sungur kuşu", *ḳarçıġa* (قارچغه) "akdoğan" gibi kuşların temini ve bakımından sorumlu kişilerin bulunduğu anlaşılıyor. Bu kişiler Kırım Hanlığı'nda *ḳuşçı başı* (قوشچی باشی) makamını işgal etmekteydiler.

Osmanlı sahasında *doğancıbaşıya* karşılık gelen bu makam, Osmanlı saray teşkilatında Enderun bölümü memurlarına yani *iç oġlanlar* sınıfına mensuptu (Uzunçarşılı, 2014a, s. 299). Kırım Hanlığı'nda da *ḳuşçı başılık* vazifesi yapan kişilerin, Kırım saray teşkilatındaki Osmanlı tesirinin yoğun olarak görüldüğü 17. yüzyılda, Enderun'a bağlı oldukları söylenebilir. İnayet Gerey Han'ın 1635 tarihli *tiyiş* defterinde bu makam için *ṭoġancı başı* (طوغانجی باشی) terimi kullanılmıştır (KHYH, 31/181-182).

ḳumġançı [قومغانچی] "ibriktar, has oda çalışanı" (KHYH, 21/46)

< ET. ḳumġan < Ar. ḳumḳuma? "ibrik" (ED627b *kumgan* "testi, su şişesi, imbik" < *Ar. ḳumḳuma?*) +çı.

Ḳumġan sözcüğü ilk olarak Eski Türkçede Karahanlı döneminde tanıklanmaktadır (MK, s. 217/187). Clauson, sözcüğün etimolojisinin kesin olmadığını söylemekle birlikte Arapçadaki *ḳumḳuma* sözcüğünün bozulmuş hâli olabileceğini belirtir (ED627b). Neticede sözcük, İslami tesirde gelişen Eski Türkçe döneminden önce mevcut değildir. Orta Türkçede, Memlük Kıpçak sahasında (Boeschoten, 2023, s. 263b *qumġan/qumġa (ḳumġan/ḳumġa)*) "testi"; KTS, s. 162) ve Çağatayca döneminde (PdC., s. 437 قومغان *(ḳumġan)*) "metalden yapılmış büyük sürahi", ŞSül., s. 240 قومغان *(ḳumġan)* "ibrik") *ḳumġan/ḳumġa* şeklinde mevcuttur.

Kırım sarayında görev yapan *ḳumġançıların*, Osmanlı sarayında padişah haremindeki *ibriktarların* görevini tatbik ettikleri anlaşılmaktadır. Kırım sarayında *ḳumġançı*[104], Enderun'un bölümlerinden olan has odada hususi hizmet gören kişiler arasında yer almaktadır. Bu nedenle bu kişiler, yazışmalarda *iç ḳumġançılar* (ایچ قومغانچیلار) olarak da geçmektedir (KHYH, 21/132). Belgeler, bu kişilerin has odadadaki sayısını dört olarak göstermektedir (KHYH, 29/59).

[104] Sözcük, yazışmalarda bir yerde *ḳumġancı* (قومغانجی) (KHYH, 41/45) biçiminde yazılmıştır.

Kırım resmî yazışmaları, *ḳumġançıların* Enderun'daki konum ve görevleri hakkında bir bilgi vermemektedir. Ancak özellikle 16. yüzyıldan itibaren Kırım saray teşkilatına büyük tesir eden Osmanlı sarayındaki ibrikçilerin işlev ve görevleri, hanın has odasındaki *ḳumġançıların* konumunu belirlemede yararlı olacaktır.

Osmanlı sarayında *ibriktarlar*, has oda personelinden olup padişahın yemek esnasında su ihtiyacını karşılamak, eline su dökmek ve padişah bir yere gideceği zaman su kaplarını taşımakla görevliydiler (Uzunçarşılı, 2014a, s. 313). Kırım sarayındaki *ḳumġançıların* da bunun gibi vazifelerinin bulunduğu söylenebilir. Resmî yazışmalarda *ḳumġançıların, tiyiş* alan Enderun halkından olduğu anlaşılmaktadır (KHYH, 21/46, 30/40, 32/48, 308/10).

3.1.5.3. Sarayın Birun (Dış) Görevlileri

aḳtaçı [اقتاچی] "saray ahırlarından sorumlu amir" (KHYH, 17/116)

< Moğ. aḫta "iğdiş edilmiş at" (TMEN I, 8 *aḫta* "iğdiş edilmiş at") + T. çı.

Sözcük Orta Moğolcada *aḳta/aḫta* olarak mevcuttur. Doerfer, sözcüğün aslen Farsçada "kısırlaştırılmış" anlamındaki *aḫta* biçimine dayandığını ifade eder. Sözcüğün Eski Farçadan Moğol diline Ön Türkçe aracılığıyla girdiğini ve bu yapının Ön Türkçe sonrasında Türk dilinde *at* biçimini aldığını bildirir. Bununla birlikte Türkçedeki *aḳta*[105] biçiminin ise Moğolcadaki *aḳta/aḫta*[106] biçiminden gelen geç dönem alıntılardan olduğunu belirtmiştir (TMEN I, 8).

Aḳtacı, eski Moğol devlet teşkilatına ait terimlerden olup saray ahırlarının baş sorumlusu için kullanılmıştır. Moğollarda Cengiz Han dönemini anlatan kaynaklar, atları terbiye eden manasındaki *aḫtaci* sözcüğünün Moğolcada "iğdiş edilmiş at" olan *aḫta* sözcüğünden türediğini gösterir (Vladimirtsov, 1995, s. 63). Bu terim Moğol İmparatorluğu'nun batıdaki devamını teşkil eden Tatar devletlerinde devam etmiştir. 14. yüzyıldan itibaren doğudaki Moğollarda ise *aḫtaci* terimi yerini *köteci* terimine bırakmıştır (Vladimirtsov, 1995, s. 217).

---

[105] Sözcük Çağatay sahasında Ali Şir Nevâyî'nin eserlerinde *aḫtacı* biçimiyle "ahır kâhyası, ahırcı başı, atçı" anlamlarıyla tanıklanmaktadır (Ölmez, 2015, s. 184). Bk. (Räsänen, 1969, s. 9 *axta (aḫta)* "kısırlaştırılmış" < T. aḳta=Moğ. aġta < Far. aḫta).

[106] < OT. aḫta (Boeschoten, 2023, s. 23a *aḫta* "iğdiş edilmiş at"; *aḫtaçı/aqtaçı (aḳtaçı)* "baş seyis; hizmetkâr"). Sözcük Osmanlı sahasında ise *aḫta* biçiminde mevcuttur (bk. Schönig, 2000, s. 64 *aḫta* "iğdiş edilmiş at, binek atı").

Moğolların sosyal yaşamında at ve binicilik kültürüne büyük değer verilmesi, devlet teşkilatında saray atlarından sorumlu bu kişilerin önemini arttırmıştır. Kırım Hanlığı'na bu makamın Altın Orda devlet teşkilatından geçtiği anlaşılıyor. *Aḳtaçı*[107] (اقتاچی) (KHYH, 117/30), *aḳtacı* (اقتاجی) (KHYH, 31/127) veya *aḫtacı* (اختاجی) (KHYH, 91/21, 330/8) belgelerden anlaşıldığı üzere, sarayda üst derece memurlar arasında yer almıştır. Protokolde ise Kırım Hanlığı'nın en prestijli makamlarını oluşturan *ulu aġalık* ve *ḫazīne-dār başılık* makamından hemen sonra gelmiştir.

Novoselyskiy 17. yüzyılda *aḳtaçıların* devlette ikinci sınıf memurlar arasında yer aldıklarını bildirmiştir (Novoselyskiy, 2011, s. 20). *Aḳtaçıların* sarayda, *bey* (بی) (KHYH, 35/494, 330/8) ve bu sözcüğün farklı şekilleri olan *beg* (بك ,بک) (KHYH, 15/101, 63/54, 35/167)/*bėg* (بیک) (KHYH, 63/71) unvanı aldıkları görülmektedir. *Ḳalġay* ve *nūre'd-dīn sulṭānın aḳtaçıları*, Hansaray'daki kadar nüfuzlu olmasa da prokolde aynı sırayı takip etmişlerdir (KHYH, 35/478-519, 35/589-610).

Kırım Hanlığı'nda *aḳtaçıların* saray ahırlarının bakımı dışında çeşitli görevleri mevcuttu. Bu kişiler, hanın atla yaptıkları gezilerde onun yanında bulunurlardı (Tott, 2004, s. 123). Yeni atanan han, kalgay ve nureddinlerin yolda karşılanması ve Kırım sarayına götürülmesi işi de aktacılar tarafından yapılırdı (Smirnov, 2016, s. 423). Baron de Tott, savaş zamanında han maiyetindeki alayı tasvir ederken baş imrahorun *(aḳtaçı)*, hanın arkasından gelen atlıların hemen önünde ve 12 boş at ile kapalı bir kızak içinde yol aldığını belirtmiştir (Tott, 2004, s. 150).

Kırım resmî yazışmalarında *aḳtaçı, aḳtacı* veya *aḫtacı* yazımları dışında aynı makam için *mīr-āḫūr başı* (میراخور باشی) (KHYH, 31/226) ve *emīr-i ḫōr başı* (امیر خوار باشی) (KHYH, 20/59) terimleri de görülmektedir. *Mīr-āḫūr başı ve emīr-i ḫōr başı* sözcükleri Osmanlı sahasından Kırım'a geçen terimlerdir. 17. yüzyılda yazılan yarlıklar, hatlar ve tiyiş defterleri, aynı makam için eski geleneğe ait *aḳtaçı* terimi ile Osmanlı devlet teşkilatından geçen *mīr-āḫūr* ve *emīr-i ḫōr* terimlerinin birlikte kullanıldığını gösterir. Örneğin 1630 tarihli Canıbek Gerey Han yarlığında bu makam *aḳtacı* (اقتاجی) (KHYH, 17/116) olarak geçerken, 1632 tarihli yarlıkta *emīr-i ḫōr başı* (امیر خوار باشی) (KHYH, 20/59) olarak adlandırılmıştır.

Aḳtaçı terimi, 17. yüzyılın ortalarına kadar yazışmalarda görülmektedir. Bu dönemden sonra makamın adı, Osmanlı sahasından geçen *mīr-āḫūr başı* ve *emīr-i*

[107] Sözcük, Atasoy tarafından *iḳtācı* ve *iḳtāçı* biçimlerinde okunmuştur (Zernov, 2017b, s. 499-500 *iḳtācı* ve *iḳtāçı*).

ḫōr başı terimleri ile karşılanmıştır. *Aḳtaçı* terimi, Zernov neşriyatındaki belgelerde son olarak Rus çarı I. Aleksey imzası taşıyan tarihsiz (1648?) mektubun Tatarca tercümesinde görülür (KHYH, 117/30).

Osmanlıda mirahûrluk makamının ilk olarak hangi padişah zamanında tesis edildiği bilinmemekle birlikte 15. yüzyılda Sultan II. Mehmed döneminde revize edilerek devletteki son hâline kavuşturulduğu malumdur. Bu dönemden itibaren ikiye bölünen saray ahırlarından büyük ve küçük imrahor olmak üzere iki makam sorumlu olmuştur. Osmanlıda mirahurların, saray ahırı olan *ıstabl-ı âmirenin* bakımı dışında savaşta ikmalden sorumlu olmak, gerekli zamanlarda ahırdan hayvan tedarik etmek, yeni fethedilen yerlerin haberinde ulaklık yapmak, beylerbeylik ve veziriazamlık gibi makamların yeni tayinini bildirmek gibi görevlerinin olduğu bilinmektedir (Afyoncu, 2005, s. 141-142).

balcı başı [بالجی باشی] "balcıbaşı" (KHYH, 20/59)

< ET. bāl "bal" (ED330a *ba:l* "bal") + cı + baş + ı.

Balcı başı[108], sarayın baş aşçısı konumundaki ağadır. Osmanlı saray teşkilatı tesiriyle Kırım Hanlığı'na geçtiği görülmektedir. Kırım saray teşkilatında *balcı başılar*, *erbāb-ı manṣıb* olarak zikredilen ve her biri bulunduğu şubenin amiri olan ağalar arasında yer almışlardır (KHYH, 20/58-59, 31/126-127).

Hansaray'daki saray personelinin yıllık hediyelerinin listelendiği *tiyiş* defterlerinde, *balcı başının* itibar ve konumu dönemden döneme farklılık göstermiştir. Buna göre İnayet Gerey Han (1635) ile I. Bahadır Gerey Han'a (1638) ait *tiyiş* defterlerinde bu kişiler *ṣamur tiyiş* alan en itibarlı saray personeli içindedir (KHYH, 31/127, 35/164-169). Ancak 1638 tarihli I. Bahadır Gerey Han döneminde kaydolunmuş ikinci bir defterde ise *balcı başının* protokoldeki konumunda yeni bir düzenlemeye gidilmiş ve bu ağa *ḳarın tiyiş* alan orta sınıf memurlar arasında yer almıştır (KHYH, 40/187, 382).

[108] Belgelerde *balçı başı* (بالچی باشی) yazımı da görülür (KHYH, 35/237-238, 333, 510, 605, 703-704; 40/187, 382, 440).

çadırcı başı [چادرجی باشی] "çadırcıbaşı" (KHYH, 31/181-182)

< ET. çātır "çadır" (DTS, s. 142a *çatır* "çadır") < Snsk. çattra "kraliyet şemsiyesi" (ED403b *ça:tır* "çadır" < *Snsk. chattra (çattra)* "kraliyet şemsiyesi") + cı baş+ı.

Çadırcı başı, saray ve orduya ait çadırların muhafazasından sorumlu başkişidir. Osmanlı devlet teşkilatında, ordunun sefer esnasındaki çadır ve otağ ihtiyacını karşılamak için kurulmuş *çadır mehterleri* ya da *mehterân-ı hayme* adında bir şube mevcuttu. Bu kişiler sefer zamanında otağ-ı hümayunun ve diğer çadırların kurulmasında görev alırlardı. Çadır mehterlerinin amirine ise *Hayme mehterbaşısı* denirdi (Uzunçarşılı, 2014a, s. 435-436). *Çadır mehter başısının*, Osmanlı saray teşkilatında Birun mansıptan olduğu bilinmektedir (Uzunçarşılı, 2014a, s. 166). Osmanlıda bu çadır mehterlerinin imalatından sorumlu bölümde yeniçeri ocağındaki acemiler çalışırdı. Acemilerin bağlı olduğu ustabaşılar ise *çadırcı başı* diye anılırlardı (Pakalın I, s. 320). Ayrıca bk. (Yılmaz, 2017, s. 103).

Kırım Hanlığı'nda, aynı müessesinin benzeri olarak ordu çadırlarının üretimi, korunması ve seferlerde kurulmasını yürüten teşkilatın amiri konumunda *çadırcı başıların* bulunduğu görülmektedir. Kırım resmî yazışmalarında bu kişiler, tiyiş defterlerinde zikredilmişlerdir. Protokolde *balcı başı, çāşnigīr başı, cebeci başı, ṭoġançı başı, mehter başı* ve *ṭopçı başı* ile aynı mertebededir. *Ḳarın tiyiş* alan orta sınıf *aġalar* arasındadır (KHYH, 31/180-182, 35/236-238, 40/186-187).

çāşnigīr başı [چاشنکیر باشی] "çaşnigirbaşı; başsofracı" (KHYH, 31/181-182)

< Far. çāşnigīr (Steingass, 1998, s. 386a *çāşnigīr* "hükümdarın yemek tadıcısı, sâki, yemek servis eden kişi") (< çāşnī "tat" + gīr "tutan") + T. baş + ı.

Kırım Hanlığı'na Osmanlı saray teşkilatı tesiri ile giren makamlar arasındadır. İlhanlı ve Babür sahasında, han yemeklerini kontrol eden bu kişilere *bökevül*[109] (< Moğ. bök-(a)vul) denirdi (TMEN II, 755).

Türk saray teşkilatında *çāşnigīrlik* makamı ilk defa Selçuklular döneminde görülmektedir (Taneri, 1993, s. 232). Osmanlı saray teşkilatının Birun (dış) halkından olan çaşnigirlik makamı, has oda, hazine ve kiler odalarına hizmet eden iç

[109] Çağatay sahasında *bökevül* için bk. (Ölmez, 2015, s. 193 *bö/kevül* "çeşnigir, hükümdara çıkan yemeği kontrol etme görevini yapana verilen rütbe" < Moğ. böke-gül).

oğlanların terfi edilmeleri ile doldurulurdu. Çaşnigirler, sadrazam ve vezirlerin sofralarını hazırlamakla mükelleftiler. Bu kişilerin en üstü olan çaşnigirbaşının ise, divân-ı hümayunun toplanma günlerinde çıkan sofraların ve has odaya götürülen yemeklerin teftişinden bizzat sorumlu olduğu bilinmektedir (Uzunçarşılı, 2014a, s. 409).

Kırım Hanlığı'nda da *çāşnigīr başı,* hana getirilecek yemekleri tadarak kontrol eden kişidir. Sarayın Birun (dış) halkından olan *çāşnigīr başı*, ikinci sınıf memurlar arasındaydı. *Tiyiş* defterlerinde bu kişiler, *ḳarın tiyiş* alan *aġalar* arasındalardır (KHYH, 31/181-182, 35/237-238, 40/187, 382).

dellāl [دلال ,دلّال] "hanın fermanını veya bir olayı halka duyuran kişi; tellal" (KHYH, 75/23)

< Osm. dellāl (KT, s. 245a *dellâl* < *Ar. delālet'ten* "bir şeyin satılacağını veya ilân ve tembihini çarşı ve pazar mahallerinde bülend avazla herkese duyuran adam, münadi") < Ar. dallāl (Steingass, 1884, s. 369a *dallāl* "arabulucu, tedarikçi, komisyoncu, mezatçı").

Dellāl, kalabalık yerlerde halka önemli haberler veren ya da ticarette aracılık yapan kişidir. Arapçada "arabulucu, komisyoncu, mezatçı" anlamındaki *dallāl* sözcüğünün Orta Türkçede, tarihî Kırım Türkçesinde 13.-14. yüzyıllarda *talal* biçiminde mevcut olduğu görülür. Codex Cumanicus'ta *talal,* eserin meslek adları listesinde "aracı, komisyoncu" anlamında geçer (CC I, s. 44a/25).

Sözcük Osmanlı sahasında da yaygın olarak kullanılmıştır. Osmanlı döneminde dellallar, ülke hakkında bir haberi halka bildirenlerle ticari dellalar olmak üzere ikiye ayrılmışlardır. Osmanlıda ticaretten sorumlu dellallık her bir sektörde farklılık göstermiş ve devlet tarafından iltizama çıkarılarak satılmıştır. Padişahın ferman ya da cülusunu halka yayan dellallar ise devlet memuru statüsündeydi. Bu kişilerin başında dellalbaşı adında bir amir mevcuttu (Halaçoğlu, 1994, s. 145). Bu dellallar şehrin kalabalık meydanlarında padişahın vefatı ve yeni hükümdarın cülusü gibi önemli haberleri, toplanan halkın önünde ilân ederlerdi (Uzunçarşılı, 2014a, s. 48).

Kırım resmî yazışmalarında *dellāl*, yalnızca hanın fermanını halka bildiren kişi olarak geçmektedir. 1643 tarihli Kalgay Fetih Gerey Sultan hattında Rusya ile

olan mevcut barışı tanımadan, *ḫān* ve *ḳalġaydan* izinsiz olarak Rus topraklarına saldıran Karaş Mirza adlı kişinin cezasının verildiği ve bu durumun sivil halka *dellāllar* aracılığıyla haber verildiği bildirilmiştir (KHYH, 75/12-23). 364 numaralı tarihsiz IV. Mehmed Gerey Han yarlığında ise *dellāların*, devletin sefer hazırlığını halka haber vererek yerine getirilmesi gereken yükümlülükleri ahaliye bildirdikleri anlaşılmaktadır (KHYH, 364/10-11).

Baron de Tott'un verdiği bilgiler Kırım şehir hayatında delallığın, devletin yıkıldığı döneme kadar yaygın olduğunu göstermektedir (Tott, 2004, s. 125). Kırım ordusunda görev yapan *dellāllar* ise herhangi bir sebepten dolayı suçlu bulunan askerin mevcut suçunun bütün orduya haber verilmesinde görev alırlardı (Tott, 2004, s. 161).

ḳapuçı [قپوچی] "sarayın kapı muhafızı" (KHYH, 24/135)

< ET. ḳapıġ (ED583a *ḳapıġ* <* *ḳap-ıġ* "kapı") + çı.

Osmanlı saray teşkilatından Kırım Hanlığı'na geçen makamlardandır. Osmanlı Devleti'nde bu kişiler, sarayın orta ve dış kapılarını bekleyen muhafızlardır. Kapıcıların tamamı kapıcılar kethüdasına bağlıdır. Bunların aynı zamanda padişah huzuruna çıkacak kişilere saray merasim ve usullerini gösterme, divanın toplanmasında görev alacak kişilere refakat etme gibi görevleri bulunmaktadır (Uzunçarşılı, 2014a, s. 380-382). Osmanlı sarayında kapıcılar, birinci kapı görevlileri *bevvaban-ı Bab-ı Hümayun* ve orta kapı görevlileri *bevvaban-ı Dergâh-ı Ali* olmak üzere iki gruba ayrılırlardı (Yılmaz, 2017, s. 315).

Ḳapuçıların, Kırım Hanlığı'nda aynı teamüllere uygun olarak görev yaptıkları anlaşılmaktadır. Ancak Kırım'da bu kişilerin amiri, Osmanlıdan farklı olarak *ḳapuçılar ketḫudāsı* değil, ondan daha üst mertebedeki *ḳapuçı başıdır*. Resmî yazışmalarda *ḳapuçı*, Kırım'a gelmekte olan Rus elçi heyetini karşılayan Tatar heyeti arasında yer almaktadır. Bu kişilerin adı geçen heyetteki sayıları otuz kadardı. Heyetteki kapıcıların her biri Rus elçi heyetini karşılama esnasında hediye kürkler alırlardı (KHYH, 87/30, 274/31). Eski devlet teamülleri gereğince bu esvaplar *yeŋli yaḳalı ṣırt ṭon* "kollu ve yakalı sırt kürk" ve *birer çift ṣamurdan* teşekküldü (KHYH, 73/56-58, 325/36). 1644 tarihli kalgay Fetih Gerey Sultan yarlığında ise Rus

elçilerini karşılayan on üç *ḳapuçının* yedi kürk *(ṭon)* ve on üç *ṣamur* aldığı görülmektedir (KHYH, 87/20).

ḳapuçı başı [قپوچی باشی] "kapıcıbaşı" (KHYH, 15/101)

< ET. ḳapıġ (ED583a *ḳapıġ* < **ḳap-ıġ* "kapı") + çı baş + ı.

Osmanlı saray teşkilatı tesiriyle Kırım Hanlığı'na geçen makamlar arasındadır. Osmanlı Devleti'nde kapıcıbaşılar, sarayın orta ve dış kapılarını bekleyen kapıcıların zabiti konumundaydılar. Yabancı elçileri ağırlayıp padişah huzuruna getirmek, divan günlerinde divan kapısında beklemek, taşrada idareci olan kişilere gizli tebliğ ulaştırmak kapıcıbaşıların görevleri arasındaydı. Ayrıca bu kişiler saray kapıcılarının amiri olarak nöbet başında bulunmaktaydılar (Uzunçarşılı, 2014a, s. 387). Kapıcıların Osmanlıda genel divanlara katılma hakkı mevcuttu. Ancak devlet meselelerinin görüşülüp karara bağlandığı özel divanlarda bulunmazlardı (Pakalın II, s. 167).

Kırım Hanlığı'nda da *ḳapuçı başı*[110] saray kapılarını bekleyen kapıcıların baş zabitidir. Protokolde, *ulu aġa*, *ḫazīne-dār başı* ve *aḳtaçı begden* hemen sonra gelirlerdi (KHYH, 20/59). Osmanlı saray teşkilatında tüm kapıcı ve kapıcıbaşıların başkişisi konumundaki *ḳapuçılar ketḫudāsı*, Kırım'da *ḳapuçı başından* (KHYH, 35/166-167) daha aşağı mertebededir (KHYH, 35/207). Buna göre Kırım Hanlığı'nda *ḳapuçı başılar,* sarayın orta ve dış kapıcılarının amiri göreviyle Osmanlıdaki kapıcılar kethüdası konumundadırlar.

Kırım Hanlığı'nda *ḳapuçı başı*, saray protokolünü idare eden en önemli *manṣıb aġasıdır*. Bu kişiler, Kırım'a gelmekte olan yabancı elçileri karşılayan, aralarında *ḳapuçılar ketḫudāsı* ile *serrāc başının* da bulunduğu Tatar heyetinin başında bulunurlardı (KHYH, 73/55). Devlet kaidelerine göre Rus heyetini karşılayan *ḳapuçı başılar* ve diğer *ḳapuçıların*, karşılama merasimi esnasında Rus elçilerden hediye alma geleneği bulunurdu (KHYH, 274/31).

Tiyiş defterlerinde bu kişiler, *ṣamur tiyiş* almaları nedeniyle hanın sarayındaki en üst mertebe mansıplar arasında yer almışlardır (KHYH, 31/125-129, 35/164-171). Bunun dışında, diğer mansıplı memurlarda olduğu gibi *ḳalġay* ve

[110] Belgelerde terimin *ḳapucı başı* (قاپوجی باشی) biçimi de görülür (KHYH, 35/166-167).

nūre'd-dīn sarāylarında görev yapan *ḳapuçı başıların, ḫān sarāyında* görev yapanlardan daha aşağı rütbede oldukları anlaşılmaktadır. Nitekim İnayet Gerey Han'ın *tiyiş* defterinde *nūre'd-dīn* sultanın *ḳapuçı başısı, şamur tiyiş* alanlardan bir alt mertebedeki memurlardan *zerdeva tiyiş* alanlar arasındadır (KHYH, 31/226). Resmî yazışmalarda bu makam, *ḳapuçılar başı* (قپوچیلار باشی) olarak da adlandırılmıştır (KHYH, 334/43).

ḳapuçılar ketḫudāsı [قپوچیلر کتخداسی] "kapıcılar kethüdası" (KHYH, 35/207)

< ET. ḳapıġ (ED583a *ḳapıġ*< **ḳap-ıġ* "kapı") + çı + lar + Far. ketḫudā (Steingass, 1998, s. 1014b *kat-khuda (ketḫudā)* "saray halkının amiri") + T. +sı.

Osmanlı saray teşkilatı tesiriyle Kırım Hanlığı'nda kurulan mansıplardandır. Osmanlı sarayında bu makam, orta ve dış saray kapıcılarının bağlı olduğu en üst rütbedir. Divan hizmetlileri arasında yer alan kapıcılar kethüdası, padişahın tebliğ edeceği emirleri divan üyelerine bildiren kişidir. Bunun dışında Osmanlı sarayında çavuşbaşı ile birlikte divanın toplanmasına ait tüm protokol işlerini kapıcılar kethüdasının yürüttüğü bilinmektedir (Uzunçarşılı, 2014a, s. 377-379).

Kırım Hanlığı'nda *ḳapuçılar ketḫudāsı,* protokolde *ḳapuçı başıdan* bir aşağı mertebededir (KHYH, 35/207). Buna göre Kırım'da bu rütbe, sarayın orta ve dış kapılarını koruyan ve tüm *ḳapuçıların* amiri konumundaki *ḳapuçı başına* bağlı durumdadır. Osmanlı saray teşkilatında tersi olan bu durumu Rus yıllıkları da doğrulamaktadır. Rus yıllıklarında *ḳapuçılar ketḫudāsı, ḳapuçı başının* yardımcısı olarak geçmektedir. Ayrıca bu kişi, Kırım'da hanın emri altında bulunan yeniçerilerin kumandanı konumundadır (Novoselyskiy, 2011, s. 403).

Kırım Hanlığı'nda bu kişiler, Osmanlı saray sisteminde olduğu gibi *ḳapuçı başı* ile birlikte saray protokolünü yürüten en yetkili kişiler arasındadır. Ancak *ḳapuçılar ketḫudāsının* divanda oturma yetkisi bulunmamaktır (İnalcık, 2017, s. 23). Devlette *ḳapuçılar ketḫudāsı*, hanedanın ileri gelen hanımlarına ait köy gelirlerini toplama ve çeşitli sorunların giderilmesi hususunda görevlendirilmiştir (Tott, 2004, s. 137).

Ḳapuçılar ketḫudāsı, yabancı elçilerin Kırım'da karşılanıp ağırlanmasında *ḳapuçı başı* ve *serrāc başı* ile birlikte görev alırdı (KHYH, 73/54-55). Bu kişiler, zaman zaman Rusya ile irtibatı sağlayan atlı heyetinin başı *(çapġun başı)* olarak

görevlendirilirlerdi (KHYH, 205/50, 364/6, 365/6-7, 10). Bununla birlikte İstanbul'da ikamet ederek Kırım hanının Osmanlı ile olan siyasi ve diplomatik ilişkilerine bakan bir kapı kethüdasının bulunduğu malumdur. Bu kişi Kırım hanı ile Osmanlı sadrazamı arasındaki irtibatı sağlayarak Kırım Hanlığı'nın bir nevi İstanbul'daki temsilciliğini yapardı. Bu mansıp, Osmanlı sarayında üst düzey bürokratlar arasında sayılırdı (Kırımlı, 2022, s. 151).

Tiyiş defterlerinde bu kişiler, *zerdeva tiyiş* alan üst kademe memurlar arasında yer almışlardır (KHYH, 35/207, 40/164). Kırım resmî yazışmalarında bu makam, *ketḫudā-yı bevvābān* (کتخدای بوابان) (KHYH, 31/156-157), *ḳapu ketḫudāsı* (قپو کتخداسی) (KHYH, 31/121) ve *ḳapuçılar kaḥyası* (کپوچیلر کحیه سی) (KHYH, 261/83, 151) olarak da geçmektedir. Diğer *manṣıb aġalarında* olduğu gibi *ḳalġay*, *nūre'd-dīn* ve diğer *sulṭān* saraylarındaki *ḳapuçılar ketḫūdāsı*, protokolde Hansaray'dakinden aşağıdadır (KHYH, 35/513, 607-608, 706-707; 40/382, 440).

ketḫudā [کتخدا] "saray kâhyası" (KHYH, 31/182)

< Far. ketḫudā (KT, s. 639a; Steingass, 1998, s. 1014b *kat-khuda (ketḫudā)* "saray halkının amiri") < Far. ket "saray tahtı" (Steingass, 1998, s. 1014a *ket* "saray tahtı") + ḫudā "sahip" (Steingass, 1998, s. 448b *khuda (ḫudā)* "efendi, sahip").

Türk devlet teşkilatında kethüdalık makamının 13. yüzyılda Anadolu Selçuklu döneminden itibaren var olduğu bilinmektedir (Canatar, 2002, s. 332). Osmanlı devlet teşkilatında *ketḫudā*[111] terimi, önceleri yalnız sadrazamın işlerini gören kâhyalar için kullanılmıştır (Pakalın II, s. 251). 15. yüzyıl itibarıyla *ketḫudā*, devletin en üst kademesinden alta doğru sivil ve asker devlet adamlarının hizmetini gören kişileri ifade etmiştir. Bu dönem itibarıyla Osmanlı sarayında hazine kethüdası, sadâret kethüdası, bostancılar kethüdası, kapıcılar kethüdası gibi çeşitli makamlar teşekkül etmiştir (Canatar, 2002, s. 332). Bu nedenle kethüdalar, sarayın Enderun (iç) ve Birun (dış) olmak üzere her iki bölümünde de görev almışlardır.

Osmanlı Devleti'nde olduğu gibi Kırım Hanlığı'nda da *ketḫudālar*, sarayın çeşitli bölümlerinde kahyâlık yapan kişileri ifade etmiştir. Ancak Kırım resmî yazışmalarında, yalnızca *iç oġlanlardan* çıkma kapıkulları arasında zikredilmişlerdir. Devlette kapıkullarından olan *sarāy ketḫudālarının*, *aġa* ve *mīrzā* oğulları dışında

[111] Osmanlıda *kethüda* terimi için ayrıca bk. (Yılmaz, 2017, s. 338-339).

(KHYH, 35/321-326), Çerkez kökenli devşirmeler arasından çıktıkları da olurdu (KHYH, 35/328-337). Tiyiş defterleri, *sarāy ketḫudālarının* protokolde kesin bir yerlerinin bulunmadığını, bağlı oldukları kişilerin konumuna göre devlet kademesinde yer aldıklarını gösterir (KHYH, 31/180-182; 35/337).

sāyis [سایس] "seyis; at bakıcısı" (KHYH, 73/57)

< Ar. sāyis (Steingass, 1884, s. 476b *sāyis* "emir eri, seyis").

Osmanlı devlet teşkilatından Kırım Hanlığı'na geçen *sāyis* terimi, saray ahırlarındaki atların bakımından sorumlu kişiyi ifade eder. Osmanlı sarayının Birun (dış) teşkilatı kısımlarından olan has ahır halkındandır. Seyisler, sarayın iç ve dış ahırlarında kendilerinden rütbece yüksek olan mirahurlara bağlı olarak görev almışlardır. Savaş ve seferlerde padişah ve maiyetindeki kişilerin silah, hazine gibi eşyalarını taşıyan at ve develerden sorumlu oldukları için *at oğlanları* olarak da anılmışlardır (Uzunçarşılı, 2014a, s. 474).

Kırım sarayındaki bu müsessenin Osmanlı teşkilatının bir benzeri olduğunu söylemek mümkündür. Kırım resmî yazışmalarında, *sāyislik* (seyis) makamının protokol işlerinde görev aldığı anlaşılmaktadır. Rusya'dan alınan yıllık hazine ile Kırım'a gelen Rus elçi heyetini Bahçesaray'da karşılayan Tatar heyet mensupları arasında 10 tane *sāyis* bulunurdu (KHYH, 325/36).

Sāyisler eski usule göre, diğer heyet mensupları gibi hazine saraya nakledilmeden önce kürklerden oluşan hediyeler alırlardı. Bu hediyeler, saray halkının tiyiş defterlerinde olduğu gibi Hanlık tarafından ayrı bir deftere kaydedilirdi (KHYH, 73/57-58).

şāṭır başı [شاطر باشی] "şatırbaşı" (KHYH, 35/281)

< Ar. şāṭir (Steingass, 1884, s. 523b *şāṭir* "ailesine veya kişilerine acı çektiren, onları terk eden kimse; kurnaz, sinsi, edepsiz") + T. baş + ı.

Osmanlı saray teşkilatı etkisiyle Kırım Hanlığı'nda görülen makamlar arasındadır. *Şāṭır başılar*, sarayda *ḫān* ve *vezīr* gibi ileri gelen kişilerin atının yanında yürümekle görevli kişilerin başıdır. Osmanlı saray teşkilatında Birun (dış) mansıptan olan *şāṭırlar*, merasim ve alaylarda padişah ile veziriazama refakat ederlerdi. Bu

kişiler, Enderun'da yetişen *iç oġlanlar* arasından şatırlığa getirilirlerdi (Uzunçarşılı, 2014a, s. 427). Şatırlık makamı, Osmanlıda 16. yüzyıldan itibaren görülmektedir. Padişah ve sadrazam dışında diğer vezirlerin ve defterdarın da şatırlarının olduğu bilinmektedir (Tarım Ertuğ, 2010, s. 379-380).

Kırım Hanlığı'na ait resmî yazışmalarda bu makam, 17. yüzyıl itibarıyla görülmektedir. Kırım'da han ve kalgay sultanların hususi şatırlarının olduğu anlaşılıyor. Yazışmalarda yalnızca bir belgede mevcuttur. *Şāṭır başı*, I. Bahadır Gerey Han dönemine ait tiyiş defterinde (1638), hanın himayesindeki en güvenilir kişilerden olan han *ḳazaḳṭaşları* arasında geçmektedir (KHYH, 35/281). Aynı *tiyiş* defterinde *şāṭır* (شاطر) terimi, *ḳalġay sulṭānın ḳazaḳṭaşları* arasında zikredilmiştir (KHYH, 35/468).

ṭonçı [طونچی] "han sarayında çalışan kürkçü ve terziler" (KHYH, 261/46)

< ET. tōn (ED512b *tōn* "giysi, elbise") + çı.

Türk-Moğol devlet teşkilatında, sarayda han ile diğer ileri gelen kişilerin esvaplarından sorumlu terzilerin bulunduğu malumdur. 13.-14. yüzyıla ait kaynaklara göre bu kişilere Altın Orda döneminde *tonçı* denirdi (CC I, s. 42b/24 *tonçı* "kürkçü").

Kırım Hanlığı'nda sarayda iskân eden ve hanedan mensubu kişilerin giysilerinin imali ve bakımını yapan kişiler *ṭonçı* adıyla anılmışlardır. Kırım resmî yazışmalarından anlaşıldığı üzere saray terzileri, yabancı devletlerden alınan yıllık *tiyişteki* kürkleri denetleyip bunların *aḳça* karşılığındaki değerini çıkarırlardı. Rusya'dan eski yıllara dönük alınan *ḫazīne* ödemelerinde zaman zaman kürklere karşılık *altun* "altın" alınırdı. Bu miktarın, kürklerin masrafını karşılayıp karşılamadığının incelemesi *baş defter-dār, uluġ yazuvçı* (başkâtip), *sevdāgerler* (saray tüccarları) ve *ṭonçılar* (saray terzileri) tarafından yapılırdı. Bu kişiler hesaplanan değeri, hazırladıkları raporlarla birlikte hana *körüniş sarāyında* arz ederlerdi (KHYH, 261/42-47).

3.1.5.4. Harem Teşkilatı

bikeç [بیکچ] "han ve Gerey sultanların odalığı" (KHYH, 10/29)

< ET. bēg "klan veya kabile başı" + eç "küçültme eki" (ED325a *begeç* < ET. *be:g* +*eç* "küçük bey").

Sözcük Eski Türkçe *beg* sözcüğünün üzerine küçültme işlevindeki {+Aç} ekinin eklenmesiyle oluşmuştur. *Beg* sözcüğünün Eski Uygurcada "bey, prens, hükümdar; devlet memuru; soylu kişi" anlamları mevcuttur (Wilkens, 2021, s. 154a). *Begeç* unvanı, Türk dilinin tarihî metinlerinde ilk defa Dîvânu Lugâti't-Türk'te (11. yüzyıl) geçer. MK'de *begeç* unvanının anlamı "küçük bey" olarak verilmiştir (MK, s. 180/153).

Begeç sözcüğü, Türk dilinde aynı zamanda kadınlar için kullanılmıştır. *Begeç*[112], akraba adlarında kullanılarak "büyük kız kardeş" anlamını da ifade etmiştir (Tenişev, 2001, s. 322).

Moğollarda Cengiz dönemi saray teşkilatından itibaren, han kızları için Türkçe *beg* sözcüğünden türemiş *begi* teriminin kullanıldığı bilinmektedir (Vladimirtsov, 1995, s. 115).

Altın Orda döneminden kalma yarlık ve bitiklerde *bėgeç* terimi mevcut değildir. Ancak sözcüğün Kırım'da bu gelenek çerçevesinde, Türk-Moğol saray teşkilatı etkisiyle kullanıldığı anlaşılmaktadır. Nitekim Çağatay sahasında *bėgeç* şekliyle görülen sözcük, soylu hanımlara verilen bir unvandır (ŞSül., s. 93 بیکاج (*bėgeç*) "muhtereme hatun, ayım"; PdC., s. 188 بیکاج (*bėgeç*) "bekâr genç kız"; Abuşka, s. 908 *bėgeç* "kız; saygıdeğer kadın").

Kırım Hanlığı saray teşkilatında ise *bikeç*[113] terimi han ile idaredeki Gerey sultanların (kalgay ve nureddin) haremlerinde odalık olarak görev yapan soylu hanımları ifade eder. Tarihî belgeler, bu kişilerin sarayda üst kademelerde bulunan *aġaların* ailelerinden seçilebildiğini gösterir (Matuz, 1964, s. 138). Kırım resmî yazışmalarında *bikeç, ḫān, ḳalġay* ve *nūre'd-dīn sulṭānın* hareminde çoğunlukla dört kişi olarak mevcuttur. Ayrıca bk. (Deny, 1961, s. 56, 60).

Protokolde *bikeçler, ḥarem* kadınları arasında han kardeşleri ve han kızları *ḫānım̄ler* ve han eşleri *biyimlerden* sonra yer alırlar (KHYH, 284/16). Belgelerde, *ḥaremde* en yüksek mertebeye sahip olan bikeç, *baş bikeç* (باش بیکچ) (KHYH, 253/25-26; 261/58) olarak anılmış ve tiyiş listelerinde *ṣamur tiyiş* alanlar arasında geçmiştir

[112] Sözcük çağdaş Kıpçak dillerinden Kazakçada *bikeş* biçiminde mevcuttur (Koç vd., 2003, s. 89). Ayrıca Kazan Tatarcası (Öner, 2015, s. 60) ve Başkurtçada (Özşahin, 2017, s. 90) *bike* "bey eşi; hanımefendi" olarak görülmektedir. Ayrıca bk. (Özyetgin, 2006, s. 164).

[113] Kırım resmî yazışmalarında bu sözcük bir yerde *bikeçi* (بکچی) şeklinde yazılmıştır (KHYH, 252/25). Bu biçim, Kaçalin'in *bėgeç* sözcüğünün T. *bėg* + Moğ. *egeçi* "büyük kız kardeş" (< *bėgeç*<**bėg egeçi*) sözcüklerinden oluştuğu hakkındaki görüşü ile örtüşmektedir (Abuşka, s. 908).

(KHYH, 31/65-66). Haremde iskân eden ve harem halkına hizmet etmek için çeşitli görevlerde bulunan kadın odalıklar *içki bikeçler* (ایچکی بیکچلار) (KHYH, 15/34) ya da *iç bikeç* (ایچ بیکچ) (KHYH, 17/57) olarak adlandırılmışlardır.

İçki bikeçler, has odada görevli erkek çalışanlar olan *iç oğlanlar* ile birlikte zikredilmişlerdir (KHYH, 15/34). Saray teşkilatında bu hizmetkâr hanımlar, isimlerinden sonra *bikeç* unvanı almışlardır. Nitekim belgelerde, haremde han çocuklarının bakımından sorumlu olduğu anlaşılan sütanne *Dāye bikeç*[114] (دایه بیکچ) (KHYH, 62/41) olarak zikredilmiştir.

ẖādım ağaları [آغالری (خادیم) خادم] "hadım ağaları" (KHYH, 12/80)

< Ar. ẖādım (ẖidmet'ten) (Steingass, 1884, s. 308b *ẖādim* "hizmetli, köle, iğdiş") + Moğ. aḳa/aẖa + lar + ı.

Hadım ağalığı, İslami kültür gereğince sarayın *ḥarem-i ẖāṣṣa* teşkilatında bulunan makamlardandır. Kırım Hanlığı'nda bu makam, Osmanlı tesiri ile son hâlini almış olmalıdır.

Osmanlıda *ẖādım aġaları*, saray hanımlarının bulunduğu harem-i hümayunun hizmet ve korumasında görev alan kişilerdir. Aralarında en üst makamı teşkil eden *Dârüssaâde ağalığı*, sarayda Enderun ve harem ağalarının en büyüğü sayılırdı. Osmanlı saray protokolünde bu kişinin mevkisi, kapı ağası ve silahdar ağadan önce, şeyhülislamdan sonra gelmektedir (Uzunçarşılı, 2014a, s. 159).

H̱ādım aġalarının Kırım sarayındaki konum ve görevlerinde, Osmanlı saray teşkilatının etkisi söylenebilir. Ancak Kırım sarayında *ẖādım aġalarının*, Osmanlıdan farklı olarak protokolde üst mevkileri işgal etmedikleri görülür. *Tiyiş* defterleri bu kişilerin Kırım saray teşkilatındaki konumlarını aydınlatmada yardımcı olmuştur. Buna göre Kırım Hanlığı'nda *ẖādım aġaları, ḥarem* protokolünde *iç ḥaremin* kadın hizmetlileri *bikeçlerden* sonra gelmişlerdir. Tiyiş defterlerinde, hediye alan dört *ẖādım aġası* zikredilmiştir (KHYH, 31/81). 1628 tarihli Canıbek Gerey Han yarlığında ise altı *ẖādım aġasından* bahsedilmiştir (KHYH, 12/80).

Kırım sarayında *ẖādım aġalarının* mertebe ve nüfuzunun zaman zaman arttığı görülmektedir. Murad Gerey Han döneminde dört harem ağasının ikisi *şamur tiyiş,*

[114] 1642 tarihli IV. Mehmed Gerey Han yarlığında adı geçen bu kişi, hanın emektar çalışanları için Rusya'dan sipariş edilen 20 kişilik tiyiş listesinde mevcuttur (KHYH, 62/41).

diğer ikisi ise *ṣuṣar (zerdeva) tiyiş* alan üst mertebe ağalar arasında yer almışlardır (KHYH, 261/56). Haremde, bikeçlerde olduğu gibi aralarından biri baş hadım ağası olarak görev yapmıştır. Tiyiş taksiminde *ḥarem* ağaları*, bikeçlere* verilen tiyişin aynısını alırlardı (KHYH, 31/80-82, 35/78-81, 40/78-81). Sarayın *iç ḥareminin* korunması ve çeşitli hizmetlerinin görülmesinde görev alan hadım ağaları, resmî yazışmalarda *ḫādım-ı ḥarem-i ḫāṣṣa aġaları* "iç harem hadım ağaları" (خادم حرم خاصه آغالاریمیز) (KHYH, 30/41, 33/32) veya *ḫādım-ı ḫāṣṣa aġaları* "iç hadım ağaları" (خادم حرم خاصه آغالاری) (KHYH, 308/16) olarak da zikredilmişlerdir.

3.1.6. Devlet İdaresinde Merasim ve Usuller

3.1.6.1. Merasim ve Usullerde Kullanılan Genel Terimler

ʿ**ādet** [عادت] "kanun, gelenek" (KHYH, 15/14)

< Ar. *ʿādet* (KT, s. 29a *ʿādet* "alışılmış şey, ülfet, her vakit yapılan").

Kırım Hanlığı'nda devlet ricali tarafından uygulanan örfi yasalardır. Bu yasalar gerek devletin iç düzenini korumak gerekse yabancı devletlerle olan ilişkileri düzenlemek için kullanılan kurallar bütünüdür. Kırım resmî yazışmalarında, gelenek hâline gelmiş devlet uygulamalarını ifade etmek için *ʿādet-i Èlḫānī* (عادت ایلخانی) (KHYH, 245/25), *ādet-i ḳadīme* (عادت قدیمه) 250/67, *ādet-i ḳadīm* (عادت قدیم) (KHYH, 261/182, 198) ve *burınġı ʿādet* (بورنغی عادت) (KHYH, 337/15) terimleri kullanılmıştır. Bk. *yosun.*

āyīn [آیین] "âdet, usul" (KHYH, 54/50)

< Far. āyīn. (KT, s. 86a *āyīn* "resim, âdet, kanun, usul").

Kırım resmî yazışmalarında, Kırım devlet teşkilatını düzenleyen eski Cengiz yasaları için *āyīn-i kadīm* (آیین قدیم) (KHYH, 54/50, 99/6-7, 100/7, 328/7), *āyīn-i kadīme-i Çingizī* (آیین قدیمهٔ چنکیزی) (KHYH, 133/9) ve *āyīn-i kadīme-i Cengizī* (جنکیزی ایین قدیمهٔ) (KHYH, 345/4) terimleri geçmektedir. Bk. *yosun.*

cülūs [جلوس] "hanın tahta çıkış töreni" (KHYH, 2/5)

< Ar. culūs "oturma" (Steingass, 1884, s. 243a *culūs* "oturma, oturum; toplantı, tahta çıkma").

Kırım hanlarının Bahçesaray'da tahta çıkma merasimini ifade etmektedir. *Cülūs*[115] terimi Kırım sahasına, 15. yüzyıl sonlarında Kırım Hanlığı'nın Osmanlıya tabiiyetinden sonra geçmiş olmalıdır.

16. yüzyıldan itibaren han *cülusu*, İstanbul'da rehin tutulan Gerey hanedanı mensuplarından uygun görülen kişinin Kırım'a gönderilmesi şeklinde olmuştur. Bu dönemden sonta Kırım tahtına uygun görülen yeni hanlar gelenek hâline gelmiş birtakım teamüllerle Kırım'a gönderilmişlerdir. Buna göre han olmasına karar verilen kişi, önce padişah huzuruna çıkarılır, sancak, kılıç, kalpak ve samur kürk gibi hanlık alametlerini teslim alırdı (İnalcık, 2017, s. 32). Sonrasında hanın bir Osmanlı kadırgası ile güvenli bir şekilde Kırım tahtına ulaşması sağlanırdı.

Cülusa çıkmak üzere Kırım'a gönderilen yeni hanın yanında, onun güvenliğiyle iç siyasetteki otoritesini sağlamak için önemli miktarda asker ve sivil memur gönderilirdi. 1532 yılında Kırım'a han olarak gönderilen I. Sahib Gerey Han'ın maiyetinde, 60 topçu, 300 cebeci, 1000 sekbandan oluşan askerî birlik dışında 40 müteferrika, 30 çavuş ve 60 tımar ve zeamet sahibi kişinin bulunduğu biliniyor (İnalcık, 2017, s. 25). Tarihî kaynaklar, Kırım Hanlığı'nda uygulanan tahta çıkış merasimi ile ilgili bilgiler vermektedir. Smirnov, Muhtasar Tarihi'ndeki kayda göre, Tohtamış Gerey Han'ın 1608 yılında tahta çıkışı esnasında Şirin, Barın, Secivut ve Mansur adlı dört karaçı beyinin hanı keçe üzerinde divandaki taht sehpasına kadar götürdüklerini bildirir (Smirnov, 2016, s. 292).

ḳāʿide [قاعده] "kanun, yasa" (KHYH, 314/13)

< Ar. ḳāʾide (KT, 572b *ḳāʿide* "usul, nizam yol").

Kırım Hanlığı'ndaki örfi yasaların ve eskiden beri süregelen devlet teamüllerinin genel adıdır. Bk. *yosun.*

ḳānūn [قانون] "yasa, kaide" (KHYH, 11/36)

< Ar. ḳānūn < Yun. kanon (KT, s. 589a *ḳānūn* "kaide; usul, nizam, resim, ayin").

[115] Kırım resmî yazışmalarında, Osmanlıda görülen *cülūs-ı hümāyūn* (جلوس همايون) kalıp ifadesi de görülmektedir (KHYH, 233/10).

Kırım Hanlığı'nda örfi yasalar ve devletler arası gelenekselleşmiş hükümler için kullanılmıştır. Resmî yazışmalarda, yabancı devletlerin Kırım Hanlığı'na karşı yükümlülükleri ve bu yükümlülüklerin dayandığı kuralları ifade etmek için *ḳānūn-ı ḳadīm* "eski usul" (KHYH, 328/8) ifadesi geçer. Bk. *yosun.*

ötil [اوتل ,اوتيل] "üst makama verilen maruzat" (KHYH, 8/21)

< ET. *ötī- "arz et-" (bk. ED51a *ötüg* < **ötü:-/*öti:*-) - l "fiilden isim yapım eki".

Ötil[116] sözcüğünün fiil kökü kesin olmamakla birlikte, sözcüğün Eski Türkçede "rica, üst makama arz" anlamındaki *ötig* ile ilişkili olduğu anlaşılmaktadır (ED51a). Clauson, sözcüğün Eski Türkçede kaybolmuş **öti:*- veya **ötü:*- fiiliyle ilgili olabileceğini bildirmiştir (ED51a).

Karahanlı döneminde de *ötüg* "sultana arz edilen şey, maruzat" anlamındadır (MK, s. 46/32). Orta Türkçenin son döneminden itibaren ise *ötüg* ile aynı anlamda kullanılan *ötül* sözcüğüne rastlanır. Bu dönemde *ötül*, Türk-Moğol devlet teşkilatında "alt makamın üst makama bir durum veya gelişmeyi arz etmesi" usulünü ifade eden bir terim anlam kazanmıştır.

Ötül terimi ilk olarak Altın Orda döneminden kalma resmî yazışmalarda mevcuttur. 1398 tarihli Temür Kutluğ Han tarhanlık yarlığı ile 1420 tarihli Uluğ Muhammed Han soyurgal yarlığında *ötül,* "herhangi bir durum veya talebin değerlendirilmesi için hana verilen maruzat" anlamındadır (Özyetgin & Kemaloğlu, 2017, s. 51, 55).

Kırım Hanlığı devlet teşkilatında *ötil* veya *ötül*[117] aynı geleneğin devamı olarak kullanılan bir terimdir. Devlet usul ve merasimlerine göre sarayın sivil veya asker personeli, han huzuruna çıkarak kendi taleplerini arz ederdi. Bu durum yazışmalarda *ötil ḳıl-* (اوايل قيل) (KHYH, 21/120) ya da *ötil ėt-* (اوتيل ايت) (KHYH, 12/46) olarak geçmektedir. Zernov neşriyatındaki belgelerde *ötil,* daha çok yabancı elçilerin han huzuruna çıktıklarında bildirdikleri maruzatı ifade etmiştir (KHYH, 8/20-24, 12/41-46, 25/16). Kırım Hanlığı vezirlerinin doğrudan Rus çarına

[116] Bk. < ET. ötün- "arz et-" (ED62a; Wilkens, 2021, s. 544b *ötün-* "konuş-, (aşağı derecede olan tarafından) söyle-).
[117] Kırım resmî yazışmalarında *ötül* (اوتول) yazımı da mevcuttur (KHYH, 62/20, 90/21, 261/131, 139; 331/13).

gönderdiği mektuplarda ise *ötil* terimi, çara bildirilen hususi talepleri ifade etmektedir (KHYH, 328/25).

soyurġal [سيورغال] "ihsan, bağış" (KHYH, 27/21)

< ET. tsoyurḳā/soyurka- "birine acı- bağışlayıcı ol-" < Çin. tz'ū "bağışlayıcı" + ET. +urḳa- (ED556a *tsoyurkā*-) -l Moğ. "fiilden isim yapım eki".

Sözcüğün kökü Çince "bağışlayıcı" anlamındaki *tz'ū* sözcüğüne dayanır. Eski Türkçede bu isim kökünün üzerine gelen {+(X)rka-} ekiyle türetilen *tsoyurḳa*- fiilinin temel anlamı "acı-, merhamet et-"tir. Köktürkçede olduğu gibi Eski Uygurcada (Wilkens, 2021, s. 752a) ve Karahanlıcada da bu anlamıyla kullanılır. Kutadgu Bilig'de sözcük *soyurḳa*- biçimiyle "merhamet et-" anlamında görülür (KB, 1404).

Sözcük, Türkçeden Moğolcaya *soyurḳa*- biçiminde geçmiştir. Clauson'a göre sözcük Türkçedeki "birine iyilik yap-, ödüllendir-" anlamını Moğolcadan geri ödünçleme[118] ile kazanmıştır (ED556a). Aynı zamanda sözcük Moğolcada bu fiilin üzerine gelen Moğolca {-l} isim yapım ekiyle *soyurġal*[119] biçiminde adlaştırılmıştır (Ölmez, 2010, s. 173).

13.-14. yüzyıllarda tarihî Kıpçakçada *soyurġal*, "lütuf, ihsan" anlamında mevcuttur (CC II, s. 72a/15-16). Çağataycada ise *soyurġal* sözcüğü "hediye, ihsan" anlamında kullanılmaya devam etmiştir (PdC., s. 363; ŞSül., s. 190). Sözcük Osmanlı sahasına da *soyurġal*[120] "ihsan, atiyye" olarak geçmiştir (Tuna, 1972, s. 239).

Soyurġal, Moğol devlet teşkilatındaki terim anlamını 14. yüzyılda kazanmıştır. Moğol devlet geleneğine göre ulus topraklarının sahibi sayılan han ve hanzadeler, layık gördükleri kişilere tımar olarak toprak hediye etmeye başlamışlardır. Batı Moğollarında bu durum gelenek hâlini almıştır (Vladimirtsov, 1995, s. 172).

[118] Arat, sözcüğün henüz 11. yüzyılda Türkçede soyurḳa- biçiminde mevcut olduğunu bildirerek Moğolcadan geri ödünçleme ile alındığı konusuna temkinli bakmaktadır (Arat, 1987, 648).
[119] Ayrıca bk. (RSI IV, s. 536 *soyurḳal* "ihsan, bağış, hediye"; TMEN I, 228 *soyurġal* "irsi olarak vergiden muaf kılma; "lütuf, ihsan").
[120] *Soyurġal* sözcüğünün Osmanlı sahasındaki kullanımı için ayrıca bk. (Schönig, 2000, s. 169-170).

Altın Orda Hanlığı'nda, bu uygulama devlet geleneği hâline gelmiştir. Bu dönemden kalma yarlık ve bitikler *soyurġal* teriminin, kişiye bağışlanan tımar anlamında kullanıldığını gösterir. Buna göre han tarafından bağışlanan toprağın üzerinden alınan vergilerin tamamı soyurgal sahibi kişi tarafından toplanırdı. Yine bu topraklar, miras yoluyla kişinin ailesine bırakılabilirdi (Özyetgin, 2005, s. 26).

Kişiye büyük imtiyaz ve gelir kaynağı sağlayan bu uygulama Altın Orda sahasında kişiye soyurgal ve tarhanlık yarlıkları ile tebliğ edilirdi (Özyetgin, 1996, s. 178). 1381 tarihli Toktamış Han tarhanlık yarlığında, tımar ihsan edilen kişiden vergi alınmaması, toprakları üzerinden geçen elçi ile çeşitli memurların at ve erzak istememesi salık verilmiştir (Özyetgin & Kemaloğlu, 2017, s. 46). Hanın ihsanına malik olan önemli asker veya memurlara *soyurġal* adı altında tımar verilmesi geleneği İlhanlılarda da mevcuttur (Togan, 1981, s. 287). Bu terim, 15. yüzyıl itibarıyla "arazi" anlamında da kullanılmaya başlanmıştır (Özyetgin, 1996, s. 178).

Kırım Hanlığı'nda da *soyurġal*[121] (سیورغال) terimi, kullanımına devam etmiştir. Mengli Gerey Han döneminde (1468) Mahmudek'e Kerç, Kefe ve Yalta bölgelerinin *soyurġal* olarak verildiği malumdur (Smirnov, 2016, s. 215). Aynı zamanda bir kişinin devlete olan vergi ve hizmet yükümlülüğüne son veren, onu imtiyazlı duruma getiren tarhanlık yarlıklarında *soyurġal* sözcüğü geçmektedir. 1453 tarihli Hacı Gerey Han tarhanlık yarlığı buna örnektir (Özyetgin, 1996, s. 114).

Zernov neşriyatındaki belgelerde sözcüğün terim anlamı, yalnızca elçi ve devlet adamlarına verilen ihsan ve hediyelerle sınırlı kalmıştır. 1639 tarihli Muhammed Şah Ağa *ḫaṭṭında, soyurġal* sözcüğü han huzuruna kabul edilen Rus elçi heyetine ihsan edilen ulufe ve harçlıkları ifade eder (KHYH, 44/12). 1640 tarihli I. Bahadır Gerey Han mektubunda *soyurġal*, Rus elçilerin Kırım'da ikametleri esnasında onların ihtiyaçlarını karşılayan her bir harçlık ve yardım manasındadır (KHYH, 53/52). IV. Mehmed Gerey Han'ın baş *vezīri* ve *ėşik aġası* olan Kayıt Ağa'nın Rus çarı I. Mihail'e gönderdiği mektupta *soyurġal*, çar tarafından *ḫān* ve *sulṭānların* yakın kişilerine verilen hediyeleri ifade eder (KHYH, 326/15).

Kırım resmî yazışmalarında *soyurġal*, hanın ihsanı ve lütfunu bildiren *yarlıḳaş/yarlıġaş* sözcüğü ile eş anlamlıdır. Hatta belgelerde *soyurġal yarlıġaş* (سیورغال یرلغاش) biçiminde ikili kullanım da görülür (KHYH, 269/42). Altın Orda

[121] Kırım resmî yazışmalarında sözcüğün *şoyurġal* (صویرغال) yazımı da mevcuttur (KHYH, 329/10).

yarlık ve bitiklerinde sıkça rastladığımız *soyurġa-* "ihsan et-, bağışla-" fiili, Kırım Hanlığı sahasında kullanımdan düşmüş görülür. Kırım resmî yazışmalarında bunun yerine fiil olarak *ṣoyurġal ėt-* (صويرغال ايدوب) "ihsan et-" yapısı kullanılmıştır (KHYH, 106/96).

Murad Gerey Han'a ait tarihsiz bir (1678?) yarlıkta, sözcük Kıpçakçaya has bir yapı olarak görülen *soyurġavlı* (سُيورغاولى) "bağışlayıcı" (soyurġa-v; Kıpç. -(X)v <ET. -(X)g) biçiminde yazılmıştır (KHYH, 241/8, 26).

yosun [يوسون, يوسن] "töre, örfi yasa" (KHYH, 1/20)

< Moğ. yosun "genel kabul görmüş kurallar, âdet, alışkanlık, görgü kuralları" (Lessing, 1960, s. 435b; RSI III, s. 441; TMEN I, 408).

Sözcük aslen "gelenek, âdet" anlamındaki Moğolca *yosun* sözcüğüne dayanır. Eski Türkçe döneminde kullanılan Moğolca kökenli alıntı sözcüklerdendir (Clark, 1977, s. 165 *yosun* "yasa, gelenek"). *Yosun* sözcüğü özellikle 13.-14. yüzyıllarda yazılan Uygur sivil belgelerinde yaygın olarak geçmektedir. Bu belgelerde *yosun,* Uygur hukuk düzenindeki resmî kanunlar için kullanılmış özel bir terimdir (bk. Özyetgin, 2014, s. 42). Altın Orda yarlık ve bitiklerinde sıkça geçen bu sözcük devlet idaresindeki "eski usul, kurallar bütünü" anlamındadır (Özyetgin & Kemaloğlu, 2017, s. 22, 27, 50).

Kırım Hanlığı resmî yazışmalarında da sıkça kullanılan *yosun* sözcüğü, Altın Orda devlet geleneğinden Kırım'a geçen örfi kuralları ifade eder. Bu kurallar, Kırım'ın özellikle 16. yüzyıldan itibaren maruz kaldığı Osmanlı devlet teşkilatı tesirine karşı koruduğu, kökü Cengiz İmparatorluğu'na dayanan yasalardır.[122] Yasaların uygulanması ve korunmasında, esasen Kırım idaresinde büyük nüfuz sahibi olan *ḳaraçı beglerinin* önemli etkisi olmuştur. Bu beyler, Kırım Hanlığı'nın yıkılışına kadar devletin örfi kurallarını devam ettirmeye çalışmışlar, zaman zaman bu hususta Osmanlı tesirindeki hanlar ile çatışma hâlinde olmuşlardır.

Kırım töresine göre hanın ölümü hâlinde *ḳalġay sulṭānın* doğrudan hanlığa, nureddin sultanın ise kalgaylığa yükseltilmesi gerekliydi. Buna konuda *ḳaraçı begleri*, devlet teamülüne uyarak Osmanlı padişahının yeni han atamasını

[122] Cengiz Han döneminde tesis edilen örfi yasalarla ilgili ayrıntılı bilgi için bk. (Arsal, 1947, s. 169-175).

beklemeden Gerey hanedanına mensup bir kişiyi tahta çıkarırlardı. Nitekim I. Gazi Gerey Han ile Tohtamış Gerey Han'ın tahta çıkması hadisesi, doğrudan devlet usulü gereğince yürütülmüştür. Karaçı beylerinin bu tutumu, yeni han olan bu kişileri tanımayan Osmanlı Devleti'ne karşı şiddetli isyan ve çatışmaları beraberinde getirmiştir (İnalcık, 2017, s. 32).

Kırım Tatarlarındaki eski devlet geleneğine göre, Hanlık tahtına hanedanın en yaşlı kişisi geçerdi. Buna göre verasette Hanlık usulü, Osmanlıda sultanın en büyük oğlunun tahta geçmesi geleneğinden farklıdır. Fisher, Kırım Hanlığı'nın divan ve saray teşkilatının Osmanlı tesiriyle değiştiğini, buna rağmen sosyal teamüllerin Altın Orda geleneklerine yakın olduğunu ifade etmiştir (Fisher, 2009, s. 38).

Kırım Hanlığı'nda, devlet usulünde önemli konulardan biri de *ḫān* ile *ḳaraçı begleri* arasındaki ilişkiydi. Örfi nizama göre devlet kurumlarının sağlıklı bir şekilde işleyişi için her iki tarafın da birbirini tanıması gerekirdi. Usulen bu tasdik işleminde veraset gözetilmekle birlikte, hanın otoritesinin güçlü olduğu dönemlerde kıdem göz ardı edilebilir ve *ḳaraçı* unvanları ödül amaçlı verilebilirdi. Bu duruma Mengli Gerey Han'ın (1508) Agış Beg'i *ḳaraçı* ilan ettiği hadise örnek gösterilebilir (Sıroeçkovskiy, 1940, s. 34).

Baron de Tott, saraydaki birtakım merasim ve usullerle ilgili önemli bilgiler vermiştir. Buna göre hanzadeler de dâhil olmak üzere *dīvān vezīrlerinin*, yabancı *ėlçilerin* ve *ʿulemā* sınıfının *ḫān* huzurunda oturmaları yasaktır. Yalnızca, *ḫān* damadı olmuş *Şirin mīrzāları* bu hususta istisna teşkil eder. Kırım hanı akşam yemeğinde genelde, kurulan iki masadan birinde yalnız olarak yemek yerdi. Bununla birlikte yalnızca yaşça büyük soylu mirzaların han sofrasına oturma hakları bulunurdu (Tott, 2004, s. 121-122). Smirnov, Naima Tarihi'nden aldığı kayda göre, müftü hükmünce tahta geçmeye uygun görülen II. Gazi Gerey Han taraftarlarının Cengiz töresine göre hareket edip eski han Fetih Gerey'ı ve ailesini katlettiklerini nakletmiştir (Smirnov, 2016, s. 282-283).

Kırım Hanlığı'nda devlet yasasında önemli bir husus da savaş ganimetlerinin paylaşılması üzerineydi. Buna göre *yosun* gereği, savaştan elde edilen ganimetlerin (esir ve malların) onda biri daima hana verilirdi (Tott, 2004, s. 158).

Kırım resmî yazışmaları, diplomatik belgeler olmaları nedeniyle devletin örfi yasaları ile ilgili ayrıntılı bilgiye sahip değildir. Ancak bu belgeler, idari makamların

hiyerarşisi ile ilgili önemli bilgiler vermektedir. Yazışmalar, devlet protokolünde *ḫān*, *ḳalġay*, *nūre'd-dīn*, hanzadeler *(sulṭānlar)*, hanın erkek kardeşleri, *ḳaraçılar*, *begler*, *mīrzālar* ve hanın *yaḳın kişileri* şeklinde bir sıralamanın olduğunu gösterir (KHYH, 37/85-88).

Belgelerde *yosun*[123] (یوسون) terimi daha çok eskiden kalma devletler arası antlaşma hükümleri ve diplomatik ilişkilerde âdet hâline gelmiş uygulamaları ifade etmiştir. Bu merasim ve usullerin temelinde, Kırım Hanlığı'nın Altın Orda mirasına sahip çıkarak yabancı devletlere karşı siyasi üstünlük kurma çabası görülmektedir. Yazışmalar, Rus Çarlığı ile Lehistan-Litvanya Birliği'nin Kırım Hanlığı'na karşı gelenek hâline gelmiş yükümlülükleri (vergi ve hediyeler), protokol işlemleri, yapılan ateşkes sonrası savaş esirlerinin iadesi, değiş tokuşu ve fidye ödemeleri, Rusya'dan Kırım'a gelecek olan yıllık haracın karşılanıp Bahçesaray'a güvenli bir şekilde getirilmesi gibi birtakım uygulamalar hakkında önemli bilgiler verir.

Devlet geleneğindeki bu usul ve merasimler için kullanılan terimlerden en eskilerinin *yosun* (یوسون, یوسن) ve *töre*[124] (توره) (KHYH, 261/253) terimleri olduğu anlaşılmaktadır. Bununla birlikte Osmanlı tesiri ile Kırım idari terminolojisine girmiş ve her biri diğerinin yerine kullanılabilen *ʿādet* (عادت) (KHYH, 15/14), *ḳānūn* (قانون) (KHYH, 169/24), *āyīn* (آیین) (KHYH, 54/50), *ḳāʿide* (قاعده) (KHYH, 314/13) terimleri de mevcuttur.

3.1.6.2. Elçi Heyetlerinde Görevli Kişiler

almaşuv begi [الماشو بکی] "hazineyi sınır bölgesinde karşılayan Tatar heyetinin başı" (KHYH, 232/16)

<ET. al- "al-" -(ı)m (Röhrborn, 2015, s. 89 *alım* < *al-ım* "borç, kredi") +*a-ş-(ı)ġ[125] bēg+i.

Türk-Moğol devletlerinde, yabancı devletlerden alınan haraç ve hediyeler devletin en önemli gelir kaynaklarından biriydi. Cengiz töresini idame ettiren ve Moğol İmparatorluğu'nun batı kolunu oluşturan Altın Orda'da tabi devletlerden alınan yıllık vergiye büyük önem verilmiştir. Bu haraç ve hediyelerin sınır bölgesinde karşılanıp teslim alınması esnasında kalabalık Tatar heyetlerinin görev

[123] Sözcük Osmanlı sahasında da "kanun, töre, âdet" anlamlarında mevcuttur (Schönig, 2000, s. 186).
[124] < OT. töre "kanun, nizam" (CC I, s. 35b/13 *töre* "töre, hukuk, kanun, âdet") < ET. törö (ED531b *törü: törö:* "gelenek, âdet, yazısız kural").
[125] Ayrıca bk. Kazan Tat. *almaştır-* "değiş tokuş et-, değiştir-" (Öner, 2015, s. 31).

yaptığı bilinmektedir. Ancak Altın Orda döneminden kalma resmî yazışmalarda elçi ve atlı haberci dışındaki heyet mensuplarına ait terimler hakkında bilgi bulunmamaktadır[126].

Kırım Hanlığı resmî yazışmalarında, söz konusu heyette görev alan kişiler ve unvanları hakkında ayrıntılı bilgiler mevcuttur. Kırım resmî yazışmalarında geçen *almaşuv begi*[127], Rus Çarlığı ve Lehistan-Litvanya Birliği'nden teslim alınan yıllık haracı sınır bölgesinde kabul eden üst düzey bir bürokrattı. Aynı zamanda bu kişi, ateşkes ilanından sonra devletler arasında kararlaştırılan şartlar gereğince esir tesliminden de sorumlu olurdu.

Kırım saray teşkilatında *ḫazīne beyi* (حزینه بیی) (KHYH, 132/38), *amāyat* (امایت) (KHYH, 108/56) olarak da zikredilen bu kişiler, soylu *beg* ve *mīrzā* aileleri arasından seçilirlerdi (KHYH, 255/4-5). Devlette aslen bu görevin, idarede nüfuz sahibi ailelelerden olan Süleş oğullarına ait olduğu bilinmektedir (KHYH, 264/34). Bu kişiler yabancı elçilerin huzura alınması gibi protokol işlerine de bakarlardı. Ayrıca karşı tarafın lehine arabulucuk yapmaları nedeniyle, Rus Çarlığı'ndan maaş dahi alırlardı (Novoselyskiy, 2011, s. 13).

Almaşuv begi, hazinenin sınır bölgesinde karşılanıp Kırım sarayına güvenli bir şekilde getirilmesinde görev alan Tatar heyetinin başkanı konumundaydı. Bu heyetteki diğer kişiler, hazinenin teslimindeki protokol işlerini yürüten üst rütbeli *yumış mīrzāları* (یومش میرزالری), *atalıḳ* (اتالیق) ve *emildeşler* (املدشلر), hazinenin nakliyesi ve yol güvenliğinde görevli *başçı* (باشچی), *yol aġaları* (یول اغالری), *teveçiler* (توچی لر) "deveciler" ile hazine ve heyetin güvenliğinden sorumlu *tüfengci aġaları*[128] (توفنکجی اغالری), *yaşavıllar* (یصاویلر) ve *ʿasker yumış Tatarlar* (عسکر یومیش تاتارلر) denen diğer askerlerdi[129] (KHYH, 29/75-76, 52/48-50, 73/44-46, 108/64-65).

Rus-Tatar sınır bölgesinde hazine ve tiyişlerin tesliminde gelenek hâline gelmiş birtakım uygulamalar göze çarpmaktadır. Buna göre *almaşuv beginin*, hazineyi Moskova'dan sınır bölgesine getirmekle sorumlu Rus heyetinin başı

[126] Altın Orda dönemi elçi terminolojisi için bk. (Özyetgin, 2005, s. 229-231).
[127] Yazışmalarda bu terim *almaşuv beyi* (الماشو بیی) (KHYH, 232/16, 280/13), *almaşıḳ begi* (الماشق بکی) (KHYH, 225/3, 226/4, 260/23), *almaşır begi* (الماشیربکی) (KHYH, 261/144, 168), *almaşuḳ begi* (الماشوق بکی) (KHYH, 258/15, 24) olarak da yazılmıştır.
[128] Hazine ve heyetin güvenliğinden sorumlu bu askerler, Kırım resmî yazışmalarında *sekbān tüfengçileri* (سکبان توفنکچی لری) (KHYH, 108/65) olarak da zikredilirler (bk. *sekbān tüfengçileri* maddesi).
[129] Kırım resmî yazışmalarında, Tatar heyetin güvenliğinden sorumlu askerler genel olarak *almaşıḳ ʿasker kişileri* (الماشق عسکر کشیلاری) (KHYH, 257/16) olarak geçmektedir.

aḳalniçey ile gece ve gündüz olmak üzere iki kere görüştüğü, bu görüşmeler esnasında *şamur tiyişler* aldığı bilinmektedir (KHYH, 261/143-147). Yine Tatar hazine heyetindeki her bir kişiye sınır bölgesinde, *yarlıḳaş bölekler* (یارلقاش بولکلر) adı altında Rus heyeti tarafından hediyeler verilirdi (KHYH, 52/50-52). Eski devlet teamüllerine işaret eden bu tür usul ve merasimlerin büyük bir kısmının Altın Orda'dan Kırım Hanlığı'na geçtiğini söylemek mümkündür.

17. yüzyıla ait Rus yıllıkları, sınırda hazine teslimi esnasında Tatar heyetine verilen hediyeler ve yapılan masraflar hakkında önemli bilgiler vermektedir. Eski usule göre, sınıra gelen Tatar elçi heyetine ait harcamaların tamamı Ruslar tarafından karşılanırdı. Buna göre hazineyi karşılamaya gelen Tatar heyeti mensuplarına kürk *(ṭon)*, kaftan, elbise ve şapka *(börk)* gibi hediyelerin verildiği bilinmektedir (Novoselyskiy, 2011, s. 483).

ʿ**arabaçı** [عرباچی, عرابه چی, عربه چی] "arabacı, elçi heyetinde hazine taşıyan görevli" (KHYH, 15/212)

< OT. araba (CCI, s. 51b/18 *araba* "at vb. hayvanla çekilen, tekerlekli araç, araba") < ? + T. +çı.

Sözcük, kökeni üzerinde görüş birliği bulunmayan *araba* sözcüğü ile üzerine eklenen +çI ekinden oluşur. *Araba* için bk. (Tietze, 2016a, s. 418; Räsänen, 1969, s. 23; Sevortyan, 1974, s. 164-165).

Arabacılar, yabancı elçi heyetlerinde yıllık haraç ve hediyeleri taşıyan memurlardır. Kırım resmî yazışmalarında, Rus elçi heyetinde bulunan ʿ*arabaçılar*[130], hana hediye edilen av kuşlarının yoldaki bakımından sorumlu *ḳuşçılar* ve heyette hizmetli diğer kişiler olan *yol aġaları* ile birlikte anılmışlardır. Rus yıllıkları 1646 yılı Rus elçi heyetinde toplam 21 arabacının bulunduğunu kaydetmiştir (Novoselyskiy, 2011, s. 484).

ʿ*Arabaçılar*, hazine ve hediyelerin sınır bölgesinde Tatar heyeti tarafından alınmasından sonra Kırım'a kadar refakat ederlerdi. Devletler arası anlaşma gereği, yıllık haraç ve hediyelerin Kırım'a sorunsuz bir şekilde ulaşması üzerine çar, Bahçesaray'da görevleri sona eren kuşçu ve arabacıların alıkonulmadan Moskova'ya

[130] Belgelerde bu terim, ʿ*ārabacı* (عارباجی) (KHYH, 219/84), *arabaçı* (ارباچی) (KHYH, 328/9) ve ʿ*arabaçu* (عرباچو) (KHYH, 267/67) olarak da yazılmıştır.

geri gönderilmelerini talep ederdi (KHYH, 15/212-213, 334/6-7). Kırım resmî yazışmalarında arabacıların, daima bu hususta adları geçmiştir. Buna göre *ḫān* ve *sulṭānların*, Rus elçi heyetinin bir kısmını oluşturan *ḳuşçu, ʿarabaçı ve yol aġalarını* bekletmeden Rusya'ya göndermesi, iki devlet arasındaki barışı ve iyi ilişkileri göstermekteydi (KHYH, 112/148-149, 157/20-21, 325/12-13). Böyle zamanlarda han, adı geçen kişileri kendi mektubunu taşıyan Tatar bir *çapġun* (atlı haberci) eşliğinde Çarlık sarayına gönderirdi (KHYH, 328/9).

Diplomatik ilişkilerin bozulduğu dönemlerde ise Hanlık, bu kişileri Bahçesaray'da *rehin* olarak tutardı. Mevcut sorunlar çözülene kadar, adı geçen heyet mensuplarının Moskova'ya dönüşüne izin verilmezdi (KHYH, 21/4-5). İki devlet arasındaki ilişkinin seyri, çoğu zaman yıllık haraç ve hediyelerin saray erkânına eksiksiz bir şekilde teslim edilip edilmemesine bağlıydı. Saray ağalarına verilen *tiyişlerin* eksik ve kusurlu çıkması hâlinde Kırım hanlarının, *beg, mīrzā* ve *aġaların* baskısıyla *elçi, ʿarabaçı* ve *ḳuşçuların* Rusya'ya geri gönderilmesine izin vermediği görülmektedir (KHYH, 34/51-55).

baḫşı [بخشی, باخشی] "büyükelçi sekreteri, başkâtip" (KHYH, 5/100)

< ET. baġşī/bahşı (ED321a *bağşı:* "din hocası") < Çin. po-shih "din hocası" (TMEN II, 724 *baḫşī* "Budist rahipler için kullanılan terim; idarede kâtip olarak görev yapan din adamı").

Eski Türk devlet geleneğinde, saray idaresinde ve mali işlerde kayıt tutup rapor hazırlayan kişilerin varlığı bilinmektedir. Türk devlet teşkilatında kâtipler için kullanılan en eski terim, *baġşī* olarak geçer. Sözcük aslen Çincede "din hocası" anlamındaki *po-shih* sözcüğüne dayanır (ED321a). Eski Türkçeye geçen sözcük, Türkçenin tarihî metinlerinde ilk defa Eski Uygurca döneminde "öğretmen, üstat, usta" anlamıyla mevcuttur (Wilkens, 2021, s. 138a *bahšı (bahşı)*).

Orta Moğolcada 14. yüzyıldan itibaren görülen *baġşi* sözcüğü yalnızca "kâtip" manasında kullanılmıştır. Clauson, sözcüğe Eski Uygurca ile Kumanca arasındaki dönemde rastlanmadığını ve bu yapının Orta Moğolcadan Orta Türkçeye geçerek yeniden kullanılmaya başlandığını ifade etmiştir (ED321a). Buna göre Orta Türkçedeki *baḳşı/baḫşı* yapılarındaki "yazıcı, kâtip" anlamı, Orta Moğolcadan Türk diline geçmiştir (Poppe, 1962, s. 335 < *Moğ. baġşi*). Nitekim 13.-14. yüzyıla ait

tarihî Kıpçakça eser Codex Cumanicus'ta *baḳşı* "kâtip" anlamıyla mevcuttur (CC I, s. 40b/11).

Sözcük Çağatay sahasında *baḫşı* biçiminde görülmektedir (PdC., s. 156 بخشی *(baḫşı)* "Farsça bilmeyen kâtip, sekreter; şarkıcı; denetçi; hekim"; ŞSül., s. 74 بخشی *(baḫşı)* "sâzende, muganni, âşık, mutrip, koşukçu").

Moğollarda (11.-13. yüzyıllar) *bagşi* adı verilen kâtiplerin, devlette saygın bir konumda bulunan şaman ve lama gibi din adamları arasından seçildiği bilinmektedir. 13. yüzyılın başlarında Cengiz İmparatorluğu'nun kurulduğu dönemde devletin yazı işleri Uygurlar tarafından yürütülmekteydi. Buna göre *bagşiler* Cengiz Han döneminde Budist Uygur kâtipleri ifade ederlerdi (Barthold, 1990, s. 413). Nitekim 16. yüzyıldan sonra batıdaki Tatar hanlıklarıyla tamamen bağı kopan Doğu Moğolistan'da bahşılık makamı Budist rahipler tarafından yönetilmeye devam etmiştir (Vladimirtsov, 1995, s. 264-265).

Altın Orda sahasında (13.-14. yüzyıllar) kâtipler için *baḳşı*[131] (CC I, s. 40b/11) dışında *bitikçi* (CC I, s. 25b/26) terimi de kullanılmıştır. Bununla birlikte Altın Orda dönemindeki kalabalık elçi heyetlerinde, elçibaşının sekreterleri için *baḳşı/baḫşı ve tet* terimlerinin kullanıldığı bilinmektedir (Kołodziejczyk, 2011, s. 467).

Altın Orda'da saray kâtiplerinin en üst makamını işgal eden ve baş defterdarlık vazifesini yürüten kişilere *uluġ bitikçi* denmiştir. Bu kişiler daima aristokrat sınıf ya da hanedan mensubu arasından seçilmişlerdir (Kafalı, 1976, s. 126). Kırım Hanlığı saray teşkilatında bu kişiler *uluġ yazuvçı* (اولوغ یازوچی) (KHYH, 261/45) olarak anılmışlardır. Devlette saray hazinesinin defterini tutan ve devletin gelir gider tablosunu hazırlayan maliye görevlileri ise *ḫazīne kātibi* (خزینه کاتبی) (KHYH, 35/510) unvanıyla görev yapmışlardır.

Kırım Hanlığı'nda saray kâtipliğini ifade eden birden fazla terim mevcuttur. Devlette saray kâtibi için *yazuvçı* (یازوچی) (KHYH, 24/136, 232/35, 286/32) ve bu sözcüğün farklı şekilleri olan *yazıçı* (یازیچی) (KHYH, 254/22), *yazıcı* (یازیجی) (KHYH, 35/301) terimleri görülür. Resmî yazışmalarda 17. yüzyıl itibarıyla, Osmanlı saray teşkilatı etkisiyle *kātib* (کاتب) (KHYH, 139/45) sözcüğü kullanılmaya başlanmıştır.

[131] *Baḫşı* terimi, Babür saray teşkilatında da saray kâtibi olarak kullanılmıştır (Baburname, s. 33a).

Kırım Hanlığı'nın kuruluş döneminde *baḫşı* terimi Altın Orda devlet teşkilatının devamı olarak uluslararası yazışmaları hazırlayan saray kâtibi için kullanılmıştır. Kırım Hanlığı'nın ilk dönem yazışmalarından olan 1453 tarihli Hacı Gerey Han yarlığında bu terim mevcuttur (Özyetgin, 1996, s. 115). Ancak Kırım sarayında bu vazifeyi yapan kişilerin 16. ve 17. yüzyıllarda *yazuvçı* ve *kātib* olarak adlandırıldıkları görülür.

16. yüzyılın sonlarından itibaren Kırım Hanlığı'nda *baḫşı* terimi nispeten daha özel bir makam için kullanılmıştır. Bu dönemden sonra Kırım devlet teşkilatında *baḫşı* ve *tet* terimleri, Hanlık büyükelçisinin başkâtibini ifade etmiştir. Buna göre bahşılar, devletin kalabalık elçi heyetine mensup "en yüksek rütbeli kâtip" olarak görev yapmışlardır. Tatar elçi heyetindeki en yüksek rütbeli kişilerin protokole göre *uluġ ėlçi başı, uluġ baḫşı* ve *uluġ tėti* olduğu anlaşılmaktadır (KHYH, 25/24-26).

Kırım diplomatik belgelerinde *baḫşı, uluġ ėlçiden* hemen sonra ve *tet*[132] (تت) (KHYH, 118/21, 139/17, 26, 339/9) diye adlandırılan kâtip ile birlikte anılmıştır. Yazışmalarda, elçibaşının baş sekreteri olması nedeniyle *uluġ baḫşı* (اولوغ بخشی) (KHYH, 10/33, 72; 11/57, 25/24-25) olarak da zikredilmiştir.

Tet terimi ise 16. ve 17. yüzyıllarda Kırım sarayında soylu Tatar sınıfa mensup elçilik sekreterini ifade etmiştir. Kırım resmî yazışmalarında *baḫşı* ve *tet* terimleri 17. yüzyılın ilk yarısına kadar kullanılmıştır (Kołodziejczyk, 2011, s. 467).

çapḳun [چاپقون, چابقون] "atlı haberci, ulak" (KHYH, 5/93)

< ET. çap- (ED394a *çap-* "vur-";) -ḳun "fiilden isim yapım eki".

Çapḳun sözcüğü, Eski Türkçede "vur-, (ata) hafifçe vur-" anlamlarına gelen *çap-* fiilinin üzerine, fiilden isim yapan {-kUn} yapısının eklenmesiyle oluşmuştur (DTS, s. 139a *çap-*; MK, s. 265/233 *çap-*). Orta Türkçe döneminde, sözcük kökü olan *çap-* fiili anlam genişlemesine uğrayarak "koş-, atıl-, hızlı hareket et-; at sür-, at koştur-" anlamlarını da kazanmıştır (Boeschoten, 2023, s. 108a; KTS, s. 46).

[132] Kırım resmî yazışmalarında *tėt* (تيت) (KHYH, 10/73, 11/57, 20/32, 45, 67; 22/16), *teti* (تتی) (KHYH, 339/7) ve *tėti* (تيتی) (KHYH, 5/100, 11/24, 25/45, 47; 132/32) yazımları da mevcuttur.

Altın Orda sahasında, devletler arası haber getirip götürme vazifesi *keleçi*[133] diye adlandırılan memurlar tarafından sağlanırdı (Özyetgin, 2005, s. 229). Bu terim Kırım Hanlığı'nda mevcut değildir. Kırım sahasında *keleçi* terimine karşılık olarak *çapḳun*[134] (چاپقون, چابقون) ve *çapġun* (چاپغون) (KHYH, 6/7) sözcükleri mevcuttur. Bu terim "at sür-, at koştur-" anlamındaki *çap-* fiilinin üzerine gelen {-KUn} ekiyle kalıplaşmış ve "atlı haberci" anlamında kullanılmıştır.

Kırım Hanlığı'nda atlı haberciler diplomatik ilişkilerde, özellikle hızlı haberleşmenin sağlanmasında görev almışlardır. Bu kişiler barış müzakereleri esnasında iki devlet arasında haber getirip götürmede (KHYH, 21/149-151), sınır bölgesinde yapılacak yıllık hazine ve hediye teslimatında (KHYH, 17/197-198) ve yabancı elçilere refakat etmede (KHYH, 209/21) önemli görevler üstlenmişlerdir.

Kırım Hanlığı'nda *çapḳun*[135] (atlı) heyetlerindeki kişi sayısı, *ėlçi* heyetlerine kıyasla daha az olurdu. Bu heyetler, devleti yurt dışında temsil etmekten ziyade haber getirip götürme işlerini görürlerdi. Resmî yazışmalarda büyükelçi heyetine mensup kişiler *uluġ ėlçiler* (اولوغ الچيلر), atlı heyetindeki görevliler ise *çapḳun ėlçiler* (چاپقون الچيلر) olarak geçer (KHYH, 118/47). Tatar atlı heyet başkanına ise *çapḳun başı* (چاپقون باشى) (KHYH, 244/33) denmiştir.

Hanlık diplomatik ilişkilerde büyükelçi heyetlerinde olduğu gibi, bu atlı heyetlerine de büyük önem vermiştir. Buna göre Rusya'ya gönderilen atlı heyetinin normal şartlarda 40-50 kişiyi bulduğu bilinmektedir. Rus Çarlığı'nın ısrarları sonucu 1648 yılında bu sayı 25 kişiye indirilmiştir (KHYH, 118/47-49).

Kırım resmî yazışmalarında geçen bir diğer konu Tatar atlılarının Rus topraklarında eski merasim ve usullere göre ağırlanması ve çeşitli ihtiyaçlarının giderilmesi hakkındadır. Acil haber getirip götüren Tatar atlılarına Rus sınırında bulunan kalelerde posta atları (KHYH, 108/43-44) ile erzak verilmesi eski teamül gereğiydi (KHYH, 113/18-22). Bunun dışında atlı heyeti mensupları, Moskova'da kaldıkları süre zarfında Rus çarından iki kere olmak üzere *yarlıḳaş* (يرلقاش) "ihsan, hediye" alırlardı. Kırım'a güvenli bir şekilde dönmeleri için ise kendilerine Rus muhafızlar tarafından Tatar-Rus sınırına kadar refakat edilirdi (KHYH, 113/27-28).

---

[133] < ET. kelēçü (ED716b *kele:çü* "konuşma, sohbet").
[134] Belgelerde sözcüğün "چابقن, چاپقن" (KHYH, 2/38, 47) yazımları da mevcuttur.
[135] Babürname'de "atlı" anlamında kullanılan *çapḳunçı* terimi mevcuttur (Baburname, s. 139a). *Çapḳun* sözcüğünün Osmanlı sahasındaki kullanımı için bk. (Pakalın I, s. 325a *çapkun* "çapan, hızlı at").

Tatar atlıları yıllık hazine ve haraçların teslimi esnasında da görev alırlardı. Hazineyi sınır bölgesinde karşılamak üzere kalabalık bir Tatar heyetinin yola çıktığı haberini Rus Çarlığı'na bildirme vazifesi bu kişiler tarafından yapılırdı. Rusya'dan hazinenin hazır olduğu haberinin gelmesi üzerine Tatar heyeti yola çıkar ve bu haber Moskova'ya gönderilen bir atlı ile gönderilirdi (KHYH, 258/15-17). Kırım Hanlığı'nda bu gibi acil durumlarda görev yapan ve haberin karşı tarafa hızlı bir şekilde ulaştırılmasını sağlayan atlılar *yel/yėl çapḳun(ı)*[136] [یل (ییل) چاپقونی] (KHYH, 82/15, 186/9-10, 258/16, 265/27), bu heyetin başındaki kimseler ise *yel çapḳun başı* (یل چاپقون باشی) (KHYH, 259/19) olarak adlandırılmıştır.

ėlçi [ایلچی] (KHYH, 1/30) "elçi"

< ET. *ėlçi* (ED129a *ė:l* + *çI* "elçi, hükümetin yabancı devletlerde bulunan temsilcisi") < ėl "ülke, memleket" + çi.

Ėlçi, Eski Türkçe döneminde ilk olarak Maniheist Uygur metinlerinde (8. yüzyıl) *ėlçi bilgeler* yapısıyla görülmektedir (ED129a). Sözcük bu dönemden sonra Türk dili sahasında[137] yabancı devletlerle haberleşmeyi sağlayan ve devletin yurt dışındaki temsilcilerini ifade eden en yaygın terim olmuştur.

Türkçeden Moğolcaya geçen sözcük, Orta Moğolcada *elçi* biçimiyle görünür (TMEN II, 656). Erken dönem (11.-13. yüzyıllar) Moğol sosyal teşkilatında *elçi,* kabileler arasında haber getirip götüren temsilcilere denirdi (Vladimirtsov, 1995, s. 92). Cengiz İmparatorluğu'nun batıdaki ardılları olan Tatar devletlerinin teşkilatında *ėlçi* terimi yaygın olarak kullanılmaya devam etmiştir. Dönemin siyasi koşulları gereğince, diplomatik temasların daima geçici elçilik (ad hoc) sistemi üzerine kurulduğu görülmektedir. Altın Orda sahasında, devletler arası ilişkileri yürüten en yetkili diplomatlar, *ėlçi* olarak adlandırılmışlardır (Özyetgin & Kemaloğlu, 2017, s. 27, 29, 30).

Kırım Hanlığı'nda *ėlçi*[138], yabancı devletlerle olan diplomatik ilişkileri düzenleyen en yetkili kişidir. Bu kişiler, özellikle barış müzakerelerinin

[136] < Yel çap-ḳun+ı < yel/yėl (< OT. yėl (CC I, s. 37a/18 *yėl* "rüzgâr, yel") < ET. yėl (ED916b *yė:l* "yel, rüzgar") + *çapḳun* < *çap-kun.* Belgelerde bu yapı, Kıpçakça ses özelliği nedeniyle (Kıpç. /c-/ < ET. /y-/) *cel çapḳun(ı)* (جل چاپقونی) (KHYH, 229/24, 232/20) olarak da geçmektedir.
[137] Sözcüğün Orta Türkçedeki biçimi için bk. (CC I, 17a/10 *ėlçi*).
[138] Belgelerde sözcük "الچی" biçiminde de yazılmıştır (KHYH, 250/59, 67; 33/38).

yürütülmesinde, barış döneminde iki devlet arasındaki ilişkilerin geliştirilmesinde önemli görevler üstlenmişlerdir. Barış müzakerelerinin sınır bölgesinde ya da yabancı devlet topraklarında yürütüldüğü durumlarda Kırım Hanlığı'nı temsilen atanan büyükelçiye geniş yetkiler verilmekteydi (KHYH, 207, 219).

Kırım Hanlığı, barış dönemlerinde Lehistan-Litvanya Birliği ve Rus Çarlığı ile olan diplomasiyi geliştirmek için bu devletlere her yıl düzenli olarak *ėlçi* heyeti gönderirdi. Bu hususta Hanlık, siyasi ve diplomatik gücünü korumak için Altın Orda döneminden itibaren kullanılagelen elçilik merasim ve usullerinin uygulanmasına büyük önem vermiştir. Bunlardan ilki, kalabalık elçi sayıları ile ilgidir. Resmî yazışmalardan anlaşıldığı üzere, Tatar büyükelçi heyeti sayısının 60-70 kişiyi bulduğu bilinmektedir (KHYH, 118/47). Rus Çarlığı'nın, 17. yüzyılın ortalarında bu kalabalık *ėlçi* sayılarını azaltmaya çalışarak elçilere yapılan büyük harcamalardan kurtulmaya çalıştığı görülmektedir. Nitekim 1648 yılında III. İslam Gerey Han döneminde elçi heyeti sayıları 35 kişiye indirilmiştir (KHYH, 118/49).

Rus Çarlığı'nın 17. yüzyıla ait Kırım elçilik dairesi raporları, barış zamanlarında her yıl ortalama 4 adet Kırım elçi heyetinin Rusya'ya geldiğini ve her bir heyetin 10 ay civarında Moskova'da ikamet ettiğini bildirir (Novoselyskiy, 2011, s. 411). Elçi heyetlerinin kalabalık olmasında hassas davranılması, Kırım Hanlığı'nın bu durumu siyasi ve diplomatik bakımdan bir itibar meselesi olarak gördüğünü gösterir.

Kırım Hanlığı'nın önem verdiği bir diğer konu ise yabancı devletlerin Tatar elçilere göstermesi gereken ilgi ve hürmet olmuştur. Eski devlet geleneğine göre, Tatar elçi heyetlerinin yabancı devletlerde ikameti ve huzura alınması esnasında saygı görmeleri, tüm heyet mensuplarına hediye ve harçlıklarının verilmesi istenirdi. Elçi heyetlerinde, hanın mühürlü yarlığını taşıyan bir elçibaşı olurdu. Yabancı hükümdarın huzuruna, sekreter ve tercümanı ile birlikte yalnızca bu büyükelçi çıkardı.

Kırım resmî yazışmalarında, elçi heyetinin başkanı *uluġ ėlçi* (اولوغ ايلچى) (KHYH, 4/31), *büyük ėlçi* (بويك الچى) (KHYH, 67/7, 250/59, 67; 333/38), *uluġ ėlçi başı* (اولوغ ايلچى باشى) (KHYH, 140/14), *ėlçi begi* (ايلچى بكى) (KHYH, 5/98), *ėlçi başı* (ايلچى باشى) (KHYH, 139/26, 176/17, 240/25, 245/16, 250/62, 269/34, 378/8), *baş ėlçi* (باش ايلچى) (KHYH, 183/23, 284/20) terimleriyle adlandırılmıştır. Bu kişiler, devlette

görev yapan üst düzey asker ve sivil bürokratlar arasından seçilmişlerdir. Kırım Hanlığı'nda *vezīrler* (KHYH, 4/56, 5/98), soylu kesime mensup idareciler olan *içki begler* (KHYH, 17/14), üst düzey saray çalışanları *aġalar* (KHYH, 250/59) ve hanın bayraktarlığını yapan *tuġçılar* (KHYH, 209/32, 368/5) bu makama uygun görülmüşlerdir.

ḳuşçı [قوشچی, قوشجی, قوشچو] "kuş bakıcısı" (KHYH, 34/56)

< ET. ḳuş + çı "avcı" (ED671a; TMEN III, 1564).

Ḳuşçı sözcüğü ilk olarak Eski Uygurcada "avcı, yırtıcı kuşları avda kullanan" anlamıyla geçmektedir (Wilkens, 2021, s. 428a). Karahanlı sahasında ise *ḳuşçı*, sarayda itibarlı bir makamı teşkil eden "av kuşu bakıcısı" anlamındadır (KB, 4148).

Altın Orda sahasında *ḳuşçı* terimi Karahanlı dönemindeki anlama paralellik gösterir. 1398 tarihli Temür Kutluğ Han tarhanlık yarlığında *ḳuşçı*, "kuş bakıcıları" için kullanılan bir unvandır. Buna göre, Altın Orda sarayı dışında devletin çeşitli idari merkezlerinde bulunduğu anlaşılan kuşçuların, av kuşlarının yetiştirilmesi ve bakımından sorumlu bir memur oldukları anlaşılır (Özyetgin & Kemaloğlu, 2017, s. 50). Aynı makam Kırım Hanlığı'nda *ḳuşçı başı* (KHYH, 261/88) olarak geçer.

Kırım resmî yazışmalarındaki *ḳuşçı* terimi ise daha özel bir makama işaret etmektedir. Belgelerde *ḳuşçı* terimi, Rusya'dan haraç ve hediyelerle gelen Rus elçi heyeti mensubu olan ve hana hediye edilecek kuşların yolculuk esnasında bakımını üstlenen kişileri ifade etmiştir. Barış zamanında, özellikle Rusya'dan yıllık alınan yüklü miktarda haraç ve hediyenin içinde av kuşlarının da bulunması, Rus elçi heyetinde bu görevlilerin yer alması zorunluluğunu doğurmuştur. Ruslardan talep edilen kuşların, han ve sultanlar için son derece önemli olan av partilerinde kullanılan şahin, doğan, atmaca gibi türler olduğu görülür.

Belgelerde bu makam eski Moğol devlet teşkilatının bir nişanesi olarak *ḳarçıġaçı, ḳarçuġaçı*[139] ya da *şunḳarçı*[140] olarak da zikredilmiştir. Rus elçi heyetindeki *ḳuşçılar*, Canıbek Gerey Han'ın 1630 tarihli yarlığında, *şunḳarçılar* (شونقارچیلار) (KHYH, 15/212), 1632 tarihli yarlığında ise *ḳarçıġaçılar* (قارچیغاچیلار)

[139] < ḳarçıġa/ḳarçuġa < Moğ. ḫarçaġa (Lessing, 1960, s. 936a *xarcaƨ-a (ḫarçaġ-a)* "doğan"; *xarcaƨacı (ḫarçaġaçı)* "avcı").
[140] < şunḳar < Çağ. şunḳar (PdC. s. 378 شونقار *(şunḳar)* "doğan, esasen akdoğan") < Moğ. şoŋḫur/ siŋḫur (Lessing, 1960, s. 756a *šongxur (şoŋḫur)*; 712b *singxur (siŋḫur)* "doğan, aksungur").

olarak adlandırılmışlardır (KHYH, 21/5). Dönemin Tatar elçileri Veli Şah Bey, Kutlu Şah ve Derviş Mirza mührü taşıyan tarihsiz (1682?) mektupta av kuşlarının bakımından sorumlu bu kişiler *ḳuşçu ve ḳarçuġaçılar* (قوشچو و قارچوغاچی لار) olarak geçerler (KHYH, 268/62).

Ḳuşçular Kırım resmî yazışmalarında her zaman, hazinenin Kırım tarafına tesliminde görev alan Rus heyetinde bulunan *ʿarabaçılarla* (arabacı) (عرباچی) birlikte anılmışlardır (KHYH, 34/56, 325/13). 1646 yılına ait Rus yıllığı kaydında, Kırım'a tiyiş ve diğer hazinelerle gelen Rus elçi heyetinde 7 adet *ḳuşçu* (kuş bakıcısı) bulunduğu belirtilmiştir (Novoselyskiy, 2011, s. 484).

sipāhī [سپاهی] "Rus atlı habercisi" (KHYH, 8/56)

< Far. sipāhī "atlı asker; askerî, orduya ait" (Steingass, 1998, s. 651a *sipāhī*) <*sipāh* "atlı asker" (Steingass, 1998, s. 651a *sipāh*) + ī.

Sipāhī[141] sözcüğü, Kırım resmî yazışmalarında yalnızca Rus ulaklar için kullanılan özel bir terimdir. Bu nedenle *sipāhī* tabirinin, Kırım sahasında kendisine özgü bir terim anlamı kazandığı görülür[142].

Sipāhīlerin en önemli görevi diplomaside aciliyet taşıyan konuları içeren mektupları getirip götürmektir. Bunun yanında Rusya'dan alınan yıllık hazine tesliminde de görev almışlardır (KHYH, 71/26-27, 80/10-11). Rus sipahileri, yıllık haracın hazır olup sınırda teslim edilmek üzere Rus heyetiyle yola çıkarılacağını bildirmek için Kırım'a gönderilirdi. Bu haberin gelmesi üzerine Tatar heyeti hazineyi teslim almak için harekete geçerdi (KHYH, 336/50-52).

Sipahilerin, büyükelçiler gibi kendilerine has maiyeti olurdu. *Sipāhī* heyetindeki kişi sayısının, *ėlçi* heyetinde olduğu gibi siyasi ilişkilere bağlı olarak dönemden döneme değişiklik gösterdiği bilinir. Kırım'da barış süreci esnasında iskân eden Rus büyükelçi heyeti, gerekli durumlarda Moskova'ya herhangi bir konu hakkında bilgi vermek ya da bir kararı arz etmek için *sipāhī* gönderirdi. Bunun yanında Kırım'da bulunan Rus elçileri, gerçekleşen önemli siyasi olayları

[141] Kırım resmî yazışmalarında bu terim *sipāh* (سپاه) (KHYH, 71/26, 216/17, 336/51), *ispāhī* (اسپاهی) (KHYH, 28/57, 58, 61; 37/64) ve *ispāh* (اسپاه) (KHYH, 163/17) biçimleriyle de yazılmıştır.
[142] Belgelerde Kırım Hanlığı atlıları ise daima *çapġun/çapḳun* terimiyle zikredilmişlerdir (bk. *çapḳun* maddesi).

değerlendirip hazırladıkları raporları çara sipahiler aracılığıyla bildirirlerdi (Novoselyskiy, 2011, s. 129).

Diplomatik müzakerelerde Kırım tarafının herhangi bir talep ve şartı üzerine Kırım'da ikamet eden Rus elçileri, *sipāhīnin* Moskova'dan getireceği habere göre hareket ederlerdi. Ülkelerden birinde gerçekleşen hükümdar değişikliğinde ise barış görüşmelerinin yeniden müzakere edilmesi için Rusya tarafından Kırım'a bir *sipāhī* heyeti gönderilirdi (Novoselyskiy, 2011, s. 110). Rus sipahilere çar tarafından Kırım hanı ile barış müzakeresi yapma yetkisi verilir ve uygun şartların oluşması durumunda hanın huzurunda her iki taraf barış yemini ederdi. *Sipāhīler,* eski devlet usul ve merasimlerine göre altın payzalı şartnameyi aldıktan sonra han tarafından yollanan Tatar atlısı refakatinde Moskova'ya doğru yola çıkarlardı (KHYH, 234/20-22).

Barışın yenilenmesi durumunda ilişkilerin daha da iyileştirilmesi için Rusya tarafından *uluġ ėlçi* heyetleri gönderilirdi. İmzalanan barış antlaşması gereğince, her iki devlet *ėlçi* ve *sipāhīlerin* serbestçe geçiş yapabilmeleri için sınırlarını açar ve birbirlerine güvenlik için garanti verirdi (KHYH, 8/54-64). Hanlık, barış dönemlerinde yıllık haracın zamanında ve eksiksiz teslimi şartıyla, Rus *ėlçi* ve *sipāhīlere* hürmet gösterip onları iyi ağırlayacağını teminat altına alırdı (KHYH, 81/15-16).

teveçi [توچی] "deveciler; yük taşıyıcıları" (KHYH, 108/65)

<ET. tevey "deve" (ED447b *tevey*) + çi.

Kırım Hanlığı'nda *teveçiler,* Rusya'dan gelen hazine ve tiyişleri karşılayıp bunların Kırım'a teminini gerçekleştiren Tatar heyetinde yer alan yük taşıyıcılarıdır. Resmî yazışmalarda bu kişiler, sınır bölgesinde Rus heyetinden *yarlıḳaş* (hediye) alan hazine heyeti mensupları arasında zikredilmişlerdir (KHYH, 108/65). Buna göre Kırım sahasında develerin, yük taşımada kullanıldığı anlaşılmaktadır. Baron de Tott'un (18. yüzyıl) verdiği bilgilere göre Kırım Hanlığı'nda toprak sahibi halk arasında da deve kullanımı mevcuttu (Tott, 2004, s. 105).

tılmaç [تلماج , تیلماچ , تلماچ] “tercüman” (KHYH, 5/86)

< ET. tılmaç (ED500a *tılmaç* “tercüman”).

Sözcük Eski Türkçede ilk olarak Karahanlı dönemi eseri Kutadgu Bilig’de (11. yüzyıl) mevcuttur (KB, 162). Clauson, Uygurica’da *tılmaçı* şeklinde okunan sözcüğün, *nomçı* sözcüğünün yanlış okunmasından ibaret olduğunu bildirir. Aynı zamanda {-mAç} ekinin Türk dilinde ismin üzerine gelmemesi nedeniyle sözcüğün *tıl “dil” +maç* şeklinde tahlilini doğru bulmaz. Bu nedenle sözcüğün alıntı olabileceğini bildirir (ED500a).

Sözcük Orta Türkçede, kuzey Kıpçak sahasında (13.-14. yüzyıllar) *tılmaç* olarak kullanılmaya devam etmiştir (CC I, s. 45b/26). Bu dönemde sözcük, Memlük Kıpçak sahasındaki Oğuzca etkisiyle *dilmaç* olarak da görülmektedir (KTS, s. 62). Çağatay sahasında ise *tilmaç/tılmaç* olarak mevcuttur (ŞT, s. 141 تیلماچ *(tılmaç)*; PdC., s. 265 تیلماج *(tılmaç)*).

Sözcük aynı zamanda Türkçeden Slav dillerine geçmiştir. Rusçada *tolmaç* biçiminde kullanılmıştır. Rusçadaki şeklin Orta Moğolcaya *tolmaçi* biçiminde geçtiği anlaşılmaktadır (bk. TMEN II, 1010 *tilmaçi, tilmaç, dilmaç* “tercüman”). Nitekim sözcük Orta Türkçe döneminde, Karadeniz’in kuzey bölgesinde kullanılan Kıpçakçada (13.-14. yüzyıllar) *tolmaç* olarak da mevcuttur (CC II, s. 61a/22-23).

Türk-Moğol devlet teşkilatında diplomatik ilişkileri düzenleyen önemli memurlardan olan tercümanların Altın Orda döneminde *tılmaç* (CC I, s. 45b/26) ya da *tolmaç* (CC II, s. 63a/17-18) olarak adlandırıldığı anlaşılmaktadır. Kırım Hanlığı’nda *tılmaç*[143], barış müzakereleri, mektup ve hazine teslimi gibi diplomatik hadiselerde görev yapan elçi heyetlerinde adı geçen diplomatlar arasındadır (KHYH, 313/7).

Tılmaçlar özellikle iki devlet arasındaki barışın uzatılması için yapılan müzakerelerde önemli görev üstlenmişlerdir. Buna göre Kırım-Rusya arasında alınan barış kararı üzerine Kırım hanı, Bahçesaray’daki Rus *tılmaçlara* verdiği *şarṭ-nāme* ve *altun payṣayı*, Tatar bir atlı haberci nezaretinde Moskova’ya gönderir ve çarın barış onayını beklerdi (KHYH, 232/10-14). Rusya’ya gönderilmek üzere tılmaça teslim edilen belgeler arasında *ḳalġay* ve *nūre’d-dīn sulṭānların* şartnameleri de

[143] Kırım resmî yazışmalarında *ṭılmaç* (طلماچ) (KHYH, 271/13) olarak da yazılmıştır.

bulunurdu (KHYH, 276/23-24). Rus *tılmaçlar* ise, kalgay ve nureddin sultanların sarayına gelerek Rus elçisi olarak huzura alınırlardı (KHYH, 266/12, 265/11-12).

17. yüzyılda Rusya, çar değişimi gibi önemli siyasi hadiselerde, Hanlık ile arayı iyi tutmak istemiş ve barışın uzatılması için Rus *tılmaçları* doğrudan Kırım'a göndermiştir (KHYH, 265/18-21, 266/11-21). Bu kişiler Tatar, Rus ve Leh elçi heyetlerinde birden fazla olurdu. Aynı yüzyılda, Rus elçi heyetinde 4-5 tercümanın *(tılmaç)* bulunduğu malumdur (Novoselyskiy, 2011, s. 484).

Savaş esnasında ise iki ülke arasındaki durum hakkında bilgi akışı yine *tılmaçlar* aracılığıyla sağlanırdı (KHYH, 348/4, 361/31). Kırım resmî yazışmalarında, elçi heyetlerinde yer alan birinci tercümanlar *baş tılmaç* [باش (تلماچ) تیلماچ] (KHYH, 112/55, 150, 224/18) olarak geçmektedir. Rus büyükelçilerin yanında ikinci derece diplomat olarak görülen *sipāhī* (atlı haberci) ve *tılmaçlar*, Kırım'daki mevcut politik durumu değerlendiren raporlar hazırlamışlardır.

Rus yıllıkları, *élçi* heyetindeki *tılmaçların* Kırım'ın her kesiminden kişiyle dostluk kurarak Çarlık için önemli malumatlar elde ettiklerini bildirirler. Rus *tılmaçların*, Rus sarayında iyi eğitim görmüş Tatar kökenli kimselerden seçildiği de görülür (Novoselyskiy, 2011, s. 129).

Kırım resmî yazışmaları, Rusya adına görev yapan tılmaçların bir kısmının Tatar olduğunu gösterir (KHYH, 36/23, 258/24). Yabancı elçi heyetindeki *tılmaçlar,* protokolde elçibaşı ve başkâtipten sonra zikredilmişlerdir (KHYH, 36/23).

ulaḳ [اولاق] "haberleşmede kullanılan posta atı" (KHYH, 113/18)

< ET. ulā -ġ (ED136a *ula:ġ* "taşımada ve sürmede kullanılan at; kiralık ya da posta atı" < ulā- "bir şeyi diğer bir şeye birleştir-; ula-" ED126a *ula:*) - ġ "fiilden isim yapım eki".

Eski Türkçede *ulaġ*, taşıma ve haberleşme gibi işlerde kullanılan atları ifade eder. Sözcüğün Eski Türkçede "bir şeyi başka bir şeye birleştir-" anlamındaki *ulā-* fiilinden türediği anlaşılmaktadır (ED126a). Orta Türkçe itibarıyla Batı Türkçesinde sözcük, "atlı haberci" için kullanılmaya başlamıştır (Boeschoten, 2023, s. 369b *ulaq (ulaḳ)/ulaġ* "yol; posta atı; posta sistemi"; KTS, s. 292 *ulaḳ* "posta ulağı"; KE, s. 137r8 *ulaġ*).

Altın Orda resmî yazışmalarında *ulaḳ*, temini halktan sağlanan ve haberleşmede görevlendirilen posta atları için kullanılmıştır (Özyetgin & Kemaloğlu, 2017, s. 51). Altın Orda döneminde vergi türü olarak geçen bu terim Uygur sivil belgelerinde de geçmektedir (Özyetgin, 2004, s. 138-139).

Kırım resmî yazışmalarında *ulaḳ*[144] terimi, elçi ve atlı heyetine mensup kişilerin kullandığı posta atlarını ifade eder[145].

III. İslam Gerey Han (1644-1654) dönemine ait resmî yazışmalarda, eski âdete göre Moskova'ya gönderilen Tatar *büyük ėlçi* ve *çapḳunların* Rus sınır kalelerinde ihtiyaçlarının giderilip bu kişilere *ulaḳ* "at" ve azık verildiği bildirilmiştir. Elçi ve atlı habercilerin Kırım'a dönüşlerinde de aynı şekilde *ulaḳ* temin edilmekteydi. Belgelerden anlaşıldığı üzere bu merasim ve usullere III. İslam Gerey Han dönemi itibarıyla Ruslar tarafından eskisi gibi riayet edilmediği görülmektedir. Bu nedenle Hanlık, eski uygulamaların yerine getirilmesi için Rusya'ya zaman zaman siyasi ve diplomatik baskı uygulamıştır (KHYH, 108/44, 113/18-22, 114/38-40, 333/38-41).

Ulaḳ adı verilen atlar esir iadesinde de kullanılmıştır. Rus çarı I. Aleksey'in Adil Gerey Han'a gönderdiği 1670 tarihli mektupta, barış nişanesi olarak eldeki Tatar esirlerin fidyesiz bırakıldığı ve Kırım'a sağ salim dönmeleri için kendilerine bedava *ulav aṭlar* (اولاو اطلار) temin edildiği bildirilmiştir (KHYH, 227/19-22).

Kırım Hanlığı'nda, yıllık olarak teslim alınan hazinelerin sınır bölgesinden Kırım sarayına getirilmesi esnasında kullanılan yük hayvanları ise *kölük*[146] (كولوك) olarak geçmektedir (KHYH, 280/21, 285/13, 20; 286/24).

yol aġası (يول اغاسى) "Tatar elçi heyeti rehberi" (KHYH, 29/76)

< ET. yōl "yol; süre, müddet" (ED917a *yo:l*; MK, s. 39/25 *yōl/yol* "yol, yolculuk, sefer") + aġa < OMoğ. aḳa/aḫa (TMEN I, 22 *aqa (aḳa)* + T. +sı.

[144] Belgelerde sözcüğün *ulav* (اولاو) [< Kıpç. -(X)v < ET. -(X)g] (KHYH, 227/21) ve *ulaġ* (اولاغ) biçimi de mevcuttur (KHYH, 15/199).
[145] Osmanlı Türkçesi ile İstanbul'da kaleme alınan iki mektupta ise *ulaḳ* terimi, "atlı haberci" anlamındadır (KHYH, 159/9, 346/5).
[146] < ET. kölük (ED717b *kölük* "koşum takılmış şey; yük hayvanı"; MK, s. 197/169 *kölük* "yük hayvanı") < köl- "koşum tak-" (ED715b köl- "hayvana koşum tak-") -(ü)k "fiilden isim yapım eki". *Kölük* için ayrıca bk. (Özyetgin, 1996, s. 190).

Türk-Moğol devletlerinde, yabancı devletlerden temin edilen yıllık hazinenin sınırda karşılanıp saraya getirilmesi kalabalık heyetler tarafından gerçekleştirilirdi. *Yol ağası*[147], Kırım Hanlığı'nda yıllık hazinenin Tatar-Rus sınırında teslim alınıp Kırım'a güvenli bir şekilde getirilmesinde görev alan heyet memurlarındandır. Kırım resmî yazışmalarına göre bu kişilerin, yol ve elçi heyetinin güvenliğinden sorumlu asker kişilerden olan *yaşavıl* (یصاول) (KHYH, 29/75) ve *tüfengci ağaları* (توفنکجی اغالری) (KHYH, 29/76) yanında sivil olarak bulundukları anlaşılmaktadır.

Kırım resmî yazışmaları, elçi heyetlerinin gidiş ve dönüşü esnasında yolların güvensizliği ve yağmaya elverişli olduğu hususunda bilgiler verir. Hatta Tatar elçi heyetlerinin Kazak eşkıyalar tarafından yağmalanıp esir alındığı, Rusya'ya gönderilen mektuplarda zaman zaman bildirilmiştir. Bu nedenle Kırım ile yabancı devletler arasında kullanılan yolların iyi bilinip gerekli güvenliğin sağlanması büyük önem arz etmiştir. Yol ağaları, Tatar heyetinin güvenliğini sağlayan asker kişiler yanında bir nevi rehberlik görevi üstlenmişlerdir (KHYH, 29/76, 34/83, 157/20, 219/84, 267/67, 328/9, 334/6, 338/34). Kırım idari teşkilatında bu kişiler *başçı* (باشچی) (KHYH, 29/76) terimi ile de adlandırılmışlardır.

yumuş mīrzāları [یوموش (یومش, یموش) میرزالری] "elçi heyetinde görevli mirzalar" (KHYH, 52/48)

< ET. yumuş "haber yollama; görev" < *yum-(u)ş (ED938b *yumuş* < **yum*-) + < mīrzā (Steingass, 1998, s. 1361b *mīr-zā (mīrzā)* <*Ar.*) < Ar. emīr + Far. zāde +T. lar + ı.

Yumuş sözcüğü, Eski Türkçede aslen "haber getirip götürme" işini ifade etmiştir. Eski Uygur Budist metinlerinde (8. yüzyıl) anlam genişlemesine uğrayarak "görev, hizmet" anlamını kazanmıştır (ED938b; Wilkens, 2021, s. 920b). Yine Budist Uygur döneminden kalma belgelerde "elçi" anlamında kullanılan *yumuşçı* terimi mevcuttur (Özyetgin, 2005, s. 228).

Karahanlıcada (11. yüzyıl) *yumuş*, temel anlamı yanında "haberleşmeden sorumlu kişi" olarak kullanılmıştır (MK, s. 449/353). Orta Türkçe döneminde (13.-14. yüzyıllar) Memlük Kıpçak sahasında ise *yumuş,* "hizmet, görev; mesaj"

[147] Sözcük belgelerde Kıpçakça biçim olan *col ağası* (جول اغاسی) (Kıpç. /c-/ < ET. /y-/) olarak da yazılmıştır (KHYH, 108/46).

anlamındadır (Boeschoten, 2023, s. 427b; KTS, s. 330). Ayrıca bk. (Boeschoten, 2023, s. 427b *yumuşçı* "ulak"). *Yumuş* sözcüğü Eski Anadolu Türkçesinde "iş, hizmet, ödev, vazife" anlamında mevcuttur (TS VI, s. 4722).

Kırım Hanlığı resmî yazışmalarında *yumuş/yumış*[148], devlette resmî görev, hizmet anlamıyla kullanılmıştır. Yazışmalarda *yumuş kişi*[149] [يومش (يموش, يوموش) كيشى (كشى)] terimi, iki devlet arasında haber götürüp getiren elçi ve atlı heyetlerinde görev alanların tamamı için kullanılmıştır (KHYH, 12/9, 316/5, 338/13, 356/14).

Kırım Hanlığı'nda, Rus Çarlığı'ndan gelen yıllık hazine ve hediyelerin karşılanıp Kırım'a güvenli bir şekilde getirilmesi gibi protokol işlerine büyük önem verilmiştir. Bu merasim ve usulleri yürüten heyetin başında bulunan mirzalar ise yazışmalarda *yumış mīrzāları*[150] [يومش (يوميش) ميرزالرى] olarak ifade edilmişlerdir (KHYH, 52/48, 60/38). Bu heyetlere yolculuk esnasında Tatar askerleri refakat ederlerdi. Hanlık sınırları içinde yerli ya da yabancı elçi heyetlerinin güvenli bir şekilde gidip gelmesinden sorumlu bu kişiler *ʿasker yumış Tatarları* (عسكر يوميش تاتارلرى) (KHYH, 52/50) diye adlandırılmışlardır.

3.1.6.3. Merasim ve Usullerde Geçen Hediye ve İhsanlar

av ḳuşları [آو قوشلرى, آو قوشلارى] "av kuşları" (KHYH, 286/18)

<ET. āv (ED3b *a:v* "av partisi"; Röhrborn, 2017, s. 47 *av*) ḳuş + lar +ı.

Göçebe Türk ve Moğollar kavimlerinde av kültürüne büyük önem verildiği bilinmektedir. 11.-13. yüzyıllarda Moğollarda, ittifak hâlindeki kabileler arasında ortak av partilerinin düzenlenmesi ve hanlar tarafından sürek avlarının büyük prestij olarak görülmesi, avcılığın sosyo-kültürel hayatta önemli bir konumda olduğunu gösterir. Aynı zamanda, sefer öncesinde ordunun erzak ihtiyacını karşılamak için avların düzenlenmesi, bu kültürün Moğol yaşam tarzının bir gereği olduğuna işaret eder (Vladimirtsov, 1995, s. 66-67). Özellikle Cengiz Han döneminde kış başlarında

[148] Kırım resmî yazışmalarında *yumış* (يوميش) yazımı da mevcuttur (KHYH, 52/37, 50).
[149] Bu kişiler yazışmalarda *yumuş ādemleri* (يوموش ادملرى) (KHYH, 129/31, 145/9, 271/13, 273/14) olarak da zikredilmişlerdir. Aynı zamanda yazımda *yumış kişi* (يوميش كيشى) biçimi de görülür (KHYH, 52/37).
[150] Kırım Hanlığı'nda *yumış/yumuş mīrzāları*, 16. yüzyılın başlarında özellikle Mengli Gerey Han dönemi itibarıyla gücünü klanların aksine doğrudan handan alan bir zümre olarak ortaya çıkmıştır. Bu kişiler, I. Mehmed Gerey Han (1514-1523) dönemi itibarıyla Hanlık içinde nüfuzlarını arttırmışlar ve diğer tımar sahibi mirzalar gibi bölge idaresi, vergi toplama ve hana bağlı orduları komuta etme gibi görevler üstlenmişlerdir (Manz, 1978, s. 291).

büyük avların düzenlendiği, bu merasimlere yapılan hazırlığın sefer hazırlığı derecesinde ciddi olduğu bilinmektedir (D'ohsson, 2014, s. 160).

Altın Orda döneminden kalma resmî yazışmalarda av kuşları ve bunların çeşitleri hakkında yeterli bilgimiz yoktur. Bu döneme ait yarlıklar, av kuşlarının bakıcılığını yapan ve *ḳuşçı* olarak adlandırılan devlet görevlilerinin var olduğunu gösterir (Özyetgin & Kemaloğlu, 2017, s. 50).

Kırım Hanlığı'nda av kültürüne devlet nezdinde büyük önem verildiği ve hanın yakın kişileri ile birlikte av partileri düzenleme geleneğinin devletin son dönemine kadar devam ettiği görülür (Tott, 2004, s. 123-124). Kırım resmî yazışmalarında *av ḳuşlar(ı)* (آو قوشلرى), Rus elçileri tarafından hana takdim edilen hediyeler arasında yer almaktadır. Resmî yazışmalardan anlaşıldığı üzere bu gelenek, Kırım Hanlığı döneminden eskiye dayanan devlet usul ve merasimlerindendir. Buna göre bu teamüllerin, Rusların Altın Orda tabiiyeti altındaki döneminde de uygulandığını söylemek mümkündür.

Kırım resmî yazışmaları, Kırım'a Ruslar tarafından hediye edilen av kuşlarının hangileri olduğu ve ne gibi âdetlerle teslim edildiği hususunda bilgi verir. Belgelerde, av kuşları olarak sıkça *ḳarçıġa*[151] (قارچغا) (KHYH, 220/34, 261/76, 126) ve *şunḳar*[152] (شونقار) (KHYH, 117/61, 220/33, 34; 261/67, 68, 76, 126; 262/49, 50, 265/39) kuşları zikredilir. Av kuşları, Rusya'dan gelen yıllık haraç ve hediyelerde yer alırdı. Bunlar sınır bölgesinde yapılan hazine teslimi̇nde Tatar heyetine temin edilirdi. Yolda ölen veya kaybolan kuşlar olduğu takdirde, bunlar hemen tespit edilir ve eksiklik Rus elçiler tarafından giderilirdi (KHYH, 286/19-20).

1670 tarihli Adil Gerey Han yarlığında hanın Rusya'dan Osmanlı sultanına hediye edilen *av ḳuşlarını* beğenmesi üzerine, Rus Çarlığı'ndan dört sungur kuşu (*şunḳar*) ve dört atmaca (*ḳarçıġa*) sipariş edilmiştir (KHYH, 220/33-34). Tatar heyeti nezaretinde Kırım'a yıllık hazine ile gelen Rus elçi heyetinin han huzurunda birtakım hediyeler takdim ettiği anlaşılmaktadır. Hana verilen bu hediyeler arasında *av ḳuşları* da bulunurdu (KHYH, 261/76-77). Rusya'dan sipariş edilen *av ḳuşlarının* eksik gelmesi üzerine *şunḳar* "sungur" kuşu başına Rus elçilerinden 1000 altın alınırdı (KHYH, 261/67-69).

---

[151] < ḳarçıġa <Moğ. ḫarçaġa "atmaca, aladoğan" (Lessing, 1960, s. 936a *xarcag-a (ḫarçaġ-a)* "doğan"). Yazışmalarda bir yerde *ḳarçuġa* (قارچوغه) olarak geçmektedir (KHYH, 117/61).

[152] < şunḳar < OMoğ. şonḫar "akdoğan, aksungur" (TMEN I, 237 < *OBMoğ. şonḫar*) < ÇMoğ. şoŋḫur, siŋḫur (Lessing, 1960, s. 756a *šongxur (şoŋḫur)*; 712b *singxur (siŋḫur)* "doğan, aksungur").

1682 tarihli Kalga Tohtamış Gerey Sultan yarlığında, Rus elçileri tarafından yıllık haraçlar arasında teslim edilmeyen sungur kuşları hatırlatılmıştır. Buna göre eski âdetlerin bozulmaması gerektiği bildirilerek bir sonraki *tiyişte* bu kuşların teslimi istenmiştir (KHYH, 265/39-40). Çar I. Aleksey'in III. İslam Gerey Han'a yazdığı mektuba göre (1644), *ḫān* ve *ḳalġay sulṭānın* tahta yeni geçmesi üzerine gönderilen hediyeler arasında av kuşları da bulunmaktadır (KHYH, 117/60-61).

cehāz [جهاز] "çeyiz" (KHYH, 24/162)

< Ar. cehāz (Steingass, 1884, s. 250a *jahâz (cehâz), jihâz (cihâz)* "alet, eşya, gerekli her türlü şey; gelin eşyası").

Kırım Hanlığı, özellikle Rusya üzerindeki siyasi nüfuzunu koruyabilmek için, yıllık haraç ve tiyişler dışında fazladan hediye talep ederdi. Kırım devlet geleneğine göre hanedan mensubu kişilerin evliliğinde Ruslardan *cehāz* "çeyiz" adı altında sipariş edilen para ve eşyalar bu fazladan hediyelerin bir kısmını teşkil ederdi. Moğolların sosyal teşkilatında eskiden beri süregelen geleneklerin Cengiz İmparatorluğu'ndan Altın Orda'ya ve devamında Kırım Hanlığı'na geçerek devlet teamülü hâlini aldığını söylemek mümkündür.

1634 tarihli Canıbek Gerey Han yarlığında, han kızının evliliği öncesinde Rus çarı I. Mihail'den çeyiz olarak "altın, inci, kiş (samur) ve as (kakım) kumaşı" talep edilmiştir (KHYH, 24/160-163).

ḫorilḳa [خورلقه] "votka, horilka" (KHYH, 261/70)

< Ukr. horilka (горілка) "votka" (Mel'nyçuk vd., 1982, s. 566b).

Ḫorilḳa, Slavca kökenli bir sözcük olup Ukrayna coğrafyasına has bir içki türüdür. 16. yüzyıldan itibaren Slavca metinlerde görülen sözcük Ukraynacada "yan-" anlamındaki *hority*[153] *(гopimu)* fiilinden türemedir. Bu fiil diğer Slav dillerinde de farklı şekillerde mevcuttur (Rudnyc'kyj, 1972, s. 693b). Ukraynacadaki *horilka* sözcüğünün zamanla "yanan su" anlamında içkiye ad olması muhtemel *horila(ya) voda* yapısından kalıplaştığı düşünülmektedir (Mel'nyçuk vd., 1982, s. 566b).

[153] Bk. Rus. goret' (гopeть) "yan-, tutuş-" (Gültek, 2004, s. 256b). Ayrıca bk. Rus. gorelka (гopeлка) (Gültek, 2004, s. 256b гopeлка "hava gazı brülörü, bek, lamba dili").

Kırım resmî yazışmalarında *ḫorilḳa* (خورلقه), Rus elçi heyetinin han huzurunda sunduğu hediyelerden biridir. Rus elçileri huzura (*körüniş*) alındıklarında, barış ve iyi niyet göstergesi olarak birtakım hediyeler teslim ederlerdi. Bu hediyeler, barış döneminde yıllık olarak alından *uluġ ḫazīnenin* tesliminden önce sunulurdu. Yazışmalarda Rus elçileri han huzuruna çıkarıldığında, hana hususi olarak gelen kürk ve çeşitli eşyaların sunulmasından önce gelenek hâlini almış birtakım uygulamalar mevcuttu. Buna göre hana hediye edilen *av ḳuşlarından* önce veya sonra Tanrı nimetini ifade etmek için *ėtmek*[154] (ايتمك) "ekmek" takdim edilirdi. Ekmekten hemen sonra ise sandık ile *araḳı ḫorilḳa* (اراقى خورلقه) verilirdi. Bu merasim ve usullerin sonunda ise han hazinesindeki *(uluġ ḫazīne)* eşyalar hanın nazarına sunulurdu[155] (KHYH, 261/67-70, 126-127; 262/48-51).

Kırım resmî yazışmaları *ḫorilḳanın*, Kırım'a Özü (Dinyeper) Kazakları ve bölge halkı ile geliştirilen sosyo-kültürel ilişkiler neticesinde geçtiğini söylemek mümkündür. Aynı zamanda bu sözcüğün, Karadeniz'in kuzey ve batı coğrafyasında yaygın olarak kullanıldığı anlaşılıyor. Evliya Çelebi, 17. yüzyılda seyahat ettiği Eflâk Prensliği'ndeki Bükreş'te *ḫorilḳa* (خورلقه) adında bir içki türünün bulunduğunu bildirir (Evliya Çelebi VII, s. 102a). 17. yüzyılda Eflâk (Romanya), Ukrayna ve Kırım'da *ḫorilḳa* adı verilen bu içkinin, Rusya bölgesindeki votkaya karşılık geldiği görülür. Buna göre belgelerde Rus Çarlığı'ndan istenen *ḫorilḳa* esasen Rus votkasıdır.

Kırım resmî yazışmalarında *ḫorilḳa* yerine *araḳı*[156] (اراقى) ve *ıraḳı* (ايراقى) (<Ar. *araḳı*) sözcükleri de kullanılmıştır (KHYH, 262/51). Belgelerde bir yerde ise *araḳı ḫorilḳa* (اراقى خورلقه) yapısı görülür (KHYH, 261/69-70). Kırım resmî yazışmalarında yalnızca Murad Gerey Han (1678-1683) dönemi yarlıklarında geçen bu usulün, İslâmi kültüre uygun olmamasına rağmen eski Tatar geleneğine bağlı olduğu bilinen adı geçen han döneminde uygulandığı anlaşılmaktadır (Smirnov, 2016, s. 376).

[154] < ėtmek "ekmek" < OT. ėtmek "ekmek" (CC I, s. 44b/24) < ET. etmek "ekmek" (ED60a; DTS, s. 188b).
[155] Rus elçi heyetinin Kırım'da ağırlanmasıyla ilgili protokol işlemleri hakkında ayrıntılı bilgi için bk. (Arpacı & Özyetgin, 2019).
[156] < araḳı/ıraḳı < Ar. *ʿaraḳ* (Steingass, 1884, s. 688a *ʿaraḳ* "damıtılmış içki").

ḳaftan [قفتان] “kaftan” (KHYH, 87/15)

<ET. ḳaftān < *ḳāp + tōn (ED582a *kafta:n* “üstlük giyecek; cüppe”).

Sözcük Eski Türkçe döneminde Farsçaya *ḫaftān* olarak geçmiştir (ED582a). Karahanlı döneminde Farsçadan geri ödünçleme ile alınan sözcük bu dönemde *ḳaftan* şeklini almıştır (MK, s. 219/188).

Orta Türkçe döneminde ise *ḳaftan* (ME, s. 190/6; KTS, s. 123) ve *ḳaptan* (Boeschoten, 2023, s. 236a; KTS, s. 126) biçimleri mevcuttur. Çağatay sahasında *ḳaptan* (Abuşka, s. 952; Senglah, s. 265r24; PdC., s. 391), Osmanlı sahasında ise *ḳaftan* kullanımı görülmektedir (KT, s. 570a).

Söz konusu sözcük Kırım resmî yazışmalarında Osmanlı Türkçesindeki biçimiyle kullanılmıştır. Kırım Hanlığı’nda, Osmanlı saray geleneğinde olduğu gibi çeşitli nedenlerle ihsana layık görülen kişilere *ḳaftan* hediye edilirdi. Rus yıllıkları, 1645 yılında III. İslam Gerey Han döneminde yapılan Rus seferine teşvik için nureddin sultana *ḳaftan* hediye edildiğini bildirir (Novoselyskiy, 2011, s. 361). Bunun yanında *ḳaftan*, huzura alınan yabancı devlet elçilerine barış nişanesi olarak hediye edilen eşyalar arasındadır. Gelenek üzere yabancı elçilere, barışı temsilen *ḫān* ve diğer *sulṭānlar* tarafından kaftan giydirilirdi (KHYH, 87/14-15, 88/10, 139/24, 183/8).

Kırım resmî yazışmalarında *ḳaftan* yerine Arapça kökenli *ḫilʿat* sözcüğü de kullanılmıştır. Osmanlı devlet usulüne göre İstanbul’dan Kırım’a han olarak gönderilecek Gerey hanedan mensubuna, *salṭanat ḫilʿati* (سلطنت خلعتی) (KHYH, 8/5, 37/7, 341/7) ya da *ḫilʿat-ı ḫilāfet* (خلعت خلافت) (KHYH, 41/5, 165/8, 198/10) olarak zikredilen Hanlık kaftanı giydirilmiştir. Kırım Hanlığı’nda, *ḳalġaylık* makamına yeni tayin edilen sultana da han tarafından bir *ḫilʿat-i sulṭānī* (خلعت سلطانی) takdim edilirdi (KHYH, 176/7).

ʿ**ulūfe** [علوفه] “günlük maaş, harçlık” (KHYH, 21/179)

< Ar. ʿulūfe (Steingass, 1884, s. 723a ʿ*ulūfe* “yiyecek, ahır yemi; ödeme, ücret ile tutma; maaş”).

ʿ*Ulūfe* sözcüğü Arapçada “yiyecek, hayvan yemi” temel anlamı dışında “maaş” ve “ödeme” anlamlarına da gelmektedir. Altın Orda Hanlığı döneminde

ʿ*ulūfe* terimi "elçi heyetindeki memurların atlarına verilen yem" için kullanılan özel bir terimdir (Özyetgin, 2004, s. 141).

Osmanlı devlet teşkilatında ʿ*ulūfe* ilk olarak sipahi atlarına verilen yem için kullanılmıştır. Osmanlı sahasında zamanla sözcüğün anlamı genişlemiş ve asker ile sivil memurların maaşlarını ifade etmiştir. Osmanlı mali düzeninde ʿ*ulūfe* günlük hesap edilir, ancak üç aylık olarak verilirdi (Pakalın III, s. 544b). Osmanlıda yeniçeriler, atlı süvari bölüğü, topçu ocağı, cebeci ocağı, top arabacıları ile acemi ocağı ve sarayın çeşitli makamlarında görev alan memurlar maaşlarını ulufe olarak alırlardı (Yılmaz, 2017, s. 667).

Kırım resmî yazışmalarında ʿ*ulūfe* terimi, han veya çarların elçi heyetine mensup kişilere verdiği ihsanları ifade etmektedir. Barış döneminde Kırım'a gelen yabancı elçilerin birkaç ay sarayda kaldıkları bilinmektedir. *Élçilerin* ikameti esnasında, ihtiyaçların giderilmesi için bu kişilere *ḫān* ve *sulṭānlar* tarafından bir nevi maaş bağlanırdı (KHYH, 21/179, 117/100, 219/88). Bu paralar, günlük olarak hesap edilen harçlıklar biçiminde ödenirdi. Bu nedenle ʿ*ulūfeler* yazışmalarda *künlik* ʿ*ulūfe* (كونليک علوفه) (KHYH, 21/179) veya *yevmī nafaḳa*[157] (يومى نفقه) (KHYH, 15/210) olarak adlandırılırdı.

Kırım Hanlığı tarafından gönderilen *élçi* ve atlı *(çapḳun)* heyet mensupları da Moskova'da kaldıkları süre zarfında günlük harçlık almışlardır (KHYH, 15/210, 269/38, 338/13-14). Diplomatik antlaşmalar gereğince yabancı devletlerde *esīr* durumunda olan kişilere de iade gününe kadar geçimleri için ʿ*ulūfe* adı altında ödeme yapıldığı bilinmektedir (KHYH, 227/16). Belgelerde bir yerde ise ʿ*ulūfe*, Rus çarının Kazak askerlere verdiği maaş anlamında kullanılmıştır (KHYH, 187/36).

3.1.7. Diplomatika ile İlgili Terimler

fermān [فرمان] "hükümdarın yazılı emri" (KHYH, 11/46)

< Far. fermān (KT, s. 346a <*Far. fermān* "buyruk, emir").

Fermān sözcüğü Kırım resmî yazışmalarında *yarlıġ* teriminin eş anlamlısı olarak mevcuttur. Kırım Hanlığı'na Osmanlı diplomatikası etkisiyle geçen terimlerdendir. Kırım Hanlığı'na ait resmî yazışmalarda *fermān* terimi 15. yüzyılın sonlarından itibaren mevcuttur. 1475/1476 tarihinde yazılan ve Mengli Gerey Han'ın

[157] < yevmī nafaḳa < Ar. yevm + Far. ī (Steingass, 1884, s. 1242b *yevmī* "günlük") + < Ar. *nafaḳa* (Steingass, 1884, s. 1138b *nafaqa-t (nafaḳa-t)* "masraf, ödeme").

Osmanlı sultanı II. Mehmed'e gönderdiği mektupta, *fermān* sözcüğü padişah buyruğunu ifade eder (Özyetgin, 1996, s. 19).

Zernov neşriyatındaki belgelerde ise *fermān*[158] terimi 17. yüzyıl itibarıyla görülür. Bu belgelerde *fermān*, hanın yazılı buyruklarını ifade etmiştir. Kırım hanları zaman zaman, yabancı devletlere yazdıkları mektuplarda *fermānımızça* (فرمانمزچه) "buyruğumuza göre" (KHYH, 13/113) veya *fermānımızını* (فرمانمزنی) "fermanımızı" (KHYH, 17/70) ifadelerini kullanmışlardır.

Ḳalġay ve *nūre'd-dīn sulṭān* mektuplarında hanın yazılı emirleri, *yarlıġ* dışında *fermān* terimiyle de adlandırılır. 1634 tarihli Kalgay Mehmed Gerey Sultan hattında, dönemin Kırım hanı Canıbek Gerey Han'ın buyruğu, *aġamız ḫān ḥazretleri fermānınca* şeklinde ifade edilmiştir (KHYH, 26/18).

Kırım resmî yazışmalarında, Osmanlı sultanları ile yabancı hükümdarların Kırım Hanlığı'na ilettiği yazılı söz ve talepleri *fermān-ı şerīf* (فرمان شریف) (KHYH, 11/46, 155/31, 321/7) olarak zikredilmiştir. Bu usulün, Osmanlı diplomatikasında belgenin padişaha ait olduğunu bildiren *fermān-ı ʿālīşān, fermān-ı hümāyūn* ve *fermān-ı şerīf* gibi kalıp ifadelerin etkisiyle Kırım resmî yazışmalarına girdiği görülmektedir (bk. Kütükoğlu, 1994b, s. 99).

I. Bahadır Gerey Han'ın baş hazinedarı İslam Ağa mührü taşıyan tarihsiz mektupta, Leh kralı IV. Vladislav'dan gelen yazılı cevaplar *sipāriş ve fermān* (سپارش و فرمان) olarak adlandırılmıştır (KHYH, 321/8).

ḫaṭṭ [خط] "mektup" (KHYH, 8/70)

< Ar. ḫaṭṭ "yazı" (Steingass, 1884, s. 329b *ḫaṭṭ* "çizgi, çizik; elyazısı").

Kırım Hanlığı'na Osmanlı diplomatikasından geçen terimler arasındadır. Kırım resmî yazışmalarında *ḫān*, *ḳalġay*, *nūre'd-dīn sulṭān* ve bu idarecilerin vezirleri tarafından gönderilen mektuplar genel anlamda *ḫaṭṭ* adını almıştır (KHYH, 54/74, 55/53, 83/30, 321/11). Zernov neşriyatında *ḫaṭṭ* terimi ilk defa 1624 tarihli III. Mehmed Gerey Han yarlığında görülmektedir (KHYH, 8/70). Bu tarihten önceki yazışmalarda ise mektuplar için *nāme* (نامه) (KHYH, 1/23) terimi kullanılmıştır.

[158] Kırım kadı sicilleri, Kırım hanlarının ülke içinde yayımladıkları fermanların konuları hakkında ayrıntılı bilgiler verir (Cihan & Yılmaz, 2004, s. 137).

17. yüzyıl itibarıyla, hanların yabancı hükümdarlara arz ettikleri ve çeşitli bilgiler içeren mektuplar, *ḫaṭṭ-ı hümāyūn* (خط همايون) (KHYH, 157/21, 215/14) olarak geçmektedir. Yine han mektuplarının her biri için *ḫaṭṭ-ı şerīf* (خط شريف) (KHYH, 157/34, 215/9, 377/20) yapısı da kullanılmıştır. Kırım Hanlığı'nın Rusya ile barış yenilemesi durumunda, şartların belirlenip yazıya döküldüğü belgeler ise *şarṭ-nāme ḫaṭṭı* (شرط نامه خطى) (KHYH, 8/70) veya *şarṭ-nāme ḫaṭṭ-ı hümāyūnı* (شرط نامه خط همايونى) (KHYH, 284/38-39) olarak belirtilmiştir. Bu kalıplaşmış terim ifadelerin tamamı Osmanlı diplomatikası etkisiyle Kırım sahasına geçmiştir.

Kırım Hanlığı'nda *hatların* altın yüzük mühürle tasdik edildiği anlaşılmaktadır. Canıbek Gerey Han'ın Rus çarı I. Mihail'e gönderdiği tarihsiz mektupta *altun yüzük ḫaṭṭ* (التون يوزك خط) ibaresi geçer (KHYH, 304/13). Yazışmalardaki *altun payṣalu, altun yaldızlı şarṭ-nāme ḫaṭṭı* (آلتون بايصالو آلتون يالدزلى شرط نامه خطى) (KHYH, 15/131) tabiri ise imzalanan barış antlaşmalarında han mührünün altın yaldızla işlendiğini ve yabancı elçilere bu mektuba iliştirilmiş bir *altun payṣa* verildiğini gösterir.

Altın Orda diplomatikasında *ḫaṭṭ* teriminin karşılığı *bitig* sözcüğüdür. Kırım Hanlığı'nda *bitig* sözcüğünün en azından 15. yüzyılın sonlarına kadar kullanıldığı görülür. Mengli Gerey Han'ın Sultan II. Mehmed'e gönderdiği 1475/1476 tarihli mektupta *bitig* sözcüğü mevcuttur (Özyetgin, 1996, s. 119). Osmanlı sahasında bu terim 14. yüzyıl sonları ve 15. yüzyıl başlarında sözcüğün Oğuzca biçimi olan *biti* (ET. -ġ > Oğuz. Ø) biçiminde mevcuttur (Uzunçarşılı, 2014a, s. 269). Ayrıca bk. *mektūb* ve *nāme*.

imżā [امضا] "mühür" (KHYH, 255/72)

< Ar. imżā (Steingass, 1884, s. 77b *imżā* "mühürleme, imza"; KT, s. 518a "yazılmış bir mektup ve senet vesairenin altına kendi ismini yazma").

Kırım resmî yazışmalarında *imżā* terimi, yalnızca bir yerde mevcuttur. 1681 tarihinde Ruslarla yapılan Bahçesaray Antlaşması'nın şartlarının belirtildiği namenin Osmanlı Türkçesi ile yazılmış ekinde Osmanlı sadrazamının mührü için kullanılmıştır (KHYH, 255/72).

mektūb [مكتوب] “mektup” (KHYH, 19/10)

< Ar. mektūb (Steingass, 1884, s. 1047a *maktūb* “yazı, mektup”).

Kırım resmî yazışmalarında Osmanlı diplomatikası etkisiyle *ḫaṭṭ* ve *nāme* terimleriyle eş anlamlı olarak kullanılan terimdir. 1469 tarihli Mengli Gerey Han hattında *mektūb* tabiri mevcuttur (Özyetgin, 1996, s. 117). Buna göre 15. yüzyılda Kırım Hanlığı’nda *mektūb* terimi, sonrasında kullanımdan kalkan *bitig* sözcüğü ile aynı anlamda kullanılmıştır. Bk. *ḫaṭṭ*.

mühr [مهر] “mühür; han tasdiki” (KHYH, 4/55)

< Far. mühr (Steingass, 1998, s. 1353b *mühr* “mühür, mühür yüzük”).

Mühr terimi, Osmanlı diplomatika tesiri ile Kırım Hanlığı yazışmalarında görülür. Yazışmalar, han mühürlerinin badem biçiminde olduğunu ve bu mührün ortasında “tarak tamga” ile onun etrafında hanın adının yazılı bulunduğunu gösterir (KHYH, 4, 5, 89).

Kırım diplomatikasında, yazının başında altın yaldızla yazılan kısım *altun nişān*, son kısımda yer alan ve hanın tasdikini bildiren yüzük biçiminde tamga ise *mühr* (KHYH, 4/55, 8/80, 62/21, 234/54, 261/240, 268/106, 317/44) olarak ifade edilmiştir. 1592 tarihli II. Gazi Gerey Han yarlığında, bu tasdik üslubu *altun nişānlıġ mühr* (التون نشان ليغ مهر) “altın nişanlı mühür” (KHYH, 4/55) olarak adlandırılmıştır. Kırım diplomatikasındaki bu uygulama, Osmanlı resmî yazışmalarında yüzük mühürlerle yapılan tasdik usulüne benzemektedir (Reychman & Zajaczkowski, 1993, s. 172).

16. yüzyıl itibarıyla Kırım Hanlığı yazışmalarında *nişān*, belgelerin resmiyet kazanması için han tarafından onaylanan mühür anlamında kullanılmaya başlanmıştır (Zernov, 2009, s. XXI). 17. yüzyıl itibarıyla *altun nişān* tabiri, yerini *altun mühr* terimine bırakmıştır. Nitekim 1630 tarihinde yazılan Canıbek Gerey Han yarlığında, yazının başında hanın adının altın yaldızla yazıldığı imza niteliği taşıyan bölüme *altun mühr* (آلتون مهر) (KHYH, 14/58) denmiştir.

Belgelerde silindir biçimindeki mühürler ise *altun paysa* olarak adlandırılır (Reychman & Zajaczkowski, 1993, s. 182). 1624 tarihli Murad Gerey Han yarlığında bu tür tasdik usulü *altun payṣalı mühr* (آلتون بايصالى مهر) (KHYH, 8/80) olarak

zikredilmiştir. 1681 tarihli Murad Gerey Han yarlığında da bu tabire rastlanmaktadır (KHYH, 252/51). Yazışmalarda hanın yüzük biçimindeki mühürleri, Osmanlı diplomatikası etkisiyle *mühr-i şerīf* (مهر شريف) (KHYH, 234/54) olarak da anılmıştır.

nāme [نامه] "mektup" (KHYH, 249/12)

< Far. nāme "mektup" (KT, s. 911a < *Far. nāme* "iki şahsın beyninde teati olunan mektup; bitik, risale").

Altın Orda diplomatika geleneğinde kullanılmayan *nāme* sözcüğünün, Kırım Hanlığı'na Osmanlı diplomatikası tesiriyle geçtiği görülmektedir. Kırım resmî yazışmalarında bu terim, 15. yüzyıldan itibaren görülmektedir. Mengli Gerey Han'ın Osmanlı sultanı II. Mehmed'e yazdığı 1469 tarihli mektup, hana bağlılık ve minnet bildirmek için *taḥiyyet-nāme* olarak zikredilmiştir (Özyetgin, 1996, s. 117).

Zernov neşriyatındaki Kırım resmî yazışmalarında *ḫaṭṭ* terimiyle aynı anlamda kullanılan *nāme* sözcüğü, yabancı devletlerle yapılan genel yazışmaları ifade eder. Bunlar, bir durum hakkında bilgi vermek için yazılan, yarlıklardan farklı olarak herhangi bir emir veya talep taşımayan belgelerdir. Han nişanı taşıyan bu yazışmalar, Kırım Hanlığı'nda *nāme-i hümāyūn* (نامهٔ همايون) (KHYH, 249/14, 282/17) veya *nāme-i şerīf* (نامهٔ شريف) (KHYH, 335/9) olarak geçer. Kırım Hanlığı'ndaki durumu karşı tarafa hızlı bir şekilde bildirmek için yazılan bu mektuplar, bir yerde *çapḳun-nāme* (چابقون نامه) "ulak mektubu" diye zikredilmiştir (KHYH, 37/77).

Kırım diplomatikasında *nāme* sözcüğü, Hanlık yazışmalarında daha çok yabancı devletlerle yapılan barış müzakereleri neticesinde belirlenen antlaşma hükümlerine işaret etmiştir. Buna göre yazışmalarda, barış hükümleri için *şarṭ-nāme* (شرط نامه) (KHYH, 1/23, 265/20, 275/16), *ṣulḥ-nāme* (صلحنامه) (KHYH, 205/26), *ʿahd-nāme* (عهد نامه) (KHYH, 2/50) tabirleri sıkça görülür. Yine bu antlaşma hükümlerini içeren yazılı belgelerin han tarafından altın payza ve altın yaldızla işlenen bir mühürle tasdikini bildirmek için *altun nişānlu şarṭ-nāme* (آلتون نشانلو شرط نامه) (KHYH, 1/36), *altun payṣalu ʿahd-nāme* (التون بايصالو عهد نامه) (KHYH, 333/11) ve *altunlı şarṭ-nāme* (آلتونلی شرط نامه) (KHYH, 1/56) ifadeleri görülmektedir. Ayrıca bk. *ḫaṭṭ*.

nişān [نشان] “han ve sultanın adını taşıyan mühür” (KHYH, 1/36)

< Far. nişān (KT, s. 930a < *Far. nişān* “tuğra-yı hümâyûn, ferman ve beratlara çekilen işaret”).

Resmî yazışmalarda belgelerin hükümdar elinden çıktığını bildiren en önemli işaret, onların adını taşıyan mühürler olmuştur. Moğol devlet teşkilatında, yazışmalarda mühür basma geleneği, Cengiz Han’ın 1204 yılında Naymanlar ve müttefiklerine karşı yaptığı başarılı sefer sonrasında başlamıştır. Sefer sonrası Uygur bürokratlar ve Uygur diplomatika geleneği ile karşılaşılmış, bu dönem itibarıyla teşkilatta Uygur sistemi esas alınmıştır (D’ohsson, 2014, s. 49-50). Aynı zamanda yazışmaların resmiyetini bildirmek amacıyla *al tamġa* “kırmızı mühür” ve *kök tamġa* “mavi mühür” olmak üzere iki farklı mühür basıldığı malumdur. Bunların arasında *kök tamġanın* çoğunlukla hanedan mensubuna ait yazışmalarda, önemli meselelerde kullanıldığı anlaşılır (Barthold, 1990, s. 411).

Altın Orda hanlarına ait yarlıklarda hanın adının geçtiği mühür, altın yaldızla mühürlenirdi. Bu tür yarlıklar, belgelerde *altun nişānlıġ yarlıḳ (yarlıġ)* olarak adlandırılırdı (Özyetgin & Kemaloğlu, 2017, s. 40, 52, 55). Altın Orda diplomatikasında, belgelerin resmiyetini bildiren bu tasdik usulünün kökeni Uygur yazışma geleneğine kadar geri gider. Uygurlardaki bu mühür geleneği temelde kırmızı renkte, geometrik ve dikdörtgen şekilde basılan *tamġalara* dayanır (Reychman & Zajaczkowski, 1993, s. 181). Bu diplomatika geleneğinin Altın Orda’dan Kırım Hanlığı’na geçtiği görülmektedir.

15. yüzyıldaki Kırım Hanlığı diplomatikasında han tasdiği, altın yaldızlı mühür yanında Uygur yazışma geleneğinde olduğu gibi kırmızı tamga ile de yapılmıştır. 1453 tarihli Hacı Gerey Han yarlığında *altun nişānlıġ al tamġalıġ* ibaresi göze çarpmaktadır (Özyetgin, 1996, s. 114).

Zernov neşriyatındaki resmî yazışmalar, diplomatikada *nişān* teriminin 17. yüzyılın başlarına kadar kullanıldığına işaret eder (KHYH, 23/68). Neşriyatın en eski tarihli belgesi olan I. Mehmed Gerey Han yarlığında (1520), altın yaldızla tasdik edilen han mührü *altun nişān* (التون نشان) olarak zikredilmiştir (KHYH, 1/56). Buna göre belgelerde *nişān* terimi, esasen yarlığın başında altın yaldızla yazılan ve hanın adının bulunduğu kısmı ifade etmektedir (Zernov, 2009, s. XXI). Devletler arasında imzalanan barış antlaşması maddelerinin belirtildiği belgelerin, hanın altın nişanı ile

onaylandığı görülür. Bu tür barış sözleşmeleri 1520 tarihli bu yarlıkta *altun nişānlu şarṭ-nāme* (آلون نشان لو شرط نامه) (KHYH, 1/36) olarak adlandırılmıştır.

Hanedan üyeleri ile saray personeline Rusya'dan sipariş edilen eşyaların listelendiği defterde de bu tasdik usulü uygulanmıştır. 1634 tarihli Canıbek Gerey Han yarlığında bu liste *mühürli ḫātem yüzük nişānlı defter* (مهرلی خاتم یوزك نشانلی دفتر) (KHYH, 23/68) olarak geçer. Belgelerde kullanılan yüzük şeklindeki mühürlerin Osmanlı etkisiyle Kırım resmî yazışmalarına geçtiği anlaşılmaktadır (bk. Kütükoğlu, 1994b, s. 85). Bununla birlikte Kırım Hanlığı'nın Osmanlı Devleti'ne gönderdiği hatlarda, Osmanlıya olan tabiiyet nedeniyle herhangi bir nişan ve mühür kullanılmaz (Özyetgin, 1996, s. 93).

Kırım Hanlığı, kökü Uygur yazışma geleneğine dayanan Altın Orda diplomatikasını devam ettirmekle birlikte, siyasi hadiseler neticesinde Osmanlı diplomatikasından da etkilenmeye başlamıştır (Özyetgin, 1996, s. 80). Bu nedenle Kırım resmî yazışmaları, özellikle 16. yüzyıl itibarıyla karma bir özellik göstermeye başlar. Nitekim ilk dönem han tasdikleri*, nişān* (15.-16. yüzyıllar) diye zikredilirken bu terim yerini zamanla *mühr* sözcüğüne bırakmıştır (Reychman & Zajaczkowski, 1993, s. 182). Ayrıca bk. (Usmanov, 1979, s. 140-167).

örnek [اورنك] "örnek; kopya" (KHYH, 21/150)

< T.? (Räsänen, 1969, s. 375 *örnäk (örnek)* "çizim, süsleme, şablon"; KT, s. 957b *örnek* "bir şey yapmak için öne konulup imtisal olunan şey"; PdC., s. 59 اورنك *(örnek)* "suret, benzerlik"; ŞSül., s. 31 اورنك *(örnek)* "nümune, örnek, nesne, misal; suret-i resm kılmak").

Sözcüğün kökeni konusunda kesin bir sonuca varılamamıştır. Bununla birlikte *örnek* sözcüğünün farklı biçimleri çağdaş Türk dillerinde kullanılmaktadır[159] (Sevortyan, 1974, s. 549).

Kırım resmî yazışmalarında *örnek* terimi ilk olarak 17. yüzyıl başlarında mevcuttur. Kırım Hanlığı'nda, bu terim devlet işlerinde kaydı tutulan bir vesikanın kopyası için kullanılmıştır. Buna göre Kırım devlet teşkilatında *örnek* sözcüğü, yazı

[159] Sözcük Türkiye Türkçesi (örnek) dışında Kırım Tatarcası (örnek/ornek), Kırım Karaycası (örnek), Karayca (örnek), Gagavuzca (örnek), Kazakça (örnek), Nogayca (örnek), Karakalpakça (örnek), Özbekçe (ornek), Tatarca (ürnek), Başkurtça (ürnek) ve Azericede (örnek) mevcuttur (bk. Sevortyan, 1974, s. 549).

işleri ile ilgili bir terim anlam kazanmıştır. Kırım sarayında, resmî evrakların *kātib* ve *tılmaçlar* tarafından arşiv veya posta amaçlı çoğaltılıp kopyalarının çıkarıldığı anlaşılmaktadır. Sarayda yazı işlerinde görevli kişilerin yaptığı bu çoğaltma işlemi, belgelerde *örnek köçür-* olarak geçmektedir (KHYH, 21/150).

1634 tarihli Canıbek Gerey Han yarlığında, Rusya'dan gelen *tiyiş* ve *ḳoltḳalarda* (hususi hediyeler) karışıklık yaşanmaması ve hediyelerin saray halkına eksik verilmemesi için hazırlanan tiyiş defterinin bir suretinin Rus *ėlçilere* teslim edildiği bildirilmiştir (KHYH, 24/22). Yine aynı mektupta Moskova'dan gelen şartname suretine göre [*Meskevden yibergen örnekçe* "Moskova'dan gönderilen örneğe göre" (مسكودن يبركان اورنكچه)] hanın Bahçesaray'da vesikayı mühürleyip altın payza ile Moskova'ya gönderdiği görülür (KHYH, 112/95-96).

1647 tarihli III. İslam Gerey Han yarlığında ise Kırım ile Rusya arasındaki barış müzakereleri neticesinde Moskova'da imzalanan barış antlaşmasının bir örneğinin Osmanlı sultanına da gönderildiği anlaşılıyor (KHYH, 112/91). Kırım yazışmalarında *örnek* terimi ile birlikte, Osmanlı diplomatikası tesiriyle *ṣūret* (صورت) teriminin de kullanıldığı görülmektedir (KHYH, 35/720). 1681 tarihli Bahçesaray Antlaşması maddelerini içeren ve Osmanlı sadrazamı tarafından yazdırılıp Rus elçilere teslim edilen belgenin kopyası için *ṣūret-i temessük* (صورت تمسك) tabiri kullanılmıştır (KHYH, 255/48). *Örnek* sözcüğünün 17. yüzyılda *ṣūret* ile eş anlamlı olarak Osmanlı sahasında da mevcut olduğu görülür (Tulum, 2011, s. 1431b).

payşa [بايصا] "imtiyaz belgesi; payza" (KHYH, 8/28)

< Çin. paiz (TMEN I, 116 < *OBMoğ. payza* < *Çin. paiz* "otorite nişanesi olan, hanın yazısının bulunduğu levha").

Han tarafından ilgili kişiye verilen ve birtakım imtiyazlar içeren bu levhaların Çinliler vasıtasıyla Moğol İmparatorluğu'na geçtiği bilinmektedir. Doerfer, Çince *paiz* sözcüğünün Orta Batı Moğolcaya *payza* olarak geçtiğini bildirir (TMEN I, 116). Sözcüğün Çince kökenli olması, Moğolların Çin'i hâkimiyet altına aldıkları Yuan döneminde (13.-14. yüzyıl) payzaların Moğol devlet teşkilatının bir parçası hâline geldiğini göstermektedir.

13. yüzyılda Moğol hanlarının toprak sahibi beyler olan noyanlara *paydzı* denen itimat levhaları verdikleri bilinmektedir (Vladimirtsov, 1995, s. 159). Payzalar kişilerin rütbelerine göre verilirdi. Bunlar altın, gümüş, demir, bronz ve ağaç olmak üzere değerine göre değişirdi. Marco Polo'nun kaydına göre Moğol hanı Kaydu'nun askerî komutanlarından olan yüzbaşılara gümüş, binbaşılara altın, tümenbaşılara ise aslan başlı altın payzalar verilmekteydi. Bu payzalar, kişilerin yolculuk esnasında at, araba, kalacak yer ve azık gibi ihtiyaçlarının karşılanması için verilirdi (Yakubovskiy, 2000, s. 81-82).

Payṣaların Moğol İmparatorluğu'nun batıdaki ardılları olan İlhanlılar ile Altın Orda Hanlığı (13.-14. yüzyıllar) tarafından da kullanıldığı görülür. Altın Orda yarlık ve bitiklerinde sözcük Moğolca biçimiyle *payza* olarak geçer. Bu dönemde *payza* han tarafından uygun görülen kişiye ihsan edilmiş *altūn nişān* ve *tamġanın* yanında kullanılan bir çeşit tasdik alametiydi (Özyetgin, 2005, s. 31). Altın Orda hükümdarı Toktamış Han'ın 1381 tarihli tarhanlık yarlığında, birtakım vergi ve yükümlülüklerden muaf tutulan kişiye adı geçen yarlıkla birlikte *payza* verildiği görülür (Özyetgin & Kemaloğlu, 2017, s. 46).

Kırım Hanlığı'nda ise sözcük *payṣa*[160] (بايصا) biçimindedir. Kırım resmî yazışmaları, *payṣaların* eski devlet geleneğine göre kullanıldığını gösterir. Zernov neşriyatındaki yazışmalar diplomatik ilişkilerle ilgili olduğundan, *payṣalar* yabancı elçi heyetlerine verilen barış nişanesi niteliğindedir. Eski devlet geleneğine göre yabancı devletlerle barış hükümlerinde anlaşılması hâlinde, şartnamenin resmiyet kazanması için karşı taraf elçilerinin han huzuruna çıkıp altın payza almaları gerekirdi. *Altun payṣa, şarṭ-nāme* ve *yarlıġın* yanında yabancı *èlçilere* itimat nişanı olarak teslim edilirdi.

Kırım resmî yazışmalarında altın payza ile verilen barış şartnameleri, *altun payṣalu ʿahd-nāme-i hümāyūn* (آلتون بايصلوعهد نامهٔ همايون) (KHYH, 8/28), *altun payṣalı şarṭ-nāme* (آلتون بايصالى شرطنامه) (KHYH, 232/10, 234/24) ile *ʿahd-nāmemize ṭaḳılan alṭun payṣalı şarṭımız* (عهد نامه مزه طاقلان التون بايصالى شرطمز) (KHYH, 23/79) olarak tabir edilmiştir. Bu nedenle Kırım Hanlığı'nda *payṣa*, Altın Orda tarhanlık yarlıklarında görülen payzalardan farklı olarak diplomatik münasebetleri de düzenleyen bir nevi sözleşme teminatıdır. Kırım resmî yazışmalarında, imzalanan barış antlaşmasının Kırım tarafından onaylanıp resmiyet kazandığını ifade etmek için

[160] Kırım resmî yazışmalarında bir yerde "بصا" (KHYH, 23/79) yazımıyla görülmektedir.

birçok yerde *altun payṣa* (التون بايصا) tabirine rastlanmaktadır (KHYH, 33/89, 209/21, 235/11, 333/23).

temessük [تمسك] “imzalı belge” (KHYH, 66/13)

< Ar. temessük (KT, s. 1217b <*Ar. temessük* “tutunma, yapışma, sarılma; senet”).

Kırım resmî yazışmalarında, karar kılınan bir durumu güvence altına almak için hazırlanan ve mühürlenip tasdik edilen belge veya senetler için kullanılmıştır. Osmanlı diplomatikası tesiri ile Kırım sahasına geçtiği görülür.

Kırım resmî yazışmalarında *temessük* terimi, ilk olarak 1642 tarihli IV. Mehmed Gerey Han mektubunda görülür. Bu belgede *defter-i temessük*, barış döneminde Lehistan-Litvanya Birliği’nden yıllık olarak alınan vergilerin eksik gelmesi üzerine Leh elçisine verilen mühürlü vergi ve haraç listesini ifade eder (KHYH, 66/13). Bu uygulama ile bir sonraki teslimat dönemindeki vergi ve haraçların eksiksiz olarak gelmesi teminat altına alınmaya çalışılmıştır.

Belgelerde *temessük* terimi, barış antlaşması hükümlerinin kararlaştırılıp yazıldığı ve tarafların mühürlerinin basıldığı teminat belgesi için de kullanılmıştır (KHYH, 267/104). 1681 yılında Kırım Hanlığı ile Rus Çarlığı arasında imzalanan barış antlaşması hükümlerinin mühürlü şartnamesi, *ʿahd-nāme temessükleri* (عهد نامه تمسكلرى) (KHYH, 253/18), *ʿahd-nāme-i temessük* (عهد نامهٔ تمسك) (KHYH, 255/14-15) ve *şarṭ-nāme-i temessük* (شرط نامه تمسك) (KHYH, 268/101) olarak ifade edilmiştir.

ṭuġray [طغراى] “han imzası; tuğra” (KHYH, 241/21)

< ET. tuġrāġ (ED471b *tuğra:ğ* “elle yapılan kraliyet imzası”; TMEN III, 1344 *ṭuġra* “monogram, hükümdarın el yazısı işareti, bir tür yazı”).

Eski Türkçede sözcük ilk olarak Karahanlıcada *tuġraġ* biçiminde mevcuttur. Mahmud Kaşgarî, *tuġraġ* sözcüğünün Oğuzca olduğunu belirtmiş ve anlamını “hükümdarın mührü ve imzası” diye tarif etmiştir (MK, s. 232/202). Doerfer, Eski Türkçedeki *tuġraġ* sözcüğünün, {+ġ} ekinin düşmesiyle (ET. +ġ > Oğuz. ∅)

Selçuklular döneminde *tuġra*[161] biçiminde kullanılmaya başlandığını belirtir (TMEN III, 1344).

Altın Orda yarlık ve bitiklerinde hanın mührünü ifade eden *tamġa* ve *nişān* geleneği Kırım sahasında da mevcuttur. Bununla birlikte Kırım Hanlığı resmî yazışmalarında Osmanlı diplomatikası tesiriyle *ṭuġray* (tuğra) terimi de kullanılmaya başlanmıştır. Altın Orda yazışma geleneğinde bulunmayan bu gelenek, 17. yüzyıl Kırım resmî yazışmalarını stilistik bakımdan Altın Orda yazışmalarından ayırmaktadır (bk. Özyetgin, 1996, s. 78).

Kırım resmî yazışmalarında *ṭuġray* terimi yalnızca bir belgede mevcuttur. Murad Gerey Han mührü taşıyan tarihsiz (1678?) bir yarlıkta, *altun ṭuġraylu soyurġallu yarlıġ-ı şerīf* (التون طغراى لو سيورغال لو يرليغ شريف) "altın tuğralı, ihsanlı yüce ferman" ifadesi bulunur (KHYH, 241/21). Yazışmalarda han tuğralarının altın yaldızla çekildiği malumdur.

varaḳa [ورقه] "resmî mektup" (KHYH, 239/6)

< Ar. *varaḳa* "yazılı kağıt" (KT, s. 1298a < *Ar. varaḳa* "bir tek yaprak; kağıt, mektup, name").

Kırım Hanlığı'nda, Osmanlı diplomatikası tesiriyle 18. yüzyıldan itibaren kullanılmaya başlanmıştır. *Varaḳa* sözcüğü, resmî yazışmalarda Kırım Hanlığı'nın son döneminde, *mektūb, ḫaṭṭ* ve *nāme* sözcüklerinin yanında kullanılan terimdir. Bk. *ḫaṭṭ.*

yarlıġ [يرليغ] "yarlık, han fermanı" (KHYH, 2/4)

< ET. yar + lIg? (ED966b *yarlığ* "üst rütbeden alt rütbeye verilen emir"; TMEN IV, 1849 *yarlıġ* "hükümdar fermanı, buyruk, kararname"; RSI III, s. 141 *jарлык (yarlıġ)* "kararname, buyruk").

Yarlıġ sözcüğü Türk dilinde ilk kez Eski Uygurca döneminde "emir, buyruk" anlamıyla görülür (ED966b). Köktürkçede bulunan *yarlıḳa-* "buyur-" fiilinin (K G,

[161] Çağatayca sözlük Dictionnaire turk-oriental'de *ṭuġra* (طوغرا) kaydı bulunmaktadır (PdC., s. 383 طوغرا *(ṭuġra)* "fermanların başında bulunan işaret").

9) bu sözcük ile ilgili olduğu düşünülmektedir (ED966b-967a; Räsänen, 1957, s. 146 *yarlıġ-ḳa* "buyur-").

Eski Türkçede sözcük "emir" dışında üst rütbedekinden alt rütbedekine yapılan ihsan olarak da kullanılmıştır. Sözcük Moğolcaya *carliġ*/*carlik* olarak geçmiş ve "devlet fermanını" ifade eden idari bir terim anlamı kazanmıştır. (bk. Kowalewski III, s. 2306b *carlik* "söz, vaaz, kararname"). Clauson sözcüğün etimolojik izahının, Eski Uygur ve Mani yazısındaki *yrlğ* biçimindeki yazı stili nedeniyle yar+lıġ şeklinde yapılmasının mümkün olamayacağını bildirir (ED966b). Doerfer ise *yarlıġ* yapısının Türkçe *yar* (Moğolcada *car*) "kanun" sözcüğünden türediği görüşünü açıkladıktan sonra, "karar ver-" anlamında olması muhtemel bir **yar-* (<*yar-ıl-ıġ) fiilinden türemiş olabileceğini de ifade eder (TMEN IV, 1849). Öner ise sözcüğün, Eski Türkçedeki *yar-* fiilinin üzerine gelen fiilden isim yapım eki {-I} ile oluşan *yarı* (< ET. yar-ı) "yardım" sözcüğüyle ilgili olabileceğini bildirir. Bu görüşe göre *yarlıġ*, "yardıma muhtaç" anlamına gelebilecek *yarılıġ* (<yar -ı+lıġ) sözcüğüyle ilgilidir (bk. Öner, 2005, s. 120-121).

Karahanlıcada *yarlıġ,* Mahmud Kaşgarî'nin tabiriyle "Çiğil lehçesinde sultanın mektubu ve emri" anlamındaki idari bir terimdir (MK, s. 462/366).

Orta Türkçede, tarihî Kıpçakçada ise bu sözcük ile aynı kökten geldiği kesin olan *yarlıġa-* (CC II, s. 61a/9) *ve yarılġa-* (CC II, s. 69a/20) fiilleri mevcuttur. Çağataycada sözcük *yarlıġ/yarlıḳ* biçimleriyle, "devlet emri" anlamında görülür (PdC., s. 523).

Moğollarda yarlık geleneğinin Cengiz Han dönemine kadar geri gittiği bilinmektedir. 13. yüzyılda ulu hanın sahip olduğu toprakları tımar sistemine göre yöneten tümen, bin ve yüzbaşlarına *jarliġ* (*carliġ*) gönderildiği malumdur (Vladimirtsov, 1995, s. 159). Buna göre sözcük genel anlamda, hanın emir ve taleplerini kendisine bağlı kişilere bildirdiği belgeyi ifade eder. Yarlık yazma geleneği Moğol İmparatorluğu'ndan sonra Moğolistan'da ve Cengizoğullarının hâkim olduğu diğer hanlıklarda kullanılmaya devam etmiştir (Kamalov, 2013, s. 334).

Altın Orda dönemine gelindiğinde ise *yarlıġ*[162], artık hâkimiyet altına alınan yabancı milletlere gönderilen emir ve talepleri içeren mektup anlamını da kazanmıştır. Rus knezliklerinin Altın Orda Hanlığı'na bağlı olduğu 200 yıllık dönemde, hangi taraftan yönetici değişirse değişsin knezlerin han huzuruna çıkıp bağlılık yemini ederek yarlık alma zorunluluğu bulunurdu (Kamalov, 2009a, s. 125).

Altın Orda dönemi itibarıyla *yarlıġ* terimi, geniş bir kullanım alanına sahiptir. Buna göre yarlıklar, yabancı devlet liderlerine yazılan *diplomatik yarlıklar* ile kişi veya kurumları çeşitli devlet yükümlülüklerinden muaf tutan *tarhanlık yarlıkları* olmak üzere ikiye ayrılmıştır (Özyetgin, 2005, s. 20). Yakubovskiy, Altın Orda dönemi yarlıklarını resmî ve özel nitelikte yazılan buyruklar olarak tanımlar (Yakubovskiy, 2000, s. 81).

Kırım Hanlığı'nda *yarlıġ* yazma geleneği, Altın Orda diplomasi geleneğinin devamıdır[163]. Zernov neşriyatındaki belgelerin tamamı, diplomatik yarlık niteliği taşır. Bu yarlıkların içeriği genel mahiyette dönemin siyasi hadiselerini, han değişikliğinde barışı yenileme müzakerelerini, yıllık alınan *tiyiş* miktarlarını ve savaş sonrası ateşkes görüşmelerini kapsar. Eski diplomatika geleneği gereğince Kırım hanları, Rus çarları ile Leh krallarına karşı siyasi gücün kendilerinde olduğunu ifade eden bir üslup kullanmaya çalışmışlardır. Hanların bu üslubunun temelinde, Kırım Hanlığı'nın kendisini Altın Orda'nın siyasi mirasçısı olarak görmesi yatmaktadır. Diplomatikada hükümdar sözü olduğunu bildirmek için çoğu kez *yarlıġ-ı şerīf* (يرلیغ شریف) (KHYH, 16/35, 251/26, 283/20) kullanımı mevcuttur. Ayrıca Kırım hanları dışında kalgay ve nureddin sultanlar da *yarlıġ* adı ile yabancı devletlere mektuplar göndermişlerdir (KHYH, 26/27, 32/59).

Yarlıġ teriminin İlhanlılar vasıtasıyla Anadolu Selçuklularına ve bu yolla Osmanlı yazışmalarına girdiği bilinmektedir (Uzunçarşılı, 2014a, s. 273). Özellikle 16. yüzyıl sonrasında Osmanlıda *fermān* teriminin bu sözcüğün yerini aldığı görülür. Kırım yarlıklarının üslup özellikleri için bk. (Özyetgin, 1996, s. 83-84).

---

[162] Altın Orda resmî yazışmalarında sözcük çoğunlukla *yarlıġ* olarak yazılmıştır. Ancak 1398 tarihli Temür Kutluğ Han tarhanlık yarlığında *yarlıḳ* biçimi de mevcuttur (Özyetgin & Kemaloğlu, 2017, s. 52). Bu *yarlıḳ* (یارلیق) biçimi Kırım resmî yazışmalarında da görülür (KHYH, 127/20).

[163] Kırım resmî yazışmalarında 16. yüzyıl itibarıyla Altın Orda yarlık ve bitiklerinde bulunmayan, Osmanlı diplomatikasına ait terimler de görülür. *Ṭuġray* (tuğra) (KHYH, 241/21), *mühr* (KHYH, 4/55) ve *fermān* (KHYH, 11/46) terimleri bunlara örnektir.

3.1.8. İlmiye Teşkilatı

3.1.8.1. İlmiye Sınıfı

ḳāżʿasker [قاضعسكر] "kazasker; ordu kadısı" (KHYH, 35/204)

< Ar. ḳāżī "kadı" (Steingass, 1884, s. 813b *ḳāżī* "kesin hüküm veren; yargıç, kadı") + < Far. -i "izafet kesresi" + Ar. ʿasker (Steingass, 1884, s. 695a ʿ*askar* "asker; ordu").

Arapça ḳāżī ve ʿasker sözcüklerinin birleşmesiyle oluşan bu yapı, İslam devletlerinde 8. yüzyıldan itibaren ordudaki davalara bakan kadılar için kullanılmıştır. Kazaskerlik, Türk devletleri arasında ilk olarak Karahanlılarda görülmektedir. Batıda Selçuklular aracılığıyla Osmanlı devlet teşkilatına geçmiştir. İlhanlılarda ise askerî mahkemelere bakan *yargu*, kazaskerin karşılığı olarak görülür (İpşirli, 2002, s. 140).

Türk-Moğol devletlerinde kadılık makamının tesisi ilk olarak Altın Orda döneminde gerçekleşmiştir. Ancak bu devlette kazaskerlik makamı kadılık makamı kadar hızlı yerleşmemiştir. Buna göre Altın Orda Hanlığı'nın adli teşkilatında kazaskerlik makamının karşılığı olarak *yasa emīri* ve *baş yarġuçuların* görev yaptıkları malumdur (Kafalı, 1976, s. 124).

Osmanlı Devleti'nde *ḳāżʿasker* ilk olarak yalnızca askerî mahkemelere bakan kadıyı temsil ederken, zamanla sivil bürokraside görevler üstlenmiş ve ilmiye sınıfına mensup tüm memurların tayin ve azillerinden sorumlu kişi olmuştur (İpşirli, 2002, s. 142). Osmanlıda divanın daimî üyelerinden olan kazaskerler, burada görüşülen şeri ve hukuki davalara bakmakla yükümlüydü. Kazaskerler, 16. yüzyıla kadar devlet protokolünde şeyhülislamın üstünde iken bu kişilerin yetkileri zamanla kısıtlanmıştır. Kazaskerlerin, kadılıklardan gelen davalara bakarak bir üst adli merci olarak da görev yaptıkları bilinmektedir (Uzunçarşılı, 2014b, s. 156-157).

Kırım Hanlığı'nda kazaskerlik[164], Osmanlı devlet teşkilatı etkisiyle kurulan adli makamlardandır. Hanlık, Osmanlı tarafından tesis edilen bu makamı kabul etmekle şeri hükmün örfi hukuktan üstün olduğunu kabul etmiştir. Buna rağmen 17. yüzyılın sonlarında dahi, Kırım devlet ricalinde Cengiz töresine göre uygulanan örfi hukuk sistemi hâlen mevcuttu. Hatta Kırım hanlarının bir kısmının, örfi geleneklere

[164] Yazışmalarda *ḳāżī ʿasker* (قاضيعسكر) olarak da yazılmıştır (KHYH, 223/3).

olan bağlılığı nedeniyle kazaskerlik makamına itibar etmedikleri dahi görülür. Nitekim Murad Gerey Han'ın (1678-1683), Viyana seferi öncesi kazaskeri azledip yerine örfi hukuka göre askerî davalara bakacak olan *türe başını* ataması malumdur (İnalcık, 2017, s. 237).

Kırım kadı sicilleri, kazaskerlerin yetki ve görevleri hakkında önemli bilgiler verir (Yılmaz vd., 2021). Buna göre devletteki tüm kadılar *ḳāżʿaskere* bağlı olup kadıların atama ve azil işlemleri bu kişiler tarafından yapılırdı. Kazaskerler, Bahçesaray başkadısı olarak görev yapar, divan üyeleri arasında yer alırlardı (Turan, 2003, s. 2).

Kırım Hanlığı'nda kazaskerliğin zamanla yetki ve nüfuzunun arttığı görülür. 18. yüzyıl başlarında kazaskerlik, devlet adamları arasında en itibarlı makamlardan sayılmaktaydı (Smirnov, 2016, s. 473). Kırım resmî yazışmalarında, 1638 tarihli I. Bahadır Gerey Han tiyiş defterinde *ḳāżʿasker*, *zerdeva tiyiş* alan üst düzey devlet adamlarındandır (KHYH, 35/204-205).

Kırım Hanlığı'nda kazaskerlik makamı, hanın yakın kişilerinden olup asker kadısı ve devlet veziri olarak geçmektedir. Devlette bu kişilerin protokolde kendisiyle eşit sayılan Rus Çarlığı *dumnasına* (müşavir) mektup yazıp gönderme yetkisi dahi bulunurdu (KHYH, 223/3).

ḳāżī [قاضی] "kadı" (KHYH, 35/497)

< Ar. ḳāżī (Steingass, 1884, s. 813b *ḳāżī* "kesin hüküm veren; yargıç, kadı"; KT, s. 567a <*Ar. ḳāżī (każā'dan)* "ifa ve icra eden, eda eden").

İslami inanca göre düzenlenmiş şeri hukuku temsilen devlet kademesinde yer alan kadılık makamı, sivil davalara bakan devlet memurluğudur. Altın Orda döneminde Berke Han'ın (1257-1266) Müslüman olmasından sonra şeri hukuk ile tanışılmıştır. Devlette kadılık makamının tesisi, İslamiyet'i ilk olarak kabul eden yüksek tabakanın, davalarda şeri hükmü tercih etmesiyle yaygınlaşır. Ancak 14. yüzyılın başlarında, İslamiyet'in Altın Orda yüksek zümresinde benimsendiği Özbek Han döneminde (1312-1341) dahi sivil davaların hâlâ eski örfi yasalara göre bakıldığı görülür. Bu nedenle Altın Orda Hanlığı'nda 14. yüzyılda, devlet teşkilatında şeri davalara bakan *kadıların* yanında, Cengiz Han yasasını tatbik eden

ve örfi davalardan sorumlu *yarguçılar* (CC II, s. 57b/43b *yarġuçı* "hâkim") da mevcuttu (Yakubovskiy, 2000, s. 79-80).

Altın Orda yarlık ve bitiklerinde *ḳāżī*, protokolde vali görevindeki darugalardan sonra gelerek üst kademe bir makamı teşkil etmektedir (Özyetgin & Kemaloğlu, 2017, s. 46, 50). Altın Orda'nın adli teşkilatındaki bu geçiş döneminden sonra, Kırım Hanlığı'nda hukuk sisteminin çoğunlukla şeri yasalar[165] gereğince icra edildiğini ve kadılık makamının daha da önem kazandığını söylemek mümkündür.

Kırım kadı sicilleri, Kırım Hanlığı'nın hukuk sistemi ile kadıların hukuk teşkilatındaki yerini aydınlatan birinci elden kaynaklardır (bk. Cihan & Yılmaz, 2004, s. 133). Kadılar, hukuki görevleri yanında hanların kazadaki temsilcileriydi. Buna göre handan gelen emirler, halka duyurulmak üzere doğrudan kadıya iletilirdi (Aktaş Sarı, 2016, s. 4). Kırım Hanlığı'nda kadıların, sivil davalara bakan ilmiye sınıfına mensup hâkimler olmasının dışında kazaları yönetme[166], vergi toplama, vakıf denetleme, yarlık hükümlerinden halkı haberdar etme ve bölgenin güvenliğini sağlama gibi görevleri bulunmaktaydı (Bıyık, 2014, s. 121). Bununla birlikte gerek kadı sicillerinden gerekse Batılı misyoner ve tüccarlar tarafından kaleme alınan yazılardan hareketle kadıların, davacıların isteği durumunda Gayrimüslimlerin davalarına dahi baktığı bilinmektedir[167] (Królikowska Jedlińska, 2015, s. 145-150). Kırım kadı sicilleri, kadı mahkemelerinde evlenme, boşanma, miras, tereke, borç, nafaka, alım-satım ve çeşitli suçlar ile ilgili meselelerin gündeme geldiğini gösterir (Bilici, 2021, s. 274).

Kırım'da kadıların, Osmanlı hukuk sistemine göre uygulunan ve ölen kişinin miras bıraktığı maldan her bin akçe için yirmi beş akçe olmak üzere "kadı akçesi" aldıkları bilinmektedir (Smirnov, 2016, s. 441). Kırım resmî yazışmaları, kalgay sultanın sarayında baş hâkim olarak görev yapan bir kadının bulunduğunu gösterir (KHYH, 35/497).

[165] Kırım Hanlığı'nın hukuk sistemini, eski örfi yasaların oluşturduğu küçük kalıntılar ile birlikte Osmanlı tesiriyle gelişen şeri hukuk düzeni oluşturur (Fisher, 2009, s. 33).
[166] Kadılar, hana doğrudan bağlı bürokratlar ve bölgede nüfuz sahibi olan kabile beyleri ile de irtibat hâlindeydiler (Fisher, 2009, s. 38).
[167] Lehistan-Litvanya kökenli Müslüman bir köle (davacı), İtalyan bir misyoner (davalı) ve Alman bir tüccarın (davacı) Kırım'daki davaları hakkında ayrıntılı bilgi için bk. (Królikowska Jedlińska, 2015).

müftī [مفتی] “müftü” (KHYH, 31/152)

< Ar. müftī (Steingass, 1884, s. 1036a *müftî* “geçerli ve yasal karar veya fetva verme yetkisi olan kişi; baş hâkim”).

İslami devletlerde *müftī*, şeri hükümler gereğince görev yapan, şehir ve kazalarda din adamlarının başı olan kişidir. Altın Orda devlet teşkilatında müftülük makamının, Müslümanlığın kabulü ile kurulduğu bilinmektedir. Bu dönem yarlık ve bitiklerinde, en üst rütbeli din adamı olarak geçen *müftīler*, protokolde kadılardan sonra gelmişlerdir (Özyetgin & Kemaloğlu, 2017, s. 46, 50, 55).

Kırım Hanlığı döneminde müftülük makamının, Kırım’ın Osmanlı himayesine girmesinden sonra sarayda önem ve nüfuzu artmıştır. *Müftīler*, bu dönemden sonra Kırım’da ulemalar arasından dinî lider olarak seçilip Osmanlı tarafından onay almışlardır (Kurat, 1972, s. 227). Kırım Hanlığı’ndaki *müftīler*, İstanbul’daki şeyhülislama bağlı olurlardı. Evliya Çelebi’nin kaydına göre (17. yüzyıl) *müftīler, ḫān dīvānında* sağ kolda *(oŋ ḳol) ḳalġayın* yanında ve her biri sünni mezhepleri temsil edecek şekilde dört kişi olarak bulunurlardı. Dört *müftī* arasındaki en yetkili kişi Hanefilik mezhebini temsil eden müftüydü. Kırım’da bu makamı işgal eden müftülere şeyhülislam denirdi (Evliya Çelebi, VII, s. 125a).

Baron de Tott, Kırım Hanlığı’nda (18. yüzyıl) şeyhülislam olarak ifade ettiği baş müftünün nüfuz ve yetkilerinin, Kırım’ın örfi düzeni nedeniyle Osmanlıdan farklı olarak şekillendiğini bildirir (Tott, 2004, s. 137). Kırım Hanlığı’nda *müftīler*, devlette en üst kademenin ikinci sınıfını teşkil eden ulema sınıfına mensuptu. Müftü, divanda alınan kararların şeriata uygun olup olmadığını denetlerdi (İnalcık, 2017, s. 100-101). Devlette bu kişiler, şeri hukukun üstünlüğünü temsil ederek idareden bağımsız bir şekilde kimsenin baskısı altında kalmadan görevlerini icra ederlerdi (Smirnov, 2016, s. 282).

Müftīler, devletin ekonomik teşkilatında da görev almışlardır. Bu kişiler, İslami düzene uygun olarak kurulmuş vakıf arazilerinin ve onlardan gelen vergilerin denetimini yapmışlardır (Fisher, 2009, s. 38). Kırım resmî yazışmalarında bir yerde sarayın baş müftüsü, *şeyḫü’l-islām* olarak geçmektedir (KHYH, 31/151). Kırım saray teşkilatında üst mertebe devlet adamları arasında bulunan *müftī*, tiyiş defterlerinde *zerdeva tiyiş* alan kişiler arasındaydı (KHYH, 31/152, 35/204).

ʿ**ulemā** [علما] “ilmiye sınıfı mensupları” (KHYH, 361/23)

<Ar. ʿulemā “âlimler” (Steingass, 1884, s. 722a *ʿulamā* “âlimin çoğulu”).

Kırım Hanlığı devlet teşkilatında *ʿulemā* terimi, ilmiye sınıfı mensuplarını ifade eder. Kırım’daki baş *müftī* olan şeyhülislam, diğer *müftīler*, *ḳāżʿaskerler* ve kadılar devlette bu sınıfı teşkil ederlerdi. Zamanla Kırım Hanlığı’nın en nüfuzlu ikinci grubunu oluşturan *ʿulemā* sınıfı, *dīvānda* danışma meclisinde görev almıştır. Bu kişiler divanda alınan kararların şeriatça uygun olup olmadığını denetlemişlerdir. Devlette sahip oldukları itibar nedeniyle *ʿulemā* sınıfına ganimetten belirli bir pay ayrılırdı (İnalcık, 2017, s. 100-101).

IV. Mehmed Gerey Han’ın Rus çarı I. Aleksey’e yazdığı 1661 tarihli mektuba göre, Özü Kazaklarının Lehlerden bağımsız olarak kendi idarecileri *(hetman)* ile yönetilirken Rusya’nın Kiyev Kalesi’ne asker yığıp Zaporijya bölgesini tehdidi üzerine Hanlık divanı toplanmıştır. *Dīvānda ḫān* ve *vezīrler*, *ʿulemāya* danışarak barışı Rusların bozduğuna dair bu kişilerden fetva almışlardır. Bunun üzerine Kırım Hanlığı’nın, Rus Çarlığı’na savaş ilan edip Rusya üzerine sefere çıktığı görülmektedir (KHYH, 361/18-26).

3.1.8.2. Hukuki Terimler

daʿvāçı [دعواچی] “mahkemede dava açan kimse, davacı” (KHYH, 377/54)

< Ar. daʿvā + T. +çı (KT, s. 238a *davacı* “bir mahkemeye müracaatla diğer birinden dava eden adam, müddei; müşteki”).

Daʿvāçı terimi, şeri hükümlere göre yürütülen davalarda şikâyetçi olarak davayı açan tarafı ifade eder. Kırım resmî yazışmalarında bu hukuki terim, Kırım Hanlığı ile Rusya ilişkilerini bir süre meşgul etmiş uluslararası bir davada geçmektedir.

I. Selim Gerey Han’ın veziri Bahadır Ağa’ya ait tarihsiz mektupta (1684?), Adil Gerey Han döneminde esir teslimi için Türk Kalesi’ne (No. 372’den anlaşıldığı üzere İslâm Kermen) giden Şirin mirzalarından Kan Mehmed Mirza’nın, Rus esir tüccarları tarafından kandırıldığı ve *culuv* (fidye) parasının *kümiş* (gümüş) yerine *baḳır aḳça* olarak verildiği bildirilmiştir (KHYH, 377). Mektupta bu hilekârın Hristiyan dinî hükümlerine göre *daʿvāçı* Kan Mehmed Mirza tarafından dava edilmesi gündeme gelmiştir. Kan Mehmed Mirza ve diğer *daʿvāçı* kişiler yanında

Türk Kalesi'ne Rusya'dan bir heyet yollanarak davanın burada yürütülmesi istenmiştir. Buna göre Hanlık, davanın tarafsız bir bölgede ve davalı Rus tüccarın dininde, Hristiyanlık hukukuna göre yürütülmesini talep etmiştir. Buna göre Zernov neşriyatındaki bu belgede *daʿvāçı*[168] terimi, uluslararası nitelik taşıyan ve Hristiyanlık hukuk sistemine göre yapılacak duruşmada davayı açan kişiyi ifade etmiştir (KHYH, 377/49-55).

ḳan bahāsı [قان بهاسی] "öldürülen kişinin tazminatı" (KHYH, 250/61)

< ET. ḳān (ED629b *ka:n* "kan") + Far. bihā "değer" (Steingass, 1998, s. 209a *bi-ha (bihā)* "ücret, değer") +sı.

Ḳan bahāsı, diplomatik hukuka göre dokunulmazlık altında olan diplomatların yabancı devletlerde çeşitli nedenlerle öldürülmesi üzerine istenen tazminatı ifade eder. *Élçi* ve *çapḳun* heyetlerinin ülkeler arasında serbest bir şekilde gidip gelmesi konusu, barış şartnamelerinde çoğu zaman öne sürülmüştür. Buna rağmen bazı dönemlerde, elçi heyetlerinin dokunulmazlıklarının çiğnenerek asker ve eşkıyalar tarafından öldürülüp mallarının yağma edildiği görülmektedir.

Kırım resmî yazışmalarına göre, Murad Gerey Han (1678-1683) döneminde bu durum karşısında birtakım tedbirler alındığı görülmektedir. Tatar elçi heyeti mensuplarının Rus Kazaklar tarafından baskına uğrayarak öldürülmesi hâlinde Hanlık, sorumlu devletten tazminat istemiştir. Buna göre yıllık hazinenin tesliminden önce bu tazminatın, *ḳan bahāsı* (قان بهاسی) (KHYH, 250/61, 62; 254/17, 274/44-45) veya *cān ve ḳan aḳçaları* (جان و قان اقچه لری) (KHYH, 261/194) adı altında ödenmesi şart koşulmuştur. Resmî yazışmalarda, öldürülen her bir diplomat için şeri hukuk gereğince 1000 altın tazminat istenmiştir (KHYH, 250/61).

kefīl [کفیل] "kefil, alacaklıya güvence veren kişi" (KHYH, 48/25)

<Ar. kefīl (Steingass, 1884, s. 891a *kafil (kefīl)* "teminat veya kefaletin arkasında duran kişi"; KT, s. 625a *kefīl*).

[168] Kırım kadı sicillerindeki mahkeme kayıtları ve davacı bilgileri için ayrıca bk. (Yaşa, 2014, s. 6-7; Yılmaz vd., 2021).

İslam hukukunda *kefalet* terimi, borçlu olan kişiye bir şeyin taahhüt edilmesi anlamına gelir. Kefaletin bir gereği olarak kendi zimmetini borçlu olan kişinin zimmetine ekleyerek bu kişiye güvence veren kimselere ise *kefîl* denir. Şeri hukuka göre kefilliğin şahsa ve mala olmak üzere iki şekilde yapıldığı görülmektedir. Şahsa kefalet, adli makamda bir kişinin suçsuzluğu hakkında güvence vermektir. Mala kefalet ise mali yükümlülüğü bulunan kefalet olup bir malın ödenmesine kefil olmaktır (Apaydın, 2002, s. 168-170). Buna göre ticari anlaşmalarda, borçlu ve alacaklı arasında imzalanan sözleşme hükmüne göre borçluya *kefîl* olma durumu mala kefaleti kapsamaktadır.

Kırım Hanlığı resmî yazışmalarında *kefîl*[169] terimi 17. yüzyılın ortalarından itibaren görülen bir hukuki terimdir. Çeşitli nedenlerle iki taraf arasında tahakkuk ettirilen borç senetlerinin *(ḳabala)* geçerli olması için kefillerin devreye girdiği görülmektedir. Buna göre belgelerde *kefîl* terimi, imzalanan *ḳabala* "borç senedi" üzerinde alacaklı olan kişiye güvence veren kişiyi ifade eder. Kırım Hanlığı'nda uluslararası nitelikli ticari sözleşmelerde, hanın baş veziri olan ulu ağanın *kefîl* olarak atandığı görülmektedir.

1640 tarihli I. Bahadır Gerey Han yarlığında Rusya'dan alınan yıllık haracın eksik gelmesi nedeniyle, 1900 altınlık eksik miktarın ödenmesi için Rus elçisine kabala imzalatıldığı ve borca teminat için dönemin *ulu aġası* Can Temür Bey'in Hanlık tarafından borca kefil yapıldığı görülür (KHYH, 48/22-25). Bu hadise, dönemin yazışmalarında birçok yerde bahis konusu edilmiştir (KHYH, 311/41-42, 312/8-10, 313/9-11).

1642 tarihli Can Temür Bey hattında, bir manastırda esir tutulan Tatar bir kimsenin iadesi için Knez Simon adlı bir Rus asilzadenin fidyeyi verecek kişi ile bir anlaşma yaptığı ve anlaşmada Rus knezine ulu ağa Can Temür Bey'in kefil olduğu ifade edilmiştir. Mektupta esirin henüz teslim edilmemesi üzerine alacaklının kefil olan Can Temür Bey'den hak talep ettiği ve bu nedenle esirin anlaşma gereğince knez tarafından hemen iade edilmesi arz edilmiştir (KHYH, 61/8-14).

Rusya'dan gelen yıllık haracın sınırda karşılanması esnasında çıkan sorunlarda da kefilliğe başvurulduğu görülmektedir. 1657 tarihli IV. Mehmed Gerey Han yarlığında, Tatar-Rus sınırında yıllık haracı teslim almakla görevlendirilen Tatar

[169] Kırım kadı sicilleri, borçlanma süreci, borca kefalet ve faiz sistemi hakkında ayrıntılı bilgiler verir (Cihan & Yılmaz, 2004, s. 134).

heyetin *almaşuv begi* Muhammed Şah Bey'in, heyetin atlarını çalan kişiyi yakaladığı ve zararın tazmini için mal borçlandığı kişiyle imzaladığı senette hırsız olan Tatar'ı *kefīl* yaptığı zikredilmiştir (KHYH, 178/48-51).

Kırım resmî yazışmalarında *mala kefalet* dışında, bir kişinin canını güvence altına almak için *şahsa kefalet* türüne de rastlanmaktadır. 1676 tarihli Bahadır Ağa mektubunda, birkaç yıldır Kırım'da esir tutulan Rus generali Şeremetov ile Rus askerbaşısı *(ʿasker başı)* Romodanovskiy oğlu Andrey'in salınması için fidye *(culuv)* paralarının ödenmesi gündeme gelmiştir. Bu müzakere için Rusya'ya gönderilen Tatar atlısının canını güvence altına almak üzere esir Andrey'in *kefīl* yapıldığı bildirilmiştir (KHYH, 237/6-12). Ruslarla diplomatik ilişkilerin bozulduğu dönemlerde, müzakere için Moskova'ya gönderilen Tatar atlılarının güvenliğinden *kefīl* yapılan Rus asker ve bürokratların sorumlu tutulduğu anlaşılıyor.

IV. Mehmed Gerey Han'ın *ėşik aġası* Kayıt Ağa mührü taşıyan mektupta, Hasan Ağa adında Tatar bir tüccarın Rus elçi heyetinde kuşçuluk *(ḳuşçı)* görevi yapan Vasiliy adlı kişiye esir sattığı ve bu kişinin tüccara Rus devleti adına 200 *aḳça* değerinde *ḳabala* vererek *kefīl* olduğu belirtilmiştir. Tatar tüccarın borcunun ödenmemesi üzerine, bu kişinin mağduriyetinin giderilmesi için 200 akçalık *esīr* parasının en kısa zamanda *kefīl* olan kişiden temin edilmesi arz edilmiştir (KHYH, 328/34-38).

rehin [رهن] "rehin" (KHYH, 15/159)

< Ar. rehn (Steingass, 1884, s. 439a *rahn (rehn)* "rehin, tutu, ipotek, rehine").

Kırım resmî yazışmalarında *rehin*[170], diplomaside iki ülke arasında çıkan sorun ya da yapılan antlaşma gereğince geçici olarak tutulan diplomatları ifade etmektedir. Buna göre sözcüğün Kırım sahasında, diplomatik ilişkilerde özel bir terim anlamı mevcuttur.

Kırım resmî yazışmalarında *rehin*[171] bırakma işleminin, yeni yapılan barış antlaşmasına güvence için sıkça uygulandığı görülmektedir. IV. Mehmed Gerey Han'a ait 1654 tarihli yarlıkta, III. İslam Gerey Han döneminde yapılan Kırım-Leh

[170] Kırım resmî yazışmalarında "رهين" yazımı da mevcuttur (KHYH, 349/23).
[171] Belgelerde, uluslararası antlaşmaya güvence için rehin bırakılan bu kişiler *tutnaḳ* (توتناق) (KHYH, 15/168, 17/98, 102) olarak da ifade edilmişlerdir.

savaşı sonrasında Leh tarafının barış istediği, teminat için Lehistan'dan bazı devlet adamlarının *rehin* alındığı görülür (KHYH, 160/13-15). Yine Adil Gerey Han döneminde Ruslarla sınır bölgesinde imzalanan barış şartnamesi gereğince (1667-1668 yıllarında), Moskova'dan gelecek onay mektubuna kadar barış teminatı için iki Rus boyarın Tatar heyetine *rehin* bırakıldığı bilinmektedir (KHYH, 205/16-26, 206/18-28).

Barış antlaşmasının yabancı devletlerin başkentinde imzalanması durumunda, Kırım tarafı Tatar elçi heyetinden önemli bir diplomatı *rehin* olarak bırakırdı. III. İslam Gerey Han döneminde (1647) Ruslarla Moskova'da yürütülen barış müzakereleri buna örnek teşkil etmektedir. Buna göre her iki tarafın şartlarda antlaşması üzerine, Tatar *ėlçi* heyeti Bahçesaray'a dönmeden önce heyetteki üst düzey bir mirzayı Moskova'da *rehin* olarak bırakmıştır. Antlaşma maddelerinin *ḫān* ve *sulṭānlar* tarafından onaylandığını bildiren mühürlü mektuplar gelinceye kadar bu kişinin Moskova'da ikamet ettiği görülmektedir (KHYH, 112/99-109).

III. İslam Gerey Han'ın Krakov hetmanına gönderdiği tarihsiz bir mektupta ise Leh *hetmanının* Kırım-Leh barışı için aracı olmaya söz vermesi üzerine serbest bırakıldığı ve bunu teminat için oğlunu Kırım'da *rehin* bıraktığı bildirilmiştir (KHYH, 348/13-15).

Diplomatik ilişkilerin çeşitli sebeplerle zarar gördüğü durumlarda ise Kırım'da rehin tutulan önemli yabancı asker ve bürokratların, gerektiğinde fidye karşılığı serbest bırakıldığı görülmektedir. III. İslam Gerey Han'ın (1644-1654) ulu ağası Sefer Gazi Ağa'nın Leh *ḳansilarına* (baş müşavir) gönderdiği tarihsiz bir mektupta, barış hükmü gereğince Kırım'da rehin tutulan Leh beylerinin iadesi için verilmesi gereken 40.000 kuruş (*ġuruş*) fidye parasından bahsedilmektedir (KHYH, 348/16-18). Aynı dönemde barış için Lehlerden istenen 200.000 kuruş savaş tazminatının bir kısmının hemen tahsil edildiği, geriye kalan paraya teminat için *rehin* kişiler alındığı bilinmektedir (KHYH, 349/10-11).

siyāset [سیاست] "ceza" (KHYH, 43/14)

< Ar. siyāset (KT, s. 1094b < *Ar. siyāset* "hükümet, idâre-i memleket; müstahakk-ı mücâzât olanların cezasını vermede ibrâz-ı şiddet").

Siyāset[172] İslam hukukunda şeri yasalara göre suçlu bulunan kişinin, alınan karara göre yargılanmasını ifade eden terimdir. Sözcük Arapçada *siyāset* biçiminde mevcuttur. Ancak sözcüğün, Cengiz Han'ın askerlerine öğütlediği üç temel kurala istinaden Farsça *se* "üç" ile Moğolca *yasa* (se yasa > siyasa) sözcüklerinin birleşiminden oluştuğu görüşü de mevcuttur (Apaydın, 2009, s. 299).

Osmanlı hukuk teşkilatında, İslami hukuka ters düşmeyecek şekilde yasalar tarafından kamu düzenin sağlanmasına *siyāset-i şeriyye* denmekteydi (Pakalın III, s. 240b). Bu hukuk düzenine siyasi ve sosyo-kültürel etkiler sonucunda Cengiz yasasının da tesiri olmuş, böylelikle *siyāset-i şeriyye* İslami hukukunun yanında hükümdarın yetkisine dayanan bir üst yasama mercinden de beslenmiştir (Apaydın, 2009, s. 299). Cengiz İmparatorluğu ardıllarından olup İslâmiyet'i kabul eden hanlıklarda bu karma düzen devlet idaresinde kullanılmaya başlanmıştır. Babür hukuk siteminde *siyāset* terimi, "yapılması devlet tarafından sakıncalı bulunan bir hareket üzerine, davranışın tekrarlanmaması için suçluya cezai yaptırım uygulanmasını" ifade etmektedir (Arat, 1987, s. 663).

Kırım Hanlığı resmî yazışmalarında *siyāset* terimi, Babür hukuk teşkilatındaki terim anlamı ile örtüşür. Buna göre resmî yazışmalarda bu terim, bir kişinin han veya ileri gelen kişiler tarafından suçu gereğince cezalandırılmasını ifade eder. Kırım Hanlığı'nın yabancı devletlerle imzaladığı anlaşmalara göre, *ėlçi* ve *bāzirgān* (tüccar) gibi uluslararası dokunulmazlığı olan kişilerin yabancı devlet sınırları içinde saldırıya uğrayıp öldürülmesi hâlinde sorumluların bulunup cezalandırılması güvence altına alınmıştır. Ayrıca barış zamanında, göçebe *mīrzāların* kendi komutası altındaki Nogay ve Tatar askerleri ile Rus topraklarına saldırması durumunda diplomasi hukukuna göre gereken cezaların verileceği Rus Çarlığı'na bildirilmiştir (KHYH, 71/19-24, 74/11-12, 75/15-17, 77/9-10, 264/39-43).

Rusya'ya gönderilen Tatar elçi heyetinin Rus topraklarında Kazaklar tarafından basılıp mallarının yağma edilmesi ve heyet mensuplarının öldürülmesi üzerine Kırım tarafı aynı hassasiyeti Ruslardan istemiştir (KHYH, 254/11-13, 274/44-46). Diplomatik ilişkilere büyük zarar veren bu gibi durumlarda devletler, sorumluların yakalanıp idam edilmesini uygun görmüştür. Yazışmalarda bu uygulama, *ölüm siyāseti* (اولوم سیاستی) diye adlandırılmıştır (KHYH, 104/32, 254/13, 264/43, 274/46, 52; 377/40, 44).

[172] Belgelerde, *siyāṣat* (سیاصت) biçiminde de yazılmıştır (KHYH, 311/40).

3.1.9. Askerî Yapı

3.1.9.1. Kapıkulu Teşkilatı

cebeci başı [جبه جی باشی] "cebecibaşı" (KHYH, 31/181-182)

< Moğ. cebe "zırh, silah" (TMEN I, 155 *cebe* "zırh"; Lessing 1960, s. 1042a *zebe (cebe)* "temren, mızrak ucu") + T. +ci + baş + ı.

Cebeci başı[173], orduda silahların zaptı ve tedariğinden sorumlu olan cebecilerin amiridir. Osmanlı askerî teşkilatı tesiriyle Kırım Hanlığı'na geçen makamlar arasındadır. Osmanlıda *cebecibaşı,* kapıkulu askerlerinin bir bölümünü oluşturan cebecilerin komutanıdır. Orduda savaş için gerekli olan teçhizatın tedarik edilip hazırlanması bu birimin başlıca göreviydi. Osmanlı askerî teşkilatına göre cebecibaşılar, protokolde kapıcılar kethüdasından sonra, topçu başından önce gelirlerdi (Pakalın I, s. 262). Yeniçerilere ait ateşli ve ateşsiz silahların tamamının tedarik ve bakımı, kapıkulu askerlerinin bir kolunu oluşturan cebeci ocağı tarafından yapılırdı (Halaçoğlu, 2014, s. 53).

Kırım Hanlığı'nda bu makamın, devlette 16. yüzyıl itibarıyla kapıkulu sisteminin tesisiyle ortaya çıktığı görülmektedir. Tarihî kaynaklar, İstanbul'dan Kırım'a cülüs için giden yeni hanın himayesine verilen tüfekli askerler içinde *cebecilerin* de bulunduğuna işaret eder (İnalcık, 2017, s. 25). Buna göre *cebeci başılar* hana doğrudan bağlı, ateşli silahlarla donatılmış askerî birimlerden olan *cebecilerin* amiri konumundalardır.

Kırım Hanlığı'na ait resmî yazışmalarda *cebeci başı*[174], *ḳarın tiyiş* alan saray personeli arasındadır. Osmanlıdaki sisteme benzer olarak protokolde *ṭopçı başından* önce, *çāşnigīr başından* hemen sonra gelirler (KHYH, 31/180-182, 35/237-238, 40/187). Kırım diplomatik belgeleri, *ḳalġay sulṭāna* ait askerî birlikler arasında da bir *cebeci başının* bulunduğunu gösterir. Kırım Hanlığı'nda bu kişiler, han ve sultanların himayesindeki güvenilir kişilerden olan *ḳazaḳṭaşlar* arasından da seçilebilirlerdi (KHYH, 35/466-472).

[173] Belgelerde *cebeçi başı* (جبه چی باشی) olarak da yazılmıştır (KHYH, 35/471).
[174] Sözcüğün Zernov neşriyatındaki 35 numaralı tiyiş defterinde yanlışlıkla "جله جی باشی" olarak yazıldığı görülür (KHYH, 35/237-238). Söz konusu terim Atasoy tarafından *çileci-başı* biçiminde okunmuştur (Zernov, 2017a, s. 221).

ḳapu ḳulları [قاپو قوللارى, قاپو قوللرى] “kapıkulu; hanın hassa birliği” (KHYH, 5/37)

< ET. ḳapıġ “kapı” (ED583a *ḳapıġ* <*ḳap-ıġ* “kapı”) + ḳul “köle” (ED615a *kul* “(erkek) köle”) + lar + ı.

Kırım Hanlığı’ndaki kapıkulu sistemi Osmanlı tesiri ile kurulan teşkilatlardandır. Devlette 16. yüzyıl itibarıyla Kırım hanının merkezî otoritesini güçlendirmek için tesis edilmiş birimlerdendir.

Osmanlıda kapıkulu teşkilatı padişaha doğrudan bağlı ve onun güvenliğinden sorumlu maaşlı hassa askeri çıkarmak için tesis edilmiştir. Kapıkulları, Osmanlıda padişahın sefere gitme geleneği kalkana dek orduda yalnızca hükümdarın yanında yer almışlardır. Bu geleneğin kalkması üzerine ise kapıkulları sadrazam komutasına girmişlerdir. Kapıkulu teşkilatının, eski Türk-Moğol devletlerinde savaş esirlerinden toplanan hassa askerlerine karşılık geldiği görülmektedir (Özcan, 2001, s. 347-348).

Moğol devlet teşkilatında kapıkulu sistemine benzer bir teşkilatın bulunduğu bilinmektedir. Moğol İmparatorluğu’nda, Cengiz Han döneminde (13. yüzyılın başında) ulu hanın muhafız kıtasını oluşturan kişilere *keşik*[175] “nöbetçi” denirdi. *Keşikler,* orduda hanın yakın kişileri olma sıfatıyla imtiyazlı konumda olurlardı (Barthold, 1990, s. 408-409). Bu birlikler Moğol devlet teşkilatında, kabile beylerinin korumalarını teşkil eden *nökörlük* sisteminin geliştirilmiş hâliydi. Cengiz Han dönemindeki *keşik* birliklerinin kurulmasında, tımar beyleri olan noyanlarla tümen, bin, yüz ve onbaşıların görev aldıkları bilinmektedir. Moğollarda, ulu hanın hassa ordusunu ifade eden *keşikler*, devlette profesyonel ve seçkin bir grubu oluşturmuş ve üst düzey bir zümreyi teşkil etmişlerdi (Vladimirtsov, 1995, s. 178-180).

Altın Orda devlet teşkilatında *keşik* sistemi aynı şekilde korunmuştur. Devletin merkezî teşkilatının güçlendirilmesi için kabile beylerinden toplanan hassa birliği uygulaması devam etmiştir (Yakubovskiy, 2000, s. 74). Altın Orda döneminde hanın muhafız kıtasının, devletin esas askerî gücünü temin eden tümen, bin, yüzbaşılara karşı hanın güvenliği için tesis edildiği muhakkaktır.

Kırım Hanlığı’nda ise bu sistem en azından hanın yakın kişileri olan *nökerler* vasıtasıyla korunmuştur. Ancak Kırım’ın 15. yüzyılın sonlarında Osmanlıya tabiiyeti,

[175] < OMoğ. keşik “hükümdar koruması” (TMEN I, 331 < *OMoğ. keşik* “hükümdar koruması” < *Çağ. kezik*) < ET. kezig “sıra” (ED758b *kezig* “sıra ”< *kez-* “gez-”) < kez- (ED757a *kez-* “seyahat et-, gez-, dolaş-”) -(i)g.

Kırım devlet teşkilatını derinden etkilemiştir. Bu önemli etki ve değişimlerden biri Osmanlı devlet teşkilatından Kırım Hanlığı'na geçen kapıkulu teşkilatıdır. Kırım Hanlığı'nda *ḳapu ḳulları*, I. Sahib Gerey Han (1532-1551) döneminde tesis edilmiştir. Doğrudan hana bağlı olan bu maaşlı askerler, saray halkında seçkin bir sınıfı temsil etmeye başlamışlardır. Bu durum saraydaki güç ve nüfuzunu eski Moğol devlet yasalarından alan karaçı beylerini rahatsız edecektir. Bu nedenle özellikle 17. yüzyıl itibarıyla, kapıkulu sınıfı ile bey ve mirzalar arasında iç çekişme yaşanacaktır (İnalcık, 2017, s. 210).

Eski idari geleneğin temsilcileri *ḳaraçı begleri* ile *ḫān, ḳalġay* ve *nūre'd-dīn* saraylarının erkânında bulunan ve bu idarecilerin ateşli silahlarla donatılmış özel korumaları olan kapıkulları arasındaki iç çekişmenin temelinde Kırım'ın gelir paylaşımı meselesi yatmaktadır. 17. yüzyılda III. İslam Gerey Han (1644-1654) dönemine ait Rus elçi raporları *beg* ve *mīrzālarla ḳapu ḳulı* sınıfı arasındaki mücadelenin temelinin, devlet gelirlerinin en önemlilerinden olan sefer ganimeti bölüşümü ile ilgili olduğunu bildirmektedir. Yine bu bilgilere göre *ḫān, ḳalġay* ve *nūre'd-dīn sulṭānın* yakın çevresi ile saray erkânını teşkil eden kapıkullarının, yapılan her han değişikliğinde baştan sonra değiştirildiği görülür. Buna göre cülus eden hanın, kapıkulu sistemini yeniden şekillendirerek devlet kadrolarına kendi yakın kişilerini atadığı malumdur (Novoselyskiy, 2011, s. 357).

Kırım resmî yazışmalarında *ḳapu ḳulları* terimi ilk olarak 1592 tarihli II. Gazi Gerey Han yarlığında geçmektedir. Bu belgede *ḳapu ḳulları*, orduda hanın hassa birliğini oluşturan askerleri ifade etmiştir (KHYH, 5/37). *Ḳapu ḳulları*, hanın olağanüstü durumlarda *körüniş sarāyında* topladığı ve aralarında *ḳaraçı begleri* ve *vezīrlerin* de bulunduğu *dīvān* mensupları arasında yer almışlardır (KHYH, 36/29).

Kırım'da tesis edilen kapıkulu sınıfının, genellikle Çerkez kölelerden oluştuğu ve soylu karaçı ailelerinin yanında ikinci bir sınıfı teşkil ettiği görülür (İnalcık, 2017, s. 21). Kırım Hanlığı'nda mirza kapıkulu denen ve tımar sahibi beylerden oluşan bu sınıf, divanda kapıkulu ailelerinin en eskisi olan Kudalak ailesi tarafından temsil edilmiştir. Baron de Tott'un kapıkulu mirzaları hakkında verdiği bilgiler bu sınıfın devletteki nüfuzunu devletin yıkılışına kadar koruduğunu gösterir. Buna rağmen kapıkulu mirzaları, sonradan tımar sahibi yapılan aileler olmaları nedeniyle, kökleri Altın Orda dönemindeki soylu ailelere dayanan karaçı beylerinden ayrı tutulmuştur (Tott, 2004, s. 133).

Ḳapu ḳulları, Kırım'da askerlik dışında diplomat olarak da görev almışlardır. Buna göre Rusya'ya *ėlçi başı* (KHYH, 204/12, 245/15-16) ya da *uluġ çapḳun* "atlı heyetinin başı" (KHYH, 36/16) olarak gönderilmişlerdir. Kapıkulları, aynı zamanda Rusya'dan gelen yıllık haraç ve hediyeleri sınırda karşılayıp Kırım'a güvenli bir şekilde getirmekle görevli Tatar heyeti arasında da yer almışlardır (KHYH, 261/157). Bu heyet içinde bulunan *ḳaraçı* beyleri ile kapıkullarının her birine, sınır bölgesinde eski devlet usulü gereğince Rus hazine görevlileri tarafından değerli kürklerin *(ṭon)* hediye edildiği bilinmektedir (KHYH, 261/157-159).

1641 tarihli Kalgay İslam Gerey Sultan mektubu, yalnız hanların değil kalgay sultanların da hassa birliğinin olduğunu gösterir (KHYH, 56/18). Kırım'da, kapıkullarının yetiştiği ocakta eğitim gören kişilere ise *oçaḳ oġulları* (اوچاق اوغللرى) (KHYH, 35/252, 124/21) ya da *oçaḳ oġlanları* (اوچاق اوغلنلرى) (KHYH, 35/291) denmiştir. Bu kişiler, Rusya'dan gelen hazineyi yolda karşılayan Tatar heyeti içinde yer alırlardı (KHYH, 124/21). Ayrıca *ḳapu ḳulı* halkı, devlette *tiyiş* alan saray halkı arasındadır (KHYH, 32/9, 41/49-50, 72/23).

Devlet protokolünde *ḳapu ḳulları* ve *oçaḳ oġlanları*, sarayda görev yapan *mīrzā* ve *aġalarla* aynı sınıfta bulunmuşlardır. 1638 tarihli I. Bahadır Gerey Han tiyiş defterinde *ḳapu ḳulları* ve *oçaḳ oġlanları*, saray görevlileri olan *aġa* ve *mīrzālarla* aynı listede anılmış ve *zerdeva tiyiş* alan saray halkı arasında zikredilmişlerdir (KHYH, 35/290-326).

Kırım resmî yazışmalarında, kapıkulu mensupları için *ėşik ḳulları* (ايشك قوللرى, ايشك قوللارى) (KHYH, 17/29, 60; 30/54, 36/16, 308/21) ve *ḫāṣṣa ḳulları* (خاصه قوللرى) (KHYH, 3/5, 6; 56/18) terimleri de kullanılmıştır.

ḳullar aġası [قوللر اغاسى] "kapıkulu askerî birliğinin başı" (KHYH, 35/510)

< ET. ḳul "köle" (ED615a *kul* "(erkek) köle") + T. +lar + aġa < Moğ. aḳa/aḫa (TMEN I, 22 *aqa (aḳa)* "temel manada büyük kardeş") + T. +sı.

Ḳullar aġası, hanın hassa birliği olan kapıkulu askerlerinin başıdır. Osmanlı Devleti'ndeki kapıkulu teşkilatının Kırım Hanlığı'nda da uygulanması üzerine tesis edilen makamlardandır. Osmanlıda *kul ağası* terimi, devletin en güçlü kapıkulu birliğini teşkil eden yeniçeri ocağının başı olan yeniçeri ağasının diğer bir adıdır.

Devlette bu terim, yeniçerilere kul diye hitap edilmesinden ileri gelmektedir (Pakalın II, s. 314).

Kırım Hanlığı'nda *ḳul aġası*, hanın merkezî otoritesini güçlendirmek üzere kurulmuş maaşlı hassa birliklerinin komutanıdır. Devlette bu makamın, kapıkulu teşkilatının bir parçası olduğundan Kırım'da 16. yüzyıl itibarıyla tesis edildiğini söylemek mümkündür. Kul ağaları, Kırım'da üst düzey askerî idareciler arasında olup han divanlarına katılma hakkına sahiptiler (İnalcık, 2017, s. 23).

Kırım resmî yazışmalarında *ḳullar aġası*, savaşlarda Kırım kapıkulu birliklerini idare eden komutanları ifade etmiştir (KHYH, 307/27). Aynı zamanda bu kişiler, *ḳalġay sulṭānın* tiyiş alan idarecileri arasında yer almaktadır. *Ḳullar aġası* protokolde, *defter-dār*, *sulṭān ḳāżīsi*, *dīvān kātibi*, *kilerci başı* ve *küçük hazīnedārdan* sonra gelmektedir (KHYH, 35/493-510).

mehter başı [مهتر باشی] "mehter başı, askerî bando amiri" (KHYH, 31/181)

< Far. mihter "mehter; daha ulu, daha büyük; prens, efendi, amir, idareci" (Steingass, 1998, s. 1352a *mihtar (mihter)*; KT, s. 773a < *Far. mihter* "vaktiyle vezir kapısında çalınan nöbet çalgısı takımı") < mih "büyük" (Steingass, 1998, s. 1350b) + ter "derecelendirme zarfı eki" + T. baş + ı.

Mehter başı, ordu mızıkasını oluşturan *mehterhâne* birliğinin amiridir. Osmanlıda hükümdara ait askerî bando olan *mehterhâne*, günün belirli zamanlarında padişah için nevbet vururdu. Cülus, kılınç alayı ve savaştan zafer haberlerinin alındığı özel günlerde de mehter çalınması eski âdettendi (Uzunçarşılı, 2014a, s. 263-264). Bunun dışında, Osmanlı tarafından yabancı devletlere gönderilen kalabalık elçi heyetlerinde de mehteran bölüklerinin yer aldığı bilinmektedir (Tuncer, 2010, s. 18).

Osmanlı askerî teşkilatının Hanlık üzerindeki etkisi neticesinde Kırım'da mehterhâne ile mehterbaşılık makamının tesis edildiği görülür. Evliyâ Çelebi'nin verdiği bilgiye göre IV. Mehmed Gerey Han döneminde (1654-1666) Kırım hanlarının iki tuğlu, iki sancak ve bayraklı yedişer kat merterhane çalmalarına izin verilmiştir. Bununla birlikte aynı dönemde Tatarların atalarından kalma Efrasiyab tarzı boruların, Cemşid tarzı zurnaların ve davulların da kullanıldığı notu düşülmüştür (Evliya Çelebi VII, s. 125b).

Kırım resmî yazışmalarında *mehter başı* terimi ilk olarak 1635 tarihli İnayet Gerey Han tiyiş defterinde geçmektedir (KHYH, 31/181). Belgeler bu makamın yalnızca Hansaray'da bulunduğunu gösterir. *Ḳalġay* ve *nūre'd-dīn sulṭānlara* ait saray personeli arasında *mehter başı* mevcut değildir. Hanlık protokolünde *ṭopçı başından* önce, *ṭoġançı başından* sonra gelmektedir (KHYH, 31/181-182, 35/237-238, 40/188).

sekbān tüfengçileri [سکبان توفنکچی لری] "sekban tüfekçileri; kapıkulu askerleri" (KHYH, 108/65)

< Far. seg+bān "köpek bakıcısı" (Steingass, s. 690b *sagbān* "köpek bakıcısı") + Far. *tufeng* "tüfek" (Steingass, 1998, s. 314a *tufang (tufeng)* (تفنك) "tüfek") + T. çi + ler + i.

Osmanlı Devleti'nde ilk olarak Sultan I. Murad döneminde görülen sekbanlık makamı, başta saraydaki av köpeklerinin bakıcılığını yapan ve onları eğiten kişileri ifade etmiştir. Sonrasında bu makama askerlik görevi de yüklenmiş ve sekbanlar devlette devşirme kökenli özel bir birliği oluşturmuşlardır. Buna göre *sekbān* terimi, Osmanlı askerî teşkilatında özel bir terim anlamı kazanmıştır. *Sekbān* birliği, önceleri yeniçerilerden bağımsız özel devşirme bir birliği ifade ederken 15. yüzyıl itibarıyla yeniçeri ocağına bağlanmıştır (Özcan, 2009, s. 326).

Kırım Hanlığı'na Osmanlıdan geçen askerî unvanlardan olan *sekbān tüfengçileri*, Kırım'da kapıkulu askerlerinden olan tüfekçi birliğidir. Kırım Hanlığı'nda *sekbān* birlikleri ilk olarak, tahta çıkan yeni hana Osmanlı tarafından verilen muhafız kıtaları olarak görülür. Buna göre kurulduğu dönemde, devletin ateşli silahlarla donatılmış yegâne askerî grubunu ve aynı zamanda hanın hassa birliğini oluşturmuşlardır (Fisher, 2009, s. 60). Devamında ise, bu birlikler Kırım Hanlığı tarafından yeniden organize edilmiştir.

Kırım Hanlığı'nda sekbanlık sistemi ilk olarak 16. yüzyıl itibarıyla tatbik edilmeye başlanmıştır. I. Sahib Gerey Han (1532-1551) döneminde oluşturulan *sekbān tüfengçileri* birliği, Osmanlıdaki yeniçerilerin oluşturulmasına benzer olarak Çerkez kölelerin devşirilmesiyle yetiştirilmiştir. Bu birliklerin maaşları, hanın hususi hazinesinden karşılanmaktaydı. Savaş zamanında gönüllü kişilerin sekbanlar arasına katıldığı da olurdu (Smirnov, 2016, s. 260). Bu dönemden sonra *sekbān tüfengçileri*,

yeniçeriler ve Tat tüfekçileri ile birlikte ordunun diğer tüfekçi gücünü teşkil etmişlerdir. Bu birlikler, hanın güvenlik ve otoritesini sağlamada muhafız alayı olarak kullanılmakla birlikte savaşlarda da önemli görevler üstlenmişlerdir. Nitekim bu birliklerin kurulmasından sonra Hanlık, geleneksel savaş taktiklerini değiştirmiş ve ateşli silahların avantajlarından yararlanmaya başlamıştır (İnalcık, 2017, s. 97-98).

II. Gazi Gerey Han döneminde (1588-1596; 1596-1607) tüfekçi birlikleri yeniden düzenlenmiş ve halktan alınan vergilerle bir atlı tüfekçi birliği tesis edilmiştir (İnalcık, 2017, s. 197). Kırım resmî yazışmalarında *sekbān tüfengçileri,* Rusya'dan gelen yıllık haracı sınırda karşılayıp Kırım'a getirmekle görevli askerî muhafızlar arasında zikredilmişlerdir (KHYH, 108/65).

ṭopçı başı [طوپچی باشی] "topçubaşı" (KHYH, 31/181)

< ET. tōp (ED434b *to:b* "top"; MK, s. 160/139 *top*) + çI + baş + ı.

Ṭopçı başı[176], ordudaki topçu birlikleri ile bunların üretiminde görev alan askerlerden sorumlu amirdir. Osmanlı kökenli askerî makamlardandır. Bu makamın, topun icadıyla kapıkulu askerlerinden teşkil edilen topçu bölüklerinin kurulması neticesinde tesis edildiği bilinmektedir. *Ṭopçı başılar,* topçu bölüklerine ait her türlü teçhizatın temininden sorumlu olurlardı. Bunun dışında ordu depoları ve kalelerde bulunan topçu mühimmatlarının kaydı ve ikmali de bu kişilerin görevleri arasındaydı (Pakalın III, s. 512).

Kırım Hanlığı'nda *ṭopçı başı* terimi, devlette ateşli silahlarla donatılmış kapıkulu askerlerinin oluşturulması ile kurulan askerî makamlardandır. Buna göre Kırım'da bu makamın 16. yüzyılın başlarında mevcut olduğunu söylemek mümkündür. Kırım resmî yazışmalarında *ṭopçı başı*, tiyiş alan saray ağaları arasında zikredilmiştir. *Tiyiş* defterlerine göre bu kişi, protokolde *mehter başından* sonra gelir. Askerî hiyerarşide en son sırada yer alan bölük amiridir (KHYH, 31/181, 35/237-238, 40/188).

[176] Kırım resmî yazışmalarında "طوبچی باشی, طوپچی باشی" yazımlarıyla da mevcuttur (KHYH, 35/237-238, 40/188).

ṭuġçı [طوغچی] “devlet sancağını tutan kişi” (KHYH, 368/5)

< ET. tūġ (ED464a *tu:ğ* “kraliyet sancağı”) < Çin. tu “bayrak, flama” (ED464a) +çı “tuğ taşıyan” (ED467b *tuğçı:* “bayraktar”).

Tuġ sözcüğü Eski Türkçe döneminden itibaren, devletin resmî simgesine işaret eden kraliyet sancağını ifade etmektedir (Donuk, 1988, s. 88). Sözcük aslen bir çeşit “davul” veya “flama” anlamındadır. Kökeni Çincede “bayrak” anlamındaki *tu* sözcüğüne dayanır (ED464a).

Sözcüğün Türk dilinden Orta Moğolcaya *tuġ* ve *tuḳ* biçimleriyle geçtiği görülür (TMEN II, 969). Moğolların orta devirdeki (14.-17. yüzyıllar) devlet teşkilatında *tuġ* terimi “sancak” anlamında kullanılmıştır. Moğollarda *tuġ,* Cengiz Han’ın ruhu ve gücünü temsil ederdi. Aynı zamanda ulu hanın ruhunun tuğa sindiğine inanılırdı. Bu nedenle Cengiz Han’ın soyundan gelen hanzadelerin tamamı devlet tuğu taşıyarak ona kutsiyet atfederlerdi (Vladimirtsov, 1995, s. 210).

Sözcükten türeyen *tuġçı* terimi ise Türk devlet teşkilatında ilk defa Karahanlılar (11. yüzyıl) döneminde görülür. Kutadgu Biligde *tuġçı,* “tuğ taşıyan” anlamındadır (KB, 2557). Karahanlı devlet teşkilatında bu kişilerin, hanın kapısını bekleyen ve onun hususi işlerinden sorumlu bir nevi odabaşılık görevi yaptıkları da anlaşılmaktadır (ED467b).

Cengiz İmparatorluğu sonrası Moğol devlet teşkilatında (14.-17. yüzyıllar) *tuġcı*, savaş meydanında Cengiz soyundan gelen beylerin sancağını tutan kişilere denirdi. Bu sancak, devlette *ḫara tuġ* “kara sancak” diye anılır, ordunun sağ ve sol kol komutanları olan beylere ait olurdu (Vladimirsov, 1995, s. 261-262).

Babür askerî teşkilatında *tuġ* “ordu sancağını”, *tuġçı* ise “hanın bayrağını tutan kişiyi” ifade eden terimlerdir. Babürlülerde *tuġçılar,* muharebelerde han bayrağını taşıyan askerler (bayraktar) olarak görev yaparlardı. Yine Babür devlet geleneğinde, Moğol üsulune göre yapılan askerî törenlerde *tuġ* açıldığı bilinmektedir (Arat, 1987, s. 657).

Kırım Hanlığı’nda bu gelenek devam etmiş ve hanı temsilen ordu sancağını taşıyan askerler *tuġçı* olarak adlandırılmışlardır. Kırım askerî terminolojisinde Osmanlı devlet teşkilatı etkisiyle, *tuġçı* ile birlikte *bayraḳ-dār*[177] (بیراقدار, بایراقدار)

[177] < bayraḳ (<ET. *batraḳ*; ED307b *batrak* “bayrak, flama”) + Far. dār “tutan”.

teriminin kullanıldığı da görülür. Resmî yazışmalarda *bayraḳ-dār* terimi, yalnızca Adil Gerey Han (1666-1671) dönemine ait resmî yazışmalarda mevcuttur (KHYH, 209/32, 213/9). Belgelere göre Kırım'da bu kişiler elçi olarak da görev yapmışlardır (KHYH, 209/32, 368/5).

Osmanlı Devleti'nde sefer durumunda çıkarılan devlet tuğları Enderun'da zaptedilirdi. Savaş durumunda bu tuğlar, özel merasim ve usullere göre çıkarılırdı. Bu merasim, başında *sertuğcıyan* denen bir tuğcubaşının bulunduğu *tuğciyân-ı hassa* adlı birlik tarafından yürütülürdü. Bu birlik, kapıkulu süvarilerinin silahdar bölüklerine mensuptu (Uzunçarşılı, 2014a, s. 254).

tüfengçi ağası [توفنكچى اغا سى] "tüfekçi ağası" (KHYH, 34/82)

< Far. tufeng "tüfek" (Steingass, 1998, s. 314a *tufang* (تفنك) "tüfek") + T. +çi + aġa < Moğ. aḳa/aḫa (TMEN I, 22) + T. +sı.

Osmanlı askerî teşkilatından Kırım'a geçen unvanlardan olan *tüfengçi aġası*[178], sarayda askerî teçhizatın bakımından sorumlu kişidir. Osmanlı sarayında daha çok *tüfengci başı* olarak anılan bu kişilerin, sultana ait silahlar ile sarayın hazine ve diğer odalarında bulunan tüm tüfek veya tabancalardan sorumlu oldukları bilinmektedir (Pakalın III, s. 536-537). Osmanlı saray teşkilatında has oda zabitlerinden olan *tüfengci başıların*, av esnasında padişaha tüfeğini verme, avlanan hayvanları toplama gibi görevlerinin de bulunduğu malumdur (Uzunçarşılı, 2014a, s. 314).

Kırım Hanlığı devlet teşkilatında bu kişiler, özel bir görev daha üstlenmişlerdir. *Tüfengçi aġaları*, Rusya'dan gelen yıllık hazine ve haraçların sınır bölgesinden Bahçesaray'a kadar güvenli bir şekilde getirilmesinden sorumlu Tatar heyeti mensuplarındandır. Kırım resmî yazışmalarında *tüfengçi aġaları*, çoğunlukla bu heyet içinde anılmışlardır (KHYH, 29/76, 34/82, 65/43). *Tiyiş* defterlerinde üst düzey askerî amirler arasında adı geçen bu kişiler, *şamur tiyiş* alan *manṣıblı* ağalardandır (KHYH, 35/166-167).

Tüfekli askerî birliğin ihtiyaçlarını gidermekle yükümlü birliğin başında bulunan bu kişilerin sayısının iki olduğu anlaşılıyor (KHYH, 20/60). I. Bahadır

[178] Kırım resmî yazışmalarında, Osmanlı Türkçesinde olduğu gibi *tüfengci aġaları* (توفنكجى اغالرى) olarak da yazılmıştır (KHYH, 29/76).

Gerey Han döneminde yazılan 1638 tarihli tiyiş defterinde *tüfengci ağaları, birinci* ve *ikinci tüfengci ağası* olarak mansıplı ağalar arasında zikredilmişlerdir (KHYH, 35/166-168).

3.1.9.2. Askerî Unvanlar

diz-dār [دزدار, دیذدار] "kale kumandanı" (KHYH, 1/8)

<Far. diz-dār (Steingass, 1998, s. 518a *diz-dār* "kale veya hisarın yöneticisi") <Far. diz "kale" (Steingass, 1998, s. 518a) + dār "tutan, koruyan" (Steingass, 1998, s. 495b).

Kırım Hanlığı'nda, müstahkem kale ve hisar gibi önemli yerlerin komutanı ve baş muhafızı için kullanılan terimdir[179]. Osmanlı idari teşkilatı etkisiyle Kırım'da kullanılmaya başlanmıştır. *Diz-dārların* askerî kumandanlık dışında kale, hisar gibi müstahkem bölgelerin bakımı ve korunmasından sorumlu en yetkili kişiler oldukları görülmektedir. 1520 tarihli I. Mehmed Gerey Han yarlığında, Krakov kalesi valisi olan voyvoda, aynı zamanda *diz-dār* olarak adlandırılmıştır (KHYH, 1/8). Zernov neşriyatında bulunan, Kalgay Şahin Gerey Sultan'a ait tarihsiz bir yarlıkta (1623-1628) ise Orkapı Kalesi kumandanı için *diẕ-dār* (دیذدار) terimi kullanılmıştır (KHYH, 9/5).

ḳaraġul [قراغول] "nöbetçi, gözcü muhafız; sınır karakolu" (KHYH, 5/89)

< OMoğ. ḳaraġul/ḳara'ul[180] (TMEN I, 276 < *OBMoğ. qara'ul (ḳara'ul)* "gözcü, atlı devriye") < ḳara- "bak-" -ġul.

Moğolca kökenli olan *ḳaraġul/ḳara'ul*[181] sözcüğü aslen "nöbetçi, muhafız ve karakol" anlamlarına gelmektedir. Sözcük Orta Moğolcadan Orta Türkçeye geçmiş ve yaygın olarak *ḳaravul* biçimiyle kullanılmıştır (TMEN I, 276). Sözcüğün Memlük Kıpçak sahasında *ḳaraḳul, ḳaravulu* biçimleri de bulunur (Boeschoten, 2023, s. 238b *qaravul (ḳaravul)/qaravulu (ḳaravulu)* "yol muhafızı, yaver; keşif kolu"; KTS, s. 127 *ḳaravul, ḳaraḳul, ḳaravulu* "karakol"). Ayrıca bk. (TZ, s. 20b/12 *ḳaravul, ḳaravulu;* Kİ, 70a *ḳaravul*).

[179] Kırım resmî yazışmalarında sözcüğün *diẕ-dār* (دیذدار) biçiminde yazıldığı da görülür (KHYH, 9/5).
[180] < Moğ. ḫara- "bak-" (Lessing, 1960, s. 932a *xara- (ḫara-)* "bak-, göz at-, izle-, gözlemle-") -ġul. Moğ. ḳara- "bak-" fiili Eski Türkçede kullanılan Moğolca alıntı sözcüklerdendir (Clark, 1977, s. 144).
[181] Sözcük Çağdaş Moğolcada *ḫaraġul* biçiminde mevcuttur (Lessing, 1960, s. 933b *xaraɔul (ḫaraġul)* "nöbetçi, bekçi, muhafız, gözcü"; Kowalewski II, s. 832 *ḫaraġul* "nöbetçi, muhafız, karakol").

Moğollarda Cengiz Han döneminde (1206), hassa ordusunun yeniden düzenlendiği ve ordu içinde "nöbetçi" olarak görev alan *ḳaravulların* da bulunduğu bilinmektedir (Barthold, 1990, s. 408). Bu teşkilatın Moğol İmparatorluğu'nun batısında kurulan hanlıklarda devam ettirildiği görülür. Altın Orda yarlık ve bitiklerinde *ḳaravul* terimine rastlanır. 1398 tarihli Temür Kutluğ Han yarlığında *ḳaravul*, "gözcülük yapan sınır muhafızı" anlamında kullanılmıştır (Özyetgin & Kemaloğlu, 2017, s. 51).

Kırım Hanlığı'na ait resmî yazışmalarda Orta Türkçedeki *ḳaravul*[182] (قراول) (KHYH, 41/63, 66) yapısı yanında, Moğolcada kullanılan *ḳarağul* (قراغول) (KHYH, 5/89) biçimi de mevcuttur. Kırım resmî yazışmalarında bu terim iki farklı anlamda kullanılmıştır. Birinci anlamı Altın Orda resmî yazışmalarındaki kullanımın devamı olarak nöbetçi, muhafız askerdir. 1592 tarihli II. Gazi Gerey Han yarlığında *ḳarağul*, devletin güvenliği açısından sınırda devriye gezen muhafızları ifade etmiştir (KHYH, 5/89).

Sözcüğün belgelerde geçen diğer anlamı ise sınır karakoludur. 1638/1639 tarihli I. Bahadır Gerey Han yarlığında *ḳaravul* (قراول) biçimde görülen terim, Kırım'ın güvenliği için gözcü ve muhafızların bulunduğu "bölge karakolu" anlamında kullanılmıştır (KHYH, 41/63).

ser-dār [سردار] "başkomutan" (KHYH, 239/5)

< Far. ser-dār "general, bölge komutanı, rütbeli subay, asker başı" (Steingass, 1998, s. 673a *sar-dār*; KT, s. 1067b) < Far. ser "baş" (Steingass, 1998, s. 664a) + dār (Steingass, 1998, s. 495b).

Osmanlı askerî teşkilatı etkisiyle Kırım Hanlığı'na geçen *ser-dār* terimi, Kırım'da sefere çıkan ordunun başkomutanını ifade eder. Osmanlıda baş serdarlık (serdar-ı azamlık) rütbesi, padişah sefere gitmediği zamanlarda sadrazama verilirdi. Birden fazla cephe olması hâlinde ise ikinci bölge serdarlığına başka bir vezir tayin edilirdi (Uzunçarşılı, 2014a, s. 234).

[182] Sözcük Moğolcadan Osmanlı sahasına *ḳaravul* olarak geçmiştir (Schönig, 2000, s. 152). Rus sahasında ise *ḳaraul* biçimindedir (Tuna, 1972, s. 23). Ayrıca bk. (Räsänen, 1969, 235a-235b *ḳarağul* < *Osm. ḳaravul, ḳaraḳol* <*Moğ. ḳara-ġul, ḳara-* "bak-").

Kırım Hanlığı'nda serdarlık rütbesinin yalnızca hanedan mensuplarına verildiği görülür. III. İslam Gerey Han'ın Leh kralı II. Yan Kazimir'e gönderdiği tarihsiz (1654?) bir yarlıkta, Rusya'ya savaş ilan edildiği ve Kırım ile Nogay askerinin başına han kardeşi kalgay sultanın *ser-dār* olarak atandığı bildirilmiştir (KHYH, 350/16, 22).

Devlette bu makamın farklı bir idari görevi daha bulunurdu. Kırım Hanlığı Besarabya topraklarında iskân eden göçebe Nogayları denetim altında tutmak için bu bölgeye *ser-dār* (ser-asker) unvanı verilen komutanlar atamıştır (İnalcık, 2017, s. 336).

Eski Moğol askerî geleneğine göre düzenlenen Altın Orda askerî teşkilatında, *ser-dārlık* unvanına en yakın rütbe *tümen begleri* olarak görülmektedir. Altın Orda'da tümenbaşıların, barış döneminde kendi tümeni olan ulusun idarecileri oldukları bilinmektedir (Yakubovskiy, 2000, s. 62). Kırım Hanlığı'nda Besarabya bölgesinde görev yapan seraskerler, eski Moğol geleneğindeki tümenbaşı veya binbaşılara benzer bir görev almışlardır. *Ser-ʿasker sulṭānlar,* Bucak, Yedisan ve Kuban illerinden toplanan askerlerin kumandanlığını yaparlardı. Hanın hanedan mensupları arasından seçtiği bu kişiler *ser-ʿasker sulṭān* unvanıyla anılırlardı (Tott, 2004, s. 136).

Kırım resmî yazışmalarında, *ser-dār* terimine eş olarak *ser-ʿasker* (سر عسکر) (KHYH, 293/29, 301/38) ve *ʿasker başı* (عسکر باشی) (KHYH, 237/4) terimleri de görülmektedir. Belgelerde *ser-ʿasker* terimi, aynı zamanda Osmanlı eyaletlerinin en üst rütbeli askeri olan bölge komutanı olarak da geçmektedir (KHYH, 301/38). Belgelerde bu makam için, Osmanlı ordusunda genellikle sadrazamın işgal ettiği *ser-dār-ı aʿẓam* (سردار اعظم) terimi de zikredilmiştir (KHYH, 25/66).

I. Selim Gerey Han'ın başveziri Bahadır Ağa'nın Rus başkomutanı Romodanovskiy'e yazdığı tarihsiz mektupta (1676?) Rus komutanın unvanı *ʿasker-başı* olarak geçmektedir (KHYH, 237/4). Bahadır Ağa mührü taşıyan bir diğer mektupta ise (1677/1678) Romodanovskiy'nin unvanı *ser-dār* terimi ile karşılanmıştır (KHYH, 239/5).

ṭat aġası [طات اغاسی] “Tat adı verilen tebaanın idarecisi” (KHYH, 31/158)

< ET. tat “azınlık olan tebaa” (ED449a *tat*) + aġa < Moğ. aḳa/aḫa “büyük kardeş” (TMEN I, 22) + T. +sı.

Ṭat sözcüğü, Eski Türkçe döneminden itibaren devlette azınlık durumunda olan halk için kullanılan genel bir terimdir (ED449a). Eski Türk devlet teşkilatında *ṭat*, devlete bağlı olan ve vergi vermek, askerlik yapmak şartıyla ülke topraklarında serbestçe hareket edebilen yabancı halkı ifade ederdi (Arsal, 1947, s. 283).

Orta Türkçe döneminde Memlük Kıpçak sahasında *tat* sözcüğü, “köylü; yabancı” halkı ifade etmiştir (Boeschoten, 2023, s. 322a-322b *ṭat/ṭaṭ*; KTS, s. 265).

Kırım Hanlığı’nda da azınlık olarak kabul edilen yerleşik tebaaya *ṭat* denirdi. Devlette hâkim unsur olan Kırım Tatarları ile Nogaylar kendilerinden farklı gördükleri, aslen Got, Alan, Ermeni, Yunan, Ceneviz ve Anadolu Türklerinin oluşturduğu çok yapılı topluluğa *Tat* adını vermişlerdir. Birbirinden farklı bu etnik yapıların Kırım Hanlığı içinde himaye gördüğü ve bu halkın esnaf, memur, çiftçi gibi çeşitli sektörlere iş gücü sağladığı bilinmektedir. Kırım Hanlığı, bu azınlık milletlerin yoğun olarak yaşadığı güney bölgesine *Tat-ėli*[183] adını vermiştir. Aynı zamanla Hanlık, bu bölge halkı üzerindeki himayeyi sürdürmek ve denetimi sağlamak için söz konusu coğrafyaya *ṭat aġası*[184] denen idareciler atamıştır (Williams, 2001, s. 57-58).

Kırım resmî yazışmaları, *ṭat aġalarının* elçilik gibi diplomatik görevlerinin de bulunduğunu gösterir (KHYH, 302/18). Tiyiş defterlerinde bu kişiler, *zerdeva tiyiş* alan üst düzey bürokratlar arasında yer almışlardır (KHYH, 31/150-158, 35/203-211, 40/157-167).

yalı aġası [یالی اغاسی] “vergi toplamakla görevli memur” (KHYH, 301/31)

< Rum. yiáli *yiáli* “deniz, göl veya ırmak kıyısı, düz ve açık su kıyısı” (TDES, 441a *yalı* < *Rum.*) + aġa < Moğ. aḳa/aḫa + T. +sı.

Altın Orda döneminde, yerleşik bölge halkından toplanan vergilerden *daruga* denen memurlar sorumluydu (Kamalov, 2009a, s. 173). 1453 tarihli Hacı Gerey Han

[183] *Tat Ėli* bölgesinin Kırım’ın güneyindeki Çadır Dağı tarafında ve Kefe eyaletine bağlı olduğu malumdur (Ayhün, 2014, s. 64).
[184] Kırım resmî yazışmalarında bu makam *barça ṭaṭnıŋ aġası* “bütün Tat’ın ağası” (بارچا طاط نیك اغاسی) (KHYH, 261/83) olarak da geçmektedir.

yarlığına göre aynı sistem Kırım Hanlığı'nın kurulduğu dönemde de uygulanmıştır (Özyetgin, 1996, s. 112).

16. yüzyıl itibarıyla idari yapının Osmanlı devlet teşkilatına göre düzenlenmeye başlaması ile Kırım'da darugalık makamı zamanla kaybolmuştur. Bu dönemden sonra Kırım Hanlığı'nda yalı ağalığı makamının darugalığa benzer bir görev yaptığı görülmektedir. Devlette 17. yüzyılda, yalı ağasının üst düzey bir memur olduğu ve Besarabya Eyaleti'nde göçebe olarak yaşayan Nogay halkından vergi toplamak üzere bölgeye atandığı bilinmektedir (Smirnov, 2016, s. 357). Ak Kermen yakınlarındaki Hankışla'da ikamet eden *yalı ağası,* Kırım Hanlığı'nın Bucak bölgesinde bulunan yerli Tatarlar, Nogaylar ve Hristiyan halk üzerindeki otoritesini teminat altına alırdı (Kołodziejczyk, 2011, s. 509). Buna göre Besarabya'da iskân eden Tatar ve Nogay kavimleri doğrudan Kırım Hanlığı'na tabi hâldeydiler (İnalcık, 2017, s. 335).

Kırım resmî yazışmalarında *yalı ağası* terimi yalnızca 1742 tarihli II. Selamet Gerey Han yarlığında geçmektedir. Yalı ağası, metinde Hanlık tarafından tayin olunan *Bucaḳ żābiṭi* olarak anılmıştır (KHYH, 301/31). Kırım resmî yazışmaları, Bucak'ta yaşayan bu göçebe halk üzerinde Kırım'ın siyasi ve ekonomik hakkının 18. yüzyıla kadar devam ettiğini gösterir.

yaşavıl [يصاول, يصاويل] "yol muhafızı" (KHYH, 29/75)

< OMoğ. casa'ul/casaġul "han koruması; müfettiş; emir subayı; ordu denetçisi" (TMEN IV, 1863 *yasavul* <*OMoğ. casa'ul*) < casa- "yap-" -ġul.

Yaşavıl sözcüğü aslen Orta Moğolcadaki *casa'ul/casaġul* (< Moğ. casa- "düzenle-") sözcüğüne dayanır. *Casaġul,* Orta Batı Moğolcadan Türk diline *yasavul* (Moğ. casa- = T. yasa-) biçimiyle geçmiştir (TMEN IV, 1863).

Türk-Moğol devlet teşkilatında *yasavul,* terim anlamı kazanarak bir dizi askerî, idari ve hukuki görevleri olan memurları ifade etmiştir. Altın Orda Hanlığı'nda *yasavul,* devletin en yüksek yasama ve yargı organı olan kurultayda görev alan ve aristokrat kişilerden seçilen *yasa emīridir* (Kafalı, 1976, s. 123). Buna göre devlet idaresine doğrudan söz sahibi olmuşlardır.

Çağatay sahasında ise *yasavul,* yasaların işleyişinden sorumlu idari memurdur (PdC., s. 526 یاساول *(yasavul)*). Babür devlet teşkilatında bu kişilerin, askerî hukuka göre orduda düzeni sağlayan muhafaza memuru olduğu bilinmektedir (Arat, 1987, s. 666). İlhanlılarda, eski Türk devlet teşkilatında emir subaylığı ve vergi tahsildarlığı gibi görevleri bulunan *çavuşluğun* yerini *yasavulluk* makamı almıştır. Yine bu makama askerî vazifeler dışında adlî vazifeler de yüklenmiştir (Köprülü, 1993, s. 236). Sözcük Osmanlı sahasında ise "yasakçı, muhafız" anlamında *yasavul* biçiminde tanıklanmaktadır (Schönig, 2000, s. 112).

Orta devir Moğol devlet teşkilatında da (14.-17. yüzyıllar) *casaġullar,* tımar sahibi beylere bağlı olarak çalışırlardı. Bu kişiler idari düzenden sorumlu kâhya ve çavuşlardır (Vladimirtsov, 1995, s. 204).

Kırım Hanlığı'nda *yaşavıllar*[185] esasen han sarayı ile diğer saray kapılarını koruyan askerlerdir (Ürekli, 1989, s. 84). Kırım resmî yazışmaları bu kişilerin, sivil bir heyetin güvenliğinden sorumlu yol muhafızlığı yaptıklarını da göstermektedir. Buna göre Kırım'da bu makamın yalnızca askerî vazifelerinin olduğu görülüyor. Kırım resmî yazışmalarında *yaşavıllar,* Rusya'dan gelen hazine ve hediyeleri sınırda karşılayan Tatar heyetine refakat eden özel muhafızlardır (KHYH, 29/75, 52/49, 60/38, 108/65). Bu kişiler, heyetin Kırım toprakları içindeki güvenliğinden sorumlu olmuşlardır. Buna göre Kırım Hanlığı'nda, *tüfengçi aġaları* ile birlikte diplomatların bir nevi kolluk kuvvetleri olarak görev yapmışlardır. Diğer heyet görevlileri gibi *yaşavıllar* da eski devlet usulüne göre, sınır bölgesindeki hazine teslimi esnasında Ruslardan çeşitli hediyeler alırlardı (KHYH, 29/74-78, 52/48-51, 60/37-41, 108/63-65).

3.1.9.3. Askerî Düzen ve Birlikler

bayraḳ [بیراق] "elli kişilik askerî birlik" (KHYH, 2/17)

< ET. batraḳ "bayrak, alem" < Soğ. *batraḳ < Snsk.? (ED307b *batrak* "bayrak, flama"; TMEN II, 824).

Sözcüğün Sanskritçe kökenli olduğu ve Türk diline Soğudça üzerinden girmiş olabileceği düşünülmektedir (ED307b; Tietze, 2016a, s. 620). Eski Türkçe dönemine ait metinlerde ilk kez Eski Uygurcada *batraḳ* biçiminde tespit edilmiştir. 8. yüzyıl

[185] Kırım resmî yazışmalarında üç yerde "یصاویل" (KHYH, 52/49, 60/38, 108/65), bir yerde ise "یصاول" (KHYH, 29/75) biçiminde yazılmıştır.

Budist Uygur metinlerinde bu sözcük "iblis zırhının bir parçası" anlamında dinî bir terim olarak geçmektedir. Clauson'a göre Eski Uygur alfabesinde *b/p, d/ḏ/t* ayrımının belirsiz olması Eski Uygurcadaki biçimin doğru okunuşunu zorlaştırmaktadır (ED307b).

Karahanlı döneminde sözcük *batraḳ* biçimindedir (MK, s. 234/203 *batraḳ* "savaşçının alameti olan, ucunda ipek parçası bulunan sırık, bayrak"). Çağataycada ise sözcük, Çağdaş Türk dillerinde yaşayan şekliyle *bayraḳ* (Kar. /-t-/ >*/-d-/ >*/-ḏ/ > Çağ. /-y-/) olarak görülmektedir (Senglah, s. 128r46; PdC., s. 183 بَيْرَق *(bayraḳ)*; ŞSül., s. 90 بيراق *(bayraḳ)*). Buna göre sözcüğün ilk olarak Karahanlı döneminde askerî bir terim anlamı kazandığı görülmektedir.

Osmanlı sahasında *bayraḳ,* "askerlerin elinde taşıdığı ucunda kumaş parçası olan sopa" olmakla birlikte orduda belirli sayıda askerî birliği ifade eden "ordu bölüğü" anlamını da kazanmıştır (Tulum, 2011, s. 379a *bayraḳ* "sancak; bölük"). Kırım resmî yazışmalarında *bayraḳ*, Osmanlı sahasında olduğu gibi ordu bölüklerini ifade etmek için kullanılan askerî bir terimdir (KHYH, 2/17, 21/158).

Kırım Hanlığı'nda *bayraḳ*, 50 kişiden oluşan birliktir (İnalcık, 2017, s. 537). Bununla birlikte *bayraḳlardaki* asker sayıları dönemden döneme farklılık göstermekteydi (Kırımlı, 2022, s. 184). Her bir bayrağın başında, bu birliği temsilen sancak taşıyan bayraktarların bulunduğu da malumdur (KHYH, 209/32).

çerüv [چرو, جرو] "asker; ordu" (KHYH, 2/46)

< ET. çerig (ED428b *çerig* "savaş düzeninde dizilmiş birlikler"; MK, s. 74/62 *çerig* "savaş düzenindeki saf, sıra, savaşta iki taraftan biri; savaş").

Eski Türkçede *çerig* sözcüğü, aslen "savaş düzeninde sıralanmış birlikler" anlamındadır. *Çerig* zamanla "ordu" anlamındaki *sūī* sözcüğünün yerini alarak "askerî birlik, ordu" olarak kullanılmaya başlamıştır (ED428a). Orta Türkçe döneminde *çerig* ve *çėri* biçimleri ordu ile askerî birimleri ifade eder (CC II, s. 61b/7; NF, s. 16/14).

Çerig sözcüğü aynı zamanda Türkçeden Moğolcaya geçen erken dönem alıntılardandır. Sözcük Orta Moğolcadan itibaren "ordu, birlik" anlamlarında *cerig,*

çerik ve *çerig* biçimleriyle kullanılmıştır. Orta Batı Moğolcada ise sözcük *çerik* biçimiyle mevcuttur (TMEN III, 1079).

Erken dönem Moğol devlet teşkilatında (13. yüzyıl) *cerig* terimi "asker" anlamındadır. Moğol askerî teşkilatı, Cengiz Han'ın hükmü altındaki kabilelerin onluk ordu sistemine göre gruplandırılması düzenine dayanırdı. Bu sisteme göre kabilelerin başına vasal olarak atanan *noyanlar*, kabilesinin büyüklüğüne göre on, yüz, bin, tümen miktarında askerî kıtalar çıkarmakla yükümlüydüler. Bu düzen, Moğol askerî teşkilatının doğrudan toprak sistemine bağlı olduğunu gösterir (Vladimirtsov, 1995, s. 154-155).

Altın Orda askerî teşkilatı da Cengiz Han dönemindeki ordu sistemine göre tesis edilmiştir. Sağ ve sol kol olmak üzere iki ana gruba ayrılan *ulus* (ülke toprağı), kendi arasında tümen, bin, yüz ve on olmak üzere kollara ayrılmıştır. Sağ ve sol kolların hanedan soyuna mensup *oğlanlar,* bu kollara bağlı olan tümen ve diğer alt grupların ise soyluluk ve rütbelerine göre *noyanlar* arasında paylaştırıldığı malumdur. İdareci olan *oğlan* ve *noyanlar*, savaş zamanında yönettikleri onluk birimin komutanı olarak atanırlardı. Böylece tümen, bin, yüz ve onluk uluslar devlette idari ve sosyal yapıyı teşkil etmeleri yanında askerî düzeni de oluştururlardı (Yakubovskiy, 2000, s. 62).

Altın Orda dönemindeki askerî düzen değiştirilmeden Kırım Hanlığı'na da geçmiştir. Kırım Hanlığı'nın askerî gücü, temelde aristokrat kabile beylerinin topladığı milis gücüne bağlıdır. İnalcık, beylere doğrudan bağlı olan asker miktarının 16. yüzyılın ortalarında 10.000 civarında olduğunu bildirir (İnalcık, 2017, s. 87). Novoselyskiy, Rus yıllıklarındaki bilgilerden hareketle 17. yüzyılın ortalarında Kırım asker sayısının 40.000'den fazla olmadığını ifade etmiştir (Novoselyskiy, 2011, s. 361).

Kırım Hanlığı askerî teşkilatında ordunun geliri, maaştan ziyade yabancı devlet topraklarında yapılan yağmadan elde edilen ganimete bağlıydı (İnalcık, 2017, s. 90). Bu nedenle Kırım Tatar ordusu için askerî sefer ve akınlar hayatî önem taşımaktaydı. Kırım ordusu esasen atlı birliklere dayanırdı. Özellikle 16. yüzyıl itibarıyla, orduya sürekli olarak Osmanlılar tarafından ateşli silah ve topçu desteğinin de sağlandığı bilinmektedir. Ancak bu donatım sınırlı sayıda olmuş ve yalnızca hanın hususi birlikleri olan *ḳapu ḳulı* askerlerine yapılmıştır. Buna göre toplam sayısı

50.000 kişiyi bulan atlı birlikleri, ordudaki önemini daima korumuşlardır (Fisher, 2009, s. 60). Baron de Tott'un, 1767 yılında verdiği bilgilere göre *ḥān* ordusu 100.000 kişi, *ḳalġay sulṭān* ordusu 60.000 kişi ve *nūre'd-dīn sulṭān* ordusu ise 40.000 kişiyi bulmaktadır (Tott, 2004, s. 132).

Kırım resmî yazışmalarındaki *çerüv* (Kıpç. -(X)v < ET. -(X)g) (چرو, جرو) ve *çeriv* (چريو) (KHYH, 17/108) biçimleri, "asker" (KHYH, 4/58, 59; 17/108) anlamını karşılamakla birlikte "ordu, birlik" (KHYH, 2/46, 50; 243/25) olarak da kullanılmıştır. Bunun dışında belgelerde yaygın olarak Arapça *ʿasker*[186] (KHYH, 2/19, 24/85, 105/37, 165/20, 21; 178/32, 181/23, 276/29, 301/51) terimine de rastlanmaktadır. Yazışmalarda Kırım Hanlığı'na bağlı askerî birimler *Tatar çerüvi* (تاتار چروی) (KHYH, 4/58), *Tatar ʿaskeri* (تاتار عسکری) (KHYH, 24/85-86) ve *Noġay ʿaskeri* (نوغای عسکری) (KHYH, 24/86) olarak zikredilmiştir.

ṭabur [طابور] "tabur, askeri birlik" (KHYH, 197/11)

< İbr. Tabor "İncil'de adı geçen bir dağ ismi, Tabor Dağı" (Stachowski, 2019, s. 319 *tabur* "tabur" < *(?) Leh. tabor* "kamp, araba kalesi" ya da *Mac. tábor* < *Lat. Tabor* "dağ adı" < *İbr. Tabor*).

Ṭabur[187] sözcüğü köken olarak İbranice (< Tabor "İncil'de geçen bir dağ adı") olup Orta Latince üzerinden Doğu Avrupa dillerine girerek yaygınlık kazanmıştır. Sözcüğün Avrupa'da ilkin özel isim olarak kullanıldığı (yer ve kişi adı), sonrasında Macarca ve Lehçeye geçerek anlam genişlemesine uğradığı anlaşılmaktadır. Tarihî belgeler Çek (tábor), Macar (tábor) ve Leh (tabor) sahasındaki biçimlerin 15.-16. yüzyıllar itibarıyla askerî bir terim ("askerî kamp, ordugâh") olarak kullanılmaya başlandığını göstermektedir (Németh, 2014, s. 44-45).

Sözcüğün Macar veya Leh sahası üzerinden Osmanlı sahasına geçtiği düşünülmektedir (bk. Németh, 2014, s. 67; Stachowski, 2019, s. 319). Bununla birlikte *ṭabur* sözcüğü askerî bir terim olarak Osmanlı sahasında ancak 17. yüzyılda

[186] < Ar. ʿasker (KT, s. 71b < *Ar. ʿasker* "asker, çeri, kol, cünd, ceyş, leşker, sipah").
[187] Ayrıca bk. < Osm./Krm. tabur (Räsänen, 1969, s. 453a Osm. Krm. *tabur* "araba kalesi; 1000 kişiden oluşan birlik"; Redhouse, 1880, s. 636 *ṭabur* "tabur; marş veya saldırı hattı; çok sayıda kişi") < Mac. tábor "ordugâh" = Leh. tabor "ordugâh" < Çek. tábor < OLat. tabor < İbr. Tabor "İncil'de adı geçen bir dağ ismi, Tabor Dağı" (Stachowski, 2019, s. 319).

görülmektedir[188] (Németh, 2014, s. 67). Sözcüğe aynı yüzyılda Kırım sahasında da rastlanmaktadır.

Kırım resmî yazışmalarında *ṭabur*[189] terimi ilk kez Adil Gerey Han (1666-1671) dönemine ait Kalgay Fetih Gerey Sultan hattında geçmektedir (KHYH, 197/11). Bu dönem itibarıyla yabancı ülkelerin askerî birliklerini ifade etmek için *Lėh ṭaburı*[190] (لیه طابوری) (KHYH, 286/36), *Masḳovlu ṭaburı*[191] (مسقولو طابوری) (KHYH, 301/49-50), *Barabaş ṭaburı* (براباش طابوری) (KHYH, 370/10) tabirleri kullanılmıştır.

tümen [تومان] "tümen; idari ve askerî birim" (KHYH, 1/5)

< ET. tümen "on bin; sayısız" (ED507b *tümen* "on bin, sayılamayacak kadar büyük miktar") < Toh.? tmān; tmane, tumane.

Eski Türkçede *tümen,* "on bin" veya "sayılamayacak derecede çok miktar" anlamındadır. Aynı dönemde sözcük, on bin kişilik askerî birlikler için de kullanılmıştır. Clauson, sözcüğün aslen Toharcadaki *tmān; tmane, tumane* biçimlerinden alıntı olduğunu bildirir. Pulleybank ise Eski Türkçedeki *tümen* yapısının Proto-Çincedeki *tman* (> *wan* "on bin") sözcüğüne dayandığı hakkında görüş bildirmiştir (ED507b). *Tümen* sözcüğü Orta Türkçede, kuzey Kıpçak sahasında da tanıklanmıştır (CC II, s. 60b/10 *tümen* "on bin").

Tümen, Türk dilinden Moğolca ve Farsçaya geçmiştir. Orta Moğolcada *tümen* ve *tumen* biçimlerinde görülen sözcük, Eski Türkçede olduğu gibi "on bin" sayısı dışında "on bin kişilik asker; tümen" anlamını da taşımıştır (TMEN II, 983). Bu dönem itibarıyla *tümen*, Moğol devlet teşkilatında askerî ve idari terim olarak

[188] Köken bakımından farklı bir mecradan Türk dili sahasına giren ve aslen Moğolca "kat, sıra" anlamındaki *dabḫur* sözcüğüne dayanan Türkçe *tapḳur/tabḳur/tapġur/dapḳur* sözcüğü için bk. < Çağ. tapḳur/tabḳur/tapġur/dapḳur (PdC., s. 192 طابقور *(tabḳur)* "birlik, müfreze; fazladan vergilendirme; tembel"; PdC., s. 314 داپقور *(dapḳur)* "demet, buket; birlik, birlik hattı"; Senglah, s. 151v *tapḳur, tapġur, tabur*) < Moğ. dabḫur "sıra, dizi" (TMEN II, 848 *tāpḳūr* < *Far. tāpḳūr* "çeşitli amaçlar için konan fazladan vergi"< *Çağ. tapqur (tapḳur) < Moğ. dapqur (dabḫur)* "ikiye katlama, kat, sıra"). Ayrıca bk. (KT, s. 1159a, *ṭabur < Aslı: ṭabḳur, ṭab ḳur* "birbirine arkasını vermiş dört diziden mürekkep murabba'u'ş-şekl bir asker veya top vesaire mecmuu ki her taraftan düşmana mukabele edip bir istihkâm teşkil eder"). Krş. Çağ. tapḳur/dapḳur ile Çağ. ḳur "koruma, idare, savunma, gözlem; kuşak; silah; savunma amaçlı ahşap duvar" (Vámbéry, 1867, s. 316b; PdC., s. 425) < ET. ḳur "kuşak; sıra, hat" (DTS, s. 466b-467a). Bu ayrıntılı izahat için bk. (Németh, 2014, s. 64-65).

[189] Belgelerde *tabur* (تابور) (KHYH, 203/42) ve *ṭapur* (طپور) (KHYH, 306/9, 11) yazımları da mevcuttur.

[190] No. 263'te *Leh ṭaburı* (له طابوری) (KHYH, 363/24) yazımı bulunur.

[191] No. 203'te *Masḳov taburı* (مسقو تابوری) (KHYH, 203/42) biçiminde yazılmıştır.

kullanılmaya başlanmıştır. Bu sistem batıda Altın Orda ve devamında Kırım Hanlığı'na kadar ulaşmıştır.

Moğollarda askerî düzen, diğer göçebe milletlerdeki gibi onluk düzene göre şekillenmişti (Barthold, 1990, s. 410). Ancak *tümen* düzeninin 13. yüzyılın başlarında Cengiz İmparatorluğu'nun kurulduğu dönemde nihayete erdirildiği malumdur. Cengiz Han, idarede kendisine bağladığı kavimlerin her birine vasallık unvanı vermiş ve bu vasalların sahip olduğu toprak halkını onluk düzene göre sınıflandırmıştır. On, yüz, bin, on binlik sisteme göre gruplanan halk aynı zamanda Moğol askerî yapısını da oluşturmuş, böylelikle bu teşkilat imparatorluktaki toprak sisteminin temellerini atmıştır (Arsal, 1947, s. 372-373).

Tebaa, her biri diğerine bağlı olmak üzere onluk (Moğ. arban), yüzlük (Moğ. ja'un/jaġun), binlik ve on binlik (Moğ. tümen) gruplara ayrılmış ve bunların idaresi onbaşı, yüzbaşı, binbaşı, tümenbaşı unvanındaki *noyan* adı verilen asilzade komutanlara tebliğ edilmiştir. Binliklerden oluşan kavimler tek bir teşkilat altında tümen olarak toplanmıştır. Yaklaşık 10.000 civarında kişiye ulaşan bu kavimlerin başına *tümenbaşı* olarak askerî bir vasal atanmıştır. Askerî hiyerarşide yüzbaşılar binbaşıların vasalı, binbaşılar ise tümenbaşıların vasalı olarak görev almışlardır (Vladimirtsov, 1995, s. 154-159). Buna göre Moğol idari teşkilatında göçebe kabilelerin tamamı, onluk sisteme göre örgütlenmiş ve bu düzen idarede gelişmiş bir toprak sisteminin kurulmasına dayanak oluşturmuştur.

Askerî ve siyasi gücünü onluk grupları yöneten kabile beylerinden alan bu sistem, Cengiz İmparatorluğu'nun ardılı olan hanlıklarda da uygulanmıştır (Özyetgin, 2005, s. 44). Altın Orda devlet teşkilatında idari teşkilat sağ ve kol olmak üzere iki büyük gruba ayrılırdı. Sağ ve sol kol idarecileri, Cengiz soyundan gelen hanzadeler arasından seçilirlerdi. Bu kollar, "on bin kişilik" kabileler hâlinde örgütlenen *tümenlerden* oluşur ve bu topraklar nüfuzlu asilzadeler olan *tümen beyleri* tarafından idare edilirdi (Yakubovskiy, 2000, s. 73). Bu sistem hiyerarşiye uygun olarak aşağı doğru inmektedir. Buna göre sağ ve sol kol *oğlanları* olan hanzadeler tümen beylerini, tümen beyleri bin beylerini, bin beyleri yüz beylerini, yüz beyleri ise on beylerini tayin ederlerdi. İdari yapıya göre bu beyler, toprak sahibi vasallar olarak görev yapsalar da tebaanın yaşadığı yurt toprakları esasen hanzadelerin malı sayılırdı (Yakubovskiy, 2000, s. 54).

Altın Orda yarlık ve bitikleri, Kırım bölgesinin bu dönemde daruga beyleri tarafından örgütlenen bir *tümen* olarak idare edildiğini gösterir (bk. Özyetgin & Kemaloğlu, 2017, s. 46, 55). Neticede *Kırım tümeni,* Altın Orda döneminde *tümen beyi* ve darugalar tarafından yönetilen bir vilayet iken bağımsızlığını kazanarak müstakil bir hanlık mertebesine yükselmiştir.

Kırım Hanlığı da askerî düzene dayanan bu idari teşkilatı devam ettirmiştir. Hanlık kurulduğu dönemde, *uluġ ulus* diye adlandırılan göçebe Türk kabile kuvvetlerinin yaşadığı toprakları, hanedan soyundan gelen *oġlanlar* ile asilzade *begler* arasında paylaştırmıştır. Buna göre her bir bölge, *Kırım tümenini* idare eden soylu beylerin altındaki bin ve yüz beylerine aittir (İnalcık, 2017, s. 46-47).

Eski devlet teşkilatına göre *tümen,* aynı zamanda onluk sisteme göre kurulmuş ordunun en büyük kolunu da teşkil etmiştir. Bu düzende on, yüz ve bin beylerinin topladığı askerlerin, Kırım ordusunda *tümeni* oluşturduğu anlaşılmaktadır. Temelde iç içe geçmiş bu idari-askerî düzen, devlette esas gücünü toprak sahibi olan kabile beylerinden almaktaydı (Fisher, 2009, s. 39; Tott, 2004, s. 135). Kırım resmî yazışmalarında *tümen* terimi, belgelerin *elkap* (inscriptio) kısmında *oŋ* (sağ) ve *ṣol ḳol* teşkilatının altında bulunan ve tümen beyleri tarafından idare edilen yapıyı ifade etmektedir (KHYH, 1/5, 4/7, 37/18, 169/5, 302/4).

3.1.9.4. Silahlar ve Teçhizatlar

balta [بالته] “balta” (KHYH, 362/36)

< Moğ. balta (TMEN I, 78 *balta* “balta”).

Sözcük Moğolca kökenli *balta* biçimine dayanır. Moğolcadan geçen alıntı sözcükler arasında olan *balta*, Türk dilinin yazılı belgelerinde Eski Uygurcadan itibaren tanıklanabilmektedir (ED333b *baltu: (balto:)* “balta”). Bu dönemde sözcük *baltu* ve *balto* biçimleriyle mevcuttur (TT VA, s. 93; Wilkens, 2021, s. 141a). Karahanlı sahasında ise sözcüğün *baldu* biçimi görülür (MK, s. 11/6; KB, 1736).

Orta Türkçede, tarihî Kıpçakça ile Harezm sahasında sözcük *balta* (-u > -a) biçimindedir (NF, s. 30/2; CC I, s. 43b/15; KK, s. 71b/5). Doğu Türkçesinde, Çağatay sahasında ise sözcüğün Eski Türkçedeki *baltu* kullanımı devam etmiştir (ŞSül., s. 72; PdC., s. 154).

Balta, Eski Türklerde askerin temel silahlarından biridir. Eski Türkçede *baltu/balto* sözcüğünün temelde "savaş baltası" anlamında olduğu, ancak zamanla daha genel bir anlam kazanması bunu doğrulamaktadır (ED333b).

Türk-Moğol devletlerinde baltanın geleneksel askerî silahlardan olduğu bilinmektedir. Kırım hanları, bu askerî teçhizatı prestijli bir savaş aleti olarak görmüşler ve diplomatik ilişkilerin geliştirilmesi için yabancı hükümdarlara hediye olarak göndermişlerdir. Kırım resmî yazışmalarında *ay balta*[192] (آی بالته) olarak geçen savaş aletinin, Canıbek Gerey Han döneminde elçiler aracılığıyla Rus çarına hediye edildiği görülmektedir (KHYH, 18/131). Kırım resmî yazışmalarında *balta,* 17. yüzyılda bir Kırım elçisine suikast düzenleyen Rus askerinin suç aleti olarak da zikredilmiştir (KHYH, 362/36).

cebe-ḫāne [جبه خانه] "askerî teçhizat, mühimmat" (KHYH, 36/42)

< Moğ. cebe "silah; zırh" (TMEN I, 155 *cebe*; Lessing, 1960, s. 1042a *zebe (cebe)* "temren, mızrak ucu") + Far. ḫāna "ev, mesken" (Steingass, 1998, s. 444a).

Cebe-ḫāne yapısı, Osmanlı sahasında Moğolca *cebe* ile Farsça *ḫāna* sözcüklerinin birleşiminden oluşmuştur. Cebe sözcüğünün Orta Moğolcadan Türkçeye geçtiği malumdur. Sözcük, Osmanlı sahasındaki yazılı eserlerde 14. yüzyıldan itibaren mevcuttur (Tuna, 1972, s. 217).

Çağataycada sözcük *cebe/cėbe* biçimindedir (Ölmez, 2016, s. 140 *cebe* "kalkan, siper zırh; silah"; PdC., s. 301 جیبه *(cėbe)* "cephane, silahlar; örme zırh"). Çağdaş Türk dillerinden Kırgızcada *cebe* (Yudahin, 2011, s. 196 *cebe*), Kara Kalpakçada *jebe* ve Yeni Uygurcada *cebe* "ok" (TDES, s. 68b) biçimindedir.

Osmanlı askerî teşkilatında *cebe-ḫāne*, silah ve savaş malzemelerinin bulunduğu yeri ifade eder (Yılmaz, 2017, s. 91). Osmanlı sahasından Kırım Hanlığı'na geçen bu terim, belgelerde ordunun tüm savaş teçhizatları için kullanılan genel bir terimdir (KHYH, 36/42, 45; 187/36). Kırım resmî yazışmalarında sözüğün geçtiği en eski belge, 1638 tarihli I. Bahadır Gerey Han yarlığıdır (KHYH, 36/42). *Cebe-ḫāne* terimi, yazışmalarda zaman zaman *top* dışındaki bütün askerî teçhizatı ifade etmektedir (KHYH, 181/30; 297/20, 301/54). Buna göre *bārūt*[193] (باروت)

[192] *Ay baltanın* Babürlülerde askerî teçhizat olarak kullanıldığı bilinmektedir (Arat, 1987, s. 581).
[193] < Far. bārūt (Steingass, 1998, s. 143a *bārūt* "barut").

(KHYH, 41/56) ve *ḳurşun* (قرشون) (KHYH, 41/56) terimleri *cebe-ḫānenin* başlıca mühimmatlarındandır.

Kırım resmî yazışmalarında, genel savaş aletleri için bir yerde Eski Türkçedeki *yarıḳ* (ED962a *yarıḳ* "vücut zırhı"; DTS, s. 241b *yarıḳ* "zırh, zincirli zırh") sözcüğüne dayanan *yaraḳ*[194] (یراق) (KTS, s. 311 *yaraḳ* "silâh") terimi görülmektedir (KHYH, 181/33). Yazışmalarda *ḳurşun* sözcüğü, *ḳorġaşun*[195] (قرغه شون) (KHYH, 41/61), *ḳurşan* (قورشان) (KHYH, 204/15) olarak da geçmektedir. Aynı zamanda tüfek saçmaları için *tüfeng dāneleri* (توفنك دانه لرى) (KHYH, 306/13) terimi kullanılmıştır.

Cephanenin yanında zikredilen asker yiyeceği ise *azuḳ* (آزوق) (KHYH, 36/42), *azıḳ* (آزق) (KHYH, 41/61) ya da *ẕaḫīre* (ذخیره) (KHYH, 187/36) diye ifade edilmiştir. Kırım resmî yazışmalarında 17. yüzyılın sonundan itibaren *cebe-ḫāne* ile birlikte *mühimmāt*[196] (مهمات) teriminin de kullanıldığı görülmektedir (KHYH, 297/20, 301/55).

kübe [كوبه] "metal örme zırh" (KHYH, 12/69)

< ET. küpē "metal halka" (ED687b *küpē* "küçük metal halka")

Sözcüğün kökeni Eski Türkçede "metal halka" anlamındaki *küpē* biçimine dayanır (ED687b). Karahanlı döneminde "demir zırh" manasında *küpe yarıḳ* yapısı mevcuttur (MK, s. 451/354). Sözcük Orta Türkçede, tarihî Kıpçakçada *kübe* olarak görülmekle birlikte, bu dönemde ilk defa "örme zırh" anlamında kullanılmıştır (CC I, s. 50b/1). Çağatay Türkçesinde ise sözcük *köbe* olarak mevcuttur (Senglah, s. 302v/6).

Kırım resmî yazışmalarında *kübe*[197], Canıbek Gerey Han'ın Rus çarı I. Mihail'den hususi olarak istediği hediyeler arasında yer almaktadır. 1628 tarihli Canıbek Gerey Han yarlığında, han çardan üç adet *kübe* "örme zırh" istemiş (KHYH, 12/69) ve bu zırhların iyi olup olmadığından emin olmak için teslimattan önce, Moskova'daki Tatar elçisine gösterilmesini rica etmiştir (KHYH, 12/115). 1630

[194] Ayrıca bk. <OT. yaraġ (Boeschoten, 2023, s. 399b *yaraġ* "teçhizat, silah").
[195] < OMoğ. *ḫorġarşun/ḫorḫaşun* (TMEN III, 1466) < OT. *ḳorġaşın* "kurşun" (CC I, s. 42b/13 "kurşun madeni") <?.
[196] < Ar. *mühimm* + *āt* "gerekli şeyler".
[197] Sözcük Atasoy'un neşriyatında *küpe* olarak okunmuştur (bk. Zernov, 2017b, s. 671 *küpe* "küpe").

tarihli Canıbek Gerey Han yarlığında ise han, Rusya'dan iki adet hediye *kübe* sipariş etmiştir (KHYH, 17/216).

ṣadaḳ [صداق] "okluk" (KHYH, 18/131)

< OMoğ sadaḳ[198] (TMEN I, 212 *sadaḳ* "okluk" < *Çağ. sadaḳ* < *OBMoğ. sadaḳ*).

Sözcüğün Orta Moğolcadan Türk diline geçtiği anlaşılmaktadır. Doerfer, sözcüğün Orta Batı Moğolcadan Çağataycaya geçtiğini bildirmiştir (TMEN I, 212). Çağataycada "okluk, ok kılıfı" anlamındaki sözcük, *sadaḳ* (Senglah, s. 230r17; PdC., s. 334 سداق, ساداق)/ *ṣadaḳ* (ŞT, s. 204 صداق), *sadaġ* (PdC., s. 334 سداغ) ve *saġdaḳ* (Baburname, s. 103a; PdC., s. 336 ساغداق) biçimleriyle mevcuttur. Sözcük Osmanlı sahasında da *sadaḳ* olarak görülür (Schönig, 2000, s. 158 *sadaḳ* "okluk" <*Moğ. saġadaġ*).

Kırım resmî yazışmalarında sözcük 17. yüzyıla ait bir yarlıkta görülür. 1631 tarihli Canıbek Gerey Han yarlığında geçen *ṣadaḳ*, han tarafından Moskova'ya gönderilen Tatar elçi heyeti aracılığıyla Rus çarına takdim edilen hediyeler arasında yer almaktadır (KHYH, 18/131).

ṭop [طوب, طوپ] "bombardıman silahı, top" (KHYH, 5/37)

< ET. tōp "top" (ED434b *to:b*; MK, s. 160/139 *top*).

Sözcüğün kökeni Eski Türkçede "yuvarlak nesne" anlamına gelen *tōp* biçimine dayanmaktadır. *Ṭop,* 15. yüzyıl itibarıyla gülle veya şarapnel atan büyük ateşli silahlar için de kullanılmaya başlanmıştır.

Çağatay sahasında *top*, bombardıman aracının güllesi anlamına gelmektedir (PdC., s. 220 توب *(top)*). Batı Türkçesinde, Osmanlı sahasında ise *ṭop* savaş aletinin tamamı için kullanılmıştır (Adamoviç, 2014, s. 248; Redhouse, 1880, s. 642b; KT, s. 1251b).

[198] Ayrıca bk. ÇMoğ. saġadaḳ, sādaḳ (Kowalewski II, s. 1294 *saġadaḳ* "ok kılıfı, okluk"; Mostaert, s. 1968, 550b *sādaḳ*).

Kırım Hanlığı'nda ateşli silahların terminolojisi genel olarak Osmanlı sahasındaki kullanımlara denktir. Tarihî kaynaklar, 16. yüzyıldan itibaren Kırım ordusunda ağır ve hafif topların mevcut olduğunu bildirir (İnalcık, 2017, s. 97-98).

Kırım resmî yazışmalarında *ṭop*[199], Osmanlı sahasında olduğu gibi "bombalama amaçlı kullanılan büyük savaş aleti" anlamındadır. Yazışmalarda *ṭop* terimi ilk olarak 1592 tarihli II. Gazi Gerey Han yarlığında geçer (KHYH, 5/37). 17. yüzyılın ortalarından itibaren, top ve benzeri savaş aletleri belgelerde çokça zikredilmeye başlamıştır (KHYH, 279/42, 297/20, 301/54, 317/1, 2; 362/25, 366/10). Kırım resmî yazışmalarında, kale kuşatmalarında surlara hasar vermek için kullanılan hafif toplara ise *żarbzen* (ضربزن) (< Ar. *żarb* "vurma" + Far. *zen* "vuran") denmiştir (KHYH, 5/38). Top atışlarında kullanılan güllelere ise *ṭop dāneleri* (طوپ دانه لری) adı verilmiştir (KHYH, 306/13).

tüfeng [توفنک, توفنك] "tüfek" (KHYH, 17/217)

< Far. tufeng (Steingass, 1998, s. 314a *tufang* (تفنك) "tüfek").

Kırım Hanlığı'nda Osmanlı tabiiyeti sonrasında kullanılan *tüfeng*, özellikle 16. yüzyılın başları itibarıyla yaygınlaşmıştır. Bu dönem itibarıyla savaş teknolojisinin gelişmesi, Tatar ordusunun geleneksel savaş aletleri olan balta ve okun yanında ateşli silahların kullanılmasına sebebiyet vermiştir.

Ateşli silahlar ve top gibi önemli savaş aletlerinin Kırım'a temininin Osmanlı Devleti tarafından sağlandığı malumdur. Kırım Hanlığı'nda bu tür silahları kullanan askerî birlikler, İstanbul'dan Kırım'a han olarak gönderilen kişinin maiyetine verilerek yeni hanın güvenliğinde ve iç otoritenin sağlanmasında görev almışlardır (İnalcık, 2017, s. 25). Buna rağmen Osmanlının, Kırım Hanlığı'nın askerî gücünü kontrol altında tutmak ve zamanla tehdit oluşturmasını önlemek amacıyla Kırım'a sınırlı miktarda ateşli silah temin ettiği malumdur. Bu politikanın özellikle 17. yüzyıl itibarıyla Kırım Hanlığı'nı, askerî bakımdan güçlenen Rusya'ya karşı savunmasız bıraktığı görülür (Kurat, 2011, s. 84).

Kırım resmî yazışmalarında sözcük, yazımda Türkçeleştirilmiş ve Farsça orijinal biçiminden (تفنك) farklı olarak ilk hecede daima /و/'lı şekilde (توفنک, توفنك)

[199] Çağataycada bu savaş aleti için kullanılan *ḳazġan* (PdC., s. 404-405 قازغان *(ḳazġan)*) sözcüğü Kırım resmî yazışmalarında mevcut değildir.

yazılmıştır. Yazışmalarda, Rusya ile barış dönemlerinde hanların zaman zaman kendileri için Rus çarından hediye tüfek ve tabanca sipariş ettikleri görülmektedir. 1630 tarihli Canıbek Gerey Han yarlığında, Moskova'dan dört adet silah istenmiştir. Adı geçen yarlıkta bunların ikisi *çaḳmaḳlı tüfeng* (چاماقلی توفنك) (KHYH, 17/216-217), diğer ikisi ise *kiçkine ḳol tüfengi* (كيچكنه قول توفنكی) (KHYH, 17/217) "küçük el tüfeği, tabanca, piştov" olarak belirtilmiştir. Buna göre Kırım'da ateşli el silahlarının her türlüsünün *tüfeng* olarak adlandırıldığı görülmektedir.

yay [یای] "yay" (KHYH, 317/5)

< ET. yā "yay (silah)" (ED869a *ya: (yā)*; MK, s. 143/124 *yā*).

Eski Türkçede *yā* biçiminde olan sözcük Orta Türkçede *yā* (CC I, s. 33a/17; NF, s. 31/16) ile *ya* (CC II, s. 65b/12b) biçimleriyle görülmektedir. Çağataycada ise sözcük *ya* (PdC., s. 517, Senglah, s. 324v25) ve *yay* (ŞSül., s. 302; PdC., s. 542, Senglah, s. 340v26) olarak iki şekilde mevcuttur.

Eski göçebe bozkır kavimlerinin en temel savaş aletlerinden olan *yay*, aynı askerî kültürün devamı olarak Türk-Moğol hanlıklarında da yaygın bir kullanıma sahiptir. Nitekim Türk-Moğol ordu geleneğinde her bir askerin yaya, oka, okluğa ve kalkana sahip olması zorunluydu (Yakubovskiy, 2000, s. 61).

Kırım Hanlığı'nda *yay* ve *oḳ*, Tatar askerinin önemli savaş aletlerindendi. Buna rağmen, askerî teknolojinin gelişmesi ile muharebelerde etkisini yitirmeye başlayan *yay* ve *oḳ*, orduda yerini yavaş yavaş ateşli silahlara bırakmıştır. Bu sürecin özellikle 16. yüzyıl itibarıyla Osmanlı desteğiyle hızlandığı görülür.

Kırım resmî yazışmalarıda *yay*, aslen işkence aleti olarak kullanılmıştır (KHYH, 317/5). 18. yüzyılda yay ve yay kirişinin orduda suçlu bulunan askerlerin idamında da kullanıldığı görülmektedir (Tott, 2004, s. 161).

3.1.9.5. Esirlik, Casusluk ve Ganimet ile İlgili Terimler

culuv [جولو, جلو] "fidye" (KHYH, 3/5)

< ET. yuluġ "alım satım; fidye" (ED925b; MK, s. 113/102; Wilkens, 2021, s. 919) < yul- "çıkar-, yerinden sök; geri ver-, geri öde-" (ED918b) -uġ "fiilden isim yapım eki".

Eski Türkçede *yul-* temel anlamıyla "çıkar-, yerinden sök-" eylemini ifade eder. Sözcük Eski Uygurca döneminde anlam genişlemesine uğramış ve *yul- al-* kalıbıyla kullanılarak "satılan bir şeyi geri al-" anlamını ifade etmiştir. Bu yapı aynı zamanda Uygur sivil belgelerinde satılan bir bölge veya kölenin geri alınması anlamındadır (ED918b).

Eski Türkçede, *yul-* fiiline {-(X)g} yapısının eklenmesiyle oluşan *yuluġ* sözcüğü "fidye" anlamındadır. Budist Uygur metinlerinden Maitrisimit'te "satıcı" anlamındaki *yuluġçı* sözcüğünün tüccar için kullanılan bir terim olduğu anlaşılmaktadır (Özyetgin, 2005, s. 170). Orta Türkçede (13.-14. yüzyıllar), tarihî Kıpçak Türkçesinde sözcüğün [Kıpç. -(X)v < ET. -(X)g] *yuluv* biçimi görülür (CC II, s. 74a/4; KTS, s. 329). Harezm Türkçesinde ise *yuluġ* biçiminin devam ettiği görülür (NF, s. 115/1, 3).

Sözcük Türkçeden Moğolcaya *culiġ* biçiminde geçmiştir. Erken dönem Moğol hukuk teşkilatında (11.-13. yüzyıllar) *culiġ* terimi, suçlunun serbest kalabilmesi için mahkemeye ödenen fidye parasını ifade etmektedir. Bu dönemde noyanların (bey) yönettiği topraklarda yaşayan göçebe halka *albatu* denirdi. Mahkeme tarafından suçlu bulunan *albatulardan* kendi noyanları sorumlu olurdu. Buna göre noyanların, mahkemeye *culiġ* "serbest kalma parası" ödemesi şartıyla kendi idaresindeki sivil halkı suçundan azat ettirebildiği görülmektedir (Vladimirtsov, 1995, s. 236).

Türk-Moğol devlet teşkilatında *yuluġ/yuluv* terimi, esirlerin serbest kalması için ödenen ücret anlamında sıkça kullanılmıştır. Kırım Hanlığı'nda Rusya ve Lehistan topraklarına yapılan yağmalar neticesinde esir alınan halk, devlet için önemli bir gelir kaynağı olarak görülmüştür. Özellikle 16. ve 17. yüzyıllarda Kırım Hanlığı'nın siyasi ve askerî olarak güçlü olduğu dönemlerde, düşürülen esirlerin iadesi için yabancı devletlerden sürekli olarak fidye parası alınması şart koşulmuştur (Fisher 2009, s. 46-47). Buna göre *esīr* fidyelerinin Kırım Hanlığı ekonomik yapısında hayati bir önem taşıdığını söylemek mümkündür.

Kırım resmî yazışmalarında *culuv*[200] (Kıpç. /c-/ < ET. /y-/) terimi, özellikle Rusya ile olan diplomatik ilişkileri zaman zaman meşgul eden savaş esirlerinin

[200] Kırım resmî yazışmalarında *cıluv* (جيلو) (KHYH, 79/8, 80/18, 289/49), *culuġ* (جولوغ) (KHYH, 268/44), *yıluv* (ييلو) (KHYH, 261/162, 171), *yuluv* (يولو) (KHYH, 23/45, 227/6) yazımlarıyla da

teslimi konusunda geçmektedir. İki devlet, savaş sonrasında alınan ateşkes kararı üzerine ilk olarak her iki tarafın elinde bulunan savaş esirlerinin iadesini müzakere ederdi. Buna göre esirlerin fidye ile iadesi çoğu zaman Rus-Tatar sınırında ve Rusların Tatar heyetine yıllık hazineyi teslimi sırasında gerçekleştirilirdi (KHYH, 213/41-44, 232/45-49).

Hazine teslimi esnasında kaçan Kazak esirler için dahi Ruslardan fidye parası talep edilirdi (KHYH, 158/16-18). Barış döneminde, Kırım'a bağlı Tatar ve Nogay askerlerinin izinsiz olarak Rus topraklarına saldırıp esir ele geçirmesi durumunda ise Hanlık, Rus esirlerin fidyesiz (*culuvsız*) olarak (جولوسيز, جلوسز) iadesi hususunda Rus Çarlığı'na güvence verirdi (KHYH, 14/26-30, 28/46-47, 71/19-26). Aynı şekilde, barış esnasında Kırım topraklarına yapılan Rus akınlarından düşürülen Tatar esirlerin fidyesiz iadesi de Rusya'dan talep edilirdi (KHYH, 41/62-65). Kırım'da bulunan savaş esirlerine Rus *ėlçi* ve *boyarların kefīl* olması durumunda, belirlenen esirler Tatar elçi heyeti ile birlikte Moskova'ya götürülürdü. Fidyeler, esir sahiplerine ve tüccarlara burada verilirdi (KHYH, 196/35-42).

Kırım resmî yazışmalarında bahsi geçen bir diğer husus, Hanlık tarafından ele geçiren ünlü Rus komutanlar ve boyar çocuklarıdır. Kırım Hanlığı bu kişilerin Rus Çarlığı için büyük önem arz ettiğini bildiğinden, fidye ücretini yüksek tutup büyük gelir elde etmeye çalışırdı. Adil Gerey Han dönemi kalgayı Kırım Gerey Sultan'ın (1666-1671) mührünü taşıyan bir mektupta, Kırım-Rus savaşı neticesinde Rus askerbaşı Knez Romodanovskiy oğlu Andrey'in Tatarlara esir düştüğü ve knezin talebi sonucunda bu kişinin fidye karşılığı iadesinin kabul edildiği bildirilmiştir (KHYH, 197/19-25). Ancak iade gerçekleşmemiş olduğundan bu mesele I. Selim Gerey döneminde (1676) tekrar gündeme gelmiştir (KHYH, 237/10-12, 238/8-12).

1668 tarihli Adil Gerey Han yarlığında, Kırım'da IV. Mehmed Gerey Han (1654-1666) döneminden beri esir bulunan ünlü Rus komutan Vasiliy Boriseviç Şeremetov'un fidye parasının 100.000 *ḳara ġuruştan* 60.000 *ḳara ġuruşa* indirildiği bildirilmiştir (KHYH, 209/30). Fidye parasında anlaşılması hâlinde, teslimatın sınırda yapılacağı kararlaştırılmış ve Rusya'da esir tutulan Tatarların da fidye ödenerek teslim alınacağı söylenmiştir (KHYH, 213/41-44). Rus Çarlığı'nın Kırım Hanlığı'na karşı siyasi gücü tamamen ele geçirdiği 18. yüzyılın başlarına kadar, esir

---

mevcuttur. Ayrıca Doğu Türkçesi özelliği nedeniyle *yuluġ* (يولوغ) (KHYH, 8/49, 54; 62/49) olarak da yazılmıştır.

ticaretini iyi idare eden Tatar tüccarlara Rus tarafının devamlı olarak fidye ödemek zorunda kaldığı bilinmektedir (Fisher, 2009, s. 64).

doyumlıḳ [دويملق] "yağmadan elde edilen erzak; ganimet" (KHYH, 63/22)

< ET. tōḍ- "doy-" (ED451a *to:ḏ-*; MK, s. 633/529, *toḍ-*; 552/455 *toy-*)-(u)m+lıḳ.

Türk-Moğol askerî yapısının ve göçebe kültürün bir gereği olarak sefere çıkılan bölgeden ganimet ve erzakla dönülmesi bir gelenekti. Altın Orda döneminde, Cengiz Han döneminden kalma askerî yasalar gereğince savaş ganimetinin özel bir kurala göre paylaşıldığı bilinmektedir. Ele geçirilen mallar, komutan ve askerler arasında eşit bir şekilde bölüştürülürdü. *Ḫān* ise ganimetten her zaman pay alırdı. Aynı zamanda elde edilen savaş ganimetinin taşınması için her askerin birden fazla at ile sefere çıkma zorunluluğu mevcuttu (Yakubovskiy, 2000, s. 62). Altın Orda devlet geleneğinde olduğu gibi Kırım Hanlığı'nda da savaş ganimeti ve yağmanın devletin temel gelir kaynakları arasında yer aldığı görülür (Fisher, 2009, s. 36).

Kırım resmî yazışmalarında mal ve erzak olarak ele geçirilen savaş ganimeti, *doyumlıḳ* olarak zikredilmiştir. Yazışmalarda sözcük, Tatar ve Kazak askerinin savaş esnasındaki yağmalardan elde ettiği *esīr* dışı mallar için kullanılan bir terimdir (KHYH, 63/22, 31; 181/20, 278/17, 362/41). 1642 tarihli Kalgay Fetih Gerey Sultan yarlığında, Kırım askerinin Rus kalelerine saldırarak ganimet ve iaşe ele geçirmesi *doyumlıḳ ė(t)-* (دويملق ايت) biçiminde geçmektedir (KHYH, 63/31).

tutṣaḳ [توتصاق] "esir, tutsak" (KHYH, 27/41)

< OT. tutsaḳ "tutsak, esir, mahkum" (CC I, s. 38a/11) < ET. tut-sak?. Bk. (ED462b <*ET. tut-uz-* "emanet et-").

Sözcüğün Eski Türkçede "emanet et-" anlamındaki *tutuz- (<tut)* fiili ile ilgili olduğu anlaşılmaktadır. Tietze, Türkçede *tut-* fiilinin üzerine gelen bir {-sA} genişleme ekinin olmamasından dolayı sözcükteki {-sAk} biçimini yorumlamanın güç olduğunu bildirmiştir (Tietze, 2019, s. 283).

Tutṣaḳ[201], devletlerin muharebe veya yağma sonucunda elde ettiği savaş esiridir. Eski Türk-Moğol devletlerinde, düşman bölgelerine yapılan yağmalar sonucu elde edilen esirler sosyo-ekonomik bakımdan büyük önem taşımışlardır. Bunlar köle olarak kullanıldığında devletin iş gücüne katkı sağlardı. Fidye karşılığında satılmaları durumda ise devlet bütçesi için büyük miktarda gelir elde edilirdi.

Altın Orda Hanlığı'nda genellikle savaş esirlerinden mürekkep olan köleler, nüfusun önemli bir kısmını teşkil eder ve ülkenin üretim hayatında büyük bir yer tutarlardı. Özellikle devletin yerleşik halkına ait topraklarda çalıştırılan köleler tarım sektöründe kullanılırlardı. Kurulan köle pazarları ise devletin ticari hayatına büyük miktarda katkı sağlardı (Yakubovskiy, 2000, s. 67).

Kırım Hanlığı, savaş durumunda yapılan yağmalar neticesinde alınan esirleri önemli bir gelir kaynağı olarak görmüştür. Hanlık, eski dönemlerden itibaren Kırım'da bulunan esir ticareti geleneğini devam ettirmiştir. Kırım Tatarlarının büyük bir kısmı yerleşik kültüre geçmesine rağmen eski göçebe yaşam tarzına ait gelenekleri korumaya devam etmiştir. Bu sosyo-ekonomik geleneklerden biri de yabancı milletlerin (Rus, Kazak, Leh, Çerkez) Tatarlar tarafından esir ve köle ticaretinde kullanılmasıdır.

Kırım Hanlığı'nda sefer geleneği, savaş zamanlarında yabancı ülke topraklarından mümkün oldukça fazla esir toplamak üzerine kuruluydu. Elde edilen esirlerin bir kısmı deniz aşırı ticarette kullanılır, bir kısmı ise yabancı devletlere fidye karşılığı iade edilirdi. Özellikle Rus Çarlığı'ndan elde edilen fidye gelirleri, söz konusu devletin bütçesine zarar verecek miktarlarda olurdu (Fisher, 2009, s. 45-47).

Kırım resmî yazışmaları *esīr* tesliminin, diplomatik ilişkilerde önemli konulardan biri olduğunu gösterir. Belgelerden anlaşıldığı üzere Hanlık, *esīr* ticaretini özellikle 17. yüzyılın sonlarına kadar iyi idare etmiştir. Belgeler, özellikle fidye ve takas (trampa) usulü esir iadeleri hakkında ayrıntılı bilgiler verir. Buna göre esir teslimlerinin büyük bir kısmı, imzalanan barış antlaşmasından sonra esir

[201] Kırım resmî yazışmalarında sözcük *tutsaḳ* (توتساق) (KHYH 20/36, 24/137, 220/21, 278/30, 348/12, 352/8), *ṭutsaḳ* (طوتساق) (KHYH, 234/30, 238/17, 285/23, 292/16), *dutsaḳ* (دوتساق) (Oğuz. d- < ET. t-) (KHYH, 197/27, 238/11) biçimleriyle de yazılmıştır. Aynı zamanda savaş esiri için *tusnaḳ* (توسناق) (< OT. tusnaḫ; CC I, s. 38a/11 *tusnaḫ* "tutsak, esir, mahkûm") (KHYH, 15/145, 53/39, 108/41, 227/3, 261/225), *dusnaḳ* (دوسناق) (Oğuz. /d-/ < ET. /t-/) (KHYH, 219/108, 227/9, 258/15, 20; 378/12), *dustaḳ* (دوستاق) (KHYH, 204/30, 33, 40; 259/18) biçimleri de mevcuttur.

sahiplerine verilen fidye ile gerçekleştirilirdi. Savaş esirlerinin her iki tarafta de çok sayıda olmaları durumunda ise *tutṣaḳların* iadesi takas usulü ile yapılırdı (KHYH, 372/12-23).

Fidye ya da takas usulü ile yapılan iadelerde çoğu kez teslimat yeri olarak devletlerin sınır bölgeleri belirlenirdi. Rusların 17. yüzyılın ortalarından itibaren güneye doğru genişleme politikasında başarılı olmaları, sınırdaki teslimat bölgelerini de değiştirmiştir. Buna göre Hanlık, yıllık hazine tesliminde olduğu gibi güvenlik açısından daima mevcut sınırı uygun yer olarak belirlemiştir. Kırım resmî yazışmalarından anlaşıldığı üzere *esīr* teslim yeri, uzun bir süre Rusların Tatar sınır karakolu olarak kalan Valuki olmuştur (KHYH, 213/53-54). 1671 yılı itibarıyla *esīr* teslim bölgesi güneye doğru kaymış ve teslimatlar bir süre Buzuk'ta (Manıç) yapılmıştır (KHYH, 229/21).

Mevcut siyasi koşullara göre esirlerin iadesi Moskova'da da gerçekleştirilebilirdi. Adil Gerey Han (1666-1671) döneminde, Tatar elçi heyetiyle birlikte kalabalık bir *esīr* topluluğunun teslimat için Moskova sarayına götürüldüğü bilinmektedir. Rus çarı I. Aleksey'in 1670 tarihli mektubunda, Tatar *ėlçi* Mustafa Ağa'nın Moskova'ya 83 adet tutsak ile gönderildiği bildirilmiştir. Buna göre Kazak esirlerin bir kısmına 10 altınlık fidye *(culuv)* ödendiği, bir kısmının ise imzalanan *ḳabalalar* (borç senetleri) üzerinden iade edildiği bildirilmiştir (KHYH, 227/4-10).

Kırım'da ikamet eden *boyar* ve *ėlçilerin*, esirlerin fidye parasına *kefīl* olmaları hâlinde Moskova'ya gidecek Tatar elçi heyetiyle bir miktar savaş esiri Moskova'ya götürülürdü (KHYH, 196/35-36). Yazışmalarda, *tutṣaḳ* terimi ile birlikte *esīr*[202] (اسير) terimi de sıkça kullanılmıştır (KHYH, 33/43, 274/43, 377/56, 378/5).

til [تل, تيل] "casus; gizli malumat, istihbarat" (KHYH, 41/52)

< ET. tıl (ED489b *tıl* "dil (organ), lisan; muhbir, malumat, özellikle gizli malumat"; MK, s. 169/146 *tıl* "düşmanın eline geçen adam, casus").

[202] < Ar. esīr (KT, s. 318b < *Ar. esīr* "tutsak, harpte düşmanın eline düşen; kul, köle, bende"). Resmî yazışmalarda sözcük *yesir* (يسر, يسير) (KHYH, 37/59, 112/139, 219/70, 227/29, 267/47, 334/9) yazımıyla da mevcuttur.

Sözcük ilk şekliyle *tıl* "dil" olarak Eski Türkçede tanıklanır. Köktürkçe (8. yüzyıl) döneminden itibaren sözcüğün anlam genişlemesine uğrayarak "gizli malumat ve istihbarat toplamada görevli muhbir, jurnalci" olarak da kullanılmaya başlandığı görülür (TY K, 32). *Tıl* sözcüğü, Eski Uygur ve Karahanlı dönemlerinde de "muhbir" anlamına işaret eder (ED489b, MK, s. 169/146).

Orta Türkçe döneminde sözcük *til* biçimindedir (CC I, s. 61a/22, 63a/9; KTS, s. 275). Türk-Moğol devlet teşkilatında *til*, gerek "jurnalci" gerekse "gizli malumat" anlamını taşıyan terim olarak kullanılmıştır. Altın Orda dönemine ait yarlık ve bitiklerde *til* sözcüğüne rastlanır. 1393 tarihli Toktamış Han yarlığında *til*, "gizli malumat, istihbarat" anlamında kullanılan bir terimdir (Özyetgin & Kemaloğlu, 2017, s. 40).

Babürlülerde *til,* düşman hakkında bilgi almak için ele geçirilen esirleri ifade etmektedir. Bunun yanında Babür devlet teşkilatında, düşmanın durumunu öğrenmek için devlet tarafından atanan muhbirlere ise *tilçi* denmiştir (Arat, 1987, s. 564-655).

Kırım resmî yazışmalarında ise *til/dil*[203] teriminin, iki farklı anlamda kullanıldığı görülmektedir. Sözcüğün birinci anlamı, düşman devletler hakkında gizli malumat almak için kullanılan casus veya savaş esiridir. Yazışmalar her iki devletin de özellikle Kırım Hanlığı ile Rusya sınır bölgesinde karşı taraf hakkında istihbarat toplamak için önemli faaliyetlerde bulunduğunu gösterir. I. Bahadır Gerey Han döneminde 1638/1639 tarihinde yazılmış bir yarlıkta, o dönemde Don Kazakları tarafından işgal altında bulunan Azak hakkında bilgi almak üzere *til* diye tabir edilen Rus casusların esir alındığı bildirilmiştir (KHYH, 41/51-55). Yine aynı han döneminde Leh kralı IV. Vladislav'a gönderilen 1640 tarihli iki yarlıkta, Özü (Dinyeper) tarafından Kırım topraklarına yapılan Kazak akınlarının sebebinin araştırılması için düşürülen Leh savaş esirlerine *til* denmiştir[204] (KHYH, 53/38-45, 54/39-44).

Belgelerde *til* sözcüğünün ikinci anlamı, düşman devletler hakkında toplanan istihbarattır. IV. Mehmed Gerey Han (1643, 1661-1663) ve I. Selim Gerey Han (1686) dönemine ait resmî yazışmalarda, Azak ve Çerkez Kermen sınır bölgelerinde Kırım aleyhinde faaliyet gösteren Kalmuklar ve Don Kazakları hakkında sürekli

[203] Kırım resmî yazışmalarında, Oğuzca etkisiyle *dil* "casus; istihbarat" (دل, دیل) (Kıpç. /t-/ = Oğuz. /d-/) biçimiyle de görülmektedir (KHYH, 161/17, 19; 192/42, 196/20, 203/36, 306/15).
[204] Belgelerde, istihbarat almak üzere düşman toprağına gelmek *dile kel-* (دیله کل) (KHYH, 161/19), düşman casuslarını yakalamak ise *til tüşür-* (تیل توشور) (KHYH, 286/54) olarak ifade edilmiştir.

olarak casus düşürülüp gizli malumat[205] alınmaya çalışıldığı hakkında bilgi verilmiştir (KHYH, 71/53-57, 196/19-21, 284/50-56). 1654 tarihli Kalgay Gazi Gerey Sultan yarlığı ile 1667 tarihli Adil Gerey Han yarlığı, savaş dönemlerinde Rus Çarlığı'nın da Kırım'a Kazak casuslar göndererek Kırım Hanlığı'nın dış politikasını öğrenmeye çalıştığını gösterir (KHYH, 161/17-19, 203/35-38).

3.1.10. Resmî Yazışmalarda Geçen Yabancı Devletlere Ait İdari Terimler

3.1.10.1. Yabancı Devletlere Ait Unvanlar ve Görevli Kişiler

aḳalniçey [اقلنچی ,اقالنچای ,اقلنچای] "Rus Çarlığı'nda hazineden sorumlu boyar" (KHYH, 102/31)

< Rus. okol'niçiy (окольничий) "yakındaki; saray mensubu, Rus Çarlığı'nda boyar rütbesi" (Gültek, 2004, s. 944a *окольничий* "18. yüzyıl Rusya'sında yüksek rütbeli saray görevlisi").

Rus Çarlığı'nda *aḳalniçey/aḳalniçi*[206], sarayda *boyar* sınıfından olan *ḫazīneden* sorumlu memurlardandır (KHYH, 102/31, 33; 256/19, 257/18, 304/19, 26, 36). Kırım resmî yazışmalarına göre bu kişiler, Rusya'dan yıllık olarak alınan *ḫazīne* ve hediyelerin *(bölek)* sınır bölgesinde Tatar heyetine tesliminden sorumlu hazine memurlarıdır (KHYH, 286/94-95).

Kırım Hanlığı'nda eski devlet usul ve merasimlerine göre sınır bölgesinde hazineyi teslim alan Tatar heyeti mensuplarının her biri kürk çeşitlerinden oluşan hediyeler alırlardı. Bu hediyelerin çeşit ve miktarları Tatar asker ve memurların rütbelerine göre değişirdi. Sınırda hazine ve hediye teslimini idare eden amir, Rus heyetinde hazineden sorumlu boyar, *aḳalniçey* olurdu (KHYH, 280/14-15, 285/2-3, 337/20). Kırım'da, *ḳabala* denen senetler üzerinden borçlanan Rus elçilerin borçlarının geri ödemesi bu kişiler tarafından yapılırdı (KHYH, 311/47-49). Hazine ve hediyelerin Tatar heyetine tesliminden sonra, Kırım'dan Rusya'ya gitmek üzere yola çıkarılan Tatar elçi heyetinin güvenliği Moskova'ya kadar *aḳalniçeye* aitti (KHYH, 256/17-20, 257/16-19). Bu kişiler, belgelerde *ḫazīne boyarı aḳalniçey* (خزینه

[205] Belgelerde, istihbarat toplanması *til al-* (تیل آل) (KHYH, 71/54-55), *dil al-* (دیل ال, دل ال) (KHYH, 161/17, 203/36) yapısıyla ifade edilmiştir.

[206] Belgelerde *aḳalniç* (اقالنچ, اقلنچ) (KHYH, 280/15, 337/20), *ʿaḳalniç* (عقلنچ) (KHYH, 287/12, 288/13), *aḳalniçe* (اقالنچه) (KHYH, 333/38), *ʿaḳalniçe* (عقلنچه) (KHYH, 285/3), *ʿaḳalniçi* (عقلنچی) (KHYH, 286/94), *aḳanliçey* (اقنلچای) (KHYH, 311/40, 43, 48), *aḳalinçe* (آقلینچه, اقلینچه) (KHYH, 267/11, 82), *aḳalinçi* (اقالینچی) (KHYH, 163/16) yazılışları da mevcuttur.

بویاری اقلنچای) (KHYH, 261/80) ve *ḫazīne keltürmege meʾmūr bolġan ʿaḳalniçe* (خزینه کلتورمکه مأمور بولغان عقلنچه) (KHYH, 285/2-3) olarak da geçerler.

Kırım resmî yazışmalarında *aḳalniçeyler,* hazine teslimi esnasında sınır bölgesinde eski usul ve merasimlere göre Tatar heyetine verilmesi gereken hediyelerin alınamaması durumunda anılmışlardır. Kırım Hanlığı bu gibi durumlarda hazine teslimatından sorumlu boyar *aḳalniçeyin* görevini yerine getirmediğini Moskova'ya bildirirdi (KHYH, 102/33-34, 333/33-38).

Kırım hanlarının hazine boyarı *aḳalniçeylere* hitaben doğrudan mektup göndermeleri, bu kişilerin Rus sarayında nüfuz sahibi olduklarını gösterir (KHYH, 285). Nitekim Tatar heyeti ile yapılan barış görüşmelerinde *aḳalniçeylerin,* müzakerelere çarın vekili ve danışmanı olarak katıldıkları görülmektedir (KHYH, 267/81-83, 304/25-30).

boyar [بویار,بیار, بایار] "boyar; Rus Çarlığı'nda yüksek zümre" (KHYH, 114/52)

< Rus. boyarin (боярин) (Gültek, 2004, s. 80a *боярин* "(eski Rusya'da) boyar, soylu kişi") < Slav. bolyarin < ET. bāy "zengin" (ED384a *ba:y* "zengin") + er "kişi"?.

Boyar sözcüğü Rus kaynaklarında ilk olarak, 12. yüzyılın sonunda İgor Destanı'nda görülür. Bu destandaki Türkçe kökenli sözcükleri inceleyen Melioranskiy, *boyar* sözcüğünün Türkçe *bay* "zengin" sözcüğünden geldiğini öne sürmüştür (Melioranskiy, 1902, s. 283-284). Doerfer, Türkçe *bay* sözcüğünün Rusçaya geçerek "zengin, nüfuzlu kişi" anlamında kullanıldığını kaydeder (TMEN II, 714).

Boyarlık, Rus Çarlığı'nın idari teşkilatında üst düzey bir unvandır. Bu unvan Rus asilzadeler için kullanılan en yüksek makamdır. Altın Orda döneminden kalma yarlık ve bitiklerde *boyar* sözcüğü mevcuttur. Edigey Mirza'nın Rus Knezi I. Vasiliy'e gönderdiği 1402 tarihli mektubun Rusça çevirisinde Altın Orda'daki mirzalar *büyük ve küçük boyarlar* olarak tabir edilirler. Seyyid Ahmed Han'ın III. İvan'a gönderdiği 1480 tarihli yarlıkta ise knez ve boyarların tahta yeni çıkan Altın Orda hanına bağlılık göstermek için başkent Saray'a gelmeleri gerektiği bildirilir (Özyetgin & Kemaloğlu, 2017, s. 4, 9).

Rus devlet teşkilatında boyarlık sistemi, knezlikler döneminden itibaren mevcuttur. Boyarlar, idari işlerde söz sahibi olmaları dolayısıyla *boyarlar meclisi* diye bilinen bir divana sahiptiler (Kurat, 2014, s. 162).

Altın Orda'nın 13. yüzyılda knezlikleri kendisine bağladığı dönemden itibaren boyarlar, knezleri denetleme misyonunu kaybetmiş, yalnızca bu idarecileri destekleme yoluna gitmişlerdir. Moskova Knezliği'nin büyüyüp diğer Rus knezliklerini kendi topraklarına katmaya başlaması ile boyarların tamamı Moskova tarafına geçmiştir. *Boyarlar* sonrasında çarın maiyetinde bulunan ve onu destekleyen yüksek zümrede yer almışlardır. Bu kişiler, verasetle devredilebilir topraklara sahiptiler. 15. yüzyıl itibarıyla boyarların Moskova'daki siyasi nüfuzları iyice kısıtlanmış, baştaki knezi desteklememeleri durumunda ellerindeki toprağa (ikta) el konulma kararı çıkarılmıştır. Bu dönemden itibaren *boyar* sınıfı, toprak ve malikânelerini kaybeden ve çara askerî hizmet karşılığında asilzade olarak kalma hakkı tanınan bir zümre olarak görülür (Kamalov, 2009a, s. 246-247).

16. yüzyılda IV. İvan döneminde, boyarların topraklarına büyük miktarda el konmuş ve bu topraklar çarın oluşturduğu yeni bir teşkilat olan *opriçninaya* bağlanmıştır (Kurat, 2014, s. 165). 17. yüzyılda, Rus Çarlığı'nda idari nüfuz ve yetkilerini kaybeden çok sayıda asilzade ve *boyar* çocuklarının Rus ordusunda görev aldıkları bilinmektedir (Novoselyskiy, 2011, s. 219). *Boyarlar*, Rus Çarlığı'nda zaman zaman şehir valisi olan voyvodalık görevi de üstlenmişlerdir. Silahdar Ağa tarihinde, Rus şehir ve kalelerinin idarecisi olan boyarlar *kale beyi* olarak zikredilmiştir (Smirnov, 2016, s. 439).

Boyarlık sistemi, yalnızca Rusya coğrafyasında sınırlı kalmayıp Osmanlının ele geçirdiği Balkanlar ve Besarabya sahasında da mevcuttur. Baron de Tott'un verdiği bilgilere göre Eflâk ve Boğdan'daki toprak sahibi asilzadelere *boyar* denirdi (Tott, 2004, s. 104). Osmanlının vasalı olan Eflâk, Erdel ve Boğdan voyvodalarının etrafında, idarede yardımcı olan bir boyar zümresi bulunurdu (Maxim, 2013, s. 128-129). Rusya'daki boyar zümresinin, yönetime kısmen de olsa müdahale hakkı bulunan toprak sahibi beyler olmaları dolayısıyla Kırım Hanlığı'ndaki *mīrzā* sınıfına benzediğini söylemek mümkündür.

Kırım resmî yazışmalarında, boyarların Rus şehirlerinin idarecisi olarak voyvodalık *(vayvada)* yaptığı anlaşılır. Bununla birlikte *boyarlar* Çarlık ordusunda

başkomutanlık görevi de üstlenmişlerdir. Bu vazifeleri nedeniyle *boyarlar*, Kırım resmî yazışmalarında *ser-ʿasker* olarak adlandırılmışlardır (KHYH, 293/29). Yazışmalardan, önemli miktarda boyarın orduda komutan olarak görev yaptığı anlaşılır. Bu kişiler belgelerde *baş boyarlar* (باش بيشرلر) olarak anılırlar (KHYH, 197/16).

Boyarlar, Rus Çarlığı ile Kırım Hanlığı arasında barış müzakeresi yapmak amacıyla diplomatik irtibat sağlayan Rus temsilcileri olarak da görülürler (KHYH, 114/52). Kırım resmî yazışmaları, Rus elçi heyetinde boyarların da bulunduğunu gösterir (KHYH, 260/23). Boyarlar, Rusya'nın 17. yüzyılda güneye doğru genişleme politikasında önemli bir rol oynamışlardır. Bu kişiler, güneyde Don Kazaklarının Kırım'a karşı izlediği politikayı belirleyen ve burada iskân eden Kazakları organize eden Moskova temsilcileri olarak görev almışlardır (KHYH, 194/44).

Boyar[207] terimi, Lehistan-Litvanya Birliği ile yapılan yazışmalarda da zikredilmektedir. 1668 tarihli Kalgay Kırım Gerey Sultan yarlığında, yapılan barışı teminat altına almak için Lehistan tarafından iki boyarın Kırım'a rehin olarak verildiği belirtilmiştir (KHYH, 206/27-28). Bu terimin Özü (Zaporijya) Kazakları arasında da unvan olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır. Adil Gerey Han dönemi kalgayı Fetih Gerey Sultan'a ait tarihsiz (1667/1668?) bir mektupta, Özü Kazağı hetmanının değiştiği ve yeni *hetmanın* Kazakların arasındaki boyarlardan seçildiği bildirilmiştir (KHYH, 197/22-23).

çasar [چاسار] "çasar, Kutsal Roma Cermen imparatorunun unvanı" (KHYH, 362/22)

< T. çasar (KT, s. 201a *çasar [Kayserden galat]* "vaktiyle Alman imparatoruna verilen unvandır") < Lat. caesar (Glare, 1968, s. 254a *caesar* "sezar, imparator").

Çasar terimi, Latince kökenli *caesar* sözcüğüne dayanır (Glare, 1968, s. 254a). Kırım resmî yazışmalarında *çasar*, Kutsal-Roma Cermen imparatoru için kullanılan unvandır. IV. Mehmed Gerey Han'ın veziri Sefer Gazi Ağa mektubunda

[207] Kırım resmî yazışmalarında sözcük, Rusça telaffuzuyla *(bayar)* "بايار" (KHYH, 219/167, 372/6) ve "بيار" (KHYH, 117/85, 197/16) biçimleriyle de yazılmıştır. I. Selim Gerey Han'ın *ulu ağası* Bahadır Ağa'ya ait olan tarihsiz (1684?) bir mektupta bu terim, sözcüğün Çağdaş Rusçadaki şekli olan *boyarin* (بويارين) biçiminde yazılmıştır (KHYH, 377/9).

(1661?), Lehistan ve Zaporijya'ya doğru genişleyerek kendisini doğu ve batının hükümdarı olarak adlandırmaya başlayan Rus çarına tepki gösterilip batıdaki Kutsal-Roma Cermen İmparatoru olan çasarın büyüklüğüne işaret edilmiştir. Bu belgede *çasar*, batıda yedi Hristiyan kralına taç giydirme kudreti olan hükümdar olarak anılmıştır (KHYH, 362/22).

divoran [ديوران] "asilzade, soylu" (KHYH, 191/5)

< Rus. dvoryanin (дворянин) (Gültek, 2004, s. 288b дворянин "soylu, asilzade, zadegân").

Rus Çarlığı'nda devlet kademesinde görev alan ve asilzade sınıfına mensup olan *divoranlar*, yazışmalarda yalnızca bir yerde geçmektedir. Çar I. Aleksey'in IV. Mehmed Gerey Han'a gönderdiği ve hicri tarih belirtilmeyen mektupta Rus elçibaşı, *divoran* unvanı ile anılmıştır (KHYH, 191/5).

diyaḳ [دياق] "sekreter; başkâtip" (KHYH, 8/21)

< Rus. d'yak (дьяк) < Lat. diakónus "kilise hizmetkârı, diyakoz" (Gábor, 2006, s. 143-144).

Sözcük köken olarak Latincede "kilise hizmetkârı" anlamındaki *diakónus* sözcüğüne dayanmaktadır. Bu biçim Bizans Yunancası aracılığıya Slav dillerine[208] ve Macarcaya geçerek asıl anlamı yanında "öğrenci" anlamını kazanmıştır (Gábor, 2006, s. 143 *diák* "öğrenci").

Sözcüğün, sonrasında Rus devlet teşkilatında terim anlam kazandığı görülmektedir. Kırım resmî yazışmalarında *diyaḳ*[209], Kırım'a gelen Rus elçi ve atlı heyetlerinde bulunan başkâtip için kullanılan terimdir.

Kırım resmî yazışmalarından anlaşıldığı üzere Rus heyetinde daima iki adet üst düzey *ėlçi* veya *sipāhī* (ulak) bulunmaktadır. Bu iki kişiden birinin elçibaşı, diğerinin ise onun yardımcısı veya sekreteri *(diyaḳ)* olduğu anlaşılıyor. Belgelerde

[208] Sözcüğün Rusçadaki biçimi için bk. < Rus. d'yak (дьяк) (Gültek, 2004, 356a *дьяк* "14.-17. yüzyıl Rusyası'nda devlet memuru, kâtip").
[209] Kırım resmî yazışmalarında, sözcük bir yerde "دياك" olarak da yazılmıştır (KHYH, 194/52).

çoğu zaman han veya diğer sultanlar tarafından arz odasına *(körüniş)* alınan bu iki üst düzey diplomatın adları geçmektedir (KHYH, 8/20-21, 87/12).

Diyaklar, Rus elçi heyetinde birden fazla olurlardı. Rus elçibaşının kâtipliğini yapan bu kişiler, belgelerde *müşāvīr diyaḳlar* (مشاویر دیاقلار) (KHYH, 219/7) olarak da adlandırılmışlardır. Kırım'da bulunan Rus elçi heyetindeki *diyaḳların*, elçibaşının Moskova'ya bildireceği hususu kâğıda geçiren başkâtipler oldukları malumdur (KHYH, 60/24-25). Bunun dışında *diyaḳlar*, yıllık haracın Tatar heyetine tesliminden sorumlu Rus heyetindeki hazine görevlisi *aḳalniçey* yanında sekreter olarak da görevlendirilmişlerdir (KHYH, 336/51).

Kırım resmî yazışmaları Kırım sarayında arz odasına alınan Rus elçi heyetinde, *yazuvçı*[210] (یازوچی) (KHYH, 107/12, 136/12) olarak geçen ayrı bir kâtibin daha bulunduğunu gösterir. Devlet usulüne göre Rus çarı tarafından gönderilen mektup, *körünişte* (arz odası) Rus heyetindeki *uluġ ėlçi, diyaḳ* ve *yazuvçı* huzurda iken okunurdu (KHYH, 136/11-12). Bu kişiler, Rus Çarlığı'ndan aldıkları yetki ile Kırım ile barış görüşmeleri yapıp şartname imzalayabilirlerdi. Kırım hanı, barışın yenilenmesi üzerine Rus elçi heyetinden *sipāhī* (baş ulak) ve *diyaḳ* adı verilen sekretere anlaşma metninin bir suretiyle *altun payṣa* verirdi (KHYH, 8/26-27).

Rus devlet teşkilatında diyakların şehir yönemine dâhil oldukları bilinmektedir. Buna göre diyaklar, yeni zaptedilen yere vali olarak atanan voyvodaların bu bölgelerdeki idari sistemi tesisinde yardımcı sekreter olarak görev yapmışlardır (Kurat, 2014, s. 171).

dumnay [دومنای] "danışman" (KHYH, 236/11)

< Rus. dumnıy (думный) (Gültek, 2004, s. 351a *думный* "boyar(lar meclisi); 14.-17. yüzyıl Rusya'sında devlet dairelerinde görevli resmî memur").

Rus Çarlığı devlet teşkilatında, çarın yardımcıları ve danışmanları olarak görev yapan kişilerdir. Bu kişilerin protokolde Kırım Hanlığı'nda *ulu aġa, ḳapu aġası* veya *ėşik aġası* olarak adlandırılan başvezirliğe karşılık geldiği anlaşılmaktadır. Bu nedenle Kırım resmî yazışmalarında *ulu aġaların* çoğu kez çarın

[210] Kırım resmî yazışmalarında bu makam *yazıcı* (یازیجی) (KHYH, 44/11) olarak da geçer.

dumnası[211] *(dumnay)* ile doğrudan diplomatik temas kurduğu görülür (KHYH, 236, 244, 255).

Çarın baş danışmanı olan *dumnayların,* boyarlar arasından seçildiği bilinmektedir (KHYH, 279/9, 283/8). Rus Çarlığı'nın devlet teşkilatında bu kişilerin oluşturduğu boyarlar meclisi, idarede görev alan en önemli kuruldu (Kurat 2014, s. 162). Çarlık sarayında elçilerin ağırlanması ve diğer protokol işlerinin *dumnay kişileri* "müşavir kişiler" (دومنای کشیلری) tarafından yürütüldüğü görülmektedir (KHYH, 261/183-187, 197-201, 244-245).

Kırım resmî yazışmalarında bu kişiler *ulu aġalar* tarafından, *Aḳ Beynin yaḳın kişisi bolġan dumnay* (اق بینك یقین کشیسی بولغان دومنای) (KHYH, 244/31) "Rus çarının yakın kişisi olan dumnay", *Aḳ Beynin vekīli* (آق بی نیك وکیلی) (KHYH, 242/6-7) "Rus çarının vekili" ya da *vezīr* (وزیر) (KHYH, 250/12, 251/9) olarak da adlandırılmışlardır.

elektör [الکتور] "elektör" (KHYH, 302/7)

< Lat. elector (Riddle, 1870, s. 111b *elector* "elektör, seçmen").

Elektör, Kutsal Roma Cermen İmparatorluğu'nu oluşturan devletlerin yöneticisidir. Bu kişiler aynı zamanda Kutsal Roma Cermen imparatorunun seçilmesinde söz sahibi olmuşlardır. Kırım resmî yazışmalarında *elektör*, Leh kralı Friedrik III. August (1734-1763) için kullanılan elkaptandır. Arslan Gerey Han döneminde yazılan tarihsiz bir yarlıkta, hitap olunan kişinin adının geçtiği *inscriptio* bölümünde Leh kralı III. August, *Roma Devletiniŋ elektöri* (رومه دولتنک الکتوری) (KHYH, 302/7) olarak zikredilmiştir.

Elektör teriminin aynı zamanda Kırım yazışmalarında *beg* unvanı ile de karşılandığı görülür. Buna göre Kutsal Roma Cermen İmparatorluğu'nun Saksonya *elektörü* ve Leh kralı olan III. August, 1742 tarihli II. Selamet Gerey Han yarlığında *Ṣaksonya begi* (صاقسونیه بکی) olarak geçmektedir (KHYH, 301/8).

[211] Sözcük, Kırım resmî yazışmalarında iki yerde *dumna* (دومنه) biçimiyle yazılmıştır (KHYH, 279/9; 283/8).

istolnik [استول نیک , استولنيك] “Rus Çarlığı’nda saray âyanı; kraliyet sofracısı” (KHYH, 252/12)

< Rus. stol’nik (стольник) “kâhya” (Alexandrow, 1904, s. 605a *стольникъ* “Çarlık sarayında yemek masasını hazırlayan kişi”).

Rus Çarlığı saray teşkilatında *stol’nik (стольник)* terimi, kraliyet sofrasını hazırlamakla sorumlu saray görevlisini ifade eder. Kırım resmî yazışmalarında bu unvan, *istolnik* dışında *şofraçı* olarak da adlandırılmıştır.

Murad Gerey Han (1678-1683) döneminde Kırım’da ikâmet eden Vasiliy Mihayloviç Tapkin adlı *poslannik* (Rus atlı haberci), yazışmalarda *istolnik* (KHYH, 252/11-12, 253/13) ve *şofraçı* (صفراچی) (KHYH, 267/20) unvanıyla zikredilmiştir. Sarayda itibar ve nüfuz sahibi olan bu kişilerin Rus Çarlığı’nda askerî görevlerinin bulunduğu da malumdur. Kırım resmî yazışmalarına göre bu kişiler Rus ordusunda (17. yüzyıl) *polḳovnik* “albay” olarak görev alırlardı (KHYH, 267/20).

ḳansilar (قان سلار) “danışman” (KHYH, 94/3)

< Lat. consiliarius (Glare, 1968, s. 415b *consiliārius* “müşavir, danışman”).

Kırım resmî yazışmalarında Lehistan-Litvanya Birliği ile İsveç Krallığı’nda hükümdarın baş danışmanı için kullanılan unvandır[212]. Kırım Hanlığı’nda, hanın baş vezirliğini ifade eden *ulu aġa (ėşik aġası)* unvanına karşılık gelir. III. İslam Gerey Han’ın Leh kralı II. Yan Kazimir’e gönderdiği tarihsiz (1648?) yarlıkta, Leh *ḳansilarından baş vezīr* olarak bahsedilmiştir (KHYH, 347/11).

Kırım ile Lehistan arasındaki resmî yazışmalarda protokol gereğince *ulu aġaların,* çoğu kez kendi makamına denk olan Leh baş danışman *ḳansilara* hat yazdıkları görülür (KHYH, 349/5, 352/2, 354/2, 366/2). Kırım hanlarının ittifak dolayısıyla Lehlere gizlice gönderdiği hatlarda (KHYH, 342/4, 353/3), ya da cülus haberlerinde (KHYH, 94/3) doğrudan *ḳansilara* hitap edilirdi.

III. İslam Gerey Han döneminde, Kırım Hanlığı’nın diplomatik nüfuzunu genişletmek amacıyla 1650 yılında İsveç Krallığı’na bir elçi heyeti gönderdiği

[212] Belgelerde “قانسلر” (KHYH, 94/3), “قان سیلر” (KHYH, 349/5), “قانیسالار” (KHYH, 1/9) ve “قان صلار” (ḳanṣılar) (KHYH, 133/3) olarak da yazılmıştır.

bilinmektedir. Bu heyet ile gönderilen yarlık İsveç kralının baş danışmanına, *ḳanṣılara* (قانصلار) yazılmıştır (KHYH, 442/4).

knez [كناز ,كنز] "prens; hükümdar" (KHYH, 4/8)

< Rus. knyaz' (князь) (Gültek, 2004, s. 564a *князь* "prens; grandük, büyük dük").

Kırım resmî yazışmalarında görülen *knez* terimi, "prens, bey" manasındaki Rusça *knyaz* (князь) sözcüğüne dayanır. Rus coğrafyasında, beylik (prenslik) statüsündeki idarecilerin her biri *knyaz* adını almıştır. 13. yüzyılda Altın Orda Hanlığı'nın Rusya'yı istilası üzerine Galiç, Suzdal, Vladimir, Çernigov gibi güçlü knezlikler Türk-Moğol hâkimiyetine girmiştir (Kurat, 2014, s. 87-88).

Moskova Knezliği ise 15. yüzyılın ortalarında siyasi gücünü arttırmış, 1547 yılında IV. İvan'ın tahta çıkması ile Çarlık statüsü kazanmıştır (Kurat, 2014, s. 161). Bu dönemden itibaren Moskova idarecileri kendilerini *çar* olarak adlandırmışlardır. Ancak Kırım resmî yazışmalarında hükümdar unvanlarının sıralandığı *elkap* (inscriptio) bölümünde çarlar, *knez* unvanını kullanmaya devam etmişlerdir (KHYH, 5/81, 108/7). Kırım resmî yazışmalarında 17. yüzyıl itibarıyla *knez*[213] terimi daha çok, Rus Çarlığı devlet teşkilatında görev alan ve prens soyundan gelen voyvoda (vali), boyar ve üst düzey bürokratları ifade etmiştir (KHYH, 61/8, 163/16, 164/16, 197/9, 224/32, 304/19, 377/9). Bunun dışında *knez,* Lehistan-Litvanya Birliği'ndeki idarecilerin unvanlarında da görülmektedir (KHYH, 1/6, 7). Rus boyarları, yazışmalarda *knez* unvanı da almışlardır (KHYH, 377/9).

meşçan [مشچان] "Lehistan'daki burjuva halk" (KHYH, 1/12)

< Leh. mieszczanin "burjuva" (Süer, 1993, s. 153b *mieszczanin* "burjuva, kentsoylu").

Meşçan[214] terimi, Lehistan-Litvanya Birliği'nde şehirlerde yaşayan soylu sınıfı ifade etmektedir. *Meşçan* Kırım Hanlığı'nın Lehistan'a gönderdiği iki yarlıkta

[213] Neşriyattaki en eski tarihli belge olan I. Mehmed Gerey Han yarlığında (1520) bu terim *knyaz* (كنياز) (KHYH, 1/6, 7) biçiminde yazılmıştır. Belgelerde *knes* (كناس) yazımı da görülür (KHYH, 259/13, 260/14).
[214] 1592 tarihli II. Gazi Gerey Han yarlığında *mesçan* (مسچان) biçiminde yazılmıştır (KHYH, 4/8).

da hanın hitap ettiği kral ile ona bağlı asker, bürokrat ve burjuva kesimini selamladığı *salulatio* kısmında görülmektedir (KHYH, 1/12, 4/8).

pan [پان] "bey" (KHYH, 1/8)

< Leh. pan "bey" (Süer, 1993, s. 219a *pan* "bay, bey").

Pan[215], Lehistan-Litvanya Birliği'nde beylik unvanıdır. Kırım resmî yazışmalarına göre Lehistan'da *panların,* üst düzey memurlar olarak görev yaptıkları anlaşılmaktadır. 1520 tarihli I. Mehmed Gerey Han yarlığında *pan* terimi Krakov (کیراکو) şehrinin valisi (voyvoda) (ویوده), kale dizdarının unvanıdır. Aynı zamanda *pan,* Leh kralının baş müşavirinin *(ulu ḳanisalar)* (اولو قانیسالار), Lehistan mali sorumlusu *ulu ḫazīneçinin* (اولو جزینه چی) ve diğer şehir voyvodalarının unvanı olarak kullanılmıştır (KHYH, 1/8-11).

1520 tarihli I. Mehmed Gerey Han yarlığında, Lehistan-Litvanya Birliği'nin idari teşkilatında önemli bir yer tuttuğu anlaşılan danışma kurulunun, *pan* unvanı alan bu beyler tarafından oluşturulduğu anlaşılıyor. İdari meselelerde krala danışmanlık yapan bu meclis, resmî yazışmalarda *ulu kėŋeş panları* (اولو کینکاش پانلری) olarak zikredilmektedir (KHYH, 1/13). Rus yıllıklarında Leh kralının, Leh asilzadelerden oluşan bu danışma meclisinin rızası olmadan tek başına karar alamayacağı hususunda bilgiler mevcuttur (Novoselyskiy, 2011, s. 377).

pisar [پیسار, پسار] "elçi sekreteri, kâtip" (KHYH, 301/17)

< Leh. pisarz "yazıcı" (Süer, 1993, s. 228b *pisarz* "yazar") (bk. Rus. pisar' (писарь) "kâtip" (Gültek, 2004, s. 1108b *писарь* "kâtip, sekreter").

Pisar, Lehçede "kâtip" anlamındaki *pisarz* sözcüğüne dayanır. Kırım resmî yazışmalarında *pisar* terimi iki farklı belgede mevcuttur (KHYH, 301/17, 372/8, 9). Murad Gerey Han'ın (1678-1683) Kazak başkomutanı Barabaş *hetmanına* gönderdiği mektupta *pisar* terimi, Kazak *ėlçi* unvanı olarak geçer (KHYH, 372/8, 9).

II. Selamet Gerey Han'ın Leh kralı III. August'a gönderdiği 1742 tarihli yarlıkta ise Lehistan büyükelçisi yanındaki başkâtip, *pisar* unvanı almıştır (KHYH, 301/17). Buna göre Kırım Hanlığı'nda *baḫşı* (باخشی, بخشی) (KHYH, 5/100) ve

[215] Sözcük 1592 tarihli II. Gazi Gerey Han yarlığında "بان" biçiminde yazılmıştır (KHYH, 5/22).

yazuvçı (یازوچی) (KHYH, 24/136) adı verilen kâtiplik makamına Lehistan devlet teşkilatında *pisar* denmiştir.

poslannik [پوسلان نیك, پوسلانیک, پوسلانیك] "Rus atlı habercisi, ulak" (KHYH, 263/26)

< Rus. poslannik (посланник) "elçi" (Gültek, 2004, s. 1207b *посланник* "orta elçi").

Rusça kökenli olan *poslannik*[216] sözcüğü, yazışmalarda Murad Gerey Han dönemine (1678-1683) ait resmî yazışmalarda Rus atlı habercileri ifade eden *sipāhī* terimi yerine kullanılmıştır. *Poslannikler,* Kırım ile yapılan barış müzakerelerinde çarın başvekili olarak görev almalarının yanında (KHYH, 263/26), barış sonrasında sınır bölgesinde Kırım'a teslim edilecek yıllık hazinenin de sorumlusu olmuşlardır (KHYH, 268/47-48). Aynı zamanda bu kişiler, *ḫān* ve *sulṭānlara* özel olarak gelen *ḫazīne* ve hediyelerin taksimini yapmada görevli elçilerdir (KHYH, 268/58-60).

Poslanniklerin Rus sarayında, kraliyet sofrasını hazırlayan üst düzey memurlar arasında oldukları da bilinmektedir (KHYH, 267/51, 268/19, 21). Nitekim Murad Gerey Han'ın ulu ağası Veli Şah Bey tarafından yazılmış mektupta Rus atlısı, *ḫān-ı aʿẓam ḫażretleriniŋ ṣofraçısı poslannik* (خان اعظم حضرتلری نین صفراچی سی پوسلان نیك) "ulu hükümdar Rus çarının sofracısı ulak" olarak tabir olunmuştur (KHYH, 267/85-86).

ṣar [صار] "çar" (KHYH, 29/13)

< Rus. tsar' (царь) "çar" (Gültek, 2004, s. 1864b *царь*) < Lat. caesar (Glare, 1968, s. 254a *caesar* "sezar, imparator").

Kırım resmî yazışmalarında Rus hükümdarının unvanları arasında yer alan *ṣar* terimi ilk defa 1635 tarihli İnayet Gerey Han *vezīri* Ali Bey hattında geçer (KHYH, 29/13). Bu tarihten önce çara hitap edilen yazışmalarda, *uluġ pād-şāh* (اولوغ پادشاه), *ḫān* (خان), *uluġ beg*[217] (اولوغ بك) (KHYH, 8/16) ve *ḳral* (قرال) (KHYH, 10/10)

[216] Belgelerde *poṣlanlik* (پوصلانلك) biçimiyle de yazılmıştır (KHYH, 250/32, 33).
[217] Kırım resmî yazışmalarında bu sözcük "بک" (KHYH, 12/6) ve "بی" (KHYH, 34/16) yazımlarıyla da mevcuttur.

unvanları kullanılmıştır. Yazışmalarda 1654 tarihinden itibaren bu terim *çar* (چار) biçiminde de görülmektedir (KHYH, 159/1, 34; 255/61, 67; 306/4).

sennör [سنّور] "derebeyi, senyör" (KHYH, 264/26)

< Lat. senior (Riddle, 1870, s. 625b *senior* "büyük yaşta olan; saygınlık ifade eden terim").

Sözcük aslen Latincedeki *senior* biçimine dayanır (Riddle, 1870, s. 625b *senior*). Rus sahasında görülen *sin'or*[218] *(синьор)* ise Fransızcadaki *seigneur* sözcüğünden alıntı olmalıdır (Belows, 1919, s. 549a < *Fr. seigneur* "efendi, lord").

Kırım resmî yazışmalarında *sennör* 1682 tarihli Murad Gerey Han yarlığında, Kırım'da Bahçesaray Antlaşması'nı (1681) imzalayan Rus elçibaşının unvanı olarak geçer (KHYH, 264/26-27). Rus Çarlığı'nda elçilik görevinde bulunan ve *sennör* olarak adlandırılan toprak sahiplerinin, Kırım Hanlığı'ndaki *mīrzālar* ile aynı konumda oldukları anlaşılmaktadır.

vayvada [ویوده, وایواده, وایوادا] "voyvoda, vali" (KHYH, 1/8)

< Rus. voyevoda (воевода) (Gültek, 2004, s. 143b *воевода* "voyvoda; (Polonya'da) il valisi") < Slav. voy (вой) "asker" + vodit' (водить) "idare et-") "beylik unvanı, vali".

Slavca kökenli olan voyvoda, *voy* (вой) "asker" ve *vodit'* (водить) "idare et-" yapılarının birleşmesiyle oluşmuştur. Sözcük Rusça dışında, Ukraynaca (voyevoda), Belarusça (vayavoda), Lehçe (wojewoda), Bulgarca (voyvoda) gibi diğer Slav dillerinde de küçük fonetik farklılıklarla mevcuttur (Mel'nyçuk vd., 1982, s. 416a).

Sözcüğün temel anlamı, "asker idare eden" kişidir. Voyvodalık kavramının çıkış noktası, Lehistan ve Romanya coğrafyası olarak görülmektedir. 16. ve 17. yüzyıllarda Lehistan-Litvanya Birliği'ndeki büyük şehirler, birer voyvodalık olarak teşkilatlandırılmıştır (Maxim, 2013, s. 127).

Rus Çarlığı'nda ise voyvodalar, atandıkları yerin sivil idaresi dışında bölgedeki askerî birliklerin komutanlığını da üstlenirlerdi. Buna göre voyvoda,

[218] Sözcüğün Rusçadaki biçimi için bk. < Rus. sin'or (синьор) (Gültek, 2004, s. 1529b *синьор* "(İtalya'da) bay").

şehirlerin idare ve güvenliğinden sorumlu olan en yetkili kişiydi. Kırım resmî yazışmalarından anlaşıldığı üzere voyvodalar, merkezî idare ile sürekli irtibat hâlindelerdi. Ayrıca diplomaside etkin rol oynayarak elçilik görevi de üstlenirlerdi.

Rus Çarlığı'nın idari teşkilatında voyvodalık önemli bir makamdı. Çarlık, 16. yüzyılda Kazan Hanlığı'nın yıkılmasından sonra güneye doğru genişleme politikasına devam etmiş ve bu doğrultuda sınır bölgelerine kurulan kale ve şehirlerin başına vali olarak voyvodaları getirmiştir (Kurat, 2014, s. 171). Rusya'da 17. yüzyıl itibarıyla voyvodalar, Tatarların akın ve yağmasından korunmak için ülkenin güney sınırındaki şehirlerin kurulmasında etkin bir görev üstlenmişlerdir (Novoselyskiy, 2011, s. 317-318).

Voyvodalar şehir ve kalelerin korunmasından sorumlu olduklarından, Osmanlı ve Kırım sahasındaki *diz-dārlara* yakın bir statüdeydiler. Özellikle 17. yüzyılın ilk yarısında Rusya'nın güney sınırına yapılan yıpratıcı Tatar akınlarına karşı voyvodalar, yalnızca kendi maiyetindeki askerlerle mücadele etmek zorunda kalmışlardır. Bu kişiler, kendi bölgelerindeki Tatar akınlarının bilançosunu çıkararak mevcut zarar ve düşmanın aldığı esir sayısını hükümete rapor etmişlerdir (Novoselyskiy, 2011, s. 365).

Kırım resmî yazışmalarında *vayvada*[219] terimi, ilk olarak 1520 tarihli I. Mehmed Gerey Han yarlığında geçmektedir. Bu belgede Lehistan'a ait şehirlerin valileri *vayvada* (ویوده) olarak adlandırılmıştır (KHYH, 1/8).

1682 tarihli Sefer Gazi Ağa mektubuna göre voyvoda olan kişinin, Rus baş hazinedar ve bir kâtip ile Rus elçi heyetinin başında bulunduğu görülür. Buna göre Rusya'da voyvodalar, barış müzakareleri için görevlendirilen elçi heyetinde de bulunmuşlardır (KHYH, 267/82). Yine bu kişiler, Rusya'dan haber getiren üst düzey devlet adamlarındandır (KHYH, 293/29). Voyvodalar, Rus Çarlığı'nda knezler arasından seçilmeleri nedeniyle, Kırım resmî yazışmalarında zaman zaman *vayvada knez* (ویواده کناز) unvanıyla zikredilmişlerdir (KHYH, 304/19).

17. yüzyıl itibarıyla bu unvanın Kırım Hanlığı'nda da kullanıldığı görülmektedir. Canıbek Gerey Han'ın Rus çarı I. Mihail'e yazdığı 1630 tarihli

[219] Kırım resmî yazışmalarında sözcüğün "ویوده, وایواده, وایوادا, ویاووده" biçiminde farklı yazımları da görülmektedir. Aynı zamanda Rusça şeklinin (voyevoda) etkisiyle belgelerde *vayavoda/vayevoda* (ویاووده) olarak da yazılmıştır (KHYH, 33/41). Çar I. Aleksey tarafından IV. Mehmed Gerey Han'a gönderilen mektubun Kırım Tatarca çevirisinde ise bu unvan *vayfoda* (وایفوده) şeklinde yazıya geçirilmiştir (KHYH, 357/3).

yarlıkta, *vayvada* sözcüğü Kırım şehir ve kalelerini idare eden Kırım *diz-dārları* için kullanılmıştır (KHYH, 17/107). Sefer Ağa ile Şah Temür Atalık tarafından Moskova'da hazırlanan barış şartnamesinde (1670?), müzakerelerde Rus temsilcileri arasında olan *boyar vayvada, begler begi* (بکلار بکی) olarak adlandırılmıştır (KHYH, 219/6).

3.1.10.2. Yabancı Devletlere Ait Askerî Terimler

ḥaṭman [حطمان] "ataman, başkomutan" (KHYH, 19/13)

< OAlm. houbetman, heuptman "kumandan" (Mel'nyçuk vd., 1982, s. 502a).

Sözcük Almanca[220] kökenli olup 15. yüzyıl itibarıyla Slav dillerinde kullanılmaya başlanmıştır (Mel'nyçuk vd., 1982, s. 502a). Lehçeye *hetman*[221] olarak geçen bu sözcük, 16. yüzyılda Lehistan-Litvanya Birliği'nin devlet teşkilatında bir terim anlamı kazanmış ve orduda kraldan sonra en büyük askerî rütbeyi teşkil etmiştir. Aynı zamanda hetmanlar, Leh kralının askerî müşaviri olmuşlardır.

Lehistan-Litvanya Birliği'nde hetmanlık makamının, *büyük hetman, saha hetmanı* ve *saray hetmanı* olmak üzere üç kola ayrıldığı görülür. *Büyük hetmanlık* makamı savaş bakanlığına karşılık gelirdi. Ancak savaşlarda genel askerî idare *saha hetmanları* tarafından yapılırdı. *Saray hetmanı* ise kraliyet ordusunun amiriydi. Hetmanların, Lehistan sarayındaki sivil idarî meselelerle meşgul oldukları da bilinmektedir (Kupisz, 2012, s. 71).

Hetmanlık unvanı, 17. yüzyılın ortalarına kadar Lehistan'ın siyasi etkisi altında kalan Özü (Zaporijya) Kazakları arasında da kullanılmıştır. Özü Kazaklarında bu unvan, idari ve askerî bakımdan en üst rütbedeki kişileri ifade etmiştir. 17. yüzyılın başlarında Lehlerin idaresini kabul etmek zorunda kalan Özü Kazaklarının başına, Lehistan'ı temsilen yönetecek bir *hetman* atandığı bilinmektedir. Devamında Kazaklar, kendi aralarından seçilen bir hetman tarafından Lehlere bağlı kalmak suretiyle idare edilmişlerdir (Novoselyskiy, 2011, s. 122). 17. yüzyıl ortalarında Ukrayna coğrafyasında beliren Rus tehdidi üzerine Özü Kazakları Osmanlı-Kırım himayesine girmişler ve Kazak hetmanları padişaha bağlı hareket etmişlerdir. Bu

[220] Sözcüğün Çağdaş Almancadaki biçimi için bk. < ÇAlm. hauptmann <haupt "baş, lider" (Kluge, 1891, s. 137b *haupt*) + mann "insan" (Kluge, 1891, 226b *mann* "adam, koca").
[221] Rásonyi, Slavcadaki *hetman* biçiminin, Türk dilindeki *ataman* unvanına dayandığını ifade eder (bk. Rásonyi, 1993, s. 234). Sözcüğün Lehçedeki biçimi için bk. (Süer, 1993, s. 94a *hetman*).

dönemde hetmanların Osmanlı sultanı tarafından atandığı bilinmektedir (İnalcık, 2017, s. 203).

Kırım resmî yazışmalarından anlaşıldığı üzere *hetmanlar,* Lehistan devlet teşkilatında askerî, idari ve diplomatik görevlere sahip üst düzey devlet adamlarıdır. Hetmanlar, Kırım'ın Lehlerle savaş hâlinde olduğu zamanlarda Leh ordu komutanları oldukları gibi (KHYH, 345/17), şehirlerin idaresinde görev alarak voyvodalık yapmışlardır (KHYH, 1/11). Bunun yanında hetmanlar, Kırım ile Lehistan arasındaki irtibatı sağlayan ve atlı haberci ile mektup gönderme yetkisi olan kişilerdir (KHYH, 19/10, 364/7).

Kırım Hanlığı Lehistan ile barış tesis etmek istediğinde, ülke hetmanlarıyla iyi ilişkiler kurmaya çalışırarak onlara elçi ve mektuplar gönderirdi (KHYH, 53/32, 203/33). Hetmanlar, Leh kralları tarafından elçibaşı olarak görevlendirilen ve Kırım ile diplomatik ilişkileri yürüten en yetkili kişilerdir (KHYH, 293/20, 350/30). İki ülke arasında yapılan müzakerelerde *büyük hetmanlara*, doğrudan Leh kralının vekili olarak yetki verilmiştir (KHYH, 205/31). Devlette hetmanların en yüksek rütbelisi olan bu kişiler, resmî yazışmalarda *baş ḥaṭman* (باش حطمان) (KHYH, 205/31, 206/21), *büyük ḥaṭman* (بويوك حطمان) (KHYH, 205/49-50) veya *ulu hedman* (اولو هدمان) (KHYH, 1/11) olarak geçerler.

Kırım yazışmalarında *Lėh ḥaṭmanları* (ليه حطمانلرى) protokolde Leh kralından sonra ve kral müşavirinden önce gelmişlerdir (KHYH, 295/2). Lehistan devlet teşkilatında *saha hetmanlığının* ordunun başkomutanlığı olması nedeniyle Osmanlı ve Kırım'daki *ser-dārlık* rütbesine karşılık geldiği görülmektedir.

Kırım resmî yazışmalarında Kazak hetmanlar ise Zaporijya bölgesindeki yer adlarıyla anılmışlardır. Buna göre kendi bölgesini idare etmekle yükümlü Kazak hetmanlar yazışmalarda *Özü ḥaṭmanı* (اوزو حطمانى) (KHYH, 370/6), *Barabaş ḥaṭmanı* (براباش حطمانى) (KHYH, 278/37, 293/9, 372/3), *Ḳoşavi ḥaṭmanları* (كوشاوى حطمانلرى) (KHYH, 372/46-47, 49), *Potḳalı ḥaṭmanı* (پوتقالى حطمانى) (KHYH, 278/37) ya da *Potḳalı aṭasınıŋ ḥaṭmanı* (بوطقالى اطه سنک حطمانى) "Potkalı Adası'nın hetmanı" (KHYH, 373/3) olarak geçerler.

Kırım resmî yazışmalarında sözcüğün farklı yazılışları mevcuttur. Metinlerde görülen en eski şekil, 1520 tarihli I. Mehmed Gerey Han yarlığındaki *hedman* (هدمان) (KHYH, 1/11) yazımıdır. Kalgay Şahin Gerey Sultan'a (1623-1628) ait tarihsiz bir

mektupta sözcük, Lehçedeki biçimiyle *hetman* (هتمان) olarak görülmektedir (KHYH, 9/3). 17. yüzyıl itibarıyla ise sözcük, *ḥaṭman* (حطمان) (KHYH, 19/13, 53/32, 54/34, 205/31, 50; 293/20, 350/30, 370/6, 372/47), *ẖaṭman* (خطمان) (KHYH, 197/22, 203/33, 206/32, 345/17, 364/7), *ḥoṭaman* (حوطامان) (KHYH, 289/13) biçimleriyle de yazılmıştır. Ayrıca bk. (Donuk, 1988, s. 37).

ḳomandat [قمندات] (KHYH, 370/13) "komutan"

< Lat. commandāre < com "birlikte" (Glare, 1968, s. 358a) + mandāre "görevlendir-, emir ver-" (Glare, 1968, s. 1071b-c).

Latince kökenli *commendāre* sözcüğü Fransızcada *commandant* biçimindedir (Belows, 1919, s. 144b < *Fr. commandant* "emir subayı"). Sözcüğün Rusçaya Fransız sahasından geçtiği anlaşılmaktadır (bk. < Rus. komendant (комендант) Gültek, 2004, s. 577a *комендант* "komutan, kumandan, amir").

Kırım resmî yazışmalarında, Kazak Hetmanlığına ait askerî bir unvan olarak kullanılan bu terimin Rusça üzerinden Kırım Tatarcasına geçtiği görülür. *Ḳomandat*[222] terimi Nureddin Devlet Gerey Sultan'ın Leh kralı II. Yan Kazimir'e gönderdiği tarihsiz (1666?) bir mektupta geçmektedir. Bu belgede *ḳomandat*, Osmanlı ve Kırım desteğiyle Dinyeper Nehri'nin batısını yöneten Hetman Petro Doroşenko'ya bağlı Çihrin Kalesi kumandanını ifade etmiştir. Buna göre Kazak Hetmanlığı'nda kullanılan *ḳomandat* terimi, Kırım devlet teşkilatında kale muhafızlığını ifade eden *diz-dār* (KHYH, 1/8) unvanına karşılık gelmektedir.

marşalḳa [مرشالقا] (KHYH, 219/13) "mareşal"

< EAlm. marahschalh "at bakıcısı" (Kluge, 1891, s. 228a).

Sözcük aslen Eski Almancada "at bakıcısı" anlamına gelen *marahschalh* sözcüğüne dayanır (Kluge, 1891, s. 228a <marah "at" + schalh "hizmetkâr"). Orta Almanca döneminde sözcüğün anlamı genişlemiş ve "saray subayı, mareşal" olarak kullanılmaya başlanmıştır (Kluge, 1891, s. 228a <*OAlm. marshale*). Sözcük sonrasında Lehistan sahasına geçerek *marszałka* biçimiyle askerî terim olarak

[222] Çağdaş Kırım Tatarcasında sözcük *ḳomandan* biçimindedir (Asanov vd., 1988, s. 71 *командан* (ḳomandan); Useinov, 2005, s. 106, *командан* (ḳomandan) "kumandan").

kullanılmıştır (Mel'nyçuk vd., 1989, s. 404b *marszałka*). Ayrıca bk. < Leh. marszałek "mareşal" (Süer, 1993, s. 148b)

Marşalḳa terimi Lehistan-Litvanya Birliği'nde idari ve askerî görevleri olan en yetkili generali ifade eder (KHYH, 219/13, 369/10, 16, 20, 22, 31). Kırım ile diplomatik görüşmeleri yürütmede Leh kralının vekili olarak görevlendirilen bu komutanlar, belgelerde bir yerde *büyük marşalḳa* (بيوك مارشالقه) olarak adlandırılmışlardır (KHYH, 219/13). 1520 tarihli I. Mehmed Gerey Han yarlığında ise Kamaniçe voyvodasının unvanı için *ulu marşal* (اولو مارشال) tabiri geçer (KHYH, 1/10).

mıltıḳçı [ملطقچی] "tüfekçi asker" (KHYH, 17/80)

< ? mıltıḳ "tüfek, tabanca" (RSI IV, s. 2160, milтik (ميلتيق) "tüfek, av tüfeği"; Sevortyan, 2003, s. 93 *мылтык (mıltıḳ)* "av tüfeği, tüfek, misket tüfeği, silah") + T. +çı.

Mıltıḳ[223] sözcüğünün kökeni kesin olarak ortaya konamamıştır. Räsänen, sözcüğün Farsçada "fitil" anlamına gelen *(<? *beltä) fatīla* ile Türkçedeki *oḳ* "ok" sözcüğünün birleşiminden teşekkül etmiş olabileceğini bildirir (Räsänen, 1969, s. 337 *myltyk (mıltıḳ) <? *beltä (< Far. fatīla* "fitil" + *T. oḳ* "ok") *Kzk. ve diğ.* "tüfek; esasen fitilli tüfek").

Pavet de Courteille, Çağataycada bulunan *mıltıḳ (*ميلتيق*)* sözcüğünün Arapçadaki *bunduḳ (*بندوق*)* biçiminin bozulmuş hâli olduğunu bildirir (PdC., s. 506). Sevortyan ise Farsçada "şiş; kör etmek için kullanılan demir çubuk" anlamına genel *mīl (*ميل*)* sözcüğüne dikkat çeker (Sevortyan, 2003, s. 95). Ayrıca bk. (RSI IV, s. 2160 milтikчi *(*ملتقچی*)* "silahlanmış, tüfekçi"; PdC., s. 506 ميلتيقجی *(mıltıḳçı)* "tüfekçi").

Sözcük Çağdaş Türk dillerinin Kıpçak, Altay ve Karluk grubunda yaygın olarak kullanılmaktadır. Tüfek ya da tabanca gibi ateşli silahları ifade eden sözcük, Kıpçak grubunda Kazan Tatarcasında (Öner, 2015, s. 339), Başkurtçada (Özşahin, 2017, s. 415) ve Kazakçada (Koç, vd., 2003, s. 391) *mıltıḳ* biçiminde mevcuttur. Ayrıca Altay grubunda Kırgızcada *mıltıḳ* (Yudahin, 2011, s. 565), Altaycada (Tuba

[223] Krş. < Rus. винтовка (vintovka) (Alexandrow 1904, s. 52b *винтовка (vintovka)* "tüfek, karabina").

ve Teleüt ağzında *mıltıḳ;* Oyrot ve Çalkandu ağzında *pultuḳ*) *mıltıḳ/pultuḳ* (Räsänen, 1969, s. 337), Karluk grubunda Özbekçe (Magrufova, 1981, s. 464c) ile Uygurcada *miltiḳ* (Necip, 1995, s. 273a) olarak görülmektedir.

Kırım resmî yazışmalarında *mılṭıḳçı* terimi, ateşli silahla teçhizatlandırılmış Rus askerlerini ifade etmiştir. Bu askerler muharebelerde temel Rus piyadesi olmakla birlikte (KHYH, 17/80, 86), Rus Çarlığı'ndan Kırım Hanlığı'na teslim edilmek üzere yola çıkarılan yıllık haraç ve hediyelerin güvenliğinden de sorumlu olmuşlardır (KHYH, 113/28). *Mılṭıḳçılar*, bu hazineyi Moskova'dan Rus-Tatar sınırına ulaştıran Rus heyetine refakat etmekle görevlendirilirlerdi. Haraç ve hediyelerin Tatar heyeti tarafından sınırda teslim alınması hâlinde Rus mıltıkçıların görevi son bulurdu (KHYH, 113/27-29). Sonrasında Bahçesaray'a gitmek üzere yola çıkan heyet ve hazinenin sorumluluğu Tatar muhafızlar olan *yaşavıllara* geçerdi.

17. yüzyılın ortalarında yazılan Rus yıllıklarına göre, *ḫazīneyi* sınıra kadar teslim etmekle görevli Rus elçi heyeti arasında birkaç yüz kişi *mılṭıḳçının* bulunduğu bilinmektedir (Novoselyskiy, 2011, s. 484). Buna göre Kırım resmî yazışmalarında *mılṭıḳçı* sözcüğü, yalnızca Rus tüfekçi muhafızları için kullanılmış özel bir askerî terimdir.

polḳovniḳ [پولقونيق , پولقونق] "Rus Çarlığı'nda albaylık rütbesi" (KHYH, 252/12)

< Rus. polkovnik (полковник) "albay, askerî rütbe" (Gültek, 2004, s. 1178b *полковник* "albay").

Rus Çarlığı'nda orduda albaylık rütbesine karşılık gelen *polḳovniḳ* terimi, yazışmalarda elçilerin unvanında görülür. Kırım resmî yazışmalarında 1681 yılında imzalanan Bahçesaray Antlaşması'nın barış görüşmelerinde Rus temsilcisi, *polḳovniḳ*[224] unvanıyla anılmıştır (KHYH, 252/12, 253/14, 22; 267/20). Aynı zamanda Rus sarayında üst rütbelilerin işgal ettiği, çarın sofrasını hazırlayan kişilerin *polḳovniḳler* arasından da seçildiği görülmektedir. Yazışmalarda bu kişiler, *ṣofraçı polḳovnik* [صفراچی پولقونيك (پول قوونيك)] (KHYH, 267/20, 268/19) olarak geçerler.

[224] Kırım resmî yazışmalarında *polḳovnik* (پول قوونيك, پولقونيك) yazımı da görülür (KHYH, 267/20, 268/19).

3.2. Ekonomik Yapı

3.2.1. Vergi Terimleri

3.2.1.1. Yabancı Devletlerden Alınan Vergi ve Hediyelerle İlgili Terimler

bölek [بولك, بولاك] "hediye" (KHYH, 1/32)

< ET. bėleg (ED338b *bėleg* "sarılmış bir şey; hediye") < bėle- "kundağa sar-" (ED332b *bėle-* "(bebek) kundakla-, sar-") -g "fiilden isim yapım eki".

Bölek terimi, Eski Türkçede "bir şeyi sarıp kundakla-" anlamındaki *bėle-* fiilinin üzerine gelen {-g} "fiilden isim yapım eki" ile oluşan *bėleg* sözcüğüne dayanır. *Bėleg*, Eski Türkçede başta "sarılmış ve paketlenmiş şey" anlamında iken sonrasında doğrudan "hediye" olan eşyayı ifade etmiştir (ED338b).

Orta Türkçede, Harezm sahasında sözcük *böleg* biçimindedir (KE, s. 214r19 *böleg* "hediye"). Sözcük Türk-Moğol devlet teşkilatında diplomatik ilişkilerin geliştirilmesi için alınıp verilen hediyeler için kullanılmıştır. Altın Orda yarlık ve bitiklerinde *ėlçi* ve *keleçiler* "elçi ve ulaklar" tarafından yabancı hükümdarlara sunulan hediyeler daima *bölek selām*[225] olarak ifade edilmiştir (Özyetgin & Kemaloğlu, 2017, s. 22, 27). Bu belgelerde geçen bir diğer yapı ise *aġır selām ve yėŋil bölek* "hürmetli selam ve hafif hediye" ifadesidir (Özyetgin & Kemaloğlu, 2017, s. 27, 34).

Kırım resmî yazışmalarında da bu tür kalıp ifadelere rastlanır. Belgelerde *aġır selām ve yeŋil*[226] *bölek* (اغر سلام و ينكيل بولاك) (KHYH, 5/105), *yeŋil bölek* (ينكل بولك) (KHYH, 172/7, 356/2-3) ve *yeŋül bölekler* (ينكول بولاكلار) (KHYH, 219/137) gibi klişe biçimler sıkça geçmektedir. Diplomatikada yer alan bu tür ifadeler, yabancı hükümdarın huzuruna çıkan elçilerin han tarafından iyi niyet ve barış dilekleri yanında hafif hediyeler getirdiklerini bildirir. Yazışmalarda Rus çarlarının han ve sultanlara gönderdikleri hediyeler *bölek ve mübārek bādlar* (مبارك بادلر) (KHYH, 35/424, 375/22) olarak da geçer. Ayrıca yabancı devletlerden hana gönderilen hususi hediyeler *bölek ẖazīnes(i)* (بولاك خزينه سى) (KHYH, 4/33) olarak da adlandırılmıştır.

---

[225] *Bölek selām* (بولك سلام) (KHYH, 308/7), *bölek ve selām* (بولك و سلام) (KHYH, 311/33), *selām ve bölekler* (سلام و بولكلار) (KHYH, 324/12) gibi ifadeler Kırım resmî yazışmalarında sıkça görülür.

[226] < yeŋil "hafif, mütevazı" < OT. yėŋül/yüŋül (CC I, s. 31a/28 *yėŋül* "hafif; alçak, mütevazı"; CC I, s. 35a/16 *yüŋül* "hafif, yeğni") < ET. yėŋil (ED950b *yėŋil* "hafif; kolay") < yėnï- "hafifle-" (ED944a *yėni:*- "hafifle-") -l "fiilden isim yapım eki".

Diplomatik ilişkileri geliştiren bir diğer husus, çarların elçi heyetindeki kişilerle saray personeline özel olarak gönderdikleri hediyelerdir. Buna göre Rus çarları eski devlet geleneğine göre, ileri gelen Tatar diplomat ve saray ağalarına çeşitli hediyeler gönderirlerdi. Kırım devlet teşkilatında bu tür hediyeler, *yarlıḳaş*[227] (یارلقاش) olarak zikredilmiştir (KHYH, 29/15, 33/72, 52/13, 119/14, 255/40, 317/43, 62; 334/46).

Bölek terimi, hükümdarların birbirlerine gönderdikleri özel eşyaları da ifade eder. Canıbek Gerey Han'ın 1631 tarihli yarlığına göre, han tarafından Çar I. Mihail'e *ay balta* (آی بالته) ve *ṣadaḳ* (صداق) "okluk" hediye edilmiştir (KHYH, 18/131). Aynı hanın 1631 tarihli yarlığında ise han çardan hususi olarak iki adet *ṣamṣun*[228] *ṣabaḳ*[229] (صامصون صاباق) "av köpeği" istemiştir (KHYH, 18/123-125).

Diplomaside iyi ilişkiler kurmak için elçiler aracılığıyla teslim edilen ve gelenek hâlini almış bu tür hediyeler, belgelerde *bölek* dışında çeşitli terimlerle adlandırılmıştır. Bunlar Osmanlı tesiri ile Kırım sahasına girdiği anlaşılan *pīş-keş*[230] (پیش کش) (KHYH, 25/93, 111/11, 165/26, 341/21), *baḫşiş*[231] (بخشش, بخشیش) (KHYH, 53/51, 55/53) ve *hedāyā*[232] (هدایا) (KHYH, 53/46, 165/44, 328/8)/ *hediye*[233] (هدیه) (KHYH, 206/27) terimleridir. Bu terimlerin daha çok Lehistan-Litvanya Birliği'ne gönderilen mektuplarda kullanıldığı görülmektedir. Ayrıca bk. (Özyetgin, 1996, s. 184-185).

defter [دفتر] "vergi ve haraç listesi" (KHYH, 15/24)

< Ar. defter < Far. defter < Yun. diphthéra "deri" (KT, 241b *defter;* Steingass, 1884, s. 366a *daftar* "kitap, yazma kitap; liste, sicil, tomar").

---

[227] < yarlıḳaş "ihsan" < ET. yarlıġ +ḳā- (<*yarlıḳā-* "buyur-"; ED968a *yarlıḳa:-* "alttaki makama emir tebliğ et-" < *yarlıġ* "ferman" (ED966b *yarlığ* "üst rütbeden alt rütbeye verilen emir") -ş "fiilden isim yapım eki". Belgelerde *yarlıġaş* (یارلغاش) (KHYH, 84/44, 102/23, 261/91, 311/20), *carlıḳaş* (جارلقاش) (Kıpç. /c-/ < ET. /y-/) (KHYH, 219/74) biçimleri de mevcuttur.

[228] < ṣamṣun (KT, s. 1042a *ṣaŋsun* [ve galatı *ṣamsun*] "vaktiyle düşmana saldırılmak üzere kavgada kullanılan iri köpek").

[229] < Rus. sobaka (собака) "köpek" (Gültek, 2004, s. 1573b).

[230] < Far. pīş-keş (Steingass, 1998, s. 267a *pesh-kesh* (*pīš-keş*) "önde çekilen şey; büyük hediye, yalnızca prens, büyük kişi, amir ve buna eş olan yüksek makamlardaki kişilere sunulan hediye"). Kırım Hanlığı'nda *pīşkeş* sözcüğü, Çerkezlerden özel olarak alınan vergileri ifade eden bir terim anlam kazanmıştır (Smirnov, 2016, s. 222).

[231] < Far. baḫşīş "hediye" (Steingass, 1998, s. 160a *baḫşīš* "hediye; karşılığı olmaksızın verilen ihsan").

[232] < Ar. hedāyā "hediyeler" (Steingass, 1884, s. 1170a *hadâyâ (hedāyā)* "hediyenin çoğulu").

[233] < Ar. hediye(t) (Steingass, 1884, s. 1170a *hadiyya-t (hadiyyet)* "hediye" <*hedī'den* "tutum, tavır").

Defter, aslen Yunancada "deri" anlamındaki *diphthéra* sözcüğüne dayanır. Eski Yunan devrinde bu sözcük, üzerine yazıların yazıldığı parşömen ve deri gibi nesneler için kullanılmıştır. Yunanca *diphthéra* sözcüğü Farsça kanalıyla Arapçaya, sonrasında da Türkçeye geçmiş ve İslâm devletlerinde maliye ve askeriye ile ilgili resmî kayıtların tutulduğu yere ad olarak kullanılmıştır. 14. yüzyıldan itibaren İlhanlı devlet teşkilatında divanda ve her türlü mali konuda teferruatlı bir kayıt sisteminin olduğu bilinmektedir. Aynı şekilde 15. yüzyıl itibarıyla Osmanlı Devleti'nde, sarayda defter tutma geleneğinin gelişmeye başladığı malumdur (Göyünç, 1994, s. 89).

13.-14. yüzyıla ait olduğu bilinen Turfan Uygurlarından kalma sicil kayıtlarında, hanelerdeki kişi sayısı ve fertlerin özel mal varlıklarının bildirildiği belgelere *uluġ defter* denmiştir (Arat, 1987, s. 528-529). Sözcük Türkçe üzerinden Moğolcaya *depter* olarak geçmiştir. Moğollarda defter tutma geleneği 13. yüzyıl itibarıyla görülmektedir. Buna göre devlet yasaları ile *ulus* sahibi prenslerin tımarları ve bunlara bağlı hizmetlilerin kayıtlarının bulunduğu defterler Moğollarda *kökö depter* "mavi defter" olarak adlandırılmıştır (Özyetgin, 2005, s. 98).

Altın Orda döneminde ise *defter* terimi, devletin gelir ve giderlerinin listelenip *dīvān bitikçileri* tarafından kayda geçirildiği mali belgeler için kullanılmıştır. Bunun yanında işgal edilen bölge halkından tahsil edilecek olan vergilerin, vergi tahsilları *daruġalara* ait olan defterler tarafından kayda geçirildiği malumdur (Yakubovskiy, 2000, s. 77-78).

Kırım Hanlığı'nda da devlet tarafından tutulan mali kayıtlara *defter* denmiştir. Kırım resmî yazışmalarında *defter*, daha çok Rusya ve Lehistan'dan alınan *tiyiş* ve *ḳoltḳa* siparişlerinin listelendiği belgelerdir. Bu belgelerde saray halkı için talep edilen esvap ve paraların miktarı mevcuttur (KHYH, 31, 35, 40).

Kırım Hanlığı, Rusya ve Lehistan'a karşı siyasi gücünü korumak için barış şartı olarak belirlenen yıllık haracın sürekli olarak teminini talep ederdi. Hazırlanan listelerde adı geçen kişiler *ḫān, ḳalġay* ve *nūre'd-dīn sulṭān* ile bu idarecilerin saray erkânından olurdu. Defterlerde kime ne miktarda para tahsil edileceği, kaç adet ve hangi tür çeşit kürk verileceği ayrıntılı bir şekilde hazırlanırdı.

Listelerde yer alan kişilerin sıralamasında daima saraydaki protokol sırası gözetilirdi. *Uluḳ defter* (اولوق دفتر) (KHYH, 104/67), *ḳara ḳaplı defter* (قره قپلی دفتر)

(KHYH, 261/249) olarak adlandırılan bu haraç listelerinin en başında, han için istenen hususi eşyalar gelirdi (KHYH, 31/5-26). Devamında hanın hareminde bulunan hanedan üyeleri ve çalışanlar yine protokol sırasına göre yazılırdı (KHYH, 31/27-84). Defterlerde harem halkından sonra, hanın yakın kişilerinden olan ve devlette en üst kademeyi teşkil eden devlet adamları ile *ḳaraçı begleri* yazılırdı. Ardından diğer saray ağalarının isim ve unvanları protokole göre sıralanır, bu kişilerin alacağı esvaplar belirtilirdi.

Defterlerdeki sıralamaya bakıldığında sarayda en üst rütbeli ve en itibarlı kişilerin *ṣamur tiyiş* aldıkları görülmektedir (KHYH, 31/85-148). Saray hiyerarşisinde bir kademe aşağıda bulunan ağalar ise *zerdeva tiyişe* layık görülürdü (KHYH, 31/149-165). Orta ve düşük derece memurlar için ise *ṣırt* ve *ḳarın* kürkler sipariş edilirdi (KHYH, 31/166-189). Kırım sarayında hazırlanan defterler dışında Rus yıllıkları da Rus elçilerinin harcadığı para ve eşyaların miktarı hakkında ayrıntılı bilgi vermektedir (Novoselyskiy, 2011, s. 206-207).

Sonraki teslimatta hata ve karışıklık olmaması için bu haraç listesinin bir sureti yabancı elçilere teslim edilirdi. Hazırlanan listeler, hanın yüzük mührünü taşırdı. Bu nedenle tasdik edilen bu resmî belgeler zaman zaman *mührlü defter* (مهرلو دفتر) (KHYH, 333/30) ve *mührli ḫatem yüzük nişānlı defter* (مهرلی خاتم یوزك نشانلی دفتر) (KHYH, 23/68) olarak anılmıştır. Rusya ve Lehistan'dan yıllık olarak temin edilen bu haraç ve hediyeler, Hanlık tarafından genelde *ḫazīne* olarak adlandırılırdı. Bu nedenle belgelerde sipariş listeleri *ḫazīne defteri* (خزینه دفتری) (KHYH, 106/96, 168/14) veya *ḳara ḳaplı uluġ ḫazīne defteri* (قره قپلی اولوغ خزینه دفتری) (KHYH, 261/240) olarak geçer.

Sipariş edilen hazinenin Kırım'a çeşitli nedenlerle eksik ulaştığı da olurdu. Yıllık haracın eksik gelmesi durumunda Hanlık, bir sonraki seneye eksiklerin giderilmesini teminat altına almak için yabancı devlet elçilerine mühürlü *defter-i temessük* (دفتری تمسک) "borç senedi" vermiş ve Rus elçilerini borçlandırma yoluna gitmiştir (KHYH, 66/9-10).

ḫazīne [خزینه] "han, kalgay ve nureddin sultanlara sipariş edilen hususi haraç ve hediyeler" (KHYH, 2/11)

< Ar. ḫazīne (Steingass, 1884, s. 323b *ḫazīne* "hazine").

Kırım Hanlığı'nın, Altın Orda'dan miras kalan siyasi geleneği sahiplenerek Lehistan-Litvanya Birliği ile Rus Çarlığı'ndan haraç ve hediyeler aldığı görülmektedir. Bu haraç ve hediyeler yılda bir defa olmak üzere (KHYH, 2/11) çoğu zaman sonbaharda (KHYH, 276/32, 325/19, 333/8) alınırdı.

Kırım resmî yazışmalarında Rusya'dan talep edilen yıllık haraç ve hediyelerin kişilere özel olarak listelendiği belgelere *defter* denirdi. Belgelerde, yalnızca *ḫān* ve *sulṭān* (*ḳalġay* ve *nūre'd-dīn*) gibi idarecilere özel olarak teslim edilen eşyalar ise *ḫazīne* olarak adlandırılıdı. Hanedan mensubu idarecilere has olması nedeniyle bu hediye ve haraçlar, yazışmalarda *uluġ ḫazīne*[234] (اولوغ خزينه) (KHYH, 10/27, 126/42, 308/13, 376/23) olarak geçmektedir. Nitekim Canıbek Gerey Han döneminde hazırlanan ve sonraki hanlar tarafından kullanılan *defterde*, hana özel olarak gelen hediye ve haraçlar ile diğer saray erkânına gelenleri ayırmak için *ḫazīne ve tiyiş* (خزينه و تيش) listesi olmak üzere iki listenin adı geçmiştir (KHYH, 35/3).

Ḫazīne, para ve çeşitli eşyalardan oluşurdu. Yazışmalarda yalnızca paradan oluşan ve *nuḳraṭ ḫazīnesi* (نقراط خزينه سى) (KHYH, 145/30) denen hazinenin Kırım'da tedavülde bulunan altın *(eşrefī)* veya gümüş *(ġuruş)* paralara göre hesap edildiği bilinmektedir (KHYH, 145/60). Yıllık haraç ve hediyelerin ayrıntılı bir şekilde listelendiği defterlere göre hanın ulu hazinesi, kürk çeşitleri, kürk ve börk imalinde kullanılacak çeşitli hayvan postları, balık dişlerinden yapılmış eşyalar, süslü kumaşlar ile gümüş ve altın paralardan oluşurdu (KHYH, 40/6).

Ḳalġayın uluġ hazīnesi, *ḫān hazīnesine* benzer olmakla birlikte çeşit ve miktarca daha azdı. Kürkler, kumaşlar, kürklük hayvan postları, balık dişleri ve altın paralar kalgayın hazinesini teşkil ederdi (KHYH, 35/372-385). *Nūre'd-dīn sulṭānın* ulu hazinesi ise *ḳalġay sulṭānın* hazinesinden daha az miktarda olurdu. Bu *hazīne* ise kürklük hayvan postları ve altın paradan oluşurdu (KHYH, 35/530-538).

Kırım'da yazılan Rus elçi raporlarının kayıtlarında Lehistan ve Rusya'dan gelen *uluġ ḫazīne* miktarları mevcuttur. Buna göre 1563 yılında Leh kralı, hana 4000 altın, kalgaya 1000 altın ve nureddin sultana 500 altın göndermeyi tahakkuk etmiştir (Novoselyskiy, 2011, s. 13). Kırım resmî yazışmalarında 17. yüzyıla ait tiyiş defterleri, Ruslardan istenen hazine ve para miktarının Lehlerden alınan miktara

[234] Kırım resmî yazışmalarında *uluḳ ḫazīne* (اولوق خزينه) (KHYH, 117/34) yazımı da mevcuttur.

yakın olduğunu gösterir. 1635 tarihli İnayet Gerey Han tiyiş defterinde, hanın ulu hazinesindeki para miktarı 4000 altındır (KHYH, 31/16-19). 1638 tarihli I. Bahadır Gerey Han (1637-1641) tiyiş defterinde 500 altın *ḳalġay sulṭāna* (KHYH, 35/382-385), 200 altın *nūre'd-dīn sulṭāna* (KHYH, 35/534-538) talep edilmiştir. Aynı tarihli bir diğer I. Bahadır Gerey Han tiyiş defterinde ise *ḳalġay sulṭān* için 500 (KHYH, 40/326-329), *nūre'd-dīn sulṭān* için 100 altın (KHYH, 40/396-399) sipariş edilmiştir. Buna göre ulu hazinelerdeki eşya ve para miktarında protokole göre bir düzenleme yapılırdı.

Yazışmalarda *ḫazīne* terimi, sınırda Tatar heyeti tarafından teslim alınacak tüm haraç ve hediyeler için de tabir olunmuştur (KHYH, 276/32, 290/21, 332/8). Bu hazinede *ḳoltḳa ve bölek selām* olarak adlandırılan, Kırım hanına hediye ve küçük haraç olarak takdim edilen eşyalar da bulunurdu (KHYH, 83/23-24). Bk. *ḳoltḳa*.

ḳoltḳa [قولتقه, قولتقا] "hanedan üyelerine sipariş edilen fazladan hediyeler" (KHYH, 12/63)

< ET. ḳol- "iste-, rica et-" (ED616a *ḳol-*) -t "fiilden fiil yapım eki" -ḳa "fiilden isim yapım eki" (OTWF, 376). Ayrıca bk. (OTWF, 440 *ḳol-t-ġu+la-*, *ḳol-t-ġu+çı*).

Eski Türkçede *ḳol-*[235] "iste-, rica et-" (ED616a, DTS, s. 454a) ile buna eş olarak kullanılan *ḳolt-* "iste-" (ED616b, DTS, s. 454b) fiilleri mevcuttur. *Ḳoltḳa* sözcüğünün bu *ḳolt-* fiiline eklenen {-kA} fiilden isim yapım eki ile oluştuğu anlaşılmaktadır. Sözcük zamanla Türk-Moğol devlet teşkilatında bir vergi türünü ifade etmiştir (Togan, 1981, s. 302).

15. yüzyıla ait Kırım Hanlığı yarlıklarında *ḳoluş*[236] *ḳolḳa* ile *ḳoluş ḳoltḳa* yapıları mevcuttur. 1453 tarihli Hacı Gerey Han tarhanlık yarlığı ile 1467 tarihli Mengli Gerey Han yarlığında bu terimler devlet adamları tarafından çeşitli ihtiyaçların giderilmesi için halktan alınan vergi için kullanılmıştır. *Ḳoluş ḳoltḳa* tabiri, Kazan Hanlığı'na ait yazışmalardan olan 1523 tarihli I. Sahib Gerey Han yarlığında da görülür (Özyetgin, 1996, s. 114, 115, 131).

[235] Sözcüğün Orta Türkçedeki biçimi için bk. < OT. ḳol- (CC II, s. 59a/22 *ḳol-* "iste-, rica et-, elde et-").
[236] *Ḳoluş* sözcüğü Uygur sivil belgelerinde bir yerde, devlete karşı olan yükümlülükleri ifade eden bir vergi terimi olarak geçer (bk. Özyetgin, 2004, s. 134-135).

Kırım Hanlığı'na ait resmî yazışmalarda *ḳoltḳa*[237], yabancı devletlerden yıllık hazine ve haraçlara ek olarak alınan çeşitli ödemeleri ifade eder. Bu ödemelerin para dışında çeşitli eşyalarla da yapıldığı bilinmektedir. Novoselyskiy, Rus Çarlığı'nın Kırım Hanlığı'na yapmış olduğu yıllık ödemeleri büyük ve küçük vergi olmak üzere ikiye ayırmıştır. Küçük vergi olarak adlandırdığı ödemelerin yılda bir kez veya nadiren iki kez olacak şekilde han ve yakınlarına takdim edildiği belirtilmiştir (Novoselyskiy, 2011, s. 482). Bu bilgiler bu tür ödemelerin Kırım Hanlığı'nda *ḳoltḳa* olarak adlandırıldığını gösterir.

Kırım-Rus diplomatik ilişkilerinde *ḳoltḳa* ödemesinin*, uluġ ḫazīne* ve *tiyiş* uygulamalarından daha sonra ortaya çıktığı düşünülmektedir. Ivanics, *ḳoltḳa* başlığı altında yapılan ödemelerin temelinde, Rusya'nın Kazan (1551) ve Astarhan (1556) fetihlerinin Kırım Hanlığı tarafından tanınması için teklif edilen haraçların olabileceğini bildirmiştir (Ivanics, 1994, s. 110).

Kırım resmî yazışmalarından anlaşıldığı üzere *ḳoltḳa*, yıllık *ḫazīne* dışında *ḫān* (KHYH, 31/20, 262/31-32), *ḳalġay* (KHYH, 40/332, 63/70) ve *nūre'd-dīn sulṭānlara* (KHYH, 83/23, 253/32) hususi olarak ödenen vergidir. Belgelerde nakdî olarak yapılan bu tür ödemelere *ḳoltḳa nuḳraṭ(ı)* (قولتغه نوقراطی) denmiştir (KHYH, 13/29). 1628 tarihli Canıbek Gerey Han yarlığında, barışın pekiştirilmesi için Rusya'dan *ḳoltḳa* olarak *on biŋ ṣom nuḳraṭ aḳça ḫarclıḳ* (اون بیک صوم نقراط آقچه خرجلق) "10.000 altınlık ödeme" talep edilmiştir (KHYH, 12/63-65). 1630 tarihli Kalgay Devlet Gerey Sultan hattında ise *ḳalġay sulṭān ḳoltḳası*, *beş biŋ altun ḳolḳa* (بش بنك آلتون قولقا) olarak geçmektedir (KHYH, 16/32).

Tiyiş defterlerinde *ḳoltḳa/ḳolḳa* başlığı altında talep edilen eşyalar, hanın ulu hazinesinden hemen sonra listelenmiştir. 1635 tarihli İnayet Gerey Han tiyiş defterinde, *ḳoltḳa* olarak on iki top *semmūr* "samur" kumaş, bir adet *semmūr* kürk, üç adet *zerdeva* kürk, on adet *ṣırt* kürk, on beş adet *ḳarın* kürk, on beş tulum *ṣırt* postu ile fazladan yirmi dört adet *ḳarın* kürk istenmiştir (KHYH, 31/20-26). Belgelerde, hana gelen bu fazladan hediyeler için *uluġ ḳoltḳa* (اولوغ قولتقا) tabiri de kullanılmıştır (KHYH, 34/29).

[237] Kırım resmî yazışmalarında sözcüğün *ḳolḳa* (قولقه) (KHYH, 16/32, 63/70, 83/23), *ḳolıḳa* (قولیقه) (KHYH, 35/387), *ḳoltġa* (قولتغه) (KHYH, 13/29), *ḳolġa* (قولغا) (KHYH, 16/21) ve *ḳoltḳay* (قولتقای) (KHYH, 304/32) biçimlerine de rastlanır.

1638 tarihli I. Bahadır Gerey Han tiyiş defterleri (No. 35, No. 40) Rus Çarlığı'ndan *ḳalġay sulṭān* adına talep edilen koltkanın içeriği hakkında ayrıntılı bilgi verir. Buna göre *ḳalġay sulṭān* için "beş top samur kumaş, iki zerdeva kürk, beş sırt kürk, on karın kürk, on altı tulum sırt postu ve on altı tulum karın postu" *ḳolıḳa* (قوليقه) sipariş edilmiştir (KHYH, 35/386-392, 40/326-330).

Yazışmalarda koltkaların, bazı durumlarda devlet hazinesi için talep edildiği de görülür. Canıbek Gerey Han'ın 1630 tarihli yarlığında, Kırım Hanlığı'nın sınır karakollarından olan Or Hisarı'nın bakım ve tamiratı için Ruslardan *ḳoltḳa* başlığı altında ek ödeme talep edilmiştir (KHYH, 17/223-224).

tiyiş [تييش, تيش] "saray erkânına teslim edilen yıllık haraç" (KHYH, 4/37)

< ET. teg- "ulaş-" (ED476a *teg*- "ulaş-") -(i)ş "fiilden isim yapım eki".

Kırım Hanlığı'nın Rus Çarlığı'ndan yıllık olarak aldığı hazine ve hediyeler, Kırım resmî yazışmalarında *tiyiş* olarak ifade edilmektedir. Sözcüğün kökeni hakkında çeşitli izahlar mevcuttur.

Smirnov, Es-Seb'us-Seyyâr'ın İstanbul kütüphanelerinde bulunan bir nüshasında bu sözcüğü izah eden bir derkenar olduğunu bildirir. Bu açıklamaya göre *tiyiş* sözcüğü Türkçe tėy/deg- fiiliyle ilgilidir: Ṭış degiş maʿnāsınadır, fülana degecek maʿnāsınadır[238] (طيش دكيش معناسنادر فلانه دكجك معناسنادر). Smirnov aynı zamanda *tış*[239] ile Altın Orda döneminden itibaren Ruslardan alınan vergiyi ifade eden *çıkış* teriminin işlevi arasında bağlantı kurar. Bununla birlikte ES'nin Rusça çevirisini yapan Kazembek'in, *tiyiş* sözcüğünün vergi miktarını bildirmek üzere Rus belgelerinden Tatarcaya geçerek kalıplaşan Rusça *tsiçi* (bin) sözcüğüne dayandırdığı görüşünü de nakleder (Smirnov, 2016, s. 269-270).

Acar, Veselovskiy'in 1915 tarihli "Diplomatik Belgelerde Geçen Türkçe Tatarca Tış (Diş) Kelimesi Hakkında" adlı yazısında belirttiği görüşü kabul eder. Bu görüşe göre *tiyiş* terimi, "balık (mors) dişi" anlamına gelen *tış* "diş" sözcüğüne

[238] Smirnov'un bahsettiği nüshanın Süleymaniye Kütüphanesi Reşid Efendi 664 numarada kayıtlı olan nüsha (Reşid Efendi Nüshası) (114a) olduğu bilinmektedir. Bk. (Acar, 2018, s. 37; Söylemez, 2015, s. 396).

[239] Ivanics, Kırım Hanlığı döneminden kalma tiyiş defterlerindeki yazımdan hareketle ES'deki kullanımı kabul eden Smirnov'un *tış* (arka ünlülü) adlandırmasına şüpheyle bakıp doğru biçimin *tiş* yahut *tiyiş* (ön ünlülü) olduğunu öne sürer (Ivanics, 1994, s. 108).

dayanmaktadır. *Tiş/tiyiş*[240] sözcüğü zamanla genel bir anlam kazanmış ve Kırım Hanlığı döneminde Ruslardan alınan yıllık haraç ve hediyelerin tamamını ifade etmiştir (Acar, 2018, s. 40-43).

Samoyloviç, 1917 tarihinde kaleme aldığı "Kırım Tatar Yarlıklarında Tiyiş "(Tiş)" ve Diğer Terimler" adlı makalesinde sözcüğün Türkçe tėy-/teg- ("dokun-, eriş-") fiilinden türediğini ifade eden ES'deki görüşü tekrarlar. Aynı zamanda bu sözcüğün Rusçada "pay, hisse" anlamındaki *daça* (дача)[241] sözcüğüne karşılık geldiğini bildirir (Samoyloviç, 2011, s. 278). Golden ise konuya farklı bir bakış açısı getirerek *tış/tiş* biçiminin Eski Türkçede "dış, dışarı, dış taraf" anlamlarındaki *taş* sözcüğüyle ilgili olabileceğini öne sürer (Golden, 2011, s. 406-407).

Ivanics, Golden'ın bu izahına şüpheyle yaklaşır ve Samoyloviç'in sözcüğü tėy-/teg- fiiline dayandırdığı görüşünü kabul eder. Ivanics, Kırım tiyiş defterlerinde yer alan *ḫazīne* ve *tiyiş* ikili kullanımının Rus kaynaklarındaki *pominki (поминки* "hürmet"*)* ve *jalovan'e (жалованье* "ödeme"*)* sözcüklerine karşılık geldiğini ifade eder. Buna göre Rusçada *jalovan'e* diye adlandırılan *tiyiş* terimi, esasen han maiyetindeki kişilere verilen hediyeleri ifade ederken 17. yüzyılın başından itibaren haraç için kullanılan genel bir anlam kazanmıştır (Ivanics, 1994, s. 108-109).

Rusya'nın Kırım'a teslim ettiği vergilerin temeli, 13. yüzyılda Slavların Kıpçaklara vergi ödemeye başladığı döneme dayanır (Fisher, 2009, s. 14). Aynı yüzyılda, Rus knezliklerini kendine bağlayan Altın Orda Hanlığı bu yıllık ödemeleri gelenek hâline getirmiştir. Altın Orda devlet teşkilatında, yabancı devletlerden alınan vergi veya haraçlara *çıḳış* denirdi (Özyetgin, 2004, s. 72). Bunun yanında tabi devletlerden alınan genel vergi için *yasaḳ/yasaġ* terimi de kullanılırdı. Rus belgelerinde ise Altın Orda'ya yapılan yıllık ödemeler *dany* veya *vıhod* olarak geçmektedir (Kamalov, 2009a, s. 162-163).

Tiyiş sözcüğü, ilk defa Kırım Hanlığı'na ait resmî yazışmalarda görülür (KHYH, 4/37, 39; 157/16, 232/33, 254/23, 285/12, 308/11, 330/14, 375/14). Kırım Hanlığı, 16. yüzyılın başlarında Büyük Orda'nın yıkılmasıyla birlikte kendisini siyasi bakımdan bu devletin devamı olarak görmüştür. Bu nedenle Kırım tarafı, Rusların Altın Orda'ya karşı yerine getirmekle yükümlü oldukları eski usul ve merasimlerin

[240] Kırımlı, sözcüğün aslen *balıḳ (mors) tişi* yapısından türediğini kabul ederek *tiş* biçiminde okunması gerektiğini ve çalışmalardaki *tiyiş* adlandırmasının yanlış olduğunu ifade eder (Kırımlı, 2022, s. 50). Bununla birlikte Kırım resmî yazışmalarında, "تییش" yazımına da rastlanmaktadır (KHYH, 4/37, 39).
[241] < Rus. дача (Gültek, 2004, s. 285b *дача* "porsiyon, hisse, pay, tayın").

devamını öne sürmüştür. Bu uygulamaların en başında ise Ruslardan alınacak vergi ve haraçlar gelmektedir. Kırım-Rus ilişkilerinde ilk olarak I. Devlet Gerey Han ile IV. İvan arasında bu yıllık haracın ödenmesi üzerinde karar kılındığı malumdur (Smirnov, 2016, s. 269).

Kırım resmî yazışmalarında *tiyiş* terimi, *ḫān, ḳalġay* ve *nure'd-dīn sulṭān* dışındaki saray halkına sipariş edilen tüm eşyaları ifade etmektedir[242]. Bu haraç ve hediyeler yılda bir defa olmak üzere temin edilmiştir. *Tiyişler, ḥarem* halkı ile sarayın iç ve dış halkını oluşturan diğer personele verilirdi. *Ḥaremde, ḫān, ḳalġay* ve *sulṭānların* eşleri *(biyim),* valideleri *(ulu biyim)*, çocukları *(sulṭān* ve *ḫānī)*, kız kardeşleri *(ḫānī sulṭānlar)* ile *ḥādım aġaları* ve *bikeçler* tiyiş alırlardı. İç ve dış mansıpta ise *ḳaraçı beglerine*, başvezir olarak görev yapan *èşik aġasına (ulu aġa),* devlet kademesindeki üst düzey memurlara *(manṣıblı aġalar), mīrzā* ve *aġalara, ḳazaḳtaşlara, emildeşlere* ve *atalıḳlara tiyiş* sipariş edilirdi.

Kırım Hanlığı'nın Rusya ile iyi ilişkiler içinde olduğu dönemlerde, barış gereğince alınan bu hazinenin Kırım sarayında hazırlanan *tiyiş* defterlerindeki miktarlara göre sipariş edildiği görülmektedir. Zernov neşriyatındaki *tiyiş defterleri,* kime hangi miktarda haraç verildiğini ayrıntılı olarak gösterir (KHYH, 31, 35, 40). *Tiyişler*, Ruslar tarafından para ve eşya olmak üzere iki şekilde ödenirdi. Eşyalar, çoğunlukla kürk olmak üzere, çeşitli kürklük hayvan postları, başlıklar, işlemeli kumaşlar, balık dişlerinden imal edilmiş eşyalar ve incilerden oluşurdu. Kırım resmî yazışmalarında *tiyiş* terimi, sipariş edilen kürk çeşitleri ile birlikte de kullanılmıştır. Buna göre yazışmalarda, kürklerin çeşitlerini ifade eden *ṣamur tiyiş* (صمور تيش) ve *zerdevā tiyiş* (زردوا تيش) gibi kullanımlara rastlanır (KHYH, 269/12).

Tiyişler, Kırım sarayında hazırlanan *tiyiş* defterlerindeki miktarlara göre teslim alınırdı. Teslimat genellikle sonbaharın ilk ayında Kırım'a ulaştırılmak üzere yola çıkarılırdı. Hazine ile birlikte çoğu zaman Tatar elçi heyeti yanında Rus elçi heyeti de bulunurdu. Devletler arası antlaşmaya göre hazinenin güvenliği, Kırım Hanlığı topraklarına gelinceye kadar Rusya'nın sorumluluğunda olurdu. Buna göre Kırım topraklarına varılana kadar Rus Çarlığı'nın görevlendirdiği Rus muhafızların, bu *èlçi* heyetlerine refakat ettikleri görülmektedir. Sınır bölgesindeki teslimattan sonra ise hazine ve Rus elçilerinin güvenliği Tatar heyetinde yer alan askerlere aitti.

[242] *Ḫān, ḳalġay* ve *nūre'd-dīn sulṭāna* özel olarak temin edilen haraç ve hediyeler, yazışmalarda *ḫazīne* olarak zikredilmiştir (Ayrıntılı bilgi için bk. *ḫazīne* maddesi).

Ḫazīnenin sınırda el değiştirmesi esnasında Kırım tarafının en yetkili kişisi, Kırım Hanlığı'nın temsilcisi olan amiyatlardır. Bu kişiler Kırım resmî yazışmalarında, farklı yazılışları olmakla birlikte *almaşuv begi* olarak adlandırılırlar (KHYH, 232/16). 17. yüzyılın başlarında, hazine değiş tokuşunun yapıldığı sınır bölgesi *Valuki*[243] (والوكه) (KHYH, 213/54) olarak görülür.

1638 tarihli I. Bahadır Gerey Han dönemi tiyiş defterinde kürklük ve börklük hayvan postları ile tesbihlik inci sipariş edilen bölümde, hanedan üyelerine verilen hediyeleri ifade eden *mübārek bād* (مبارك باد) tabiri mevcuttur (KHYH, 35/673-683). Bu gibi sözcük ve yapıların, artık kendi anlamını ifade etmeyip yıllık hediye ve haraç gibi gelenek hâline gelmiş terimlere işaret ettiklerini söylemek mümkündür.

Kırım Hanlığı'nın siyasi gücüne ve dönemin hadiselerine bağlı olarak *tiyiş* miktarında değişiklikler olurdu. 1620 yılı tiyişinin toplam masrafı 9.145 ruble iken bu miktarın 1622 yılında 9.763 rubleye çıkarıldığı görülmektedir (Novoselyskiy, 2011, s. 106). *Tiyişler*, Kırım Hanlığı ekonomisinde hayati bir öneme sahipti. Bunun yanında bu uygulama, devletin Ruslar üzerindeki siyasi güç ve nüfuzunun sürdürülmesiyle de ilgiliydi. Nitekim Hanlık, tiyişin kesilmesi veya eksik gelmesi hâlinde Rus topraklarına sefer düzenlenip yağma yapılacağını bildirerek Rus Çarlığı'nı daima baskı altına almaya çalışırdı.

Belgelerde, özellikle 17. yüzyıldan itibaren Kırım Hanlığı'nın bu güç dengesini koruyabilmek için tiyiş alımına, miktarına ve teslimat dönemine büyük önem verdiği görülür. Bu nedenle Rusya ile yapılan yazışmalarda tiyiş konusu, her iki devlet arasındaki diplomatik münasebetleri önemli miktarda meşgul etmiştir. Hanlık I. Petro dönemine kadar Ruslardan tiyiş almayı başarmıştır. Smirnov'un Silahdar Ağa Tarihi'nden nakline göre, Kırım'ın Ruslardan aldığı son *tiyiş* miktarı 90 bin kuruş *(ġuruş)* miktarındadır (Smirnov, 2016, s. 428).

Kırım Hanlığı, 17. yüzyılın ortaları itibarıyla güç dengelerinin Rusya lehine değişmeye başlamasına rağmen, 18. yüzyılın başlarına kadar Ruslardan alınan yıllık haraçların da etkisiyle bölgedeki siyasi ve ekonomik gücünü korumayı başarmıştır. Ancak, Rusların askeriyede ve diplomaside güç kazanmaları Kırım'ın aleyhine gelişecek birtakım siyasi hadiselere yol açmıştır. 1700 yılında Osmanlı ile Rusya arasında imzalanan İstanbul Antlaşması'na göre Ruslar kendilerini müstakil bir

[243] Bk. Valyuḳa (والیوقا) (KHYH, 12/48).

devlet olarak kabul ettirmişler ve bu dönem itibarıyla vergiden muaf tutulmuşlardır (Kurat, 1972, s. 257). Bu siyasi gelişme sanayide son derece sınırlı kaynaklara sahip olan Kırım Hanlığı'nın ekonomik çöküşünü hızlandırmıştır.

vėrgü [ویرکو] "vergi, haraç" (KHYH, 10/31)

< ET. bėr-gü (ED362b *bė:rgü* < *bė:r-gü*).

Eski Türkçeden beri yazılı metinlerde bulunan *bėrgü* sözcüğünün temel anlamı "verilmesi gereken şey; geri ödeme"dir (ED362b; Wilkens, 2021, s. 161). Aynı dönemde Karahanlı sahasında *bėrgü* sözcüğü "borç" anlamıyla da kullanılmıştır (MK, s. 215/185). Sözcük Uygur sahasında, 9.-10. yüzyıla ait Dunhuang metinlerinde *bėrgü* ve *bėrgi* biçimleriyle mevcuttur (Özyetgin, 2004, s. 23).

Clauson *bėrgü* sözcüğünü Harezm Türkçesi döneminde, Oğuznâme'de "hediye" anlamıyla tespit etmiştir (ED362b). Osmanlı sahasında Oğuzca dil özellikleri (ET. /b-/ > Oğuz. /v-/) nedeniyle sözcük *vėrgü* (ویرکو) (17. yüzyıl) olarak mevcuttur (Tulum, 2011, s. 1848a).

Tarihî Kırım Türkçesinde *vėrgü* sözcüğünün Osmanlı aracılığıyla sahaya girdiği ve Kırım Hanlığı'nın devlet teşkilatında bir terim anlamı kazandığı görülmektedir. Kırım resmî yazışmalarında bu terim, çoğunlukla Osmanlı Türkçesindeki biçimiyle (ویرکو) görülmektedir (KHYH, 10/31, 11/34, 53/26, 304/16, 341/28). Bununla birlikte yazışmalarda az da olsa Kıpçakça *bėrgü* (برکو) (KHYH, 53/61) ve *bėrgi* (برکی) (KHYH, 234/51) yapıları mevcuttur.

Kırım resmî yazışmalarında, *vėrgü* yalnızca Lehistan-Litvanya Birliği ile yapılan yazışmalarda mevcuttur. Bu belgelerde sözcük, Lehistan'dan alınan yıllık haracı ifade eder. Lehlerin Kırım'a göndermekle yükümlü oldukları bu yıllık vergiler, Tatar akınlarını önleme amacı gütmüştür. Bu durum bir taraftan, Kırım Hanlığı'nın Lehistan-Litvanya Birliği üzerindeki siyasi gücünü kabul eder niteliktedir. Lehlerin, Yahudilere yüklediği özel bir vergiden tedarik ettikleri Kırım haracının, 17. yüzyılın ortalarında 5 yıllık toplam 700.000 Zloty civarında olduğu bilinmektedir (Fisher, 2009, s. 48). Rus yıllıkları kaydında, Nisan 1634'te Lehistan'dan Kırım'a gelen haraçların miktarı, 15 araba kumaş, 4 sandık ve 16 bin efimka (para birimi) olarak görülmektedir (Novoselyskiy, 2011, s. 213).

3.2.1.2. Ticari Vergilerle İlgili Terimler

gümrük [كمرك ,كومروڭ ,كومروك] "gümrük vergisi" (KHYH, 104/48)

< Lat. commercium (Glare, 1968, s. 363c *commercium* "(mal ve emtia) alım satımı, ticaret, alışveriş".

Gümrük, aslen Latincede "mal ve eşya alım satımı, ticaret" anlamına gelen *commercium* sözcüğüne dayanır (Glare, 1968, s. 363c). Sözcük Yunancaya ve Bizans sahası üzerinden Osmanlı Türkçesine ticari bir terim olarak geçmiştir (TDES, s. 166b *gümrük* "ülkeye giriş veya çıkış yapan mal üzerinden alınan ticari vergi, resim" < *Yun. kumérkion* < *Lat. commercium*).

Osmanlıda gümrük[244], sınır geçişlerinde ticari malların kontrol edildiği bölgedir. Bu dönemde söz konusu kontrol noktalarında devletler arası antlaşmalar gereği alınan vergiye "gümrük resmi" denirdi (Kütükoğlu, 1996, s. 263).

Osmanlı Türkçesinde *gömrük,* ülkeye giriş veya çıkış yapan mallar üzerinden alınan vergi anlamındadır. Doerfer, sözcüğün Türkçeye Orta Yunancadan geçtiğini ve erken Osmanlı döneminde *gömrük* olarak kullanıldığını bildirir. Sözcüğün aynı zamanda Osmanlı sahasından Farsçaya *gömrük* biçiminde geçtiği görülür (TMEN IV, 1719).

Altın Orda sahasındaki gümrük vergisine *tamġa* denirdi (Özyetgin & Kemaloğlu, 2017, s. 51). Kırım Hanlığı'nda *tamġa* terimi uzun bir süre kullanılmakla birlikte, bu sözcüğün yerini zamanla *gümrük*[245] terimi almaya başlamıştır. Kırım resmî yazışmalarında *gümrük*/*gümrik* sözcüğü, 17. yüzyıl itibarıyla Osmanlı tesiri ile görülmeye başlar (KHYH, 104/48, 49; 112/177, 289/20). *Gümrük,* yabancı tüccarların Kırım'a gelip kendi emtialarını satabilmek için ödemekle yükümlü oldukları ticari vergidir. Belgelerde birkaç yerde yabancı tüccarlardan alınan gümrük payı ile alım satım vergisini ifade etmek için *gümrük* ve *aluv* (كومروك (كومروڭ) و آلو ,كمرك و آلو) olarak geçmiştir (KHYH, 224/41, 34; 289/20, 21).

Kırım Hanlığı Hacı Gerey Han döneminden itibaren, Lehistan ve birçok Doğu Avrupa ülkesi ile ticari ilişkiler geliştirmiştir. 15. yüzyılda Kırım'da bulunan

[244] Sözcüğün Osmanlı sahasındaki biçimleri için bk. (Redhouse, 1880, s. 732b *gümrük* "gümrük birimi; ihracat ve ithalat işi"; TMEN IV, 1719 *gömrük* "gümrük").
[245] Kırım resmî yazışmalarında sözcük, *gümrik* (كومريك) (-U- > -I- "orta hecede düzleşme") biçiminde de görülür (KHYH, 219/110, 111). Çağdaş Kırım Tatarcasında ise sözcüğün *gümrük* biçimi mevcuttur (Asanov vd., 1988, s. 44 *гумрюк (gümrük)*).

Ceneviz ticaret kolonilerinde, ticari gelirleri toplamak üzere Hanlık tarafından memurların atandığı malumdur (İnalcık, 2017, s. 47). 1453 tarihli Hacı Gerey Han yarlığında, ticari vergileri toplamakla mükellef bu kişiler *tamġaçılar* olarak geçmektedir (Özyetgin, 1996, s. 113). Buna göre Kırım Hanlığı'nın ilk döneminde (15.-16. yüzyıllar) Altın Orda devlet geleneğinden geçen *tamġa* terimi sıkça kullanılmıştır.

Kırım resmî yazışmalarında III. İslam Gerey Han (1644-1654) dönemi itibarıyla *tamġa* ile birlikte *gümrük* terimi de kullanılmaya başlanmıştır (KHYH, 104/49). Osmanlının 1475'te Kefe'yi fethi sonrasında kıyıdaki liman şehirleri, idarede Osmanlıya bağlanmıştır. Ancak, bu limanların ticari gelirlerinde Gerey hanedanının hakkı da bulunurdu. Buna göre, Kefe, Balaklava ve Gözleve iskelelerinden elde edilen gümrük gelirlerinden belli bir payın han ile kalgay ve nureddin sultanlara yıllık olarak (salyâne) verildiği görülmektedir (Smirnov, 2016, s. 209).

Kırım Hanlığı'nda *gümrük/gümrik* terimi tüccarlardan alınan ticari vergi dışında, yabancı elçilerin ülkeye giriş ve çıkışlarında devlete ödedikleri bir nevi vize ücreti olarak da kullanılmıştır. Dönemin Tatar elçileri Sefer Ağa ile Şah Temür Atalık tarafından Moskova'dan Adil Gerey Han'a gönderilen mektupta (1670?), iki ülkenin anlaşması gereğince yabancı elçi ve atlı heyetlerinin ülkeye gümrüksüz olarak giriş çıkış yapacakları bildirilmiştir (KHYH, 219/109-111).

tamġa [تمغا, تامغا, تمغه] "gümrük vergisi" (KHYH, 1/43)

<ET. tamġā (ED504b *tamğa:* "damga"; DTS, s. 530a *tamġa* "mühür, damga") < tam- "damla(t)-" - ġa "fiilden isim yapım eki" (OTWF, 378-379).

Tamġa sözcüğünün Eski Türkçedeki temel anlamı at, sığır ve diğer çiftlik hayvanlarının kişiye ait olduğunu bildiren marka ve işarettir. Eski Uygur döneminden itibaren *tamġa* sözcüğü, diplomatikada yazışmalarda aidiyet bildiren "damga, mühr" için kullanılmaya başlanmıştır (TT I, s. 129).

Orta Türkçe döneminde ise *tamġa*[246], bir vergi türüne ad olmuştur. Nitekim Orta Moğolcaya *tamġa* ve *tamaġa* biçimleriyle geçen sözcük, bu dönemde "mühür" yanında "vergi" anlamıyla da mevcuttur (TMEN II, 933; ED504b). Bu kullanımın Türk-Moğol devletleri arasında yaygınlaştığı görülmektedir. İlhanlı ve Çağatay sahasında *tamġa*[247] terimi alım satımda, tüccarların pazara giriş ve çıkışlarında, yabancı tüccarların kendi mallarını satışlarında alınan vergiyi ifade etmiştir (Özyetgin, 2004, s. 104). Altın Orda Hanlığı'nda *tamġa,* yabancı tüccarlardan alınan gümrük vergisini ifade etmiştir (Kamalov, 2009a, s. 164).

Kırım sahasında, özellikle Kırım Hanlığı'nın kurulduğu ilk yüzyıla (15. yüzyıl) ait belgelerde *tamġa* terimi *tartnaḳ* sözcüğü ile birlikte kullanılmıştır. 1453 tarihli Hacı Gerey Han tarhanlık yarlığı ile 1467 tarihli Mengli Gerey Han yarlığı, tüccarların her türlü mal alım ve satım işlerinde devlete *tamġa* vergisi olarak belli bir oranda pay ödediklerini gösterir. Buna göre Kırım Hanlığı'nda tüccarlardan büyük ve küçükbaş hayvanların, atların, esir ve cariyelerin alım satım işlemlerinde *tamġaçı* adı verilen devlet memurları tarafından resmî bir vergi alındığı anlaşılmaktadır (Özyetgin, 1996, s. 112-115). Kırım Hanlığı'nda çeşitli ayrıcalıklara sahip *tarḫanların* ise karada ve denizde bu tür vergilerden muaf tutulduğu görülür.

Zernov neşriyatına ait resmî yazışmalarda ise *tamġa* terimi, yabancı tüccarların gümrükte ödemesi gereken vergiyi ifade etmiştir. 1520 tarihli I. Mehmed Gerey Han yarlığında, Leh tüccarlardan alınacak tamga vergisinin 100 *akçada* 3 *akça* (%3) oranında olduğu bildirilmiştir (KHYH, 1/43). Belgelerde yabancı tüccarlardan alınan gümrük payı için *aluv*[248] (الو, آلو) terimi de kullanılmıştır (KHYH, 224/41; 289/16, 17, 20, 62). Bu terim, yazışmalarda tek başına kullanıldığı gibi (KHYH, 289/17, 62), *gümrük ve aluv* biçiminde de görülmektedir (KHYH, 224/41, 34; 289/20, 21).

Tamġa vergisinin normal şartlarda, yabancı tüccarlar yanında elçilik görevi yapan kişilerden de alındığı bilinmektedir. Buna göre yabancı *ėlçi* ve *çapḳunların* (atlı habercilerin) ülkeye giriş ve çıkışlarında, devletin *tamġa* adı altında bir miktar gümrük parası aldığı görülür. Ancak imzalanan antlaşmalar gereğince Kırım ve

[246] Bk. < OT. tamġa/tamḫa "damga, mühür" (Boeschoten, 2023, s. 313b *tamġa* "sahiplik işareti, damga; mühür; gümrük vergisi"; KTS, s. 260 *tamġa* "damga, mühür"; CC I, s. 81a/23 *tamḫa* "damga")
[247] Ayrıca bk. (Baburname, s. 159a *tamġa* "gümrük vergisi").
[248] < aluv < al-(u)v < ET. al- (ED124b *al-* "al-") -(X)g.

Rusya'nın, elçi ve atlıların ülkeye giriş ve çıkışlarında bu vergiye zaman zaman muafiyet getirdikleri malumdur (KHYH, 14/36-46, 33/44-63).

Kırım resmî yazışmalarında 17. yüzyılın ortalarından itibaren *tamġa* (KHYH, 112/177) teriminin kullanımı azalmış ve bu dönemden sonra Osmanlı tesiriyle Hanlık terminolojisine giren *gümrük/gümrik* terimi görülmeye başlamıştır (KHYH, 104/49, 219/110, 111).

tartnaḳ [تارتناق] "kantar vergisi" (KHYH, 1/43)

<ET. tart- (ED534b *tart-* "(bir şeyi) çek-; ağırlığında ol-") -(ı)n "dönüşlülük çatısı" -aḳ "fiilden isim yapım eki".

Tartnaḳ, alışveriş sonrası tüccardan belli oranda kesilen kantar vergisidir. Sözcük Eski Türkçede "çek-, ağırlığında ol-" anlamı taşıyan *tart-* fiilinden türemiştir (ED534b).

Altın Orda döneminde aslen "kantar" anlamında olan sözcük, devlette "tüccardan alınan kantar vergisi" için kullanılan teknik bir terimdir (Özyetgin, 2004, s. 109). Bu dönemden kalma resmî yazışmalar, ticari işlemlerden sonra devletin *tartnaḳ*[249] adı altında resmî bir vergi aldığını ve bu verginin *tartnaḳçı* denen devlet memurları tarafından tahsil edildiğini gösterir. 1398 tarihli Temür Kutluġ Han tarhanlık yarlığında, bu terim *tamġa tartnaḳ* biçiminde geçmektedir (Özyetgin & Kemaloğlu, 2017, s. 50-51).

Kırım Hanlığı'nda bu uygulama, Altın Orda'daki mali düzenin devamı olarak mevcuttur. Devletin ekonomik teşkilatında *tartnaḳ* terimi, özellikle devletin ilk dönemine ait resmî yazışmalarda (15. yüzyıl) göze çarpar. 1453 tarihli Hacı Gerey Han yarlığı ile 1467 tarihli Mengli Gerey Han yarlığında, kantar vergisinin *tartnaḳçıların* denetiminde tahsil edildiği hakkında bilgi mevcuttur (Özyetgin, 1996, s. 113, 115). Zernov neşriyatında ise *tartnaḳ* terimi, yalnızca 1520 tarihli I. Mehmed Gerey Han yarlığında Leh tüccarlardan alınan ticari vergiler arasında geçmektedir (KHYH, 1/43). Ayrıca bk. *tamġa*.

[249] Orta Türkçede, Memlük Kıpçak sahasında Kİ'de "zekât vergisi" anlamında geçen *turṭanaḳ* terimi mevcuttur (Kİ, 63b). Özyetgin başka bir eserde tespit edilemeyen bu sözcüğün, *tartnaḳ/tartanaḳ* biçimlerinin yanlış harekelendirilmiş hâli olabileceğini bildirmiştir (Özyetgin, 2004, s. 108-109).

3.2.2. Ticaret ile İlgili Terimler

aşlamçı [اصلامچی, آصلامچی] "aracı tüccar, komisyoncu" (KHYH, 4/17)

< ET. asıġ "kazanç; faiz" (ED244b *asığ*) +la - m +çı.

Aşlamçı terimi, iki devlet arasındaki mal ve eşyaların temininde görev yapan aracı tüccarı ifade etmektedir. Sözcük Eski Türkçede "yarar, (maddi) kazanç; faiz" anlamındaki *asıġ* sözcüğünden türemiş olmalıdır (Röhrborn, 2015, s. 295-296 *asıġ*; Wilkens, 2021, s. 72a *asıg*). İlk olarak Orta Türkçede Codex Cumanicus'ta *astlançı* "aracı, komisyoncu" olarak geçmektedir. Bu sözcüğün Türk dilinde "fayda, yarar" anlamında bulunan *asla-m/n* (Tenişev, 2001, s. 345-346) ile ilgili olduğu söylenebilir (Özyetgin, 2005, s. 172). Memlük Kıpçak sahasında *aslam* sözcüğünün "faiz" anlamı da mevcuttur (KTS, s. 13).

Codex Cumanicus'ta geçen *astlançı* sözcüğü, Altın Orda döneminde malın alıcıdan satıcıya teminini gerçekleştirerek bu işten belli bir pay alan kişilerin bulunduğunu gösterir. Kırım Hanlığı'ndaki *aşlamçı* terimi bu dönemden kalma bir tüccar terimidir. Kırım resmî yazışmalarında sözcük "aracı veya komisyoncu tüccar" anlamında *aşlamçı bāzirgān* (آصلامچی بازرکان) (KHYH, 5/13) ve *aşlamçı tācir* (اصلامچی تاجر) (KHYH, 4/17) olarak yalnızca iki yerde geçmektedir. Yazışmalarda bu kişilerin, yabancı devletlerle barış hâlindeyken mal temininde serbestçe giriş çıkış yapabilecekleri kararlaştırılmıştır.

Aşlamçı terimi, Zernov neşriyatında yalnızca 16. yüzyıl belgelerinde mevcuttur. Bu dönemden sonra devlet nezdinde görev yapan komisyoncu kişiler için Farsça "kâr" manasındaki *savdā*[250] sözcüğünden türeyen *sevdāger* (سوداکر) (KHYH, 14/38, 39; 261/46, 289/18, 20), *sevdegār* (سوده کار) (KHYH, 219/100, 224/33, 284/18, 334/20) ve *sevdeger* (سودکر) (KHYH, 377/32) sözcükleri kullanılmıştır.

bāzirgān [بازرکان, بازیرکان] "tüccar, bezirgân" (KHYH, 1/4)

< Far. bāzar + gān (Steingass, 1998, s. 145a *bāzargān* "satıcı, tüccar").

Türk-Moğol devletlerinde ticaret, siyasi ve sosyal hadiselerin neticesinde gittikçe gelişerek ekonomik hayatı canlandıran en önemli yapıyı teşkil etmiştir. 11.-13. yüzyıllarda Moğollarda son derece sınırlı derecede olan ticaret, Cengiz

[250] < Far. savdā (Steingass, 1998, s. 707a *savdā* "ticaret, kâr").

İmparatorluğu'nun tesisi ile büyük bir gelişme göstermiştir. Buna göre başta yalnızca takas usulü ile yapılan ticari uygulamalar, devlet sınırlarının genişlemesine paralel olarak gelişmiş ve bölgeye Müslüman tüccarların gelmesiyle büyük bir hareket kazanmıştır. 13. yüzyılda ticari merkezlerin ele geçirilmesi ile Moğolların ekonomik hayatı canlanmış ve para sistemi ile alışverişe geçilmiştir (Vladimirtsov, 1995, s. 71-72).

İmparatorluğun Cengiz sülalesi arasında bölünmesi ve batıda Türk-Moğol devletlerinin ortaya çıkmasıyla, uluslararası ticari ilişkilerin gelişerek devam ettiği görülmektedir. 13. yüzyılda Altın Orda idaresi altına giren Kırım, bölgenin en önemli ticari merkezlerinden biri olma özelliğini Moğol istilası sonrası da korumuştur (Kafalı, 1976, s. 146-147). Bu devirde Kırım ve diğer ticari merkezlerdeki alım satım işlerini gerçekleştirerek bölge ekonomisinin canlanmasına katkıda bulunan tüccarlar için en yaygın terim *bāzirgān* sözcüğüdür. *Bāzirgān* terimi, tahminen 12. yüzyıl itibarıyla Türk-Moğol devlet terminolojine girmiştir (Özyetgin, 2005, s. 170).

Altın Orda döneminden kalma resmî yazışmalarda, barış hâlinde olunan devletle diplomatik ilişkileri geliştirmede tüccarların önemli rol üstlendikleri görülür. Büyük Orda hükümdarı Mahmud Han'ın Sultan II. Mehmed'e gönderdiği 1466 tarihli mektupta, barış gereğince iki devlet arasında *bāzirgān arġış* denen ticari kervanların serbestçe gidip gelebilmesi söz konusu olmuştur (Özyetgin & Kemaloğlu, 2017, s. 27).

Kırım Hanlığı'nda *bāzirgān*[251] sözcüğü Zernov neşriyatında geçen en eski tarihli (1520 yılı) tüccar terimidir (KHYH, 1/46). Devletin ekonomik ve diplomatik ilişkilerinde etkin görev alan bu kişiler, Kırım resmî yazışmalarında birden fazla terimle karşılanmıştır. Farsça kökenli diğer tüccar terimleri, *sevdāger*[252] (سوداكر) (KHYH, 14/38, 39; 261/46, 289/18, 20) ve bu sözcüğün farklı biçimleri olan *sevdegār* (سوده كار) (KHYH, 219/100, 224/33, 284/18, 334/20) ve *sevdeger* (سودكر) (KHYH, 377/32) sözcükleridir. Yine Arapça *tācir* (تاجر) (KHYH, 4/17, 341/34) ve bu sözcüğün çokluk hali olan *tüccār* (تجار,تجّار) (KHYH, 165/40, 301/27, 341/19) terimleri de yazışmalarda mevcuttur. Kırım resmî yazışmalarında bu terimlerin, birbirlerinin eş kullanımları oldukları anlaşılmaktadır.

[251] Kırım resmî yazışmalarında bu terim aynı zamanda *bāzārgān* (بارركان) (KHYH, 187/25) olarak da mevcuttur.
[252] < Far. savdāger "tüccar" (Steingass, 1998, s. 707a *savdāgar (savdāger)* "tüccar"). *Sevdāger* sözcüğü Çağatay sahasında Şecere-i Türkî'de "tüccar" olarak geçmektedir (ŞT, s. 213).

1520 tarihli I. Mehmed Gerey Han yarlığında Lehlerle yapılan barışa istinaden, Leh tüccarların Kırım sınırında %3 oranında *tamġa* (gümrük vergisi) ödemek şartıyla serbestçe giriş çıkış yapıp mal alıp satabilecekleri teminat altına alınmıştır. Bunun yanında her iki devlet tüccarlarının yabancı ülkede uğrayacağı olası zararın, sorumlu olan devlet tarafından karşılanmasına karar verilmiştir (KHYH, 1/41-46). Buna göre uluslararası antlaşmalarda tüccarların mal ve can güvenliğinin koruma altına alınması, barış müzakerelerinde önemli bir yer tutmuştur (KHYH, 25/27-29). III. İslam Gerey Han'ın Rus çarı I. Aleksey ile imzaladığı barış antlaşmasında ise her iki devlet tüccarlarının *gümrük* ödemesine tabi tutulmadan rahatça giriş ve çıkış yapabilmeleri kararlaştırılmıştır (KHYH, 104/44-49).

Barış zamanında ülke içinde esir alınan veya malları yağma edilen yabancı tüccarların bulunması hâlinde bu kişilerin mallarıyla birlikte iadesi söz konusu olur, olayın sorumluları ise cezalandırılırdı (KHYH, 112/171-175). Bunun yanında herhangi bir sebeple Kırım topraklarında ölen yabancı tüccarların mal varlığı devlet tarafından güvence altına alınır ve servetin tamamı tüccarın ülkesine teslim edilirdi (KHYH, 301/37-42).

Kırım Hanlığı'nda *bāzirgān* veya *tüccārların*, bölge ekonomisinin en önemli gelir kaynağı olan *esīr* ticaretinden büyük miktarda gelir elde ettikleri bilinmektedir (Fisher, 2009, s. 49). Kırım'da özellikle 17. yüzyıla kadar Tatar ve Yahudi tüccarların Osmanlıya köle satışı dışında Rusya'ya iade edilen esirlerden de büyük kazançlar elde ettikleri Rus elçi raporlarında mevcuttur (Novoselyskiy, 2011, s. 477).

Kırım Hanlığı'nda, *ḫān* ve *ulu aġaya* bağlı devlet tüccarları zaman zaman, *esīr* iadesi ve çeşitli nedenlerle Rus elçilerine senet *(ḳabala)* imzalatarak borç vermişlerdir. Bu tüccarların, Ruslardan alacaklarının tahsil edilip hesabın kapatılması için *ėlçi* heyeti ile birlikte Moskova'ya gönderildikleri bilinmektedir (KHYH, 374/9-13).

ḳabala [قبالا, قبله, قباله] "borç senedi; temessük" (KHYH, 48/23)

< Ar. ḳabāle "iltizam temessüğü" (KT, s. 562a < *Ar. ḳabāle*; LN, s. 303a).

Köken olarak Arapça *ḳabāle* sözcüğüne dayanan terim, borçlunun alacaklıya verdiği güvenceyi bildiren senettir. Sözcüğün İslami etki ile Altın Orda teşkilatına, oradan Rus sahasına geçtiği bilinmektedir (Yakubovskiy, 2000, s. 67). Sözcük Kazan

Hanlığı döneminde yazılan 1523 tarihli Sahib Gerey Han yarlığında ise *ḫable* (< Ar. *ḳabāle*) olarak geçmektedir (Özyetgin, 1996, s. 131).

Kırım resmî yazışmalarında sıkça geçen *ḳabala,* Rusya'dan eksik gelen yıllık haraç ve hediyelerin temini, esir fidyeleri ve hususi masraflar için Rus elçilere imzalatılan borç senetlerini ifade eder. Belgelerde bu borç senetleri *ḳabala ḫaṭṭlar* (قبلا خطلار) olarak da geçer (KHYH, 317/36).

I. Bahadır Gerey Han (1637-1641) döneminde başlatılan uygulamaya göre, *ḫazīne* ve *tiyiş* defterlerinde belirtilen haraç ve hediyelerin Rusya'dan eksik gelmesi durumunda Rus elçileri Çarlık adına borçlandırılmıştır. Elçilere imzalatılan borç senetlerine göre, bir sonraki hazine döneminde bu eksiğin giderilmesi garanti altına alınmıştır. Bu durumla alakalı ilk örnek Kırım'a eksik gelen kürk miktarına göre Rus elçisi İvan Fostav'a imzalatılan (1640) 1900 altınlık borç senedidir (KHYH, 48/22-23). Bk. (Arpacı & Özyetgin, 2019, s. 197).

İmzalanan kabalaların hukuken geçerli sayılabilmesi için Hanlık, alacaklı kişilerin parasının ödenmesine güvence için bir *kefīl* gösterirdi. Bu kişilerin yazışmalarda hanın yakın kişisi ve baş veziri *ulu aġalar* arasından seçildiği malumdur (KHYH, 48/22-25, 311/41-42, 312/8-10, 313/9-11). Rus elçilere imzalatılan borç senetleri sonrasında, eksikler mühürlü bir liste ile atlı bir haberci *(çapġun/çapḳun)* vasıtasıyla Moskova'ya gönderilirdi (KHYH, 48/49). Ancak Rus Çarlığı'nın, bu *ḳabalaların* bir kısmını geçerli görmeyip elçilere zorla imzalatılması gerekçesiyle reddettiği de olmuştur (KHYH, 334/59-62).

Rus elçilere imzalatılan *ḳabalalarla* ilgili bir diğer husus, elçilerin hususi masrafları üzerinedir. Elçilerin Kırım'da uzun müddet kalmaları, büyük miktarda masraf gerektirirdi. Bu nedenle Rus elçiler özel harcamaları için Tatar tüccarlardan *ḳabala* üzerinden borç alırlardı (KHYH, 106/72-74). Aynı zamanda bu *ėlçiler* kaldıkları *ḳonaḳların* bakım ve masrafı için Tatar *bey* ve *mīrzālarına* borçlanarak *ḳabala* imzalamışlardır (KHYH, 84/41-42).

Yazışmalarda Rusya'ya teslim edilecek Rus ve Kazak *esīrlerin* fidye *(culuv)* ödemelerinde de *ḳabala* imzalatıldığı görülür. Bazı durumlarda, antlaşma gereğince Rusya'ya iade edilecek esirlerin fidye paralarının ileriki tarihlerde ödenmesine razı olunur ve Rus elçiler vekil olarak *ḳabala* ile borcu üzerlerine alırlardı. Sonrasında bu borcun Moskova'ya gönderilen Tatar elçi heyetine ödenmesi istenirdi (KHYH,

325/38-40). Bunun üzerine Çarlık tahsil edilmesi gereken miktarı, belirlenen altın *(altun)* üzerinden Tatar heyete teslim eder ve durumu mektupla Kırım'a bildirirdi (KHYH, 334/72-74). Ancak imzalatılan *ḳabalalara* rağmen esir fidyelerinin geri alınmasında birtakım sıkıntıların yaşandığı da görülür (KHYH, 121/36-37).

Esir teslimlerinin sınır bölgesinde yapıldığı zamanlarda, Rus elçilerin Kırım'daki Yahudi ve Zimmî esir tüccarlara senetle *ġuruş* üzerinden borçlandıkları malumdur (KHYH, 377/55-57). Kırım'da savaş esirlerinin çok sayıda olduğu zamanlarda ise Rus ve Kazak esirler Tatar elçi heyeti ile birlikte Moskova'ya gönderilirdi. Çarlık bu kişilerin iadesi için fidye teminatı olarak Tatar elçibaşına *(uluġ ėlçi) ḳabala* verirdi (KHYH, 227/3-10).

ortaḳ ėlçilik [اورتاق ايلچيلك] "ticari işbirliği, ortaklık" (KHYH, 219/65)

<ET. ortū "orta" +ḳ" (ED205a *ortuk (ortok)*< *ortu:* "ortak") ėlçi + lik.

Ortak tüccar teşkilatı devlete bağlı tüccarların kurduğu, uluslararası nitelikteki ticari şirketlerdir. Türk dilinin tarihî metinlerinde ilk olarak Karahanlıcada *ortuḳ* (11. yüzyıl) biçiminde görülen sözcük, MK'de "ticari bakımdan ortaklığı" ifade eder (MK, s. 474/379).

Sözcük Türk dilinde teknik terim olarak ilk defa Uygurlar döneminde kullanılmıştır. 13.-14. yüzyıla ait Uygur sivil belgelerinde ticari terim olarak geçen *ortaḳ*, "ortak, iş arkadaşı" anlamındadır. Uygurlardan Moğollara geçtiği anlaşılan ortak *tüccār* teşkilatı, devamında Altın Orda döneminde devletin ticari hayatına yön veren önemli kurumlardan olmuştur (Özyetgin, 2005, s. 171). Altın Orda dönemine ait resmî yazışmalarda ticari bir şirkete mensup tüccarlar *bāzirgān ortaḳlar* ya da *ortaḳçı* olarak adlandırılmışlardır (Özyetgin & Kemaloğlu, 2017, s. 22, 51).

13. ve 14. yüzyıllarda *ortaḳ* terimi doğrudan tüccarlar için kullanılmakla birlikte, Altın Orda hanının ticari mümessilliğini de ifade eden özel bir terim anlamı kazanmıştır. Ortak tüccarlar, ticaret ve zanaat kurumlarına büyük miktarda para yatırmak suretiyle şirketler kurmuşlardır. Bu şirketlerin devlet ile sıkı ilişkiler tesis ettiği görülür. Ticari şirket mensubu tüccarların büyük sermayelerinin olmaları nedeniyle hana borç para verdikleri bilinmektedir. Bunun yanında şehirlerdeki vergileri toplayan daruga ve baskaklar, çoğu zaman bu tüccarlardan seçilirlerdi. Aynı

zamanda ortak tüccarlar, yabancı devletlerle olan diplomatik ilişkileri geliştiren elçilik görevi de üstlenmişlerdir (Yakubovskiy, 2000, s. 91-92).

Kırım Hanlığı resmî yazışmalarında bu şirketler, *ortaḳ ėlçilik* olarak geçmektedir. Bu durum, Kırım Hanlığı döneminde devlete bağlı ticari mümessillerin, yabancı devletlerle ticari ve diplomatik ilişkileri geliştirmek üzere görevlendirildiklerini gösterir.

Adil Gerey Han döneminde Moskova'da yapılan barış müzakereleri neticesinde Tatar elçilerinin (Sefer Ağa, Şah Temür Atalık) (1670?) Rus tarafı ile bir barış antlaşması imzaladığı bilinmektedir. Antlaşmanın maddeleri gereğince Lehistan, Rusya ve Kırım'ın birlikte barış tahakkuk ettiği ve üç devlet arasında serbestçe ticaret yapabilecek *tüccār* şirketlerinin tesisi üzerinde karar kılındığı görülür. Buna göre ortak elçiliklerin, diplomatik ilişkilerin devamlılığını sağlamakla birlikte devletlerin ekonomilerine büyük ölçüde katkı sağladığı anlaşılmaktadır (KHYH, 219/63-66).

3.2.3. Para Birimleri

aḳça [اقچه ,آقچه] "Kırım para birimi; gümüş madenî para" (KHYH, 1/43)

< ET. āḳ "beyaz, ak" (ED75a *a:k (āḳ)* "beyaz"; Röhrborn, 2015, s. 75 *ak* "beyaz") + Far. +ça "küçültme eki".

Aḳça, Kırım Hanlığı'nda kullanılan temel para birimidir. *Aḳça* tabirine, tarihî metinlerde ilk olarak Orta Türkçe döneminde (13.-14. yüzyıllar) rastlanır. Altın Orda sahasında *aḳça*, "nakit" anlamındadır (CC I, s. 40b/10). Bu dönemde Timürlülerde olduğu gibi temel gümüş para *tenke/tenge* olarak geçer (Tekin, 2009, s. 182).

Memlük Kıpçak sahasında yazılan eserlerde *aḳça,* "para, nakit" anlamındadır (KTS, s. 5). Çağatay sahasında ise gümüş para için *tenge* (PdC., s. 219 تَنْكه *(tenge)* "yaklaşık olarak 76 sent değerindeki gümüş sikke"; Arat, 1987, s. 654 *tenke*), altın para için *yarmaḳ* (Abuşka, s. 1038 *yarmaḳ (yarmaġ)* "akça"; PdC., s. 523 (ق) يارماغ *(yarmaġ/ḳ)* "kırmızı veya beyaz altın, para birimi"; Arat, 1987, s. 662) terimleri kullanılmıştır.

Kırım sahasında *aḳça* terimi, başta yalnızca gümüş parayı ifade etmiştir. Sonrasında sözcük anlam genişlemesine uğrayarak altın *(altun)*, gümüş *(kümiş)* ve bakır *(baḳır)* madenî paralar için kullanılan genel bir anlam kazanmıştır. Kırım resmî

yazışmalarında, altın sikkeler için *alṭun aḳça* (الطون اقچه) (KHYH, 261/43, 50), bakır sikkeler için ise *baḳır aḳça* (باقر اقچه) (KHYH, 279/50, 377/51) terimi geçer. Yazışmalarda görülen *kümiş aḳça* (كومش اقچه) (KHYH, 229/34, 279/50, 377/51) terimi, gümüş Kırım akçasını ifade eder.

1651 tarihli Kalgay Kırım Gerey Sultan yarlığından anlaşıldığı üzere, Rusya'dan Kırım'a gelen yıllık *ḫazīne* ve *tiyişlerin* hesaplanmasında bu dönem itibarıyla Kırım *aḳçasından* vazgeçilmiştir. Buna göre 17. yüzyılın ortalarından itibaren yıllık hazine Osmanlı altını *(eşrefī)* ve Avrupa gümüşü *(ġuruş)* üzerinden hesaplanmıştır (KHYH, 137/12). Ayrıca bk. (Özyetgin & Arpacı, 2018, s. 779).

altun [التون, آلتن] "para birimi; şerifî/eşrefî altın" (KHYH, 261/68)

< ET. altūn (ED131a *altu:n;* Röhrborn, 2015, s. 119 *altun* "altın (hazine, kıymetli eşya olarak)").

Türklerde altın paranın tarihi eski dönemlere kadar uzanır. Köktürk döneminden kalma madenî paralar ve Runik yazılı Yenisey yazıtları, Türklerde altın paranın geçmişini 8. yüzyıla kadar geriye götürmektedir (Sertkaya & Alimov, s. 2006, 1). Eski Uygurlarda altın para *altun*[253] *yartmaḳ* olarak adlandırılmıştır (ED131a). Karahanlı döneminde ise *altun*, altın sikke veya dinarı ifade eder (MK, s. 38/25). Turfan Uygurlarından kalma sivil belgelerinde (9.-12. yüzyıllar) *altun*[254], para birimi olarak çokça geçmektedir (Özyetgin, 2005, s. 154).

Altın Orda döneminde (13.-14. yüzyıllar) hangi altın para biriminin kullanıldığı ile bilgiler sınırlıdır. Bununlar birlikte şehir hayatında gümüş madenî paranın yaygın olarak kullanıldığı bilinmektedir (Yakubovskiy, 2000, s. 93).

Kırım resmî yazışmalarında altın para birimleri, Ruslardan alınan yıllık haraçta *kümiş aḳça* (Kırım akçası) ve *ḳuruşun* (Avrupa gümüş parası) yanında sıkça zikredilmiştir. Belgelerde para birimi olarak *altun, eşrefī altun* (KHYH, 372/20) ve Venedik dukası *flori* (KHYH, 219/76) için kullanılmıştır. Belgelerde altın sikke daha çok *eşrefī* (اشرفی) (KHYH, 139/15) terimiyle karşılanmaktadır. *Eşrefī*, Osmanlıda I. Selim'in ilk olarak Mısır'da darbettirdiği altın sikkeyi ifade etmektedir. Bu dönemden itibaren *eşrefī,* Osmanlı altın parası için kullanılan genel bir terim olarak

[253] Krş. < ÇMoğ. altan (Lessing, 1960, s. 33a) < OMoğ. altan (Poppe, 2009, s. 14a).
[254] Bk. < OT. altun/alṭun; alṭın/altın (KTS, s. 8; NF, s. 109/7). Ayrıca bk. (< Çağ. altun ŞSül., s. 19).

görülür. Sultan II. Mustafa (1695-1703) dönemiyle birlikte bu sikkelere tuğra basılmaya başlanmış ve *eşrefī* paralar *cedīd eşrefī* diye adlandırılmıştır (Tekin, 2009, s. 183-184). Osmanlıda 18. yüzyılın başında *eşrefī* altının değeri 2,5 guruştur (Öztürk, 2002, s. 810).

Kırım resmî yazışmalarından 1670 yılında 1 *eşrefī (şerīfī, ḳızıl altun)* altına 2 *ġuruşun* karşılık geldiği anlaşılır. Belgelerde eşrefî altın, *ḳızıl altun* (قيزل التون) (KHYH, 234/32), *ḳırmızı altun* (قرمزى التون) (KHYH, 163/26)/ *ḳırımızı altun* (قريمزى التون) (KHYH, 144/1, 164/26) olarak da adlandırılmıştır. Yalnızca bir yerde ise bu altın para için *şerīfī altun* (شريفى التون) (KHYH, 219/76) tabiri kullanılmıştır.

Belgelerde, Rus bir esirin fidye parasının temininde geçen *ṣarı altun* (صارى التون) ise değer bakımından *eşrefī* sikkeden yüksek olan Venedik dukası *(flori)* olmalıdır (KHYH, 261/170). *Eşrefī* altının Osmanlı sahasından Kırım'a ve sonrasında Rusya'ya geçerek özellikle 17. yüzyılda yaygın olarak kullanıldığı görülmektedir.

flori [فلورى] "Venedik altın dukası; flori" (KHYH, 1/32)

< Lat. flōs "çiçek" (Glare, 1968, s. 714c *flōs*).

Sözcüğün kökeni Latincede "çiçek" anlamına gelen *flos* sözcüğüne dayanır (Glare, 1968, s. 714c). *Flori* biçimi ise İtalyancada "çiçek" anlamındaki *fiore* sözcüğüyle ilgili olup Venedik altın dukası için kullanılan genel bir terimdir (Edgren, 1901, s. 179b < *İtal. fiore* "çiçek"). Bu para biriminin Kırım Hanlığı ticari hayatında yaygın olarak kullanıldığı bilinmektedir (Tott, 2004, s. 115).

Kırım resmî yazışmalarında *flori*, Lehistan-Litvanya Birliği ile olan ekonomik ilişkilerde kullanılmıştır (KHYH, 1/32, 4/57-59, 5/92-95). Bk. (Özyetgin & Arpacı, 2018, s. 778).

Florinin Osmanlı sahasında yaygın olarak kullanıldığı ve ilk altın para basılana kadar devlette esas alınan altın sikke olduğu bilinmektedir. Bu para birimi 1465 yılından itibaren (Sultan II. Mehmed dönemi) Osmanlı sınırları içinde İstanbul, Edirne ve Üsküp şehirlerinde darbedilmeye başlanmıştır (Sahillioğlu, 1989, s. 225-226). Osmanlıda, 1462-1548 tarihleri arasında 1 flori altın 40 akçeye karşılık gelirken 1585 tarihinde 1 flori 110 akçe olmuştur (Öztürk, 2002, s. 808).

ġuruş [غروش] “guruş, gümüş sikke” (KHYH, 137/12)

< Lat. grossus “para birimi” (Kluge, 1891, s. 126a).

Ġuruş[255], ilk olarak Avrupa’da 13. yüzyılda Fransa’da basılan gümüş paradır. Bu para birimi İtalya’da *grosso*, Orta Avrupa’da ise *groschen* adıyla üretilerek yaygınlık kazanmıştır. 16. yüzyıl itibarıyla, Balkanlar üzerinden Osmanlı sahasına da girmiştir (Pamuk, 2002, s. 458).

Kırım resmî yazışmalarından anlaşıldığı üzere *ġuruş* para birimi, Kırım’da genel kabul görmüş ve kullanımı Rusya topraklarına kadar uzanmıştır. Belgelerde *ġuruş* terimi ilk defa 1651 tarihli Kalgay Kırım Gerey Sultan yarlığında geçmektedir (KHYH, 137/12). Bu dönemde kullanılan *ġuruş,* Avrupa’da üretilen gümüş paralardır. Kırım resmî yazışmalarında Avrupa kuruşu, 1668-1672 tarihleri arasında *ḳara ġuruş* (قرا غروش) olarak adlandırılmıştır (KHYH, 209/30, 34; 213/42, 54; 216/28, 43; 224/45, 228/15-16, 234/31, 32). Bk. (Özyetgin & Arpacı, 2018, s. 780).

Ḳara ġuruş, Osmanlı sahasında Avusturya ve Almanya’daki büyük gümüş sikkeler için tabir olunmuştur (Pamuk, 2002, s. 458). Osmanlıda 17. yüzyıl sonlarındaki mali kriz nedeniyle geçilen *ġuruş* sisteminde, Avrupa’daki bu gümüş paralar esas alınmıştır. Osmanlıda *ġuruş, akçanın* büyük miktarda değer kaybetmesi üzerine ilk olarak 1688 yılında basılmış gümüş sikkeyi ifade eder. Bu dönemden sonra Osmanlıda akça yerine *ġuruş*, devletin temel gümüş para birimi olarak görülür (Öztürk, 2002, s. 809).

Kırım resmî yazışmalarında *ġuruş* terimi yalnızca 1742 tarihli II. Selamet Gerey Han yarlığında Osmanlı kuruşunu ifade etmiş olmalıdır (KHYH, 301/37-41). Çünkü bu belge dışındaki tüm resmî yazışmalarda *ġuruş* para birimi, Osmanlı kuruşunun üretimine başlandığı dönemden (1688) önce geçmektedir.

III. İslam Gerey Han (1644-1654) döneminde kaleme alınan ve dönemin Leh *ḳansilarına* yazılan iki mektupta, Lehistan-Kırım savaşı sonunda Lehlerin Kırım’a ödeyeceği savaş tazminatında (KHYH, 349/10-13) ve Kırım’daki savaş esirlerinin fidyesinde (KHYH, 353/21-22) bu para birimi zikredilmiştir (Özyetgin & Arpacı, 2018, s. 780). Buna göre *ġuruş*, 17. yüzyıl ortalarından itibaren Kırım Hanlığı’nın Lehistan ve Rusya ile olan mali ilişkilerinde yaygın olarak kullanılan para birimi olmuştur.

[255] Krş. < Alm. groschen (Kluge, 1891, s. 126a *groschen* “para birimi”; Fr. gross, İtal. grosso).

nuḳraṭ/nuḳrad [نوقراط, نقراط , نقراد] “gümüş külçe ya da genel anlamda para” (KHYH, 5/84)

< Ar. naḳr (Steingass, 1884, s. 1141b *naḳr* “oyuk, çukur”, *niḳār (ç.)* “erimiş altın veya gümüş, erimiş maden, altın ya da gümüş para). Bk. (Richardson, 1829, s. 1596a *naḳrat* “altın ya da gümüş para”).

Sözcüğün Arapça “çukur, oyuk” anlamındaki *naḳr* köküne dayandığı ve sonrasında Farsçaya geçtiği anlaşılmaktadır. Sözcük Kırım sahasına Farsçadaki *nuḳraṭ* biçimiyle geçmiştir. (bk. Steingass, 1998, s. 1419a < *Far*. *nuḳraṭ* “erimiş altın veya gümüş; külçe, altın ya da gümüş para”).

Kırım Hanlığı’nda *nuḳraṭ*/*nuḳrad*, gümüş para için kullanılan genel bir terimdir. Yazışmalarda tek başına kullanılmayan bu terim genellikle *akçe* ile birlikte geçmektedir (Özyetgin & Arpacı, 2018, s. 781). Buna göre Kırım resmî yazışmalarında gümüş Kırım akçası için *nuḳraṭ akçe* [نقراط (نوقراط) آقچه (اقچه)] (KHYH, 17/72, 18/29, 102/25-26)/*nuḳrad akçe* (نقراد اقچه) (KHYH, 5/84, 35/106) tabirleri sıkça kullanılmıştır.

Kırım resmî yazışmalarında Rusya’dan gelen yıllık hazine içinde Kırım akçası hesabından nakdî olarak gelen haraçlar, *nuḳraṭ ḫazīnesi* (نقراط جزینه سی) olarak ifade edilmiştir. Yıllık haracın bir parçası olarak Kırım hanına özel olarak gönderilen hediyeleri içeren *ḳoltġa/ḳoltḳa* içindeki nakdî ödemelere ise *ḳoltġa nuḳraṭ(ı)* (قولتغه نوقراطی) denmiştir (KHYH, 13/29). Kırım resmî yazışmalarında bu terim, bakır sikkeleri ifade etmek için *baḳır nuḳraṭ* (باقر نوقراط) tabiriyle de kullanılmıştır (KHYH, 261/164).

pūl [پول] “küçük bakır para” (KHYH, 194/54)

< Far. pūl (Steingass, 1998, s. 260b *pūl* “küçük bakır madenî para”).

Farsça kökenli olduğu anlaşılan *pūl* sözcüğünün Eski Türkçenin son dönemi itibarıyla Karahanlıcada “küçük madenî para” anlamında kullanıldığı görülür (Üşenmez, 2010, s. 227). Devamında *pūl* sözcüğü tarihî Kıpçakça döneminde yaygın olarak kullanılmıştır (Boeschoten, 2023, s. 228b *pūl* <*Far*. “küçük bakır sikke”; KTS, s. 216 *pūl* “en küçük para”).

Kırım Hanlığı'nda *pūl*, devlette en temel para birimi *kümiş akçadan* daha değersiz olan *baḳır* sikkeleri ifade etmektedir. Yazışmalarda yalnızca 1662 tarihli IV. Mehmed Gerey Han yarlığında *esīr* tesliminin fidyesiz *(culuvsız)* gerçekleştirileceği bildirilen kısımda zikredilmiştir. Kırım Hanlığı'nda bakır paraların *pūl* yerine daha çok *baḳır akça* (باقر اقچه) (KHYH, 279/50, 377/51) ve *baḳır nuḳraṭ* (باقر نوقراط) (KHYH, 261/164) olarak adlandırıldığı görülür. Resmî yazışmalarda bakır paraların az miktarda geçmesinin nedeni, bu madenî paraların değerinin son derece düşük olmasıdır.

Kırım resmî yazışmalarında geçen para birimleri, çoğunlukla esir fidyeleri ve yıllık haraç teslimatı gibi yüksek meblağların konuşulduğu meselelerde geçmektedir. Ancak *pūlların*, Kırım Hanlığı'nın günlük ticari hayatında Kırım akçasının küsuratı olarak yaygın olarak kullanıldığını söylemek mümkündür.

Osmanlı sahasında ise *pūlun* I. Murad (14. yüzyıl) döneminden itibaren darbettirilmeye başlandığı bilinmektedir (Sahillioğlu, 1989, s. 225). Osmanlıda bakır *pūlların,* akçenin temel para birimi olarak kullanıldığı *ġuruş* dönemi öncesinde (17. yüzyılın sonları), günlük alışveriş için üretildiği bilinmektedir (Öztürk, 2002, s. 808).

şom [صوم] "altın para" (KHYH, 12/64)

< Çin. ts'un "inç, 2,54 cm'lik uzunluk ölçüsü birimi" (ED832b *su:n* < *Çin. tsun*; DTS, s. 514a).

Kökeni Çince *ts'un* biçimine dayanan sözcük, Türk dilinde Eski Uygur Budist metinlerinden itibaren *sūn* biçimde görülmektedir (ED832b).

Sözcük Karahanlıcada yaygın olarak kullanılmıştır. MK'de *sun* sözcüğü altın sikkenin birimi olarak kullanılmıştır (MK, s. 504/404 *sun altun* "altın karşılığı kâğıt para"; DTS, s. 514a *sun altun* "külçe altın").

Sözcük Orta Türkçede, tarihî Kıpçakçada *som* biçimiyle "altın ve gümüş paralar" için kullanılan genel bir terimdir (KTS, s. 239). Altın Orda döneminden kalma resmî yazışmalarda *som* terimi, "gümüş külçeleri" ifade eder (Yakubovskiy, 2000, s. 95). Çağataycada ise *som* sözcüğü "saf, külçe, bütün" anlamlarındadır (PdC., s. 361).

Kırım Hanlığı'nda *ṣom*, altın sikkeyi ifade eden genel bir terimdir. 17. yüzyıla ait Kırım resmî yazışmalarında bu terim tek başına kullanıldığında bir *eşrefī* altını ifade eder. Yazışmalarda eksik gelen yıllık haraç sebepli Rus *ėlçi* heyetine imzalatılan borç senetlerinin *(ḳabala)* geri ödemesinin *ṣom* (*eşrefī altun*) üzerinden yapıldığı malumdur (KHYH, 334/70-74). Aynı zamanda, yıllık haracı karşılamak için sınıra giden Tatar heyeti mensuplarına verilen kürk hediyelerin değeri *ṣom* üzerinden hesaplanmaktadır (KHYH, 149/16-19).

Kırım resmî yazışmalarında *ṣom* teriminin, *nuḳraṭ* ve *aḳça* ile birlikte kullanıldığı da görülür. 1643 tarihli Muhammed Şah Bey hattında, İvan Fostav[256] adlı Rus elçisinin Kırım'da ikameti esnasında kendi elçilik konağının harcamaları için Tatar bir mirzadan *otuz altı ṣom aḳça* (اوتوز التى صوم اقچه) "otuz altı eşrefî altın" borç aldığı ve bu borcunun geri ödemesine istinaden *ḳabala* imzaladığı bildiriliyor. Mektupta bu borcun Moskova'ya gönderilen Tatar elçiye ödenmesi Rus çarı I. Mihail'e arz edilmiştir (KHYH, 84/40-42).

Tiyiş defterlerinde kişilere eşrefî altın ile yapılan özel ödemelerde, *ṣom nuḳraṭ* yapısı kullanılmıştır. 1638 tarihli I. Bahadır Gerey Han dönemi tiyiş defterinde, Süleş oğlu Can Temür Bey'e sipariş edilen tiyişte nakdî ödeme *elli ṣom nuḳraṭ* (اللى صوم نقراط) "elli eşrefi altın" olarak belirtilmiştir (KHYH, 40/130-131).

Ṣom teriminin han ve diğer sultanlara yapılan çeşitli haraç ve ödemelerde de kullanıldığı görülür (KHYH, 12/63-64, 107/34). Ayrıca bk. (Özyetgin & Arpacı, 2018, s. 782).

3.2.4. Ölçü ve Tartı Birimleri

miṣḳāl [مثقال] "ağırlık ölçüsü birimi, yaklaşık 4,80 gr" (KHYH, 35/91)

< Ar. miṣḳāl "(özellikle mücevheratta) ağırlık ölçüsü" (Steingass, 1884, s. 955a *miṣḳāl*; KT, s. 811a < *Ar. miṣḳāl* "bir buçuk dirhemlik eski bir vezin ki bugün yalnız zikıymet taşlar vesaire vezninde kullanılır").

Miṣḳāl, değerli taşların tartımında kullanılan ve yaklaşık bir buçuk dirheme (yaklaşık 4,80 gr) karşılık gelen eski bir ağırlık ölçüsü birimidir. Arapçada "ağırlık" anlamına gelen *miṣḳāl* sözcüğünün ölçü birimi olarak kullanımının, İlk Çağ'da hüküm süren Mezopotamya uygarlıklarından Asurlular ve Babillere dayandığı

[256] Belgede "ايوان فوس" olarak yazılmıştır (KHYH, 84/41).

bilinir. İslamiyet'ten sonra *miṣḳāl*, şeri ağırlık birimi olarak tescil edilmiş ve Arap coğrafyasındaki 1 altın dinarın ağırlığı olan 4.25 gr'a sabitlenmiştir. Aynı zamanda *miṣḳāl* terimi İlhanlılarda Gazan Han döneminde (1295-1304) 1 altın sikkeyi ifade etmiştir. Osmanlı sahasında ise *miṣḳāl*, yaklaşık 4,80 grama karşılık gelecek şekilde kullanılmıştır (Kallek, 2005, s. 182).

Kırım Hanlığı *tiyiş* defterlerinde, hanedan üyeleri için Ruslardan talep edilen *inci* için *miṣḳāl* ağırlık ölçüsü birimi kullanılmıştır. I. Bahadır Gerey Han dönemine ait 1638 tarihli *tiyiş* defterinde, *ḫāna* sipariş edilen hediye eşyalar içinde 300 *miṣḳāl inci* (1.440 gr) (KHYH, 35/90-95), *ḳalġay sulṭāna* ait hediyeler arasında ise 100 *miṣḳāl inci* (480 gr) tesbih yer almaktadır (KHYH, 35/430-433). Yine aynı tiyiş defterinde *nūre'd-dīn sulṭān* (KHYH, 35/585-588) ile *ḫān* kardeşi Kırım Gerey Sultan için 50 *miṣḳāl* (240 gr) tesbih incinin sipariş edildiği görülür (KHYH, 35/679-683).

poşṭav/postav [پصطو, بصطو, بسطاو, پوستاو] "çuha topu" (KHYH, 31/16)

< Leh. postaw "kumaş parçası, bir top elbise; dokuma tezgahının boyutunda çıkan top kumaş" (Mel'nyçuk vd., 2003, s. 537a; bk. Rus. postav (постав) [eskimiş] "kumaş parçası"). Ayrıca bk. (KT, s. 970b <*Mac. pastav* "ucu yaldızlı çuha topu").

Postav[257], Lehistan'da kumaş ve kıyafetler için kullanılan uzunluk ölçüsü birimidir. Lehistan-Litvanya Kralı I. Zygmunt'un I. Sahib Gerey Han'a gönderdiği 1535 tarihli barış antlaşmasında[258], Kırım hanına yıllık 200 *postav* kumaş (Londra kumaşı) verilmesi kararlaştırılmıştır (Kołodziejczyk, 2011, s. 699). Kırım resmî yazışmalarında *postav*, han ve sultanlara yabancı devletlerden gelen hediye kumaşların miktarını belirlemede kullanılmıştır. Tiyiş defterlerinde, *çuḳa* olarak zikredilen yünlü kumaşlar *poşṭav* üzerinden sipariş edilmiştir. *Ḫāna* ait hazinelerde bu kumaşlar *on poşṭav çuḳa* [اون پصطو (بسطاو) جوقه] "on postav çuha" (KHYH, 31/16, 35/11-12, 40/16-17), *ḳalġay sulṭān* hazinelerinde *iki poşṭav çuḳa* (ایکی بصطو جوقه) "iki postav çuha" olarak geçmektedir (KHYH, 40/326-327).

[257] *Postavın* uzunluk ölçüsü birimi olarak Avrupa'da (İngiliz, Alman, Leh postavı) farklı standartları mevcuttu (Kołodziejczyk, 2011, s. 699). Polonya'da 1565 yılında düzenlenen resmî bir vergi vesikasında 1 *postav* kumaşın boyunun 30 arşın (< Leh. łokieć), eninin ise 2 arşın olması gerektiği belirtilmiştir (Mączak, 1955, s. 282).

[258] Belgenin Rutenya yazı diliyle yazılmış bir kopyası Rus Eski Eserler Devlet Arşivinde (Rossiyskiy Gosudarstvennıy Arhiv Drevnih Aktov) 389 numarada kayıtlıdır. Bk. (Kołodziejczyk, 2011, s. 692).

1682 tarihli Murad Gerey Han yarlığında, Rus Çarlığı'ndan istenen *nūre'd-dīn sulṭān* hazinesinde ise *üç postav çuḳa* (اوچ پوستاو چوقه) mevcuttur (KHYH, 261/107). Kırım resmî yazışmalarında ilk olarak 16. yüzyılın sonlarında geçen terim, bu döneme ait belgelerde *postaf* (بوستاف) biçiminde yazılmıştır (KHYH, 4/38, 5/63, 67).

put/puṭ [پوت, پوط] "ağırlık ölçüsü birimi; 16,38 kg" (KHYH, 31/16)

< Rus. pud (Gültek, 2004, s. 1346a *pud (nyə)* "eskiden Ruslarda 16,38 kg'lık ağırlık birimi").

Eski bir ağırlık ölçüsü birimi olan *put/puṭ*[259] teriminin, Rusya sahasından Kırım'a geçtiği görülür. Kırım Hanlığı'na ait *tiyiş* defterlerinde *ḫān* ve *ḳalġay sulṭāna* sipariş edilen *balıḳ tişlerinin* ağırlığı *put* birimiyle ifade edilmiştir. 1635 tarihli İnayet Gerey Han ve 1638 tarihli I. Bahadır Gerey Han tiyiş defterlerinde, hana hediye edilen eşyalar arasında *iki put/puṭ balıḳ tişi (şīr-māhī)* (32,76 kg) bulunmaktadır (KHYH, 31/16-19, 35/90-93, 40/16-19). Yine kalgay sultana gönderilen hediyeler arasında bir ya da iki *put* balık dişi mevcuttur (KHYH, 35/382-385, 40/326-329).

taḫta [تخته] "yarım kürk tulumu" (KHYH, 85/21)

< Far. taḫta "tahta; kesilip işlenmiş ağaç parçası" (Steingass, 1998 s. 287a *takhta (taḫta)*; KT, s. 1166a < *Far. taḫta* "safha hâlinde biçilmiş ağaç; kürk tulumunun yarısı").

Farsça kökenli *taḫta* sözcüğünün temel anlamı "işlenmiş ağaç kerestesidir". Farsçadan Türk diline geçen sözcük Osmanlı ve Kırım sahasında kürk tulumlarının miktarını bildiren bir çeşit ağırlık ölçüsü birimidir.

Kırım resmî yazışmalarında *taḫta*[260], *tiyiş* defterlerinde saray erkânına sipariş edilen kürk çeşitlerinin miktarını belirtmek için kullanılan bir ölçü birimidir. *Tiyiş* defterlerinde hanın özel hazinesinde bulunan kürkler, *bir semūr ṭon* (بر سمور طون)

[259] Çağdaş Kıpçak dillerinden Kazan Tatarcasında sözcük *pot* biçiminde mevcuttur (Öner, 2015, s. 382 *pot* "16,3 kilograma denk gelen eski bir ağırlık ölçüsü, yaklaşık bir teneke").
[260] Kırım resmî yazışmalarında daha çok *taḫta* (تحته) biçiminde yazılmıştır (KHYH, 31/12, 35/11, 47; 40/16).

“bir samur kürk” (KHYH, 31/6), *bir aş ṭon* “bir adet kakım kürkü” (براص طون) (KHYH, 40/11), *bir ẕerdeva ṭon* (بر ذردوه طون) “bir adet ağaç sansarı kürkü” (KHYH, 31/9-10) olarak zikredilmiştir. Bununla birlikte işlenmemiş, ham vaziyetteki postların miktarı *beş taḥta aş* “iki buçuk tulum kakım postu” (بش تحته اص) (KHYH, 40/11), *beş taḥta şırt* (بش تحته صرت) “iki buçuk tulum sırt postu” (KHYH, 35/47-48), *sekiz taḥta ḳarın* (سكز تحته قارن) “dört tulum karın postu” (KHYH, 35/47-48) şeklinde yazılmıştır.

ẕiraʿ [ذراع] “uzunluk ölçüsü birimi, arşın; yaklaşık 68 cm” (KHYH, 35/87)

< Ar. ẕiraʿ “arşın” (Steingass, 1884, s. 385a *ẓirâ’ (ẕiraʿ)*; KT, s. 1382a < *Ar. zirâ’*)

*Ẕira*ʿ, Arapça kökenli bir uzunluk ölçüsü birimidir. Bu birim Emeviler ve Abbasiler döneminde farklı uzunluklarda kullanılmıştır. Bu durum ziranın standart bir ölçüye sahip olmadığını gösterir. Zira ölçü birimi, Anadolu Selçuklularında ve devamında Osmanlılarda *arşın* olarak kullanılmıştır. Osmanlıda çarşı arşını olarak kullanılan ölçü 68 cm civarındadır (Erkal, 1991, s. 411).

Ziranın, İslami gelenekle yayılan ölçü birimleriyle birlikte Kırım sahasına da geçtiği görülür. Kırım Hanlığı’nda 17. yüzyıla ait *tiyiş* defterlerinde, Ruslardan talep edilen çeşitli kumaşlarda uzunluk ölçüsü birimi olarak *ẕira*ʿ kullanılmıştır. I. Bahadır Gerey Han dönemine ait 1638 tarihli tiyiş defterinde, *ḫāna* özel olarak sipariş edilen hediyeler arasında 100 *ẕira*ʿ (60,8 m) kırmızı çuha bulunur (KHYH, 35/86-89). Aynı belgede *ḳalġay sulṭāna mübārek bād* (مبارك باد) adı altında istenen özel hediyeler arasında 60 *ẕira*ʿ (40,8 m) kırmızı çuha mevcuttur (KHYH, 35/430-434).

3.3. Sosyal ve Kültürel Yapı

3.3.1. Sosyal Terimler

ḳara ėl [قرا ايل] “reaya; avam kesim” (KHYH, 1/13)

< ET. ḳarā “siyah; sıradan” (ED643b) + ėl “millet” (ED121b *ė:l*).

Eski Türkçe döneminde *ḳara* sözcüğü, renk anlamı dışında “sıradan” veya “yaygın olan” anlamında da kullanılmıştır. Köktürkçede (8. yüzyıl) aşağı halk tabakası veya yönetilen halk için *ḳara bodun* (BK D, 41) veya *ḳara ḳamaġ bodun* (K

D, 8) ifadeleri mevcuttur. Eski Uygurca döneminde *ḳara* sözcüğü "sıradan, genel" anlamında kullanılmaya devam etmiştir (IrkB., s. 63 *ḳara ḳamaġ süsi* "milis kuvveti"; TT IIA, s. 69 *ḳara bodun* "avam halk").

Karahanlı döneminde *ḳara* sözcüğünün müstakil olarak "avam" için kullanıldığı görülür (KB, 256). Bu dönemden itibaren *ḳara*, Türk devlet teşkilatında aşağı halk kesimini ifade eden sosyal bir terim olarak görülür. Orta Türkçede, tarihî Kıpçakçada *ḳara* sözcüğü, "kul, köle" manasıyla kullanılmıştır (KTS, s. 127).

Ėl sözcüğü ise Eski Türkçede ilk olarak bir hükümdarın yönettiği siyasi bölgeyi ifader. Sözcüğün anlamı Karahanlı döneminden itibaren genişlemiş ve "ülke halkı" olarak kullanılmaya başlanmıştır (ED121b).

Ḳara, Türkçeden Moğolcaya *ḫara* "siyah" olarak geçmiştir (TMEN III, 1440). Çağdaş Moğolcada ise "aşağı tabaka halk" için *ḫara ulus* tabiri mevcuttur (Lessing, 1960, s. 931b; Kowalewski II, s. 823).

Erken dönem Moğol devlet teşkilatında (11.-13. yüzyıllar) *ḳara* adı verilen sıradan halk, idareciler tarafından yarı köle olarak görülürdü. Bu kişilerin devlet idaresinde söz hakkı bulunmazdı (Vladimirtsov, 1995, s. 56). Yine tımar sistemine dayalı idarenin devam ettiği Orta Moğol döneminde (14.-17. yüzyıllar), noyanlara ait topraklarda yaşayan halk, tüm malı ve mülküyle birlikte bu beylere ait olurlardı. Aynı zamanda bu halkın bağlı olduğu beylere karşı yerine getirmekle mükellef olduğu birtakım yükümlülükler mevcuttu (Vladimirtsov, 1995, s. 230-231, 236). Bu sistem, Moğol İmparatorluğu bölündükten sonra ortaya çıkan Türk-Moğol hanlıklarında da görülmektedir.

Altın Orda döneminde *ḳara* halk, ikamet ettiği toprakla birlikte onu idare eden noyanlar (bey) ve ulu hanın malı sayılırdı. Bu halk kitlesinin hana, han ailesi mensuplarına ve noyanlara karşı birtakım sorumlulukları bulunurdu. Temür Kutluğ Han Yarlığı'nda (1398) *sabancı* ve *ortakçı* adı altında iki farklı köylü zümresinden bahsedilmiştir. Buna göre *sabancıların* Aşağı Volga'nın sağ ve sol kıyılarında bulunan kısımda, Kırım'da ve Bulgar'daki zirai toprağı işleyen çiftçilerden, *ortakçıların* ise işlenen ürünün belli bir payını veya tohum, öküz, saban hakkını beylerden alan köylülerden oluştuğu anlaşılmaktadır (Yakubovskiy, 2000, s. 63-67).

Altın Orda tarhanlık yarlıkları, aşağı halk tabakasından alınan vergi ve yükümlülükler hakkında geniş bilgiler vermektedir (Özyetgin & Kemaloğlu, 2017, s.

46, 51). Kırım Hanlığı'nda da avam tabakasından, savaş masrafı gibi nedenlerle çeşitli vergiler alındığı bilinmektedir (Smirnov, 2016, s. 333).

Kırım Hanlığı'nda, reayanın beylere bağlı olduğu tımar sistemi devam etmiştir. Kırım'da *ḳara*, yalnızca sıradan halk tabakasını ifade eden sosyal bir terim olarak görülmektedir. Kırım resmî yazışmalarında hanedan üyeleri ile bey ve mirzaların yönetimi altında bulunan bu halk tabakası için çeşitli terimler kullanılmıştır. Zernov neşriyatında, *ḳara ėl* (قرا ایل) (1520) yapısı, alt tabaka ülke halkı için kullanılan eski bir terimdir (KHYH, 1/13). 17. yüzyıla ait yazışmalarda, bu kesimi ifade etmek için *ḳara ḫalḳı*[261] (قرا خلقی) (KHYH, 17/97, 112/130) tabiri geçer. Herhangi bir aristokrat kesime mensup olmayan Tatar reaya için *ḳara kişi* (قرا کشی) (KHYH, 267/38) veya *ḳara Tatar* (قرا تاتار) (KHYH, 213/43) terimleri de mevcuttur. 18. yüzyıldaki belgelerde ise *cumhūr* (جمهور) (KHYH, 302/11) terimine rastlanır.

1632 tarihli Canıbek Gerey Han yarlığında ise *ḳara* (قره), soylu sınıfa mensup olmayan saray personelini ifade etmek için kullanılmıştır (KHYH, 21/116). Bunun yanında *reʿāyā ve berāyā* (رعایا و برایا) (KHYH, 4/67, 110/27) ile *ḳara raʿiyyet ėl kişileri* "ülkedeki avam kişiler" (قره رعیت ایل کشیلری) kullanımı da görülür (KHYH, 4/52). Kırım resmî yazışmalarında, *ḳara kişi* terimi bir taraftan askerî görevi olmayan sivil vatandaş manasını da içerir. Belgelerde, asker ve sivil halk için *ʿasker ve ḳara kişiler* (عسکر و قرا کشیلر) tabiri yapılmıştır (KHYH, 267/37-38, 268/36). Buna göre Kırım Hanlığı'nda, devletin resmî yazışmalarındaki ifadelere göre aristokrat sınıf dışında kalan kesimde, asker ve sivil olmak üzere iki sosyal tabakanın varlığı kabul edilmiştir.

Kırım resmî yazışmalarında *ḳara* terimi, bir yerde "sürü, yığın" anlamında da kullanılmıştır. Göçebe çoban Tatar halkının elinde bulunan küçükbaş hayvanlar için *ṭavar ḳara* (طوار قاره) tabiri görülmektedir (KHYH, 4/49).

ulus [اولوس] "ulus, millet" (KHYH, 4/7)

< OT. ulus "millet" < OMoğ. ulus "yönetilen toprak parçası üzerinde yaşayan bölge halkı" (TMEN I, 54) < ET. uluş "yurt; toprak parçası" (ED152b *uluš (uluş)* "yurt").

[261] Atasoy'un neşrinde "avam kesim" anlamındaki *ḳara ḫalḳı* ifadesi, "karada yaşayanlar, denizden iç tarafta yaşayanlar" olarak tarif edilmiştir (Zernov, 2017b, s. 556).

Uluş sözcüğü, aslen Eski Türkçede bir milletin üzerinde yaşadığı toprak parçası anlamındadır. Sözcüğün henüz bu dönemde Moğolcaya *ulus* biçimde geçtiği bilinmektedir. *Ulus*, Moğolcada idari bir terim anlam kazanmış ve yalnızca "yönetilen toprak parçası üzerinde yaşayan halkı" ifade etmiştir (TMEN I, 54 < *OMoğ. ulus* "bir idareciye ait halk").

13. yüzyılda Moğol İmparatorluğu, Cengiz Han'ın oğulları arasında dörde bölünmüş ve paylaşılan her bir bölge halkı *ulus* adını almıştır (ED152b). Sözcük geri ödünçleme ile *ulus* biçiminde Türk diline geçmiş ve Orta Türkçe döneminden itibaren Moğolcada olduğu gibi "halk, millet" anlamında kullanılmıştır (CC I, s. 60b/15; KTS, s. 293).

Moğol devlet teşkilatında *ulus* yapısı, 11.-13. yüzyıllara ait eski dönem Moğol sosyal teşkilatı ile doğrudan ilgilidir. Bu dönemde toprak sisteminin en küçük yapı taşı olan oymaklar (< OMoğ. *oboḫ*[262]) birleşerek *irgen*[263] denen "aşiret ve kabile" sistemini oluşturmuşlardır. Moğollarda ilk olarak bu kabilelerin ikamet ettiği toprak parçasına *ulus* adı verilmiştir (Vladimirtsov, 1995, s. 93). Ancak aynı dönemde *ulus* sözcüğü, kabile beylerinin yönettiği "tımar, ikta" anlamından sıyrılmış ve bu toprak üzerinde yaşayan göçebe Moğol halk için kullanılmaya başlanmıştır (Vladimirtsov, 1996, s. 147).

Altın Orda devlet teşkilatında ise *ulus,* Cuci ailesine bağlı aile, boy ve kabilelerin oluşturduğu birliği ifade eder. Toprak hukukuna göre devlet idaresindeki göçebe ve yerleşik ulusun yaşadığı toprak, esasen Cengiz soyuna ait kişiler arasında paylaştırılmıştır. *Ulu ulusu* oluşturan göçebe ve yerleşik topluluklar ise *beg/bey* veya *noyan* denen soylular tarafından idare edilmiştir (Yakubovskiy, 2000, s. 60-61).

Altın Orda dönemine ait yarlık ve bitiklerde (14. yüzyıl), tamamı hana bağlı olan bu kabile birliği *uluġ ulus* olarak ifade edilmiştir (Özyetgin & Kemaloğlu, 2017, s. 40). Buna göre Türk-Moğol devlet teşkilatında toprak sistemi aynı zamanda idari yapıyı da belirlemiştir. Kırım Hanlığı'nda aynı devlet geleneğinin devamı olarak *ulus,* tımar topraklarına göre ayrılmış halk kitlelerini ifade eder (KHYH, 104/21). Bununla birlikte *uluġ ulus* terimi, hanzade ve beyler tarafından idare edilen Türk kabile teşkilatına işaret etmektedir (İnalcık, 2017, s. 46).

[262] < ÇMoğ. obuġ (Lessing, 1960, s. 598b *obuƨ (obuġ)* "aile, klan, kabile; soyad").
[263] < ÇMoğ. irgen (Lessing, 1960, s. 414b *irƨen (irgen)* "halk, tebaa, vatandaş").

Kırım diplomatikasında *uluġ ulus* (اولوغ اولوس) tabiri, yarlıkta hanın elkabının klişe bir üslupla yazıldığı *inscriptio* bölümünde yer almıştır (KHYH, 4/7, 104/22). Kırım resmî yazışmalarında *ulus* terimi aynı zamanda, hususi olarak bir kavme ad olmuştur. 17. yüzyılda Kırım Hanlığı'na bağlı olarak Azak civarında ikamet eden Küçük Nogay Ordası (Gazi Ulusu), yazışmalarda *Ḳażı Ulusı* (قاضی اولوسی) olarak geçmektedir (KHYH, 104/21, 105/81).

yurtlig ve köçümli ḫalḳ [یورتلك و كوچملی خلق] "yerleşik ve göçebe halk". (KHYH, 267/18)

< ET. yurt "kamp yeri, terkedilmiş kamp bölgesi" (ED958a *yurt*; MK, s. 447/351) + lig ve köç - (ü)m + lü + Ar. ḫalḳ.

Moğol İmparatorluğu'nun ve onun ardılları olan Türk-Moğol hanlıklarının idare ettiği topraklar genişledikçe, devlet bünyesinde göçebelerle birlikte yerleşik halklar da yer almışlardır. Bu durum sivil halk kitleleri arasında yaşayış tarzları ve geçim kaynakları bambaşka olan iki farklı tabakanın oluşmasına neden olmuştur.

Altın Orda döneminde, hâkim unsur göçebe yaşam tarzına sahip olmasına rağmen idare altında bulunan Bulgar, Harezm, Aşağı İdil boyu, Kuzey Kafkasya bölgeleriyle Kırım'ın liman kentlerindeki sosyo-ekonomik gelişmişlik nedeniyle devlette yerleşik halkın, nüfusun çoğunluğunu oluşturduğu bilinmektedir (Yakubovskiy, 2000, s. 57). 1420 tarihinde Altın Orda hanı Uluğ Muhammed Han tarafından yazılan soyurgal yarlığında, ülkedeki yerleşik kavimler *minalı*[264] *yurtlu* olarak ifade edilmişlerdir (Özyetgin & Kemaloğlu, 2017, s. 55).

Kırım Hanlığı'nda ise ticari bakımdan gelişmiş kıyı yerleşim bölgeleri ile ziraata elverişli kesimlerde yerleşik halkın hâkim olduğu bilinmektedir. Devlette sivil halkı ifade eden reaya, yerleşik olarak yaşayan çiftçiler ile göçebe hayat sürdüren çobanlar olmak üzere iki farklı sosyal sınıfa ayrılmaktadır (Fisher 2009, s. 42). Kırım resmî yazışmalarında yerleşik olanlar *yurtlig ḫalḳ* (یورتلك خلق), göçebe veya yarı göçebe olanlar ise *köçümli ḫalḳ* (كوچملی خلق) olarak adlandırılmışlardır (KHYH, 267/18).

[264] < Ar. mīnā (Steingass, 1884, s. 1090a *mīnā* "liman, barınak") + T. +lI.

Belgelerde göçebe veya yarı göçebe halk, bu sınıfın temel geçim kaynağı olan hayvancılıkla anılmıştır. 1592 tarihli II. Gazi Gerey Han yarlığında, Özü (Dinyeper) Nehri boyundaki Can Kermen, Ak Kermen ve Bender Kermen arasında yaşayan çoban göçebe halk için "koyun ve diğer küçükbaş hayvan yetiştiricileri" manasında *ḳoycı ve ṭavarcı* (قوی جی و طوارجی) (KHYH, 4/22) tabiri geçmektedir.

3.3.2. Özel Günler ile İlgili Terimler

büyük bayram ayı [بیوك بیرام آیی] "Ramazan ayı" (KHYH, 256/23)

< ET. beḏük (ED302b *beḏük "büyük, ulu"*) + Far. baẕrām[265] "eğlendirici yer" (Steingass, 1998, s. 166a) + ET. āy "ay" +ı.

Kırım resmî yazışmalarında belgelerin tarihlendirme (datatio) kısmında, hicri takvimde bulunan Ramazan ayı için kullanılan terimdir. Hicri takvime göre 15 Ramazan 1092'de yazılan Tohtamış Gerey Sultan hattının ay ve günü, *büyük bayram ayınıŋ on beşinçi küni* (بیوك بیرام آینك اون بشنچی كونی) olarak not düşülmüştür (KHYH, 256/23).

küçük bayram ayı [كوچك بیرام آیی] "Kurban Bayramı ayı, Zilhicce" (KHYH, 40/495)

< ET. kiçig "küçük" (ED696a *kiçig*) + Far. baẕrām "eğlendirici yer" (Steingass, 1998, s. 166a *baẕrām*) + ET. āy (ED265a *a:y* "ay"; TMEN II, 627) +ı.

Kırım Hanlığı resmî yazışmalarında, mektubun tarihlendirme (datatio) bölümünde ay isimleri hicri takvim dışında kendine has birtakım terimlerle de ifade edilmiştir. Bunlardan biri, Kurban Bayramı için kullanılan *küçük bayram* tabiridir. Buna göre hicri takvimde Kurban Bayramı'nın kutlandığı Zilhicce ayı *küçük bayram ayı* olarak ifade edilmiştir (KHYH, 40/495, 256/23).

saman küni [سمن كونی] "Eylül ayının ilk günü" (KHYH, 72/24)

< ET. samān "saman" (ED829b) + kün (ED725a *kün* "temel anlamı güneş; anlam genişlemesiyle gün") +i.

[265] Ayrıca bk. < ET. baḏram (ED308a *baḏram* "eğlence, şenlik" < Far. baẕrām).

Saman[266] *küni*, Kırım sahasında güz mevsiminin başlangıcı için kullanılan bir terimdir (KHYH, 72/24, 93/26, 325/19). Kırım resmî yazışmalarında Rusya'dan Kırım'a sevk edilen yıllık haraç ve hazine teslimatı, bu dönemde talep edilirdi. Bunun nedeni, teslimatın gecikip kış aylarına kalması durumunda her iki taraf heyetinin çetin şartlarda yolculuk yapmasını engellemektir.

Belgelerde belirtilen *küz ayınıŋ evvel küninde saman küni* (كوز آيينك اول كوننده سمن كونى) "güz ayının ilk gününde, Saman günü" (KHYH, 72/24) ifadesi söz konusu günün miladi takvimdeki 1 Eylül için kullanıldığını gösterir. I. Bahadır Gerey Han'ın ulu ağası Can Temür Bey tarafından yazılan tarihsiz bir mektupta aynı dönem, *oraḳ zamānı*[267] (اوراق زمانى) (KHYH, 311/36, 38) olarak ifade edilmiştir.

3.3.3. Saray Halkının Giyim Kuşamı ile İlgili Terimler

aş ṭon [آص طون] "kakım postundan yapılan kürk" (KHYH, 31/9-10)

< ET. ās (ED240b *a:s* "kakım, gelincik"; MK, s. 53/58) + tōn (ED512b *tōn* "giysi, elbise").

Ās sözcüğü Türkçe kökenli olup Türk dilinin tarihî metinlerinde ilk defa Karahanlıcada görülür (MK, s. 53/58). Aynı zamanda bu dönemde, Clauson'un Arapça etkisiyle olduğunu düşündüğü *az* biçimi de mevcuttur (ED240b). Sözcük Orta Türkçede Memlük Kıpçak (13.-14. yüzyıllar) sahasında kullanılmaya devam etmiştir (Boeschoten, 2023, s. 38b *as* "kakım"; KTS, s. 13 *ās* "gelincik"). Ayrıca bk. (Baburname, s. 97b *as*).

Aş kürkünün Kırım sarayında yalnızca hanedan üyeleri tarafından kullanılan değerli bir kürk çeşidi olduğu anlaşılmaktadır. Tiyiş defterlerinde *ḫānın* hususi *ḫazīnelerinde, bir aş ṭon* (بر آص طون) "bir kakım kürk" (KHYH, 31/9-10) ile *beş taḥta aş* (بش تحته آص) "iki buçuk tulum kakım postu" siparişi yer almıştır (KHYH, 31/9-10, 12; 35/11, 40/11).

Aş ṭon, esir tesliminde fidye içinde ayni ödeme olarak da talep edilirdi. 1682 tarihli Murad Gerey Han yarlığında, Kırım'da esir bulunan Rus general ve boyar Boris Şeremetov'un fidyesinde istenen kürkler arasında *iki aş ṭon* mevcuttur (KHYH,

[266] Eski Türkçede *saman* sözcüğü için bk. (Wilkens, 2021, s. 577b; MK, s. 209/179 *saman* "Çiğil lehçesinde saman").
[267] Kırım Tatarlarında, civar ülkelere düzenlenen akınlar için çoğunlukla hasat döneminin (*oraḳ zamānı*) tercih edildiği bilinmektedir. Ayrıntılı bilgi için bk. (Ostapchuk, 2012, s. 157).

261/170-171). 1634 tarihli Canıbek Gerey Han yarlığında ise evlenecek han kızı için Rusya'dan istenen çeyizin *(cehāz)* içinde *aş* kürkü bulunmaktadır (KHYH, 24/163).

börk [بورك, بورک] "börk, başlık" (KHYH, 18/135)

< ET. börk "şapka" (ED362a; TMEN II, 737).

Börk sözcüğü Türk dilinin yazılı metinlerinde ilk defa Karahanlıca döneminde (11. yüzyıl) geçmektedir (ED362a; KB, 435; MK, s. 176/151). Orta Türkçede, Kıpçak sahasında (13.-14. yüzyıllar) kullanımı devam eder (CC I, s. 44a/28 *börk* "genellikle hayvan postundan yapılan başlık, börk").

Türk kültüründe başlık takma geleneğinin milattan önceki dönemlere kadar eskiye gittiği bilinir. Köktürk ve Eski Uygur (8. yüzyıl) dönemlerinden kalma başlıkların taca benzediği ve bu başlıkların hükümdarlar tarafından kullanıldığı hakkında bilgiler mevcuttur. İslamiyet dönemi Türk saray geleneğinin ilk temsilcisi olan Karahanlı döneminde kişinin makamı yükseldikçe başındaki börkünün yüksekliği de artardı (Esin, 1992, s. 327). Altın Orda döneminde Karadeniz'in kuzeyinde yazılan Codex Cumanicus'ta (13.-14. yüzyıl) *börk* (CC I, s. 51b/3) ve bunu imal eden kişi anlamındaki *börkçi* (CC I, s. 44a/27) kaydı mevcuttur. *Börk* sözcüğü Babürname'de de "başlık" anlamında mevcuttur (Baburname, s. 97b).

Kırım resmî yazışmalarından anlaşıldığı üzere, Kırım sarayında hanedan mensuplarıyla *sarāy* teşkilatında görev yapan ağalarda *börk* takma geleneği bulunurdu. *Ḫān* ve *sulṭānlar* dışında saray erkânına hediye olarak gelen esvaplar arasında *börk* yaygın olarak zikredilmektedir. *Tiyiş* defterlerine göre, Kırım sarayında en çok rağbet gören börkler *ṣamur* (KHYH, 35/4-7) ile *ḳara tilki* postundan imal edilenlerdir. Buna göre Rusya'dan han ve sultanlara özel olarak sipariş edilen börkler, *ḳara tilki börk* (قره تلکی بورك) (KHYH, 31/6-7, 40/6), *siyāh tilki börk*[268] (سیاه تلکی بورك) (KHYH, 35/372-374) ve *tilki börk*[269] (تلکی بورك) (KHYH, 35/534) olarak geçer.

Kırım saray geleneğinde, hanımların başlık olarak *börk* taktığı hususunda bilgiler mevcuttur. 1638 tarihli I. Bahadır Gerey Han *tiyiş* defterinde, *ḳalġay sulṭānın*

[268] Yazışmalarda bu tür börkler, *siyāh dilki börk* (سیاه دیلکی بورك) olarak da geçer (KHYH, 31/196-197).
[269] Han sarayında memur olarak bulunan ağalara sipariş edilen tiyiş listelerinde *tilke börk* (تلکه بورك) olarak yazılmıştır (KHYH, 35/270, 333/65).

ḥaremindeki itibar sahibi odalıklar olan *baş ve ikinci bikeç* için *tülki börk* (تولکی بورك) "tilki börk" sipariş edilmiştir (KHYH, 35/419-420).

Ḳara tilki postunun, sarayda *börk* yapımı dışında kürk imali için de kullanıldığı anlaşılır. Canıbek Gerey Han dönemine ait 1632 tarihli yarlıkta, Ruslardan *bir ton bolur ḳadar yigirmi dāne ḳara tilki* (بر تون بولور قدر یکرمی دانه قاره تیلکی) "(her biri) bir kürk olacak kadar yirmi tane kara tilki" talep edilmiştir (KHYH, 21/184-185). Çar I. Mihail'in III. İslam Gerey Han'a gönderdiği tarihsiz mektuptan (1644?) kürk *(ṭon)* yapımı için Rusya'dan istenen *ḳara tilki* postunun Kırım'da mevcut olmadığı, Rusya'da ise bu tür kürklerin Moskova'ya uzak bulunan *Tura* bölgesinden temin edildiği anlaşılmaktadır (KHYH, 334/14-16).

cılḳafa [جلقفا] "cılkava, kurdun ense kürkü" (KHYH, 31/9)

<?. (Räsänen, 1969, s. 126a *Osm. ǯylkava (cılḳava)* "parlak kırmızı kürklü tilki, böyle bir tilkinin postundan yapılmış kürk", *Çağ. ǯilγava (cilġava)*).

Sözcüğün kökeni hakkında bir görüş birliği yoktur. Tietze, Osmanlı sahasında kullanılan *cılkava/çılkava/çılkafa* biçimlerini aslen Slavca olduğunu düşündüğü *vılk-avā sözcüğüne dayandırır (Tietze, 2016b, s. 81 *Osm. cılkava/çılkava/çılkafa <Bulg. cılkava <Rum. <Slav. *vılk-avā [vılk "kurt"]* "kurdun ense kökünden yapılan kürk").

Şemseddin Sami ise sözcüğün Arapçadaki *cild* ve *ḳafa* sözcüklerinin birleşiminden oluştuğu görüşündedir (KT, s. 181b *cılḳava <Ar. cild ḳafa* "kurdun ensesinden yapılan kürk").

Kırım'a Osmanlı sahasından geçtiği anlaşılan *cılḳafa*[270], Kırım Hanlığı *tiyiş* defterlerinde bulunan kürk çeşitlerindendir (KHYH, 31/9, 35/4, 40/11). Kurdun ense kürkünden imal edilen kürk olan *cılḳafa,* belgelerde yalnızca hana hususi olarak sipariş edilen kürkler arasında mevcuttur. *Ḫān* hazinesi *(uluġ ḫazīne)* listelerinde bu kürk *bir cılḳafa ṭon* (بر جلقفا طون) (KHYH, 31/9-10) ya da *bir cılḳafa kürk* (بر جلقفا کورك) (KHYH, 35/4-5, 40/11-12) olarak geçmektedir.

[270] Sözcük Atasoy tarafından *çalḳafa* biçiminde okunmuştur (Zernov, 2017a, s. 71 *çalḳafa*).

çekmen [چکمن, جکمان ,چکمان ,چکمن] “cepken, çuha kumaşı” (KHYH, 4/38)

< ET. çēg/çēk “çizgili desenli dokuma pamuk kumaş” (ED413a *çe:g (çēg)*; MK, s. 513/411 *çēk* + men (OTWF, s. 73).

Çekmen[271], Türk dilinde ilk defa Karahanlı dönemi eserlerinde görülen, “pamuklu dokuma kumaş” anlamındaki *çēk* sözcüğü ile {+mAn} ekinin birleşmesiyle oluşur (TMEN III, 1103 *çekmen* “palto” < *çek+men*; TDES, s. 69b). Orta Türkçede tarihî Kıpçak Türkçesinde *çekmen,* “çuha, yün kumaş” manasında mevcuttur (CC I, s. 43a/20). Krş. YUyg. *çekmen* “iyi işlenmiş yün ve pamuktan dokunan ipten pürüzsüz yerel kumaş” (UTİL, 1991, s. 679); Özb. *çekmen* “genellikle yünlü kumaştan dikilen, erkeklerin giydiği uzun cübbe” (ÖTİL I, 1981, s. 350).

Kırım resmî yazışmalarında *çekmen,* Rusya ve Lehistan’dan talep edilen yıllık haraçlarda, han ve sultan hazinelerinde bulunan kumaş türlerindendir. 1592 tarihine ait iki II. Gazi Gerey Han yarlığında da Leh kralı III. Zygmunt’tan kalgay sultana her yıl *altmış postaf çekmen* (التمش بوستاف چکمان) “altmış postav çuha” hediye hazine verilmesi talep edilmiştir (KHYH, 4/38-39, 5/63, 67). 1682 tarihli Murad Gerey Han yarlığında ise *ḳalġay sulṭān ḫazīnesinde, üç kümiş dügmeli çekmen* (اوچ کمش دوکمه لی چکمان) “üç adet gümüş (sim) düğmeli çuha” zikredilmiştir (KHYH, 261/105-106).

Belgelerde bu kumaş türünün bir yerde, *ḳalġay sulṭān* ve saray erkânına teslim edilecek hediye eşyalar arasında *çuḳa cepken* (چوقه جبکن) olarak yazılması, *çekmen* ile *cepken* sözcükleri arasındaki ilişkiyi gösterir (KHYH, 35/373).

çuḳa [چوقه, جوقه] “çuha, yünlü kumaş türü” (KHYH, 31/9)

< Far. çūḫā (Steingass, 1998, s. 402a *chūkhā (çūḫā)* “yün giysi; rahip kıyafeti, bir tür tunik, bir tür manto ya da pelerin”; KT, s. 225a).

[271] Sözcük Çağdaş Kırım Tatarcasında *çekmen* (Asanov vd., 1988, s. 146 *çekmen* “yünlü kumaş; yağmurluk”), Kazan Tatarcasında ise *çikmen* (Öner, 2015, s. 98 *çikmen* “eskiden özellikle köylülerin giydiği kalın ve kaba dokumadan dikilmiş üst giyimi”) olarak mevcuttur. *Çekmen* biçimi, Osmanlı sahasında ise “cepken” anlamında kullanılmıştır (KT, s. 206a *çekmen* “cepken”).

Sözcük, Farsça kökenli *çūḫā* sözcüğüne dayanır. Tarihî Kırım Türkçesinde *çuḳa*[272] biçiminde olan sözcük, Kırım sarayında hanedan üyeleri tarafından çok tercih edilen bir yünlü kumaş türünü ifade eder.

Tiyiş defterlerinde han hazinesi içinde yer alan kürk çeşitleri ile birlikte *ḳırmızı çuḳa maʿa dügme sīm* (قرمزی چوقه مع دوکمه سیم) "simli düğme işlemeli kırmızı çuha" (KHYH, 31/9, 16) ya da *bir ḳırmızı çuḳa, sīm dügmeli* (بر قرمزی جوقه سیم دوکملی) (KHYH, 40/6-7) "sim düğmeli bir adet kırmızı çuha" olarak geçmektedir. *Çuḳa* türü kumaşın, zaman zaman bir top kumaşı ifade eden *postav* (KHYH, 35/11-12, 378-379; 40/326-327) ve *ẕiraʿ* (arşın) ölçü birimleriyle de sipariş edildiği görülür (KHYH, 35/86-89, 430-432).

Kırım Hanlığı'nda, yabancı devletlerden alınan hediye *çuḳa* kumaşının para değeri üzerinden teslim alındığı da bilinir. 1640 tarihli I. Bahadır Gerey Han yarlığında, Leh kralı IV. Vladislav'dan barış gereğince yıllık 5000 altın nakit ödemenin yanında *on beş miŋ altunlıḳ çuḳa ve kürk* (اون بش میڭ آلتونلق چوقه و کورک) "on beş bin altın değerinde çuha ve kürk" talep edilmiştir (KHYH, 53/60-61).

ḳalpaḳ [قالپاق, قلپاق] "kalpak, başlık" (KHYH, 21/166)

< Ar. ḳāleb "kalıp" + T. +aḳ "küçültme eki" (TMEN III, 1506 *ḳalpaḳ* "kürkten kesilmiş yüksek uçlu başlık"; RSI II, s. 268 *ḳalpaḳ* "şapka"; TDES, s. 203 *kalpak*).

Sözcük Arapça *ḳāleb* "kalıp" sözcüğünden türemiştir. *Ḳāleb* sözcüğü, Arapçadan Türkçeye ilk olarak Orta Türkçe döneminde geçmiş ve bu dönemde *ḳalıp* biçiminde kullanılmıştır. Tarihî Kıpçak Türkçesinde, Codex Cumanicus'ta *ḳalıp* "kalıp" (13.-14. yüzyıllar) kaydı mevcuttur (CC I, s. 43b/3 *ḳalıp*). Bu durum Türk dilinde "başlık" anlamına gelen *ḳalpaḳ [< ḳalıp + aḳ (+Ak küçültme eki)]* biçiminin, Orta Türkçeden sonra kalıplaşıp kullanıldığını gösterir.

Çağataycada sözcük *ḳalpaġ* (/-ḳ/ > /-ġ/) biçimindedir (Abuşka, s. 952 *ḳalpaġ* "Tatarların keçeden takyesi"; ŞSül., s. 221 قالباغ *(ḳalpaġ)* "başlık, külah, börk"; PdC., s. 408 قالپاغ *(ḳalpaġ)* "üçgen saç stili"). Abuşka Lügati'nde görüldüğü gibi, sözcük

[272] Çağdaş Kırım Tatarcasında sözcük *çuha* biçimindedir (Asanov vd., 1988, s. 148 *чуха (çuha)* "çuha", Useinov, 2005, s. 307 *чуха (çuha)* "çuha, yünlü kumaş).

16. yüzyılda Tatarlara has olan börk veya başlığı ifade eder. Sözcük Babürname'de "kürklü başlık" anlamındadır (Baburname, s. 164a).

Kırım resmî yazışmalarında *ḳalpaḳ,* Kırım Hanlığı'nın Rusya'dan talep ettiği hediye eşyalar arasında geçer. Canıbek Gerey Han'ın Rus çarı I. Mihail'e gönderdiği 1632 tarihli yarlıkta, hanın kendisi için *aḳ ḳalpaḳ* (آق قالپاق) istediği görülür (KHYH, 21/166). Kırım resmî yazışmalarında Rus elçilerin taktığı başlık için de *ḳalpaḳ* terimi kullanılmıştır. Kırım sarayındaki usul ve merasimlere göre Rus elçiler Hansaray'a geldiklerinde, kalpaklarını çıkarıp saray görevlilerine teslim ettikten sonra han huzuruna kabul edilirlerdi. Buna göre Tatarlarda, kalpak çıkarmanın saygı ve hürmet amaçlı yapıldığı görülür (KHYH, 121/8-10).

ḳarın ṭon [قارين طون ,قرين طون ,قارن طون ,قارين تون] "hayvanın karın postundan yapılan kürk" (KHYH, 15/106)

< ET. ḳarın (ED661a *karın* "göbek, karın) + ṭōn (ED512b *tōn* "giysi, elbise").

Kırım resmî yazışmalarında geçen *ḳarın ṭon/ton* terimi, hayvanın karın bölgesinden çıkarılıp imal edilen kürktür (KHYH, 15/106, 106/25, 261/53, 325/32). Yazışmalarda karın kürklerin yaygın olarak geçmesi, samur, zerdeva ve sırt kürkler gibi bu cins kürklerin de Kırım sarayında büyük ilgi gördüğünü gösterir. *Tiyiş* defterlerinde, bu cins kürkler ikinci sınıf makamları işgal eden memurlar için sipariş edilmiştir. Bu kürkler, *tiyiş* listelerinde değer bakımından *ṣırt* kürkten bir derece düşük olarak geçer (KHYH, 31/179-187, 35/236-249). Karın kürklerin, *yaḳalı ḳarın ton* (يقالى قارين تون) (KHYH, 18/135) ve *yaḳasız ḳarın ton* (يقاسز قارن تون) (KHYH, 18/135) gibi çeşitlerinin olduğu görülmektedir. Ayrıca bk. *ṭon.*

semūr ṭon [طون (سمّور ,صمور ,صامور) سمور] "samur kürk" (KHYH, 31/6)

< Ar. semmūr (Steingass, 1884, s. 610a *sammūr* (semmūr) "Sibirya gelinciği, Norveç sıçanı, samur, samur kürkü" + < ET. tōn "giysi" (ED512b *tōn* "giysi, elbise").

Semūr[273] *ṭon,* Kırım Hanlığı'nın Lehistan-Litvanya Birliği ile Rus Çarlığı'ndan gelen vergi ve haraçlar içinde temin ettiği kürk çeşitlerinden biridir. Rusya'dan talep edilen ayni ve nakdî haraçların kime ne miktarda verileceğini ayrıntılı bir şekilde bildiren *tiyiş* defterleri ile yarlıklar, samur kürklerin Kırım sarayında kullanılan en değerli kürk çeşidi olduğunu gösterir[274]. Buna göre *ṣamur ṭonlar*, başta han olmak üzere hanedan mensupları ile saray erkânındaki en yüksek rütbeli memurlara hediye edilirdi (KHYH, 31/5-148).

Kırım resmî yazışmalarında samur kürk için *semūr*[275] *tiyiş* (سمور تيش) (KHYH, 269/11, 325/32) ve *ṣamur tiyiş* (صمور تيش) (KHYH, 269/12, 328/23) ifadelerine de rastlanır. Buna göre Rusya'dan saray halkına sipariş edilen yıllık verginin genel adı olan *tiyiş* (تيش, تييش) sözcüğünün, burada hediye kürkler için kullanıldığı görülür. Rus Çarlığı'ndan haraç ve hediye olarak gelen samurların, işlenmiş hazır kürkler dışında, yalnızca post olarak geldiği de olurdu. Bu şekilde gelen samurlar, belgelerde *ṭop ṣamurlar* (طوب صمورلار) "bir top samur" (KHYH, 261/37-38, 271/31) veya *top semūr* (توب سمور) (KHYH, 262/36, 337/24) olarak zikredilmiştir. Yine Kırım'da zaman zaman börk yapılacak kumaş için samur postuna ihtiyaç duyulduğu [*börklik semūr* (بوركلك سمور) "börklük samur postu"] ve bu eşyaların Ruslardan temin edildiği görülür (KHYH, 261/171).

ṣırt ṭon [صرت طون] "sincap ve kunduzun sırt bölgesinden çıkarılan kürk" (KHYH, 12/44).

< ET. ṣırt (ED846a *sırt* "temel anlamda arka"; KT, s. 1083b *sırt* "hayvanın orası postundan çıkan kürk") + tōn (ED512b *tōn* "giysi, elbise").

Kırım resmî yazışmalarında geçen *ṣırt*[276] *ṭon* (صرت طون) terimi, genel anlamda hayvanın sırt bölgesinden çıkarılan kürktür. Bu cins kürklerin, Kırım'da değer bakımından zerdeva kürkten bir derece aşağıda olduğu görülür. Belgeler, *tiyiş*

[273] Sözcüğün Farsça biçimi için bk. (Steingass, 1998, s. 698a < *Far. samūr* < *Ar.* "İskit gelinciği ya da sansar, samur; aynı zamanda hayvanın kaliteli derisi veya kürkü").
[274] Kırım'da, değeri yüksek olan ticari malların başında gelen kürklerin en kıymetlisinin sade veya çeşitli kumaşlarla işlenmiş olan samur kürk olduğunu Kırım kadı sicillerindeki tereke belgeleri de doğrulamaktadır. Kırım'daki kürk çeşitleri ve değerleri için bk. (Bıyık, 2014, s. 228-229). Kırım tereke defterleri için ayrıca bk. (Yağcı, 2020).
[275] Sözcük Kırım resmî yazışmalarında Türkçeleşmiş *ṣamur* (صامور, صمور) biçimiyle de geçmektedir (KHYH, 72/52, 160/46, 254/3, 26, 261/37). Belgelerde sözcüğün Eski Türkçedeki karşılığı olan *kiş* (كيش) sözcüğü de mevcuttur (KHYH, 15/82, 18/134).
[276] Sözcük yalnızca bir yerde *ṣırıt* (صيريت) (KHYH, 72/52) biçiminde yazılmıştır.

olarak sipariş edilen sırt kürklerin kimlere ve ne miktarda talep edildiği hususunda ayrıntılı bilgiler verir (KHYH, 35/223-234).

Ṣırt ṭon siparişinde çoğunlukla hangi hayvanın postundan imal edildiği belirtilmemiştir. *Tiyiş* defterinde, yalnızca bir yerde *ḳunduzlı ṣırt ṭon* (قوندزلی صرت طون) "kunduzun sırt bölgesi kürkü" (KHYH, 35/480-481) olarak belirtilmiştir. Bununla birlikte Rus yıllıkları Kırım'a Rus elçileri aracılığıyla getirilen hediye sırt kürklerin, sincabın sırt postundan da imal edildiği hakkında bilgi verir (Novoselyskiy, 2011, s. 271). Kırım resmî yazışmalarından anlaşıldığı üzere bu kürklerin *yaḳalı ṣırt* (یقالی صرت) (KHYH, 18/134), *yeŋli yaḳalı ṣırt* (ینکلی یقالی صرت) "uzun kollu ve yakalı sırt kürk" (KHYH, 325/37) ve *yaḳasız ṣırt* (یقه سز صرت) (KHYH, 18/135) gibi çeşitleri de bulunurdu.

tėyin ṭon [تین طون] "sincap kürkü" (KHYH, 15/105)

< ET. tėyin (ED569b *teyin (tėyin?)* "sincap; anlam genişlemesiyle sincap postu"; MK, s. 606/498 *tegiŋ* "samur") + tōn (ED512b *to:n* "giysi, elbise").

Kırım Hanlığı resmî yazışmalarında, Ruslardan yıllık olarak alınan hazine ve hediyeler içinde yer alan *tėyin ṭon*[277], sincap postundan imal edilen kürkü ifade eder. *Tėyin* sözcüğü Eski Türkçede anlam genişlemesine uğramış ve "sincap" dışında "sincap postu" anlamını da ifade etmiştir. Bu kullanım, Kırım sahasında da mevcuttur (KHYH, 15/105).

Rusya'dan gelen sincap kürklerin, işlenmemiş ham hâliyle, kürk tulumu şeklinde de temin edildiği malumdur. Bunlar, *yeŋli yaḳalı tulum tėyin* (ینکلی یَقَالی طلوم تین) "uzun kollu, yakalı sincap tulumu" ve *yeŋsiz yaḳasız tulum tėyin* (ینکسز یقاسز طلوم تین) "kısa kollu, yakasız sincap tulumu" olarak da sipariş edilmiştir (KHYH, 24/37). Sincap kürklerin, belgelerdeki kürk sıralamasına göre *ṣırt ṭon* için kullanıldığı ve değer olarak zerdeva kürkten sonra geldiği anlaşılır. Buna göre bu tür esvaplar, Kırım sarayında ikinci sınıf memurlara uygun görülerek sipariş edilirdi. Yazışmalarda bir yerde bu tür kürkler, *kök tėyin* (کوك تین) "boz renk sincap" olarak geçmiştir (KHYH, 24/37). Bk. *ṣırt ṭon.*

[277] Belgelerde bu tür kürkler, Türkçe ve Farsça şekiller birlikte kullanılmak üzere *tėyin ve ṣıncap ṭon* (تین و صنجاب طون) olarak da yazılmıştır (KHYH, 105/65, 106/77-78). Sözcüğün Orta Türkçedeki biçimi için bk. (CC I, s. 43a/1 *tėyin* "sincap").

ṭon/ton [طون, تون] “kürk” (KHYH, 5/82)

< ET. tōn “giysi” (ED512b *tōn* “giysi, elbise”).

Eski Türkçedeki *tōn* sözcüğü temelde “giysi, elbise” anlamındadır (ED512b). Orta Türkçede, tarihî Kıpçakçada bu sözcüğün “giysi” anlamı dışında “üst giyimi, kaftan” olarak da kullanıldığı görülür (CC II, s. 60a/7). Sözcük Babürname’de “uzun elbise” anlamında görülür (Baburname, s. 102b).

Kırım resmî yazışmalarında, “kürk” için çoğunlukla *ṭon* (طون) sözcüğü kullanılmıştır. Bununla birlikte belgelerde az miktarda *kürk* (كورك) (KHYH, 334/23-24, 28) sözcüğü de görülmektedir. Kürk, Rusya’dan Kırım’a hediye ve tiyiş olarak gelen eşyalar arasında en çok talep gören giysidir. Kırım resmî yazışmaları, Kırım sarayındaki kürk kullanımının çok yaygın olduğunu ve kişilerin saraydaki itibar ve derecelerine göre çeşitli kürkler giydiklerini gösterir.

Kırım sarayında, değer sırasına göre *semūr* (samur), *zerdeva* (ağaç sansarı), *ṣırt* (sincabın sırt postu) ve *ḳarın* (sincabın karın postu) kürkleri büyük rağbet görmüştür (KHYH, 56/25, 35; 62/38, 72/51-52). Tiyiş defterlerinde, saraydaki protokole göre saray halkına sipariş edilen kürk çeşitleri hakkında ayrıntılı bilgiler mevcuttur (KHYH, 31, 35, 40). Buna göre en kıymetli olan samur kürkler, yalnızca hanedan mensupları ile yüksek rütbeli memurlar tarafından giyilirlerdi (KHYH, 31/5-148, 62/41-42). Protokolde bir mertebe aşağıda olan üst düzey saray personeline ise *zerdeva* kürk sipariş edilirdi (KHYH, 31/150-165, 35/203-221, 62/43-44). Orta ve düşük mertebedeki saray personeline ise *ṣırt* ve *ḳarın* kürk *(ṭon)* giydirildiği malumdur (KHYH, 31/167-187, 35/223-249).

Kürklerin, Kırım sarayındaki kişilere bir nevi paket olarak hediye edildiği ve bu paketin içeriğinin *tiyiş* defterlerinde en değerli kürkten aşağıya doğru sıralanarak yazıldığı görülür. Buna göre paketteki en değerli kürkün *ṣamur* kürk olması durumunda bunlar *başlıḳ semūr ton* (باشلق سمور تون) “samur kürk başta olmak üzere” (KHYH, 24/130), *başı semūr kürk* (باشی سمور كورك) (KHYH, 334/23) veya *başlıḳ kiş* (باشليق كيش) (KHYH, 18/134) şeklinde belirtilmiştir. Tiyiş defterlerinde samur kürk alacak kişiler *semūriyān* (سموريان) (KHYH, 31/120), zerdeva kürk alacaklar *zerdevaciyān* (زردوه جيان) (KHYH, 31/150), sırt kürk alacaklar *ṣırt ṭonciyān* (صرت طونجيان) (KHYH, 31/167), karın kürk alacaklar ise *ḳarın ṭonçiyān* (قارن طونچيان) (KHYH, 31/180) olarak adlandırılmışlardır.

zerdeva ṭon [طون (ضردوا ,زردوا ,ذردوا) زردوه] "zerdeva (ağaç sansarı) postundan imal edilen kürk" (KHYH, 31/9)

<? + T. ṭon (KT, s. 1375a *zerdeva* "derisinden kürk yapılan maruf bir cins küçük çârpâ").

Kırım resmî yazışmalarında *zerdeva*[278], ağaç sansarı postundan imal edilen kürktür. Bu kürklerin değer bakımından, samur kürkten bir derece aşağıda olduğu anlaşılır. Kırım sarayında bu cins kürkler samur kürkler gibi yüksek zümredeki devlet adamları ve itibarlı kimseler tarafından kullanılmıştır (KHYH, 35/135-201).

Kırım resmî yazışmalarında, Ruslardan hediye ve haraç olarak istenen bu kürkler *zerdevā tiyiş* (زردوا تيش) (KHYH, 269/12) olarak geçer. Hanedan mensubu kişiler ile üst mertebe devlet adamlarına edilen *zerdeva ṭon* siparişlerinde, paketteki kürkler zerdeva kürklerden aşağı derecedeki kürk cinslerine doğru sıralanmıştır. Bunlar tiyiş defterlerinde *başlıḳı żardevā ṭon* (باشلقى ضردوا) "zerdeva (cins kürk) başta olmak üzere" (KHYH, 333/33) diye zikredilmiştir.

Zerdeva kürkler, belgelerde *şuṣar ton* (صوصار تون) olarak da ifade edilir (KHYH, 12/43, 21/12, 261/37). 1634 tarihli Canıbek Gerey Han yarlığında, *samur tiyiş* paketinde *yeŋli yaḳalı şuṣar ton* (ينكلى يقاى صوصار تون) "uzun kollu ve yakalı zerdeva kürk" yer almaktadır (KHYH, 24/130).

3.3.4. Saray Halkı Tarafından Kullanılan Eşyalara Dair Terimler

balıḳ tişi [بالق تيشى ,بالق تييشى] "denizaygırı (mors) dişi" (KHYH, 105/24)

< ET. balıḳ (ED335b *balık* "balık") + tiş (< ET. tīş "diş" ED557b) +i "3. teklik şahıs eki".

Balıḳ tişi[279], Rusya'nın kuzey bölgelerindeki soğuk denizlerde bulunan denizaygırı dişlerini ifade etmektedir. Kırım resmî yazışmalarında *balıḳ tişleri*, ilk olarak 1635 tarihli İnayet Gerey Han *tiyiş* defterinde *ḫāna* gönderilecek hususi eşyalar arasında *şīr-māhī* olarak adlandırılmıştır (KHYH, 31/16-19). 1638 tarihli I.

[278] Belgelerde *zerdeva* (زردوه) (KHYH, 31/9), *ẕerdevā* (ذردوا) (KHYH, 91/25, 330/12, 232/62), *zerdevā* (زردوا) (KHYH, 254/26), *żardavā* (ضردوا) (KHYH, 105/64) biçiminde farklı yazımlar mevcuttur.

[279] Kırım resmî yazışmalarında bu eşya, Farsça *şīr-māhī* (شير ماهى) (< Far. şīr-māhī; Steingass, 1998, s. 774a *sher-māhī* "denizaygırı; kemiklerinden bıçak sapı yapılan bir balık) (KHYH, 31/18, 40/17, 105/13, 65; 106/15, 78) biçimiyle de görülmektedir.

Bahadır Gerey Han *tiyiş* defterinde *şīr-māhī, uluġ hazīne* dışında *ḫāna* takdim edilen hediye eşyalar arasında bulunmaktadır (KHYH, 35/91).

Kırım resmî yazışmalarından anlaşıldığı üzere bu tür eşyalar adet ya da ağırlık miktarına göre, ham olarak temin edilirdi. *Tiyiş* defterinde Kırım hanı için gelen bu eşyaların miktarı *iki put* (32,76 kg) olarak geçer (KHYH, 31-16-19, 35/90-93, 40/16-19). *Balıḳ tişlerinin ḳalġay* ve *nūre'd-dīn sulṭānlara* da hediye *(bölek)* olarak geldiği görülür (KHYH, 60/61). 1638 tarihli I. Bahadır Gerey Han *tiyiş* defterine göre *ḳalġay sulṭānlar, ḫāna* verilenin aynısı veya yarısı miktarında *balıḳ tişi* almışlardır (KHYH, 35/382-385, 40/326-328).

1682 tarihli Murad Gerey Han yarlığında, *nūre'd-dīn sulṭānın* Rusya'dan gelen yıllık *ḫazīnesinde* sekiz adet *balıḳ tişinin* olması gerektiği bildirilmiştir (KHYH, 261/105-107). 1638 tarihli I. Bahadır Gerey Han *tiyiş* defterinde *ḳalġay sulṭān* için on beş adet *balıḳ tişi* sipariş edilmiştir (KHYH, 40/326-329). Buna göre bu tür eşyaların Kırım hanedanı tarafından büyük ilgi gördüğünü söylemek mümkündür.

Balıḳ tişi, zaman zaman Rusya'dan eksik ve değersiz gelen eşyalar arasında zikredilmiştir (KHYH, 105/24, 286/17-18). Rus çarı I. Aleksey'in 1648 tarihli mektubunda, hana gönderilen *balıḳ tişlerinin* Kırım tarafından değersiz bulunup yeniden istenmesi üzerine (KHYH, 114/23-24) bunların uzak ve soğuk denizlerden belirli dönemlerde tedarik edilebildiği belirtilmiştir (KHYH, 117/70-71).

Balık dişinin çatal, kaşık, bıçak sapı, kutu gibi eşyaların yapımında kullanıldığı bilinmektedir. Bu tür eşyaların Osmanlı sarayında da rağbet gördüğü malumdur (Sağır, 2016, s. 311-312). Balık dişi, 16. yüzyıldan itibaren Osmanlı ile Rusya arasında imzalanan ticaret antlaşmaları gereğince, Osmanlı tüccarlarının Rusya'dan getirdiği emtialar arasında yer almaktadır (İnalcık, 2017, s. 516).

inci [انجی, اینجی] "inci" (KHYH, 21/181)

< ET. *yinçü* "inci". Bk. (ED 944b, VEWT 203; DTS, s. 256a) < Çin. çen çu.

Eski Türkçeden itibaren sözcük *yinçü* biçiminde tanıklanır. Clauson sözcüğün Çinceden alıntı olduğu bildirir (ED 944b *yinçü* < *Çin. chen chû (çen çu)*). Sözcük

Orta Türkçede, tarihî Kıpçak sahasında *inçü* biçiminde görülmektedir (CC I, s. 47a/26).

Kırım resmî yazışmalarında *inci,* Rus çarları tarafından hanedan üyelerine gönderilen hediyeler arasında yer almaktadır. I. Bahadır Gerey Han (1638) dönemine ait *tiyiş* defterinde hana verilecek *bölekler* "hediyeler" arasında 500 taneli *inci tesbīḥ* (اینجی تسبیح) (KHYH, 35/90-93) sipariş edilmiştir. Aynı *tiyiş* defterinde *ḳalġay sulṭāna mübārek bād* adı altında gönderilecek hediye listesinde *yüz miṣḳal inci tesbīḥ* (KHYH, 35/430-433), *nūre'd-dīn sulṭān* listesinde *elli miṣḳal inci tesbīḥ* zikredilmiştir (KHYH, 35/585-588).

İnci, yıllık ödemeler dışında hana *ḳoltḳa* başlığı altında talep edilen özel hediyeler içinde yer almıştır (KHYH, 21/181, 185). Canıbek Gerey Han'a ait 1634 tarihli yarlıkta *inci,* evlenecek *ḫānī sulṭān* "han kızı sultan" için Rus çarı I. Mihail'den çeyiz olarak talep edilen eşyalar arasında geçmektedir (KHYH, 24/163).

sīm [سیم] "sim, gümüş taklidi kıyafet süsü" (KHYH, 31/7)

< Far. sīm (KT, s. 1089a < *Far. sīm* "gümüş; gümüş taklidi sırma veya maden"; Steingass, 1998, s. 717b *sīm* "gümüş, gümüş ya da başka bir metal teli").

Kıyafet süslemesinde kullanılan bu parlak madde, Rusya'dan saray erkânı için sipariş edilen kıyafetlerde sıkça geçer. Bu tür süslemelerin hanedan mensupları arasında büyük miktarda talep gördüğü anlaşılmaktadır.

Kırım resmî yazışmalarında *sīm*, elbise yapılmak üzere ham kumaş veya kürk olarak sipariş edilen eşyaların işlemelerinde geçmektedir. *Tiyiş* defterlerinde, hana özel olarak gelen *ḫazīnelerde* bu tip kumaşlar *ḳırmızı çuḳa maʿa dügme sīm* (قرمزی چوقه مع دوکمه سیم) "simli düğme işlemeli kırmızı çuha" (KHYH, 31/9-10) veya *bir ṣamur ṭon, sīm dügmeli* (بر صمور طون سیم دوکملی) (KHYH, 40/6-10) "sim düğmeli bir samur kürk" biçiminde ifade edilmiştir. *Sīm* işlemeli samur kürk ve kırmızı çuhalar *ḳalġay sulṭan ḫazīnelerinde* de mevcuttur (KHYH, 35/372-377, 40/321-325).

4. SONUÇ

Zernov neşriyatındaki Kırım resmî yazışmaları, Kırım Hanlığı'nın 16.-18. yüzyıllarda Rus Çarlığı, Lehistan-Litvanya Birliği, İsveç Krallığı gibi ülkelerle olan diplomatik ilişkilerini içeren yarlık, hat, şartname ve tiyiş defterlerinden oluşur. Bu belgeler, devletin idari, ekonomik, sosyal ve kültürel yapısı hakkında önemli bilgiler veren özgün, birincil kaynaklardır. Aynı zamanda söz konusu resmî yazışmalar, dönemin siyasi gelişmeleri çerçevesinde Kırım Hanlığı'nın devlet teşkilatında ve diplomatika geleneğinde meydana gelen değişiklikleri de yansıtan geniş bir külliyattır.

Çalışmada tespit edilen 213 terimin tarihî-karşılaştırmalı filolojik incelemesi, tarihî Kırım Türkçesinin gelişimi ile Kırım Hanlığı'nın idari, ekonomik, sosyal ve kültürel tarihi hakkında birtakım tespitler yapabilmemizi sağlamıştır.

Kırım Hanlığı, Altın Orda devlet teşkilatı temelinde kurulmuş bir Tatar hanlığıydı. Devletin idari yapısı, kökü Cengiz yasalarına dayanan örfi kurallara göre şekillenmişti. Ancak 1475 yılı itibarıyla gerçekleşen önemli siyasi olaylar Kırım Hanlığı'nın iç teşkilatını, ekonomik düzenini, diplomatika geleneğini derinden etkilemiştir. Bu dönem sonrasında Kırım Hanlığı'nın, Osmanlı himayesine girerek gerek idari gerek sosyo-kültürel açıdan bu devletin güçlü tesiri altında kaldığı görülür.

Kırım resmî yazışmaları olan 378 belge 16. yüzyılın başlarından 18. yüzyılın ortalarına kadar devam eden uzun bir zaman dilimi içinde yazılmıştır. En eski tarihli belge (1520), Osmanlı Devleti'nin Kırım Hanlığı'nı idari ve sosyo-kültürel bakımdan etkisi altına almaya başladığı dönemde yazılmıştır. Bilindiği gibi Kırım Hanlığı Altın Orda Hanlığı'nın bakiyesi olarak uzunca bir süre yazı dili ve devlet geleneğini sürdürmüştür. 16. yüzyılda yazılmış belgelerde idari terminoloji ve diplomatika, ağırlıklı olarak Altın Orda geleneğine işaret etmekle beraber Osmanlı devlet teşkilatından da izler taşır.

Belgeler, Kırım resmî yazışmalarındaki dil ve üslubun 16.-18. yüzyıllardaki gelişimini gösterme açısından son derece önemlidir. Aynı zamanda belgeler, Kırım Türkçesinin tarihî Kıpçak Türkçesindeki yerini belirlemede birinci elden kaynak değerindedir. Kırım resmî yazışmalarında kullanılan dilin dönemden döneme farklılık gösterdiği görülür. 16. yüzyılda yazılan belgelerde Kıpçak Türkçesine ait ses, şekil özellikleri ve söz varlığı ağırlıktadır. Bu döneme ait belgelerdeki dil Altın Orda Türkçesinin devamı olmakla birlikte Osmanlı Türkçesi etkilerinin de görüldüğü karma bir özellik gösterir.

Dönemin siyasi ve sosyo-kültürel hadiselerinin etkisiyle 17. yüzyıla ait belgelerin dilinde Osmanlı Türkçesi dil ve yazım özelliklerinin belirgin biçimde arttığı görülür. Bununla birlikte bu döneme ait yazışmalarda Kıpçak Türkçesine ait ses ve şekil özellikleri ile söz varlığı önemli miktarda mevcuttur. Ayrıca 17. yüzyıl resmî yazı dilinde eski Doğu Türkçesine ait yazım özelliklerine de rastlanır.

Kırım resmî yazışmalarının dilinde görülen bu karma yapı 18. yüzyılın başlarına kadar devam eder. Bununla birlikte bu dönem itibarıyla belgelerin dili Osmanlı Türkçesine daha yakındır. Nitekim 18. yüzyılın ortalarına doğru yazılan resmî yazışmalarda kullanılan dil, tamamen Osmanlı Türkçesine dönmüştür.

Kırım Hanlığı resmî yazışmalarının dil ve üslubunda dönemden döneme görülen bu değişim, diplomatika ile ilgili terminolojiye de yansımıştır. Resmî yazışma dili, üslup özellikleri bakımından Altın Orda geleneğini devam ettirmekle birlikte, kullanılan terimlerde özellikle 16. yüzyıl itibarıyla Osmanlı tesiri görülür. Diplomatikada Kırım hanlarının yabancı devletlere gönderdiği, içinde çeşitli konularda arz ve hükümler bulunan resmî belgeler *yarlıġ* ve *yarlıġ-ı şerīf* adını almıştır. Bununla birlikte yazışmalarda 16. yüzyıl itibarıyla Osmanlı tesiri ile *fermān* ve *fermān-ı şerīf* terimleri de görülür.

Altın Orda diplomatikasında herhangi bir emir hükmü taşımayan, bir durum veya olay hakkında bilgi verilmek üzere yazılan resmî belgeleri ifade eden *bitig* terimi ise Kırım Hanlığı resmî yazışmalarında 15. yüzyıldan sonra mevcut değildir. Zernov neşriyatından anlaşıldığı üzere Kırım diplomatikasında bu tür belgeler için 16. yüzyıl itibarıyla *nāme, ḫaṭṭ, mektūb* ve *varaḳa* terimleri kullanılmıştır.

Zernov neşriyatındaki belgeler, özellikle 17. yüzyıldaki Kırım-Rus diplomasisini kesintisiz olarak gösteren resmî yazışmalardır. Bu döneme ait

belgelerde Kırım Hanlığı'nın idari, ekonomik, sosyal ve kültürel yapısı hakkında ayrıntılı bilgiler mevcuttur. 17. yüzyıla ait yazışmalar, Osmanlı Devleti'nin büyük nüfuzu sonucunda Kırım'ın idari teşkilatının Osmanlı devlet yapısı temelinde önemli bir değişime uğradığını gösterir. Özellikle Kırım saray teşkilatının Osmanlı sistemine göre yeniden düzenlendiği görülür.

Kırım resmî yazışmaları, devlette 16. yüzyılın başlarında tesis edilmeye başlayan kapıkulu teşkilatının, 17. yüzyıl itibarıyla son hâlini aldığını gösterir. Buna göre Kırım Hanlığı'nda saray teşkilatı, han ve ailesinin ikamet ettiği Harem bölümü, kapıkulu ocağındaki iç oğlanların yetiştiği Enderun bölümü, idari merkez olan Divan bölümü ve saraydaki dış makamların teşkil ettiği Birun (dış) bölümü olmak dört ana kısma ayrılmıştır.

Kırım resmî yazışmalarından hareketle Kırım Hanlığı'ndaki Osmanlı tesirinin, özellikle saray teşkilatı ve askerî düzende önemli değişikler getirdiğini söylemek mümkündür. Ancak örfi yasalara dayanan idari işleyiş ve onu destekleyen toprak sistemi devletin yıkıldığı döneme kadar korunmuştur. Kırım Hanlığı'nda, soyu Cengiz Han'a dayanan saygın bir hanedan mevcuttu. Hanın yanında Altın Orda devlet teşkilatında olduğu gibi hanın yetkilerini sınırlayan soylu kabile beyleri bulunurdu. Buna göre Kırım hanı Osmanlıdaki düzenin aksine devletin mutlak hâkimi sayılmazdı. Kırım resmî yazışmaları, bu soylu kesimin danışma merci olmakla birlikte devletin dış politikasına büyük ölçüde yön verdiğini gösterir.

Kırım Hanlığı idari teşkilatında, Altın Orda ve Osmanlı idari yapısında bulunmayan yeni makamlar da tesis edilmiştir. Mengli Gerey Han döneminde tesis edilen ve hanın veliahdı konumunda olan *ḳalġaylık* makamı bunların en önemlisidir. Diğeri ise II. Mehmed Gerey Han döneminde kurulan, kalgaylık veliahdı *nūre'd-dīnlik* makamıdır. Buna göre Kırım Hanlığı'nın idari yapısı özellikle 17. yüzyıl itibarıyla gerek teşkilat gerek terminoloji bakımından kökü Cengiz İmparatorluğu'na dayanan diğer hanlıklardan büyük ölçüde ayrılır.

Kırım Hanlığı'nda kökü Altın Orda devlet teşkilatına dayanan, ancak 16. yüzyıl itibarıyla Osmanlının yoğun tesirine maruz kalan karma idari sistem, devletin kurumsal terminolojisine de yansımıştır. İdari yapıyla ilgili terimler, Altın Orda devlet teşkilatındaki terimleri devam ettirmekle birlikte Osmanlı devlet geleneğindeki terminolojiden de beslenmiştir. Özellikle 17. yüzyılda yazılan

belgelerde, devletin kurumsal terminolojisindeki bu karma yapı oldukça belirgindir. Nitekim bu dönemde, herhangi bir idari makamın hem Altın Orda hem de Osmanlı kökenli terimlerle karşılandığı görülür. Ancak 17. yüzyılın ortalarından itibaren yazılan resmî yazışmalarda, Osmanlı idari terminolojisinin eski geleneğe nispeten giderek daha fazla kullanıldığını söylemek mümkündür.

Osmanlı sahasından Kırım Hanlığı'na geçen sözcüklerin büyük bir kısmı, devletin idari yapısı ile ilgilidir. 17. yüzyıla ait belgelerde hem Kırım kökenli hem de Osmanlı kökenli idari terimler bir arada kullanılmıştır. Saray teşkilatında *ėşik aġası* "ایشك اغاسی" (KHYH, 330/4-5) ile birlikte *ḳapu aġası* "قپو اغاسی" (KHYH, 19/9) teriminin kullanımı buna örnektir. Aynı şekilde saray ahırlarının amiri *aḳtaçı* "اقتاچی" (KHYH, 17/116) ile birlikte *mīr-āḫūr başı* "میراخور باشی" (KHYH, 31/226) ve *emīr-i ḫōr başı* "امیر خوار باشی" (KHYH, 20/59) terimleri kullanılmıştır.

Askerî teşkilatta, orduda devlet sancağını tutan kişiye geleneksel yapıda *tuġçı* "طوغچی" (KHYH, 368/5) denirken aynı makam Adil Gerey Han döneminde (1666-1671) *bayraḳ-dār* "بیراقدار" (KHYH, 209/32) terimiyle karşılanmıştır.

Kurumsal terminolojideki bu değişim, 17. yüzyıl Kırım diplomatikasında da görülür. Kırım resmî yazışmalarında Altın Orda diplomatikasında olduğu gibi belgelerin resmiyetini bildirmek için kullanılan, hanın isminin altın yaldızla yazıldığı damgaya *nişān* "نشان" (KHYH, 1/36) denirdi. Ancak bu terim yerini 17. yüzyılın başları itibarıyla Osmanlı diplomatikasından alınan *mühr* "مهر" (KHYH, 14/58) sözcüğüne bırakmıştır. Bununla birlikte aynı yüzyılın sonlarında, hanın adının geçtiği bu kısım *ṭuġray* "طغرای" (KHYH, 241/21) terimiyle de ifade edilmiştir.

Neşriyatta Kırım hanları ve veliaht sultanlar katında yazılan resmî yazışmalar, eski diplomatika geleneğine göre *yarlıġ* "یرلیغ" (KHYH, 2/4) terimi ile adlandırılır. Ancak bu tür belgeler için 17. yüzyılın başlarından itibaren Osmanlı diplomatikası tesiriyle *fermān* "فرمان" terimi de kullanılmaya başlanmıştır. Neşriyatta *fermān* terimi ilk olarak Kalgay Devlet Gerey Sultan mührü taşıyan 1628 tarihli belgede (KHYH, 11/46) görülür. Buna göre yazışmalardaki söz varlığına bakıldığında, Kırım Hanlığı'nın idari yapısıyla ilgili terminolojide Osmanlı etkisinin 17. yüzyılda giderek arttığı anlaşılır.

Kırım resmî yazışmaları, diplomatik ilişkilerde Kırım Hanlığı'nın uyguladığı merasim ve usuller hakkında önemli bilgiler verir. Bunlar, kökü Cengiz töresine

dayanan ve Altın Orda döneminde gelenek hâline geldiği anlaşılan uygulamalardır. Bu merasim ve usullerin tamamının, sarayda protokol kuralları çerçevesinde yürütüldüğü görülmektedir. Buna göre Kırım Hanlığı, kendisini Altın Orda'nın siyasi mirasçısı kabul etmiş ve Rusya ile Lehistan'ın Kırım'ın siyasi gücünü kabul ettiğini gösteren birtakım protokol işlemlerinin yürütülmesine büyük önem vermiştir.

Kırım resmî yazışmalarında yer alan merasim ve usuller, yabancı elçilerin Kırım sarayında ikameti esnasında uygulanan protokol işlemleri, yıllık hazine ve haracın sınır bölgesindeki teslimatında yerine getirilen kurallar, esir teslimi ile fidye ödemeleri ve barış antlaşması imzalanırken yerine getirilmesi gereken uygulamalarla ilgilidir. Diplomaside uygulanan bu merasim ve usullerin, Kırım Hanlığı'nın siyasi gücünü büyük ölçüde kaybettiği 17. yüzyılın sonlarına kadar devam ettirildiği görülür.

Kırım Hanlığı'nın ekonomik yapısında, devletin temel gelirlerinin savaş ganimetine ve çeşitli vergilere dayandığı görülür. Savaş döneminde devletin ekonomik politikası, düşman topraklarına yapılan seferler neticesinde ele geçirilecek esir ve ganimetler üzerine kurulmuştur.

Kırım resmî yazışmaları, Lehistan ile Rusya tarafında yapılan muharebeler sonucu esir alınan üst düzey komutan ve devlet adamlarının fidye karşılığı iadesi konusunda önemli bilgiler vermektedir. Buna göre savaş sonrası yapılan müzakerelerde esir iadesi gündeme gelir ve yabancı devletler bu önemli asker ve bürokratların geri alınması için yüksek miktarda fidye paraları ödemeye mecbur bırakılırdı. Aynı zamanda Kazak ve Rus askerlerin fidye karşılığı toplu iadelerinin de Kırım bey ve mirzaları için büyük kazanç sağladığı görülür. Belgeler, savaş sonrasında fidye karşılığı ve değiş tokuş usulü esir iadesi meselesinin Kırım-Rusya diplomasisini zaman zaman meşgul ettiğini göstermektedir.

Kırım Hanlığı'nın tahsil ettiği vergileri, yabancı devletlerden alınan yıllık haraç ve hediyeler ile ticari vergiler olmak üzere ikiye ayırmak mümkündür. Resmî yazışmalarda, yabancı devletlerden alınan yıllık hazine ve hediyeler hakkında ayrıntılı bilgiler mevcuttur. Söz konusu ödemeler devletin ekonomik işleyişi için hayati derecede önemli olan ve barış döneminde Lehistan-Litvanya Birliği ile Rus Çarlığı'nın mecbur tutulduğu ayni ve nakdî ödemelerdir. Bunları han, kalgay ve

nureddin sultanlara yapılan ödemeler ile diğer saray halkına yapılan ödemeler olmak üzere ikiye ayırmak mümkündür.

Resmî yazışmalarda ekonomik yapı ile ilgili terminolojiyi, vergi terimleri, ticaretle ilgili terimler, para birimleri, ölçü ve tartı birimleri oluşturur. Yabancı devletlerden alınan vergi ve hediyelerle ilgili zengin bir terminoloji görülür. Buna göre *ḳalġay* ve *nūre'd-dīn sulṭānlara* sipariş edilen ayni ve nakdî ödemelere *uluġ ḫazīne* denirken diğer saray halkına gelen eşyalara *tiyiş* adı verilmiştir.

Han ve sultanlar için talep edilen hususi hediyeler *bölek, bölek selām, bölek ḫazīnesi* adını alırdı. Bu kişilerin *ḫazīne* ve hediyelere ek olarak fazladan talep ettiği eşya ve paralara ise *ḳoltḳa/ḳoltġa* denirdi. Resmî yazışmalarda, hanların kendileri ya da kızlarının çeyizi gibi keyfi talepleri dışında kale tamiratı gibi devlet işlerinde de çardan *ḳoltḳa* istediği görülmektedir.

Nakdî ödemelerde 17. yüzyılın ortalarına kadar *nuḳraṭ/nuḳrad akça* denen Kırım gümüş parasının kullanıldığı, bu dönemden itibaren Kırım akçasının uğradığı değer kaybı neticesinde ödemelerin Avrupa gümüş parası *ġuruş* veya Osmanlı altını *eşrefī* (*şerīfī, ḳızıl altun, ḳırmızı altun*) ile yapıldığı görülür. 17. yüzyıla ait tiyiş defterlerinde (KHYH, 31, 35, 40) kürk ve diğer kıymetli eşyaların miktarında kullanılan ölçü ve tartı birimleri Arapça ve Farsça kökenli olanlar (*ẕiraʿ, miṣḳāl, taḫta*) dışında Rus ve Leh coğrafyasında kullanılan birimlerle (*puṭ/put, poṣṭav/postaf*) de ifade edilmiştir.

Kırım Hanlığı'nın Rus Çarlığı'ndan temin ettiği yıllık hazine ve hediyelerin belirli merasim ve usullere göre teslim alındığı görülür. Barış döneminde Kırım-Rus sınırında gerçekleştirilen hazine merasimi esasen Kırım Hanlığı'nın siyasi ve diplomatik gücüne işaretti. Çünkü teslimat esnasında Rus tarafının Tatar heyetine verdiği kürk ve değerli eşyalar, Tatar elçi heyetine gösterilen saygı ve hürmeti ifade ederdi. Hanlık, bölge siyasetinde söz sahibi olabilmek ve Rusya, Lehistan gibi ülkeler üzerinde siyasi ve diplomatik baskı kurabilmek için yıllık hazine ve hediyelerin eksiksiz bir şekilde alınmasına büyük önem vermiştir.

Yabancı devletlerden alınan vergi ve haraçların, siyasi ve diplomatik yönü yanında ekonomik değeri mevcuttur. Altın Orda'dan alınan devlet geleneği ve sosyal-kültürel yapının da etkisiyle sınırlı üretime sahip olan Hanlık ekonomisi, temelde savaş dönemlerinde yağmadan elde edilecek esir ve ganimete dayalıydı.

Barış döneminde ise antlaşma gereğince, bey ve mirzalar başta olmak üzere Tatar ve Nogay askeri için sefer ve yağma yasaklanırdı. Bu nedenle barış dönemlerinde alınacak yıllık haraç ve hediyeler, özellikle saray için hayati önem taşımaktaydı. Buna göre Kırım Hanlığı'nın ekonomik yapısı, devletin iç ve dış politikasını belirleyen önemli bir etken olmuştur.

Kırım Hanlığı'nın, siyasi ve ekonomik gücünü koruyabilmek için izlediği bu dış politikayı 17. yüzyılın sonlarına kadar başarıyla yürüttüğünü söylemek mümkündür. Ancak Rusya'nın Osmanlı ile savaş hâlinde olan Mukaddes İttifak'a katılması (1686) ve savaşın gidişatı, Kırım Hanlığı'nı siyasi ve ekonomik bakımından olumsuz yönde etkilemiştir. Bu dönemde Rus çarı I. Petro'nun Kırım'a yıllık vergi ve haraç vermeyi reddettiği görülür. Nitekim neşriyatta, yıllık hazinenin teslim alındığına dair son belge 1686 tarihli I. Selim Gerey Han yarlığıdır (KHYH, 286). Savaş sonunda Osmanlı Devleti ile Rusya'nın imzaladığı İstanbul Antlaşması'na (1700) göre Rusya'nın Kırım'a ödediği yıllık haracın kaldırılması, Kırım Hanlığı'nın siyasi ve ekonomik çöküşünü hızlandırmıştır.

Kırım resmî yazışmalarında, sosyal ve kültürel hayatla ilgili bilgiler sınırlıdır. Belgelerde sosyal terimler, özel günlerle ilgili terimler, saray halkının giyim kuşamı ve kullandığı eşyalara dair terimler Kırım'ın sosyal ve kültürel hayatı ile ilgili terminolojiyi oluşturur. Belgeler, Kırım sosyal yapısında soylu kesim ile reaya olmak üzere iki farklı tabakanın bulunduğunu gösterir. Kökü Altın Orda'ya dayanan soylu Karaçı aileleri, beyler, mirzalar ve sarayda görev alan diğer üst düzey bürokratlar bu sınıfı teşkil eder. Karaçı beyleri bu kesimin en itibarlı kişileridir. Reaya tabakasında ise hâkim unsurun Tatar ve Nogay kabilelerinden oluştuğu ve bu kesimin geçimini çiftçilik ve hayvancılıktan sağlayan iki ana gruba ayrıldığı görülmektedir. Reaya sınıfının, bey ve mirzalara tahsis edilen yurt topraklarında yaşamalarından dolayı bunlara karşı çeşitli yükümlülükleri bulunurdu. Kırım resmî yazışmalarında bu sınıf, *yurtlig ve köçümli ḫalḳ* olarak ifade edilmiştir.

Belgelerde sosyal hayatla ilgili diğer terimler özel günlerle ilgilidir. Resmî yazışmalarda tarih bilgisinin bulunduğu *datatio* kısmında Kurban Bayramı (Zilhicce) *küçük bayram ayı,* Ramazan ayı ise *büyük bayram ayı* olarak geçmektedir. Bununla birlikte, çoğunlukla Rusya'dan gelen yıllık hazine ve tiyişlerin teslimat zamanı olan Eylül ayının ilk günü *saman küni* ya da *oraḳ zamānı* olarak ifade edilmiştir.

Kırım resmî yazışmalarından tespit edilen sosyal ve kültürel terminoloji daha çok saray kültürü ile ilgilidir. Tiyiş defterleri başta olmak üzere birtakım belgeler, hanedan üyeleri ve saray personeline Rusya'dan sipariş edilen kürk ve eşyalar hakkında ayrıntılı bilgiler vermektedir. Bunlar aynı zamanda 17. yüzyılda Kırım sarayında hangi kürk ve değerli eşyalara rağbet olduğunu göstermektedir.

Kırım sarayında, Rusya'dan yıllık olarak alınan tiyişlerin siparişinde belirli bir sıralama mevcuttur. Kürkler, saraydaki kişilerin protokol sırasına göre en değerliden aşağıya göre sipariş edilirdi. Kırım sarayında, elçilik merasimlerinde üst düzey bürokratlara Rus heyeti tarafından değer bakımından fazla olan *ṣamur (semūr)* ve *zerdeva* kürkler takdim edilirdi. Protokolde daha aşağıda bulunan saray halkı ise *ṣırt* ve *ḳarın* kürk alırdı. Sarayda *manṣıblı* denen üst mertebe devlet adamlarına, değersiz olarak görülen *ḳarın tiyiş* verilmesi uygun görülmezdi.

Harem halkının giyim kuşamında da protokol gözetilirdi. Hanın validesi (*ana biyim*), eşleri (*biyimler*) ve kızkardeşleri *ḫānī sulṭānlar ṣamur tiyiş* alırlardı. Hanzade ve han kızları *sulṭānlar* ise yaşlarına göre *ṣamur (semmūr)* veya *zerdevā tiyişe* layık görülürlerdi. Buna göre saray halkının kullandığı kürk çeşitlerinde belirli bir hiyerarşi bulunurdu. Bunun dışında simli ve yaldızlı çuha kumaşların, samur ve tilki postundan börklerin, inci tesbihlerin, balık (mors) dişlerinin *(balıḳ tişi)* hanedan üyeleri tarafından büyük rağbet gördüğü anlaşılmaktadır.

5. DİZİN

ʿādet, 15, 39, 53, 66, 173, 180, bk. yosun, ḳānūn, āyīn, ḳāʿide

Adil Gerey Han, 17, 21, 35, 38, 41, 43, 45, 48, 97, 118, 139, 151, 194, 197, 218, 222, 232, 242, 251, 254, 256, 259, 287, 295, 325

aġa, 17, 19, 53, 61, 64, 109, 119, 120, 121, 122, 126, 130, 132, 133, 134, 156, 164, 166, 168, 171, 227, 232, 236, 261, 263, 283

aġayān-ı manṣıb, 120, 124

Agış Beg, 179

ʿahd-nāme-i temessük, 210

aḫtacı, 82, 160, 161

aḳ ḳalpaḳ, 315

aḳalinçe, 256

aḳalinçi, 256

aḳalniç, 256

ʿaḳalniç, 256

aḳalniçe, 256

ʿaḳalniçe, 256

aḳalniçey, 37, 43, 56, 70, 182, 256, 261, bk. aḳalniç, ʿaḳalniç, ʿaḳalniç, aḳalinçe, aḳalniçe, ʿaḳalniçe, ʿaḳalniçey, aḳanliçey, aḳalinçe

ʿaḳalniçi, 256

aḳanliçey, 256

aḳça, 60, 71, 218, 221, 280, 288, 295, 296, 299, 300, 301, 327, bk. kümiş aḳça, baḳır aḳça, nuḳraṭ aḳça, ṣom aḳça

aḳtacı, 82, 120, 125, 160, 161

aḳtacı beg, 125

aḳtacı bey, 125

aḳtaçı, 24, 25, 60, 65, 82, 100, 125, 158, 160, 161, 162, 166, 325, bk. aḳtacı beg, aḳtacı, aḫtacı, mīr-āḫūr başı, emīr-i ḫōr başı

Aleksey (I.), 43, 44, 45, 46, 85, 118, 162, 194, 198, 218, 254, 260, 268, 292, 320

Ali Bey, 266

almaşıḳ begi, 85, 181

almaşır begi, 181

almaşuḳ begi, 85, 181

almaşuv begi, 49, 66, 180, 181, 221, 284, bk. almaşuv beyi, almaşıḳ begi, almaşuḳ begi, almaşır begi, ḫazīne beyi, amāyat

almaşuv beyi, 37, 39, 181

Alp Gerey Sultan, 26

altun, 16, 18, 36, 49, 71, 79, 192, 203, 204, 205, 206, 209, 211, 261, 280, 294, 295, 296, 297, 300, 301, 327, bk. eşrefī altun, şerīfī altun, ḳızıl altun, ḳırmızı altun, ḳırımızı altun

altun mühr, 204

altun nişān, 207

altun nişānlıġ mühr, 79

altun payṣa, 203, 204, 205

altun payṣalı mühr, 204

altun payṣalı şarṭ-nāme, 209

altun yaldızlı şarṭ-nāme, 203

amāyat, 37, 181

ana biyim, 25, 34, 92, 150, 329

Andrey, 221, 251

ʿārabacı, 182

arabaçı, 182

ʿarabaçı, 20, 38, 45, 67, 182, 183, 190, bk. ʿārabacı, arabacı, ʿarabaçu

ʿarabaçu, 182

araḳı, 20, 199

araḳı ḫorilḳa, 199

Arslan Gerey Han, 42, 43, 80, 262

aṣ ṭon, 49, 72, 304, 310

ʿasker, 181, 196, 241, 306

aṣlamçı, 49, 71, 290, bk. aṣlamçı tācir, aṣlamçı bāzirgān, sevdāger, sevdegār, sevdeger

aṣlamçı bāzirgān, 290

aṣlamçı tācir, 290

atalıḳ, 29, 37, 49, 63, 105, 106, 107, 108, 156, 181, 283

August (III.), 42, 44, 262, 265

av ḳuşları, 49, 67, 196, 197, 199, bk. ḳarçıġa, şunḳar

āyīn, 15, 55, 66, 173, 180, bk. yosun, ʿādet, ḳāʿide, ḳānūn

Bahadır Ağa, 21, 149, 218, 221, 235, 259

Bahadır Gerey Han (I.), 19, 34, 41, 42, 44, 46, 47, 99, 108, 110, 123, 125, 153, 157, 158, 162, 170, 177, 202, 215, 220, 227, 233, 234, 245, 255, 279, 281, 284, 293, 301, 302, 303, 304, 310, 311, 314, 320, 321

baḫşı, 18, 57, 67, 183, 184, 185, 265, bk. yazuvçı, yazıçı, yazıcı, tet, tėt, tėti, kātib, ḫazīne kātibi

baḫşiş, 275

baḳır aḳça, 218, 296, 300

baḳır nuḳraṭ, 299, 300

balcı başı, 24, 49, 65, 100, 120, 125, 156, 158, 162, 163, bk. balçı başı

balçı başı, 125, 162

balıḳ tişi, 49, 73, 303, 319, 320, 329, bk. şīr-māhī

balta, 53, 69, 244, 245, 248, 275

bārūt, 245

baş aġa, 133

baş bikeç, 150, 171

baş boyar, 259

baş ėlçi, 18, 188

baş ḥaṭman, 270

baş ḫazīne-dār, 156

baş tılmaç, 20, 151, 193

baş vezīr, 134, 177, 263

baş yazıçı, 20, 151

başçı, 37, 181

bayar, 259

bayraḳ, 69, 122, 231, 238, 239, 325

bayraḳ-dār, 232

bāzārgān, 291

bāzirgān, 55, 71, 223, 290, 291, 292, 294, bk. bāzārgān, tācir, tüccār

beg, 14, 49, 64, 81, 91, 100, 109, 122, 123, 124, 125, 134, 136, 137, 139, 140, 158, 161, 171, 178, 181, 183, 226, 262, 266, 307, bk. bey, bėg

bėg, 81, 137

bėgim, 91

begler begi, 269

bėrgi, 285

bėrgü, 285

bey, 136, 137, 161, 293, 307

bikeç, 25, 49, 66, 123, 150, 156, 170, 171, 172, 173, 283, 312, bk. içki bikeç, baş bikeç, ḫazīne-dār bikeç

biyim, 50, 63, 91, 92, 93, 97, 128, 171, 283, bk. bėgim

boyar, 50, 56, 70, 251, 254, 256, 257, 258, 261, 264, 269, 310, bk. baş boyar, bayar, boyarin

boyarin, 259

bölek, 16, 18, 33, 34, 35, 50, 71, 256, 274, 275, 279, 320, 327, bk. bölek

selām, yeŋil bölek, mübārek bād, yarlıḳaş bölekler, pīş-keş, baḫşiş, hedāyā

bölek ḫazīnesi, 34, 327

bölek selām, 274, 327

börk, 50, 72, 182, 278, 311, 312, 314, 316, bk. tilki börk, tülki börk, ḳara tilki börk, siyāh tilki börk, siyāh dilki börk

büyük bayram ayı, 60, 72, 309, 328

büyük ėlçi, 18

büyük ḥaṭman, 270

büyük marşalḳa, 272

Can Temür Bey, 112, 220, 301, 310

cān ve ḳan aḳçaları, 219

Canıbek Gerey Han, 20, 35, 36, 40, 42, 47, 49, 76, 77, 92, 106, 108, 114, 125, 139, 145, 151, 157, 161, 172, 189, 198, 202, 203, 204, 207, 208, 245, 246, 247, 249, 268, 275, 278, 280, 281, 306, 311, 312, 315, 319, 321

carlıḳaş, 275

cebeci başı, 60, 68, 163, 224, bk. cebeçi başı

cebeçi başı, 224

cebe-ḫāne, 61, 69, 245, 246, bk. mühimmāt, bārūt, ḳurşun, ḳorġaşun, ḳurşan, yaraḳ, tüfeng dāneleri

cehāz, 53, 67, 198, 311

cel çapḳunı, 187

Cengiz Han, 95, 101, 102, 127, 140, 141, 142, 143, 160, 178, 212, 215, 223, 225, 231, 240, 243, 307, 324

cepken, 313

cılḳafa, 72, 312

cıluv, 250

col aġası, 195

Cuci, 94, 141, 307

culuġ, 250

culuv, 21, 50, 69, 83, 218, 221, 249, 250, 254, 293, bk. cıluv, culuġ, yıluv, yuluv, yuluġ

cumhūr, 306

cülūs, 16, 53, 66, 173, 174

çadırcı başı, 24, 50, 65, 163

çaḳmaḳlı tüfeng, 35

çapġun, 190, 193, 293

çapḳun, 17, 19, 20, 38, 50, 67, 103, 122, 135, 151, 185, 186, 187, 190, 194, 205, 219, 227, 288, 293, bk. çapḳun başı, çapġun, yel çapḳunı, yel çapḳun başı, cel çapḳunı

çapḳun başı, 187

çapḳun-nāme, 205

çar, 267

çasar, 57, 70, 259

çāşnigīr başı, 24, 60, 66, 125, 163, 164, 224

çekmen, 50, 72, 313, bk. cepken

çelebi, 50, 64, 108, 109, 121, 122

çeriv, 241

çerüv, 50, 69, 239, 241, bk. çeriv, ʿasker

çuḳa, 55, 72, 302, 303, 313, 314, 321

daʿvāçı, 59, 68, 218, 219

defter, 36, 45, 59, 71, 86, 129, 207, 210, 275, 276, 277, 278, 327, 329, bk. uluġ ḫazīne defteri, uluḳ defter, ḳara ḳaplı defter, mührlü defter, yüzük nişānlı defter, defter-i temessük

defter-dār, 61, 64, 100, 125, 129, 130, 156, 158, 170, 228, bk. defter-dār efendi

defter-dār efendi, 158

defter-i temessük, 210

dellāl, 53, 66, 164, 165

Derviş Mirza, 190

Devlet Gerey Han (I.), 13, 28, 40, 42, 283

Devlet Gerey Sultan, 20, 35, 151, 271, 280, 325

dil, 255

dīvān, 19, 55, 60, 62, 63, 64, 100, 114, 115, 116, 120, 125, 130, 131, 132, 156, 179, 217, 218, 226, 228, 276, bk. dīvān-ḫāne, dīvān-ı hümāyūn

dīvān bitikçileri, 131

dīvān efendisi, 62, 64, 130, 131

dīvān kātibi, 100, 125, 130, 228

dīvān yazıçısı, 131

dīvān yazuvçısı, 60, 64, 131, bk. dīvān yazıçısı, dīvān kātibi, kātib-i dīvān, dīvān bitikçileri, uluġ yazuvçı

dīvān-ḫāne, 115

dīvān-ı hümāyūn, 115

divoran, 56, 70, 260

diyak, 260

diyaḳ, 19, 20, 57, 70, 260, 261, bk. müşāvīr diyaḳ, diyak

diz-dār, 55, 69, 233, 268, 269, 271, bk. diẕ-dār

diẕ-dār, 233

doyumlıḳ, 50, 69, 252

dumna, 262

dumnay, 43, 56, 70, 134, 261, 262, bk. dumna, vekīl, vezīr

dusnaḳ, 253

dustaḳ, 253

dutsaḳ, 253

ėl, 50, 51, 64, 72, 144, 187, 304, 305, 306, bk. yurt, yurṭ

ėlçi, 18, 19, 20, 37, 38, 45, 50, 67, 81, 85, 114, 122, 123, 128, 129, 151, 152, 177, 183, 185, 186, 187, 188, 190, 191, 193, 194, 201, 208, 209, 219, 222, 223, 227, 251, 254, 260, 261, 265, 274, 283, 288, 292, 293, 294, 301, bk. uluġ ėlçi, uluġ ėlçi başı, büyük ėlçi, ėlçi begi, ėlçi başı, baş ėlçi

ėlçi başı, 18, 88, 188

ėlçi begi, 18, 188

ėlçilik ėwler, 20

elektör, 57, 70, 262

emildeş, 36, 37, 50, 63, 107, 108, 109, 110, 122, 181

Eminek Mirza, 11

emīr-i ḫōr başı, 25, 125, 161, 162, 325

erbāb-ı manṣıb, 124

esīr, 201, 221, 250, 252, 253, 254, 292, 293, 300

ėşik aġası, 19, 35, 98, 126, 133, 135, 177, 221, 261, 263, 283, 325

ėşik ḳulları, 227

eşrefī altun, 296, 301

Evliya Çelebi, 8, 199, 217, 228

fermān, 55, 67, 201, 202, 213, 323, 325, bk. fermān-ı şerīf, sipāriş

fermān-ı şerīf, 323

Fetih Gerey Han (I.), 179

Fetih Gerey Sultan, 155, 164, 165, 242, 252, 259

flori, 57, 71, 296, 297, bk. ṣarı altun

Fyodor (III.), 43

Gazan Han, 104, 302

Gazi Bey, 90

Gazi Gerey Han (I.), 95, 179

Gazi Gerey Han (II.), 15, 18, 32, 40, 42, 76, 79, 123, 133, 179, 204, 226, 230, 234, 248, 264, 265, 309, 313

Gazi Gerey Sultan, 153, 256

gerey, 1, 10, 11, 12, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 26, 28, 29, 32, 33, 34, 35, 36, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 73, 76, 77, 79, 80, 85, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97,

98, 99, 100, 102, 103, 104, 106, 108, 110, 112, 114, 115, 118, 120, 123, 125, 131, 133, 134, 135, 138, 139, 142, 144, 145, 149, 151, 152, 153, 154, 155, 157, 158, 159, 161, 162, 164, 165, 167, 170, 172, 174, 177, 178, 179, 185, 188, 189, 194, 197, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 210, 211, 215, 218, 219, 220, 221, 222, 226, 227, 229, 230, 232, 233, 234, 235, 236, 237, 242, 245, 246, 247, 248, 249, 251, 252, 254, 255, 256, 259, 260, 262, 263, 264, 265, 266, 267, 268, 270, 271, 272, 275, 278, 279, 280, 281, 283, 284, 286, 287, 288, 289, 292, 293, 295, 296, 298, 300, 301, 302, 303, 304, 306, 309, 310, 311, 312, 313, 314, 315, 319, 320, 321, 324, 325, 328

Giyaseddin, 93

ġuruş, 58, 71, 222, 278, 284, 294, 296, 298, 300, 327, bk. ḳara ġuruş

gümrik, 286, 287, 289

gümrük, 31, 33, 52, 58, 71, 79, 100, 286, 287, 288, 289, 292, bk. gümrik, gümrük ve aluv

gümrük ve aluv, 286, 288

Hacı Gerey Han (I.), 10, 93, 114, 131, 151, 177, 185, 206, 236, 279, 286, 288, 289

ḫādım aġaları, 62, 66, 172, bk. ḫādım-ı ḥarem-i ḫaṣṣa aġaları, ḫādım-ı ḫaṣṣa aġaları

ḫādım-ı ḥarem-i ḫaṣṣa aġaları, 173

ḫādım-ı ḫaṣṣa aġaları, 173

Hakim Yahya, 114

ḫān, 25, 45, 50, 60, 63, 76, 77, 79, 85, 91, 92, 94, 95, 96, 97, 104, 105, 108, 118, 120, 123, 128, 133, 134, 153, 154, 157, 159, 165, 167, 169, 171, 177, 179, 180, 183, 198, 200, 201, 202, 217, 218, 222, 226, 252, 266, 276, 278, 280, 283, 292, 302, 303, 304,310, 311, 312, 319, 320

ḫān aġası, 133

ḫānī, 60, 63, 92, 96, 97, 98, 104, 128, 171, 283, 321, 329, bk. ḫānī sulṭān, sulṭān-ı ḫānī, uluġ ḫānī, ulu ḫānī

ḫānī sulṭān, 36, 97, 98

ḥarem, 25, 54, 65, 149, 150, 156, 171, 172, 173, 283, bk. iç ḥarem, ḥarem-i ḥāṣ, ḥarem-i ḥāṣṣa

ḥarem-i ḫāṣ, 25

ḥarem-i ḫāṣṣa, 25, 150

Hasan Ağa, 221

ḫāṣṣa ḳulları, 227

Hatice-i Devran Sultan, 43, 97

ḥaṭman, 58, 70, 269, 270, 271, bk. hedman, hetman, ḫaṭman, ḥoṭaman, baş ḥaṭman, büyük ḥaṭman, ulu hedman

ḫaṭman, 271

ḫaṭṭ, 21, 54, 67, 177, 202, 203, 204, 205, 211, 323, bk. ḫaṭṭ-ı şerīf, ḫaṭṭ-ı hümāyūn, altun yüzük ḫaṭṭ, altun yaldızlı şarṭ-nāme, ḳabala ḫaṭṭ

ḫaṭṭ-ı hümāyūn, 203

ḫaṭṭ-ı şerīf, 203

Haydar, 11

ḫazīne, 19, 33, 34, 35, 36, 37, 45, 48, 54, 61, 62, 63, 71, 85, 100, 116, 117, 125, 129, 155, 156, 184, 199, 256, 266, 277, 278, 279, 280, 282, 283, 293, 296, 312, 327, bk. uluġ ḫazīne, bölek ḫazīnesi, nuḳrat ḫazīnesi

ḥazīne beyi, 181

ḫazīne kātibi, 125, 184

ḫazīne-dār, 23, 61, 65, 100, 120, 125, 128, 130, 150, 155, 156, 161, 166, bk. ḫazīne-dār aġa, baş ḫazīne-dār, ulu ḫazīneçi, ser-ḫazīne, küçük ḫazīne-dār, ḫazīne-dār bikeç

ḫazīne-dār aġa, 130, 156

ḫazīne-dār başı, 156

ḫazīne-dār bikeç, 150

ḫazīne-i ʿāmire, 62, 63, 116, 117

hedāyā, 90, 275

hedman, 87, 270

hetman, 222, 269, 271

ḫilʿat, 20, 200

ḫorilḳa, 20, 59, 67, 198, 199, bk. araḳı, ıraḳı

ḥoṭaman, 271

ıraḳı, 199

İbraş Bey, 90

iç ḥarem, 25, 150, 172, 173

iç ḳumġançı, 159

iç oġlanlar, 156, 157, 159, 168, 170, 172

içki, 50, 64, 112, 122, 123, 124, 133, 137, 172, 189

içki beg, 123, 133, 137, 189

içki bikeç, 123

imżā, 54, 67, 203

İnayet Gerey Han, 34, 40, 42, 43, 47, 91, 97, 110, 120, 139, 158, 159, 162, 167, 229, 266, 279, 280, 303, 319

inci, 19, 35, 36, 57, 73, 83, 198, 284, 302, 320, 321, 329, bk. inci tesbīḥ

inci tesbīḥ, 321

İslam Ağa, 133, 202

İslam Gerey Han (III.), 13, 17, 19, 41, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 77, 85, 93, 134, 188, 194, 198, 200, 208, 221, 222, 226, 235, 263, 287, 292, 298, 312

İslam Gerey Sultan, 35, 44, 227

ispāh, 190

ispāhī, 190

istolnik, 56, 70, 263

İvan (III.), 10, 11, 257

İvan (IV.), 258, 264, 283

İvan (V.), 41, 43, 149, 378

İvan Fostav, 293, 301

ḳabala, 21, 44, 47, 54, 71, 220, 221, 254, 256, 292, 293, 294, 301

ḳabala ḫaṭṭ, 293

ḳaftan, 20, 50, 67, 200, bk. ḫilʿat

ḳaġalġa, 98

ḳaġalġay, 98

ḳaġalḳa, 98

ḳaġalḳay, 98

ḳāʿide, 54, 66, 174, 180, bk. yosun, ʿādet, ḳānūn, āyīn

ḳalʿa, 54, 65, 146, 148, bk. ḳala

ḳalġa, 53, 63, 98, 104, bk. ḳalġay, ḳaġalġa, ḳaġalḳa, ḳaġalḳay, ḳaġalġay

ḳalġay, 16, 17, 26, 32, 44, 45, 75, 91, 92, 97, 98, 99, 100, 103, 104, 105, 108, 115, 116, 123, 125, 132, 133, 144, 151, 154, 155, 157, 158, 159, 161, 165, 166, 168, 170, 171, 178, 180, 192, 198, 200, 202, 217, 224, 226, 228, 229, 241, 276, 278, 279, 280, 281, 283, 302, 303, 304, 313, 320, 321, 324, 327

ḳalpaḳ, 19, 59, 72, 314, 315, bk. aḳ ḳalpaḳ

ḳan bahāsı, 60, 68, 219, bk. cān ve ḳan aḳçaları

Kan Mehmed Mirza, 218

ḳanṣılar, 264

ḳansilar, 44, 58, 70, 222, 263, 298, bk. ḳanṣılar

ḳānūn, 15, 39, 59, 66, 174, 175, 180, bk. yosun, ʿādet, ḳāʿide, āyīn

ḳapu aġası, 19, 100, 125, 133, 261, 325

ḳapu keṯḫudāsı, 168

ḳapu ḳulları, 51, 68, 225, 226, 227, bk. oçaḳ oġulları, oçaḳ oġlanları, ėşik ḳulları, ḫāṣṣa ḳulları

ḳapucı başı, 83, 166

ḳapuçı, 24, 37, 50, 66, 165, 166, 167

ḳapuçı başı, 24, 37, 50, 66, 83, 100, 120, 125, 130, 158, 165, 166, 167, bk. ḳapuçılar başı, ḳapucı başı

ḳapuçılar başı, 167

ḳapuçılar kaḥyası, 168

ḳapuçılar ketḫudāsı, 24, 37, 60, 66, 125, 165, 166, 167, bk. ketḫudā-yı bevvābān, ḳapu ketḫudāsı, ḳapuçılar kaḥyası

ḳara ėl, 51, 304, bk. ḳara raʿiyyet ėl kişileri, ḳara ḫalḳı, ḳara kişi, ḳara Tatar, reʿāyā ve berāyā, ṭavar ḳara, cumhūr

ḳara ėl, 306

ḳara ġuruş, 251, 298

ḳara ḫalḳı, 306

ḳara ḳaplı defter, 276

ḳara ḳaplı uluġ ḫazīne defteri, 36

ḳara kişi, 306

ḳara raʿiyyet ėl kişileri, 306

ḳara Tatar, 306

ḳara tilki börk, 311

ḳaraçı, 15, 53, 64, 98, 102, 103, 120, 122, 126, 127, 137, 138, 139, 178, 179, 226, 227, 277, 283

ḳaraġul, 53, 69, 233, 234, bk. ḳaravul

Karaş Mirza, 165

ḳaravul, 234

ḳarçıġa, 20, 35, 159

ḳarçıġaçı, 189

ḳarçuġaçı, 189

ḳarın ton, 315

ḳarın ṭon, 51, 72, 315, 318, bk. ḳarın ton, yaḳalı ḳarın ṭon, yaḳasız ḳarın ṭon

ḳaṣaba, 54, 64, 145

Kasım Paşa, 13

Katerina (II.), 14

kātib, 184, 185, 208

kātib-i dīvān, 132

Kaydu, 209

Kayıt Ağa, 98, 177, 221

ḳazaḳdaş, 109

ḳazaḳṭaş, 36, 51, 63, 83, 108, 109, 110, 170, 224, 283, bk. ḳazaḳdaş

ḳāżʿasker, 54, 68, 135, 214, 215, 218, bk. ḳāżī ʿasker

ḳāżī, 54, 68, 214, 215, 216, 228

ḳāżī ʿasker, 214

kefīl, 21, 54, 68, 219, 220, 221, 251, 254

kent, 123, 146

kėŋeş, 51, 63, 81, 115, 117, 118, 265

kermen, 65, 81, 129, 147, 148

ketḫudā, 24, 55, 66, 168, 169

ketḫudā-yı bevvābān, 168

Kırım Gerey Sultan, 45, 133, 251, 259, 296, 298, 302

ḳırımızı altun, 297

ḳırmızı altun, 297, 327

ḳızıl altun, 297, 327

kiçkine ḳol tüfengi, 35

kilerci başı, 23, 37, 60, 65, 100, 120, 125, 156, 157, 158, 228, bk. kilerçi başı

kiş, 36, 198, 316, 318

knes, 264

knez, 56, 70, 220, 251, 257, 264, bk. knyaz, knes

Knez Simon, 220

knyaz, 264

ḳolġa, 280

ḳolıḳa, 280

ḳolḳa, 280

ḳoltġa, 280

ḳoltġa nuḳraṭı, 299

ḳoltḳa, 33, 34, 35, 51, 71, 129, 208, 276, 279, 280, 281, 321, 327, bk. ḳolḳa, ḳolıḳa, koltġa, ḳolġa, ḳoltḳay

ḳoltḳa nuḳraṭı, 280

ḳoltḳay, 280

ḳomandat, 58, 70, 271, bk. diz-dār

ḳonaḳ, 20, 51, 65, 150, 151, 293, bk. élçilik ewler, varaṭa

ḳorġaşun, 246

ḳorı, 51, 65, 152, 153, bk. ḳorıġ

ḳorıġ, 153

ḳoycı ve ṭavarcı, 309

körüniş, 19, 51, 64, 118, 119, 129, 154, 199, 226, 261, bk. körünüş, uluġ körüniş

körünüş, 19, 118, 119

köy, 46, 55, 64, 145, 167

ḳral, 266

ḳul aġası, 228

ḳullar aġası, 61, 68, 125, 227, 228, bk. ḳul aġası

ḳumġancı, 159

ḳumġançı, 23, 59, 65, 159, 160, bk. ḳumġancı, iç ḳumġançı

ḳunduzlı sırt, 317

ḳurşan, 246

ḳurşun, 246

ḳuşçı, 20, 38, 45, 51, 67, 158, 182, 189, 197, 221, bk. ḳuşçu, ḳarçuġaçı, şunḳarçı

ḳuşçı başı, 23, 51, 65, 158, 159, 189, bk. ṭoġançı başı, ṭoġancı başı

ḳuşçu, 183

Kutlu Şah, 190

kübe, 35, 51, 69, 246, 247

küçük bayram ayı, 60, 72, 309, 328

küçük ḫazīne-dār, 156

kümiş aḳça, 296, 300

künlik ʿulūfe, 20, 201

Mahmud Han, 291

manṣıb, 34, 36, 54, 64, 110, 120, 123, 124, 125, 126, 158, 162, 166, 168, 232, 283, bk. manṣıblı aġalar, erbāb-ı manṣıb, mansıblı ḳullar, aġayān-ı manṣıb

manṣıblı aġalar, 124

manṣıblı ḳullar, 124

Marco Polo, 209

marşalḳa, 58, 70, 271, 272, bk. büyük marşalḳa, ulu marşal

Mehmed Gerey Han (I.), 12, 18, 40, 42, 76, 79, 80, 112, 118, 144, 196, 206, 233, 264, 265, 268, 270, 272, 288, 289, 292

Mehmed Gerey Han (II.), 26, 324

Mehmed Gerey Han (III.), 19, 35, 40, 42, 202

Mehmed Gerey Han (IV.), 16, 18, 20, 22, 34, 41, 42, 43, 45, 46, 47, 48, 98, 112, 152, 153, 155, 165, 172, 177, 210, 218, 220, 221, 251, 255, 259, 260, 268, 300

Mehmed Gerey Sultan, 26, 35, 92, 98, 202

mehter başı, 60, 68, 163, 228, 229, 230

mektūb, 54, 67, 203, 204, 211, 323

Mengli Gerey Han (I.), 10, 11, 12, 22, 26, 80, 93, 96, 98, 112, 115, 138, 177, 179, 196, 201, 203, 204, 205, 279, 288, 289, 324

mesçan, 264

meşçan, 58, 70, 264, bk. mesçan

mılṭıḳçı, 37, 70, 272, 273

Mihail (I.), 19, 21, 35, 36, 43, 44, 77, 114, 151, 153, 177, 198, 203, 246, 268, 275, 301, 312, 315, 321

mīr-āḫūr başı, 25, 161, 325

mirza, 140

mirzā, 140

mīrza, 140

mīrzā, 37, 46, 61, 64, 101, 103, 109, 122, 123, 124, 129, 134, 137, 140, 141, 142, 144, 168, 179, 180, 181, 183, 196, 223, 226, 227, 258, 267, 283, 293, bk. mirzā, mirza, murza, mīrza

miṣḳāl, 54, 72, 301, 302, 327

Muhammed Şah Ağa, 177

Muhammed Şah Bey, 37, 85, 221, 301

Murad Gerey Han, 21, 33, 41, 43, 48, 73, 85, 91, 135, 139, 172, 178, 199, 204, 211, 215, 219, 263, 265, 266, 267, 303, 310, 313, 320

murzā, 140

muṣāḥib, 54, 63, 109, 110

Mustafa Ağa, 45, 254

mübārek bād, 35, 274, 284, 304, 321

müftī, 54, 68, 122, 217, 218, bk. şeyḫü'l-islām

mühimmāt, 246

mühr, 55, 67, 79, 204, 207, 213, 287, 325, bk. altun mühr, mühr-i şerīf, altun payṣalı mühr, altun nişānlıġ mühr

mühr-i şerīf, 205

mührlü defter, 277

müşāvīr diyaḳ, 261

nāme, iii, iv, 16, 17, 18, 56, 67, 116, 192, 202, 203, 204, 205, 207, 209, 210, 211, 323, bk. nāme-i şerīf, nāme-i hümāyūn, şarṭ-nāme, ahd-nāme, ṣulḥ-nāme, çapḳun-nāme

nāme-i hümāyūn, 205

nāme-i şerīf, 205

nişān, 56, 67, 79, 204, 206, 207, 209, 325, bk. altun nişān

nöker, 53, 63, 108, 109, 110, 111, 112, 123, 124, 225

nuḳrad, 299

nuḳrad aḳça, 299

nuḳraṭ, 54, 71, 280, 299, 300, 301, 327, bk. nuḳrad, nuḳraṭ aḳça, nuḳrad aḳça, ḳoltġa nuḳraṭı, baḳır nuḳraṭ, nuḳraṭ ḫazinesi

nuḳraṭ aḳça, 280, 299

nuḳraṭ ḫazīnesi, 278, 299

nūre'd-dīn, 16, 17, 26, 45, 54, 63, 75, 91, 92, 97, 99, 100, 103, 104, 105, 108, 116, 120, 123, 125, 133, 154, 157, 158, 159, 161, 167, 168, 171, 180, 192, 202, 226, 229, 241, 276, 278, 279, 280, 283, 302, 303, 320, 321, 324, 327

oçaḳ oġlanları, 227

oçaḳ oġulları, 227

oġlan, 23, 50, 51, 63, 65, 101, 102, 105, 112, 123, 126, 139, 143, 144, 240, 243, bk. ulan, ulan küni, ulan küyin, ulan küyün, ulan küyen

oŋ ḳol, 51, 64, 142, 143, 217

oraḳ zamānı, 38, 310

ortaḳ ėlçilik, 51, 71, 294, 295

Osman Ağa, 35

örnek, 36, 67, 207, 208

ötil, 51, 66, 175, 176, bk. ötül

ötül, 175

pād-şāh, 56, 63, 76, 77, 103, 104, 266

palanġa, 148

palanḳa, 58, 65, 148, bk. palanġa

pan, 58, 70, 82, 265

paşa, 64, 126

payṣa, 16, 18, 57, 68, 192, 203, 204, 205, 208, 209, 261, bk. altun payṣa

Petro (I.), 14, 39, 41, 43, 149, 284, 328

Petro Doroşenko, 271

pisar, 58, 70, 265

pīş-keş, 275

polḳovnik, 263, 273

polḳovniḳ, 57, 70, 273, bk. polḳovnik, ṣofraçı

Popoviç, 21

poṣlanlik, 266

poslannik, 57, 70, 263, 266, bk. poṣlanlik

postav, 302, 303, 314

poṣṭav, 58, 72, 302, 327, bk. postav, postaf

pūl, 56, 71, 299, 300, bk. baḳır aḳça, baḳır nuḳraṭ

put, 57, 72, 303, 320, 327, bk. puṭ

puṭ, 303, 327

reʿāyā ve berāyā, 306

rehin, 16, 17, 47, 54, 68, 95, 105, 114, 174, 183, 221, 222, 259

Romodanovskiy, 221, 235, 251

Saadet Gerey Han (I.), 95

Saadet Gerey Han (II.), 41, 43

Saadet Gerey Han (III.), 42, 43, 46, 153

Saadet Gerey Sultan, 26

ṣadaḳ, 53, 69, 247, 275

Safa Gerey Han, 41, 43

Safa Gerey Sultan, 44

Sahib Gerey Han (I.), 12, 22, 29, 95, 115, 154, 174, 226, 229, 279, 293, 302

sala, 145

ṣala, 57, 65, 145, 146, bk. sala

saman küni, 38, 51, 72, 309, 310, 328, bk. oraḳ zamānı

ṣamur, 34, 92, 97, 125, 131, 132, 162, 166, 171, 172, 182, 232, 277, 283, 311, 316, 318, 321, 329

ṣar, 58, 70, 266, bk. çar, uluġ beg, uluġ pād-ṣāh, ḳral

sarāy, 56, 65, 78, 99, 119, 123, 125, 132, 133, 154, 155, 157, 167, 168, 226, 311

ṣarı altun, 297

sāyis, 25, 37, 55, 66, 169

Sefer Ağa, 151, 269, 287, 295

Sefer Gazi Ağa, 134, 152, 222, 259, 268

sekbān tüfengçileri, 37, 60, 68, 181, 229, 230

Selamet Gerey Han (I.), 40, 42

Selamet Gerey Han (II.), 42, 43, 80, 145, 237, 262, 265, 298

Selim Gerey Han (I.), 33, 38, 39, 41, 43, 48, 49, 103, 114, 118, 149, 218, 235, 255, 259, 328

Selim Gerey Sultan, 46

semmūr, 280, 329

semūr, 34

semūr ṭon, 59, 73, 303, 315, 316, bk. semmūr, ṣamur, kiş, semūriyān

sennör, 58, 70, 267, bk. mīrzā

ser-dār, 56, 69, 234, 235, 270, bk. ser-dār-ı aʿẓam

ser-dār-ı aʿẓam, 235

ser-ḫazīne, 156

serrāc, 37

serrāc başı, 37, 100, 125, 166, 167, bk. serrāc, bk. serrāc

sevdāger, 170, 290, 291

sevdeger, 290, 291

Seyyid Ahmed Han, 10, 11, 104, 257

ṣıncap ṭon, 317

ṣırıt, 316

şırt ṭon, 315, 317, bk. ṣırıt, yeŋli yaḳalı ṣırt, yaḳalı ṣırt, yaḳasız ṣırt, ḳunduzlı ṣırt ṭon, ṣırt ṭonciyān

ṣırt ṭonciyān, 318

sīm, 56, 73, 314, 321

sipāh, 190

sipāhī, 18, 19, 20, 37, 38, 44, 56, 67, 190, 191, 260, 261, 266, bk. sipāh, ispāhī, ispāh

sipāriş, 202

siyāh dilki börk, 311

siyāh tilki börk, 311

siyāṣat, 223

siyāset, 55, 68, 222, 223, bk. siyāṣat

ṣofraçı, 263, 266, 273

ṣol ḳol, 51, 64, 142, 143, 144, 244

ṣom, 21, 57, 72, 280, 300, 301, bk. altun, eşrefī altun

ṣom aḳça, 301

soyurġal, 61, 66, 176, 177, bk. ṣoyurġal, soyurġav, yarlıḳaş, yarlıġaş

ṣoyurġal, 177, 178

soyurġav, 178

sulṭān, 16, 17, 25, 26, 32, 34, 35, 36, 45, 55, 63, 75, 77, 79, 91, 92, 97, 98, 99, 100, 101, 103, 104, 105, 108, 125, 128, 133, 137, 144, 150, 153, 154, 155, 157, 159, 161, 168, 170, 171, 177, 178, 180, 183, 192, 198, 200, 201, 202, 226, 228, 229, 235, 241, 266, 276, 278, 279, 280, 281, 283, 303, 304, 311, 313, 320, 321, 327, 329

sulṭān aġası, 125

Sultan Mehmed (II.), 11, 104, 129, 162, 203, 291, 297

Sultan Mehmed (IV.), 33

Sultan Murad (I.), 126, 229

Sultan Murad (II.), 157

Sultan Mustafa (II.), 297

sulṭān-ı ḫānī, 97

Süleyman Efendi, 47

Şah Temür Atalık, 151, 269, 287, 295

Şahin Gerey Sultan, 233, 270

şarṭ-nāme ḫaṭṭı, 203

şarṭ-nāme-i temessük, 210

şāṭır, 169, 170

şāṭır başı, 25, 59, 66, 169, 170, bk. şāṭır

şeher, 56, 65, 146, bk. kent

Şeremetov, 221, 251, 310

şerīfī altun, 297

şeyḫü'l-islām, 217

şīr-māhī, 303, 319, 320

şunḳar, 20, 35, 159

şunḳarçı, 189

Şurhay Han, 42, 46

ṭabur, 59, 69, 82, 241, 242

tācir, 291

taḥta, 303, 304, 310

taḫta, 56, 72, 303, 327, bk. taḥta

tamġa, 52, 71, 79, 286, 287, 288, 289, 292, bk. gümrük, aluv

tarḫan, 52, 63, 112, 113, 114, 288

tartnaḳ, 71, 288, 289, bk. tartnaḳçı

tartnaḳçı, 289

ṭat aġası, 61, 69, 236

temessük, 54, 55, 68, 208, 210, 277, 292, bk. defter-i temessük, ʿahd-nāme-i temessük, şarṭ-nāme-i temessük

Temür Kutluğ Han, 101, 123, 143, 151, 175, 189, 213, 234, 289

tet, 184, 185

tėt, 185

teti, 185

tėti, 185

teveçi, 52, 67, 181, 191

tėyin ṭon, 52, 73, 317, bk. şıncap ṭon

tılmaç, 20, 52, 67, 151, 192, 193, 208, bk. ṭılmaç, baş tılmaç

ṭılmaç, 192

til, 52, 69, 86, 254, 255, 256, bk. dil

tilki börk, 311

tiyiş, 12, 19, 34, 35, 36, 38, 44, 45, 47, 52, 71, 92, 97, 99, 108, 110, 120, 124, 125, 130, 131, 132, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 190, 208, 213, 215, 217, 224, 227, 228, 229, 230, 232, 233, 236, 276, 277, 278, 280, 281, 283, 284, 293, 301, 302, 303, 304, 311, 312, 316, 318, 319, 320, 321, 327, 329, bk. tiş

ṭoġancı başı, 159

ṭoġançı başı, 229

Tohtamış Gerey Han, 40, 42, 95, 174, 179

Tohtamış Gerey Sultan, 76, 153, 198, 309

Toktamış Han, 101, 116, 120, 177, 209, 255

ṭon, 49, 51, 52, 59, 72, 73, 165, 182, 227, 303, 310, 312, 315, 316, 317, 318, 319, 321, bk. ton, kürk

ṭonçı, 52, 66, 170

ṭop, 52, 69, 247, 248, 316, bk. żarbzen, ṭop dāneleri

ṭop dāneleri, 248

ṭopçı başı, 52, 68, 163, 224, 229, 230

töre, 15, 52, 64, 127, 180

ṭuġçı, 52, 68, 231, bk. bayraḳ-dār

ṭuġray, 52, 68, 75, 210, 211, 325

ṭusnaḳ, 253

tutsaḳ, 253

tutṣaḳ, 21, 52, 69, 252, 254, bk. tutsaḳ, ṭutsaḳ, dutsaḳ, tusnaḳ, dusnaḳ, dustaḳ, esīr, yesir

ṭutsaḳ, 253

tüccār, 291, 292, 294, 295

tüfeng, 35, 56, 69, 246, 248, 249, bk. çaḳmaḳlı tüfeng, kiçkine ḳol tüfengi

tüfeng dāneleri, 246

tüfengçi aġası, 62, 69, 232, bk. tüfengci aġası

tülki börk, 312

tümen, 10, 52, 69, 102, 111, 114, 141, 143, 144, 212, 225, 235, 240, 242, 243, 244

ulaġ, 85, 193, 194

ulaḳ, 52, 67, 193, 194, bk. ulaġ, ulav

ulan, 102, 103

ulan küni, 103

ulan küyen, 103

ulan küyin, 103

ulav, 22, 84, 194

ʿulemā, 55, 68, 118, 179, 218

ulu, 25, 34, 61, 64, 76, 84, 85, 92, 115, 120, 126, 127, 128, 132, 133, 134, 135, 150, 161, 166, 220, 261, 265, 272, 283, 292

ulu aġa, 19, 61, 64, 115, 120, 126, 132, 133, 134, 135, 161, 166, 220, 259, 261, 262, 263, 283, 292, 293, bk. ėşik aġası, ḳapu aġası, baş aġa, ulu vezīr, baş vezīr, ḫān aġası, sulṭān aġası

ulu biyim, 25, 34, 92, 128, 150, 283

ulu ḫānī, 92

ulu ḫazīneçi, 128, 265

ulu hedman, 270

ulu marşal, 272

ulu vezīr, 134

ʿulūfe, 20, 22, 55, 67, 151, 200, 201, bk. künlik ʿulūfe, yevmī nafaḳa

uluġ, 17, 18, 19, 20, 33, 36, 37, 38, 48, 52, 61, 76, 77, 85, 97, 115, 119, 128, 129, 130, 131, 132, 151, 153, 184, 185, 186, 188, 191, 199, 227, 244, 261, 266, 276, 277, 278, 280, 294, 307, 308, 312, 320, 327, bk. ulu

uluġ baḫşı, 18, 185

uluġ beg, 266

uluġ ėlçi, 20, 85, 128, 151

uluġ ėlçi başı, 18, 90, 128, 185, 188

uluġ ḫānī, 97

uluġ ḫazīne, 19, 129, 199, 280

uluġ ḫazīne defteri, 277

uluġ körüniş, 119

uluġ pād-şāh, 266

uluġ tėti, 185

uluġ yazuvçı, 131, 170

Uluğ Muhammed Han, 118, 175, 308

uluḳ defter, 86

ulus, 53, 72, 77, 92, 95, 114, 129, 140, 141, 176, 240, 244, 276, 305, 306, 307, 308

varaḳa, 55, 68, 211, 323

varaṭa, 152

varoş, 59, 65, 148, 149

Vasiliy, 221

Vasiliy (I.), 257

Vasiliy Mihayloviç Tapkin, 263

vayavada, 268

vayavoda, 268

vayfada, 268

vayvada, 57, 70, 258, 267, 268, 269, bk. vayavada, vayavoda, vayfada

vekīl, 134

Veli Şah Bey, 190, 266

vėrgü, 34, 53, 71, 285, bk. bėrgü, bėrgi

vezīr, 55, 64, 85, 125, 128, 132, 133, 134, 135, 169, 177, 179, 189, 218, 226, 262, 263, 266

vilāyet, 55, 65, 74, 146

Vladislav (IV.), 40, 41, 44, 202, 255, 314

yaḳalı ḳarın ton, 315

yaḳalı şırt, 317

yaḳasız ḳarın ton, 315

yaḳasız şırt, 317

yalı aġası, 62, 69, 236, 237, bk. żābiṭ

Yan Kazimir (II.), 18, 41, 44, 235, 263, 271

Yan Sobieski, 41, 44

yaraḳ, 246

yarlıġ, 53, 68, 85, 201, 202, 206, 211, 212, 213, 275, 323, 325, bk. yarlıġ-ı şerīf, yarlıḳ

yarlıġaş, 177, 275

yarlıġ-ı şerīf, 323

yarlıḳ, 213

yarlıḳaş, 35, 37, 182, 186, 191

yarlıḳaş bölekler, 37, 182

yaşavıl, 53, 69, 181, 195, 237, 238, 273

yay, 31, 53, 69, 249

yazıcı, 184, 261

yazıçı, 44, 184

yazuvçı, 184, 185, 261, 266

yel çapḳun başı, 187

yel çapḳunı, 187

yeŋil bölek, 18, 19, 274

yeŋli yaḳalı şırt, 165, 317

yesir, 254

yevmī nafaḳa, 20, 201

yıluv, 250

yol aġaları, 181

yol aġası, 61, 67, 194, 195, bk. col aġası, başçı

yosun, 15, 53, 66, 173, 174, 175, 178, 179, 180, bk. ʿādet, ḳānūn, ḳāʿide, āyīn

yuluġ, 251

yuluv, 22, 250

yumış kişi, 196

yumış mīrzāları, 196

yumuş ādemleri, 196

yumuş kişi, 196

yumuş mīrzāları, 62, 67, 195, 196, bk. yumış mīrzāları, yumuş kişi, yumış kişi, yumuş ādemleri

yurt, 141, 145

yurṭ, 145

yurtlig ve köçümli ḫalḳ, 59, 72, 308, 328, bk. ḳoycı ve ṭavarcı

Yusuf Mirza, 28

yüzük nişānlı defter, 277

żābiṭ, 237

zamök, 57, 65, 149

żarbzen, 248

żardavā, 319

zerdeva, 34, 108, 110, 125, 156, 167, 168, 215, 217, 227, 236, 277, 319

zerdevā, 34, 319, 329

ẕerdevā, 319

zerdeva ṭon, 73, 319, bk. zerdeva, zerdevā, ẕerdevā, żardavā, ṣuṣar

ẕiraʿ, 55, 72, 304, 314, 327

Zygmunt (I.), 112, 302

Zygmunt (III.), 40, 44, 76, 313

KAYNAKÇA

Abdujemilev, R. R. (2017). *Dokumentı Krımskogo Hanstva İz Sobraniya Huseyna Feyzhanova* (Ed. İ. Mirgaleyev). Simferopol': OOO Konstanta.

Acar, S. (2018). Moskof Çarlarının Kırım Hanlarına Ödediği Bir Haraç Türü: Tiş-Tiyiş (Mors Dişi). *Karadeniz Araştırmaları Dergisi. 15*(60), 34-45.

_____. (2019). Türk Tatar Hanlıklarında İmildaşlık (Sütkardeşlik). *Altay Toplulukları, Aile ve Aile Değerleri.* (Ed. İlhan Şahin, Fahri Solak, Güljanat K. Ercilasun, M. Bilal Çelik, Aymira Taşbaş, Erhan Taşbaş). İstanbul: Türk Dünyası Belediyeler Birliği, 91-104.

Adamoviç, M. (2014). *Floransalı Filippo Argenti'nin Notlarına Göre (1533) 16. Yüzyıl Türkçesi.* (Çev. A. Merhan). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Afyoncu, Erhan. (2005). Mîrâhûr: Osmanlı Devlet'inde. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 30*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 141-143.

Ahmet Cevdet Paşa (2022). *Kırım ve Kafkas Tarihçesi.* (Haz. M. Z. Öner). İstanbul: Büyüyen Ay.

Aktaş Sarı, S. (2016). 1648-1679 Tarihli 3a ve 3b Numaralı Kırım Kadıasker Defterlerinin Tanıtımı. *PESA Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi. 2*(2), 1-10.

Alexandrow, A. (1904). *A Complete Russian-English Dictionary.* St. Petersburg.

Apaydın, H. Yunus. (2002). Kefalet. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 25*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 168-177.

_____. (2009). Siyâset-i Şer'iyye. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 37*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 299-304.

Arat, R. R. (1987). *Gazi Zahirüddin Muhammed Babur, Vekayi, Babur'un Hâtıratı Cilt: II.* Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

_____. (1991). *Kutadgu Bilig I-Metin.* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları (KB).

Argunşah, M., Sağol Yüksekkaya, G., & Tabaklar, Ö. (2011). *Karahanlıca Harezmce Kıpçakça Dersleri.* İstanbul: Kesit Yayınları.

Argunşah, M., & Güner, G. (2015). *Codex Cumanicus.* İstanbul: Kesit Yayınları (CC).

Arpacı, M., & Özyetgin, A. M. (2019). Kırım Hanlığında Saray Protokolü. *Karadeniz Araştırmaları. 16*(62), 190-212.

Arsal, S. Maksudi. (1947). *Türk Tarihi ve Hukuk.* İstanbul: İsmail Akgün Matbaası.

Asanov, Ş. A., Garkavets, A. N., & Useinov, S. M., (1988). *KrımskoTatarsko-Russkiy Slovar'.* Kiyev: Radyan'ska Şkola.

Ayaz, F. Yahya. (2013). Vezir. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 43.* İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 79-82.

Ayhün, E. A. (2014). *Kırım Hanlığı ve Çöküş Sebepleri.* İstanbul: Ensar Neşriyat.

Bang, W. & Von Gabain, A., (1931). *Analytischer Index zu den fünf ersten Stücken der Türkischen Turfan-Texte.* Berlin: Akademie der Wissenschaften (TT).

Barthold, V. V. (1990). *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan.* (Haz. H. D. Yıldız). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

_____. (2013). *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler.* (Çev., R. H. Özdem. Haz. K. Y. Koparan & İ. Aka). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Barthold, W. (1988). Çelebi. *İslâm Ansiklopedisi. 3*. İstanbul: Millî Eğitim Basımevi, 369-370.

Başer, A. (2015). Kırım Hanlığı Tarihinde Mangıt Kabilesi. *Doğu Avrupa Türk Mirasının Son Kalesi Kırım.* (Ed. Y. Öztürk). İstanbul: Çamlıca Basım Yayın, 75-98.

Başer, B. (2019). *Tarihî Kırım Türkçesinde Fiil -XVI-XVIII Yüzyıllar Arasında Yazılmış Kırım Diplomatik Yarlıkları-*. [Yayımlanmamış doktora tezi]. Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi.

Belows, J. (1919). *Dictionary of French and English, English anda French.* Gloucester.

Berta, Á. (1996). *Deverbale Wortbildung im Mittelkiptschakisch-Türkischen.* Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.

Bıyık, Ö. (2014). *Kırım'ın İdarî ve Sosyo-Ekonomik Tarihi (1600-1774).* İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Bilici, H. (2021). *31 Numaralı Kırım Hanlığı Kadı Sicili'nin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi.* [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. İstanbul Üniversitesi.

Boberg, F. (1955). *Mongolian-English Dictionary.* Stockholm: Bengtsons Litografiska AB.

Boeschoten, H. (2023). *A Dictionary of Early Middle Turkic.* (Ed. M. Weeden). Leiden-Boston: Brill.

Caferoğlu, A. (1931). *Abû- Hayyân, Kitâb al-İdrâk li-lisân al-Atrâk.* İstanbul: Evkaf Matbaası (Kİ).

Canatar, M. (2002). Kethüdâ. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 25.* İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 332-334.

Cihan, A., Yılmaz, F. (2004). Kırım Kadı Sicilleri. *İslâm Araştırmaları Dergisi, (11),* 131-176.

Clark, L. (1977). Mongol Elements in Old Turkic?. *Journal De La Société Finno-Ougrienne*. (75), 110-168.

Clauson, G. (1960). *Sanglax, A Persian Guide to the Turkish Language by Muhammad Mahdī Xān.* London: Messrs. Luzac and Company Ltd (Senglah).

_____. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish.* Oxford (ED).

Davies, B. L. (2007). *Warfare, State and Society on the Black Sea Steppe, 1500-1700*. London-New York: Routledge.

Deny, J. (1961). Le passé et le nom turcs d'Odessa. *Journal Asiatique.* (249), 39-61.

Derin, D. (2003). *Abdülgaffar Kırımî'nın Umdet'ül-Ahbar'ına (Umdet'üt-Tevarih) Göre Kırım Tarihi.* [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Ankara Üniversitesi.

Derin Paşaoğlu, D. (2014). Altın Orda ve Kırım Sahasında Bozkır Aristokrasisinin Güçlü Temsilcileri: Emir Rektemür ve Şirin Mirzalar. *Tarih Araştırmaları Dergisi. 33*(56), 147-190.

Derman, G. S. (2016). Kırım Hanlığı. *Avrasya'nın Sekiz Asrı Çengizoğulları.* (Haz., H. Alan, İ. Kemaloğlu). İstanbul: Ötüken Neşriyat, 320-372.

Doerfer, G. (1963-1975). *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen I-IV*. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag Gmbh (TMEN).

D'ohsson, A. C. Mouradgea. (2014). *Moğol Tarihi.* (Çev., E. Kalan). İstanbul: Iq Kültür Sanat Yayıncılık.

Donuk, A. (1988). *Eski Türk Devletlerinde İdarî-Askerî Unvan ve Terimler.* İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.

Ebu'l-Gâzî Bahadır Han. (1871). *Histoire Des Mongols Et Des Tatares, Par Aboul-Ghâzi Bèhàdour Khan.* (Yay. Le Baron Desmaisons). St. Petersbourg: Imprimerie de l'Académie Impériale des Sciences (ŞT).

Eckmann, J. (2013). *Çağatayca El Kitabı.* (Çev., G. Karaağaç). İstanbul: Kesit Yayınları.

Edgren, H. (1901). *An Italian and English Dictionary: With Pronunciation and Brief Etymologies.* New York: Henry Holt and Company.

El-Kavânînü'l-Külliyye Li-Zabti'l-Lügati't-Türkiyye. (1999). (Haz., R. Toparlı, M. S. Çöğenli & N. H. Yanık). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları (KK).

Erdal, M. (1982). Early Turkish Names For the Muslim God, and the Title *Çelebi. Asian and African Studies.* (16), 407-416.

_____. (1991). *Old Turkic Word Formation: A Dunctional Approach to the Lexicon. 1*. Wiesbaden (OTWF).

Eren, H. (1999). *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü.* Ankara: Bizim Büro Basım Evi (TDES).

Erkal, M. (1991). Arşın. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 3*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 411-413.

Esin, E. (1992). Börk. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 6*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı: 327-328.

Ettuhfet-üz-Zekiyye Fil-Lûgat-it-Türkiyye. (1945). (Haz., B. Atalay). İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayınları (TZ).

Evliya Çelebi. *Seyahatnâme. VII*. İstanbul: Topkapı Sarayı Müzesi, Bağdat Kitaplığı No: 308.

Fisher, A. (2009). *Kırım Tatarları.* (Çev., E. B. Özbilen). İstanbul: Selenge Yayınları.

Gábor, Z. (2006). *Etimológiai Szótár, Magyar Szavak És Toldalékok Eredete.* Budapest: TINTA Könyvkiadó.

Glare, P. G. W. (1968). *Oxford Latin Dictionary.* Oxford: Clarendon Press.

Golden, P. B. (2011). Vyxod: Aspects of Medieval Eastern Slavic-Altaic Culturo-Linguistic Relations. *Studies on the Peoples and Cultures of the Eurasian Steppes.* (Ed., C. Hriban). Bucureşti-Brăla: Editura Academiei Române, 393-411.

Göyünç, N. (1994). Defter. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 9*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 88-90.

Grousset, R. (1980). *Bozkır İmparatorluğu, Attila/Cengiz Han/Timur.* (Çev., M. R. Uzmen). İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Gültek, V. (2004). *Rusça-Türkçe Sözlük.* Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.

Güner, G. (2013). *Kıpçak Türkçesi Grameri.* İstanbul: Kesit Yayınları.

Hacıeminoğlu, M. N. (2000). *Kutb'un Husrev ü Şirin'i ve Dil Hususiyetleri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Halaçoğlu, Y. (1994). Dellâl. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 9*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 145-146.

_____. (2014). *XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilâtı ve Sosyal Yapı.* Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Halim Giray. (1870). *Gülbün-i Hânân.* İstanbul (GH).

Ivanics, M. (1994). Entstehung und Quellenwert der Krimtatarischen Tiyiş Defters. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae. 47*(1/2), 105-112.

İbn Battûta. (2014). *İbn Battûta Seyahatnamesi.* (Çev., A. S. Aykut). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

İnalcık, H. (2017). I. Hacı Giray (?-1466). *Kırım Hanlığı Tarihi Üzerine Araştırmalar 1441-1700.* (Ed., E. Yalçın). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 43-47.

_____. (2017). II. Gazi Giray (Bora) (1588-1596). *Kırım Hanlığı Tarihi Üzerine Araştırmalar 1441-1700.* (Ed., Emre Yalçın). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 193-197.

_____. (2017). III. İslam Giray. *Kırım Hanlığı Tarihi Üzerine Araştırmalar 1441-1700.* (Ed., E. Yalçın). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 207-211.

_____. (2017). Geri Çekiliş ve I. Selim Giray. *Kırım Hanlığı Tarihi Üzerine Araştırmalar 1441-1700.* (Ed., E. Yalçın). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 235-242.

_____. (2017). Giray. *Kırım Hanlığı Tarihi Üzerine Araştırmalar 1441-1700.* (Ed., E. Yalçın). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 27-36.

_____. (2017). Han ve Kabile Aristokrasisi: I. Sahib Giray Döneminde (1532-1551) Kırım Hanlığı. *Kırım Hanlığı Tarihi Üzerine Araştırmalar 1441-1700.* (Ed., E. Yalçın). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 85-104.

_____. (2017). Karadeniz'de Kazaklar ve Rusya: İstanbul Boğazı Tehlikede. *Kırım Hanlığı Tarihi Üzerine Araştırmalar 1441-1700*. (Ed., E. Yalçın). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 199-206.

_____. (2017). Kalgay (Kalġay, Kalġa). *Kırım Hanlığı Tarihi Üzerine Araştırmalar 1441-1700*. (Ed., E. Yalçın). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 37-39.

_____. (2017). Kırım Hanlığı'nın Teşkilatı. *Kırım Hanlığı Tarihi Üzerine Araştırmalar 1441-1700*. (Ed., Emre Yalçın). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 16-26.

_____. (2017). Kırım Osmanlı İlişkilerinin Bozulması. *Kırım Hanlığı Tarihi Üzerine Araştırmalar 1441-1700*. (Ed., Emre Yalçın). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 287-293.

_____. (2017). Mukaddes İttifak, Kuzey Cephesi (1684-1689). *Kırım Hanlığı Tarihi Üzerine Araştırmalar 1441-1700*. (Ed., E. Yalçın). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 243-259.

_____. (2017). Osmanlı-Rus Rekabetinin Kökeni ve Don-Volga Kanalı Girişimi. *Kırım Hanlığı Tarihi Üzerine Araştırmalar 1441-1700*. (Ed., E. Yalçın). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 135-174.

_____. (2017). Sonuç: Orta Avrupa Meselesi, Osmanlı İmparatorluğu ve Kırım Hanlığı. *Kırım Hanlığı Tarihi Üzerine Araştırmalar 1441-1700*. (Ed., Emre Yalçın). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 331-341.

İpşirli, M. (2002). Kazasker. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 25*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 140-143.

_____. (2003). Mansıb. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 28*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 4.

_____. (2006). Musahib. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 31*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 230-231.

İrşâdü'l-Mülûk Ve's-Selâtîn. (1992). (Haz., R. Toparlı). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları (İM).

Jankowski, H. (2006). *A Historical-Etymological Dictionary of Pre-Russian Habitation Names of the Crimea*. (Ed., D. Sinor & N. Di Cosmo). Leiden: Brill.

Kafalı, M. (1976). *Altın Orda Hanlığının Kuruluş ve Yükseliş Devirleri.* İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası.

Kallek, C. (2005). Miskal. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 30*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 182-183.

Kamalov, İ. (2003a). Altın Orda Devletinde Toprak ve Vergiler. *R. Fahreddin, Altın Ordu ve Kazan Hanları* (Çev., İ. Kamalov). İstanbul: Kaknüs Yayınları, 199-218.

_____. (2003b). *Moğolların Kafkasya Politikası.* İstanbul: Kaknüs Yayınları.

_____. (2007). Toktamış Han ve Altın Orda'nın Parçalanmasında İlk Adımlar. *Avrasya Fatihi Tatarlar*. İstanbul: Kaknüs Yayınları.

_____. (2009a). *Altın Orda ve Rusya: Rusya Üzerindeki Türk-Tatar Etkisi*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.

_____. (2009b). Saray. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 36*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 121-122.

_____. (2012). Toktamış Han. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 41*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 231-232.

_____. (2013). Yarlık. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 43*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 334-335.

_____., & Mirgaleyev, İ. (2008). Altın Orda-Osmanlı Münasebetleri. *Akademik Bakış. 1*(3), 187-198.

Karamanlıoğlu, A. F. (1994). *Kıpçak Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Kâşgarlı Mahmud. (2014). *Dîvânu Lugâti't-Türk (Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin)*. (Haz., A. B. Ercilasun & Z. Akkoyunlu), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları (MK).

Kavak, N. (2014). *Karasu Kazası (1683-1744) Kırım Hanlığı'nda Bir Yerleşme Örneği.* Bursa: On-Mat Öner Matbaacılık.

Kemaloğlu, İ. (2016). Altın Orda Devleti. *Avrasya'nın Sekiz Asrı Çengizoğulları.* (Haz. H. Alan, İ. Kemaloğlu). İstanbul: Ötüken Neşriyat, 98-149.

_____. (2020). Altın Orda Devleti. *Ötüken'den Kırım'a Türk Dünyası Kültür Tarihi*. (Haz. A. Kanlıdere, İ. Kemaloğlu). İstanbul: Ötüken Neşriyat, 273-292.

Kırımlı, H. (2022). *Geraylar ve Osmanlılar, Kırım Hanlık Hânedânının Osmanlı Devleti'ndeki Hikâyesi.* İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugalî. (2000). (Haz. R. Toparlı, S. Çöğenli & N. H. Yanık). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları (TA).

Kluge, F. (1891). *An Etymological Dictionary of the German Language.* London.

Koç, K, Bayniyazov, A. & Başkapan V. (2003). *Kazak Türkçesi-Türkiye Türkçesi Sözlüğü.* Ankara: Akçağ Yayınları.

Kołodziejczyk, D. (2011). *The Crimean Khanate and Poland-Lithuania, International Diplomacy on the European Periphery (15th-18th Century), A Study of Peace Treaties Followed by Annotated Documents.* Leiden-Boston: Brill.

Kowalewski, J. É. (1844-1849). *Mongol'sko-Russko-Frantsuzskiy Slovar' (Dictionnaire Mongol-Russe-Francais) I-III.* Kasan (Kazan): Imprimerie de L'université.

Köprülü, O. F. (1993). Çavuş. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 8*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 236-238.

Królikowska Jedlińska, N. (2015). Foreigners in Front of the Crimean Khan's Courts in the Seventeenth and Eighteenth Centuries. *Uluslararası Suçlar ve Tarih.* (16), 139-154.

Kupisz, D. (2012). The Polish-Lithuanian Army in the Region of King Stefan Bathory (1576-1586). *Warfare in Eastern Europe, 1500-1800.* (Ed. B. L. Davies). Leiden-Boston: Brill, 63-92.

Kurat, A. N. (1972). *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri.* Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

_____. (2011). *Türkiye ve İdil Boyu (1569 Astarhan Seferi, Ten-İdil Kanalı ve XVI-XVII. Yüzyıl Osmanlı-Rus Münasebetleri).* Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

_____. (2014). *Rusya Tarihi: Başlangıçtan 1917'ye Kadar.* Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Kuzucu, S. (2013). *Kırım Hanlığı ve Osmanlı-Rus Savaşları.* İstanbul: Selenge Yayınları.

Kütükoğlu, M. S. (1994a). Defterdar. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 9*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 94-96.

_____. (1994b). *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik).* İstanbul: Kubbealtı Neşriyat.

_____. (1996). Osmanlılar'da Gümrük. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 14*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 263-268.

Lessing, F. D. (1960). *Mongolian-English Dictionary*. Berkeley and Los Angeles: University of California Press.

Mączak, A. (1955). *Sukiennictwo Wielkopolskie XIV-XVII Wiek.* Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.

Magrufova, Z. M. (1981). *O'zbek Tiliniŋ İzoḫli Luġati I, A-R.* Moskva: İzdatel'stvo Russkiy Yazık.

Mahmud bin Ali. (2014). *Nehcü'l-Ferādīs: Uştmaḫlarnıŋ Açuq Yolı (Cennetlerin Açık Yolu).* (Tıpkı basım ve çeviri yazı J. Eckmann., Yay., S. Tezcan & Hamza Zülfikar., Dizin-Sözlük A. Ata). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları (NF).

Manz, B. F. (1978). The Clans of The Crimean Khanate, 1466-1532. *Harvard Ukrainian Studies. 2*(3), 282-309.

Matuz, J. (1964). Eine Beschreibung des Khanatas der Krim aus dem Jahre 1669. *Acta Orientalia. 28*, 129-151.

Maxim, M. (2013). Voyvoda. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 43*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 127-129.

Melioranskiy, P. M. (1902). *Turetskiye Elementı v Yazıke Slova o Polku İgoryeve.* Sankt Peterburg.

Mel'nyçuk, O. S., Bilodid, I. K., Kolomiyets', V. T. & Tkaçenko, O. B. (1982). *Etymolohiçnyy Slovnyk Ukrayins'koyi Movy, A-G, Tom I.* Kiyev: Naukova Dumka.

Mel'nyçuk, O. S., Kolomiyets', V. T., Lukinova, T. B., Sklyarenko, V. H., & Tkaçenko, O. B. (1989). *Etymolohiçnyy Slovnyk Ukrayins'koyi Movy, Kora-M, Tom III.* Kiyev: Naukova Dumka.

Mel'nyçuk, O. S., Kolomiyets', V. T., Lukinova, T. B., Pivtorak, G. P., Sklyarenko, V. H. & Tkaçenko, O. B. (2003). *Etymolohiçnyy Slovnyk Ukrayins'koyi Movy, N-P, Tom IV*. Kiyev: Naukova Dumka.

Mostaert, A. (1968). *Dictionnaire Ordos, Seconde Édition*. New York, London: Johnson Reprint Corporation.

Muallim Nâcî. (2009). *Lügat-ı Nâcî.* (Haz. A. Kartal). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları (LN).

Nadelyayev, V. M., Nasilov, D. M., Tenişev, E. R., & Şçerbak, A. M. (1969). *Drevnetyurkskiy Slovar'.* Leningrad (DTS).

Nagy, É. K. (1997). Mongolian Loanwords in Chagatay. *Historical and linguistic interaction between Inner-Asia and Europe, Proceedings of the 39th Permanent International Altaistic Conference (PIAC) Szeged, Hungary, June 16-21 1996.* (Ed. Á. Berta, E. Horváth), Szeged, 139-145.

Necip, E. N. (1995). *Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü.* (Çev. İ. Kurban). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Németh, G. (1930). *A hunfoglaló magyarság kialakulása.* Budapest: Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia.

Németh, M. (2014). The Turkic and Eastern European Background of the Etmology of Hung. *tábor* (Military Camp). *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae. 67*(1), 43-74.

Nâsırüd-dîn bin Burhânü'd-dîn Rabgûzî. (1997). *Ḳıṣāṣü'l-Enbiyā (Peygamber Kıssaları) II, Dizin.* (Haz., A. Ata). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları (KE).

Niyazi. (2011). *Nevâyî'nin Sözleri ve Çağatayca Tanıklar, El-Lugatu'n-Neva'iyye ve'l-istişhadatu'l-Cagata'iyye.* (Haz., M. S. Kaçalin). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları (Abuşka).

Novoselyskiy, A. A. (2011). *XVII. Yüzyılın Birinci Yarısında Moskova Devletinin Tatarlarla Mücadelesi.* (Çev., K. Ortaylı, Haz., E. Afyoncu, İ. Kamalov). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Orhonlu, C. (1998). Hazine. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 17*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 130-133.

Ostapchuk, V. (2012). Crimean Tatar Long-Range Campaigns: The View From Remmal Khoja's History of Sahib Gerey Khan. *Warfare in Eastern Europe, 1500-1800.* (Ed. Brian L. Davies). Leiden: Brill, 147-172.

Ölmez, M. (2010). Dil Verileri Işığında soyurgal ve Kökeni. *Trans-Turkic Studies, Festschrift in Honour of Marcel Erdal.* İstanbul, 167-175.

_____. (2013). *Orhon-Uygur Hanlığı Dönemi Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları: Metin-Çeviri-Sözlük.* Ankara: BilgeSu Yayıncılık.

_____. (2021). En Eski Türkçedeki *biti-*, *bitig*, ve *bitigüçi* Sözleri Hakkında. *Doğumunun 60. Yılında Zühal Ölmez Armağanı, Esengü Bitig.* (Haz., T. Karaayak, U. Uzunkaya). İstanbul: Kesit Yayınları, 619-629.

Ölmez, Z. (2014). Ali Şir Nevâyî'nin Eserlerindeki Moğolca Sözlükler -I-. *Eski Türkçeden Çağdaş Uygurcaya Mirsultan Osman'ın Doğumunun 85. Yılına*

Armağan. (Ed., A. Mirsultan, M. T. Aydın, E. Aydın). Konya: Kömen Yayınları, 195-202.

_____. (2015). Ali Şir Nevâyî'nin Eserlerindeki Moğolca Sözlükler -II-. *Türk Dilleri Araştırmaları, 25*(2), 183-206.

_____. (2016). Ali Şir Nevâyî'nin Eserlerindeki Moğolca Sözlükler -IV-. *Türk Dilleri Araştırmaları, 26*(1), 137-148.

Öner, M. (2004). Yarlık Sözü Hakkında. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten. 52*(2004/2), 117-122.

_____. (2015). *Kazan-Tatar Türkçesi Sözlüğü.* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Özbek Tilining İzahlik Lugiti. (1981). Moskova: Rus Tili Neşriyatı (ÖTİL).

Özcan, A. (1995). Eşik Ağası. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 11*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 462-463.

_____. (2001). Kapıkulu. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 24*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 347-349.

_____. (2007). Paşa. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 34*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 182-183.

_____. (2009). Sekban. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 36*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı: 326-328.

Özdem, Z. (2010). *Kırım Karasubazar'da Sosyo-Ekonomik Hayat.* Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Özgüdenli, O. G. (2009). Sultan. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 37*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 496-497.

Özşahin, M. (2017). *Başkurt Türkçesi Sözlüğü.* Ankara: Türk Dil Kurum Yayınları.

Öztürk, M. (2002). Genel Hatlarıyla Osmanlı Para Tarihi. *Türkler,* (10), 802-822.

Öztürk, Y. (2015). Doğu Avrupa Türk Mirasının Son Kalesi: Kırım Hanlığı. *Doğu Avrupa Türk Mirasının Son Kalesi Kırım.* (Ed. Y. Öztürk). İstanbul: Çamlıca Basım Yayın, 13-48.

Özyetgin, A. M. (1996). *Altın Ordu, Kırım ve Kazan Sahasına Ait Yarlık ve Bitiklerin Dil ve Üslûp İncelemesi (İnceleme-Metin-Tercüme-Notlar-Dizin-Tıpkıbasım).* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

_____. (2001). *Ebū Ḥayyān, Kitābu'l-İdrāk li Lisāni'l-Etrāk, Fiil: Tarihî-Karşılaştırmalı Bir Gramer ve Sözlük Denemesi.* Ankara: KÖKSAV, Tengrim Türklük Bilgisi Araştırmaları Dizisi.

_____. (2004). *Eski Türk Vergi Terimleri.* Ankara: KÖKSAV, Tengrim Türklük Bilgisi Araştırmaları Dizisi.

_____. (2005). Altın Orda Devlet Teşkilâtında Elçilik Terminolojisi. *Orta Zaman Türk Dili ve Kültürü Üzerine İncelemeler.* Ankara: Ötüken Neşriyat, 225-234.

_____. (2005). Altın Orda Hanlığının Resmî Yazışma Geleneği. *Orta Zaman Türk Dili ve Kültürü Üzerine İncelemeler.* Ankara: Ötüken Neşriyat, 11-36.

_____. (2005). Eski Türk Resmî Yazışma Geleneğine Dair, Timürlü Hükümdarı Ebū Saʿid Küregen'e Ait Uygur Harfli 1468 Tarihli Bir Bitik. *Orta Zaman Türk Dili ve Kültürü Üzerine İncelemeler.* Ankara: Ötüken Neşriyat, 59-90.

_____. (2005). Eski Türklerde Ortak "Tüccar" Terimi Üzerine. *Orta Zaman Türk Dili ve Kültürü Üzerine İncelemeler.* Ankara: Ötüken Neşriyat, 169-178.

_____. (2005). Eski Türklerde Ödeme Araçları: Kağıt Para Çav'ın Kullanımı. *Orta Zaman Türk Dili ve Kültürü Üzerine İncelemeler.* Ankara: Ötüken Neşriyat: 151-167.

_____. (2005). Türklerde Nüfus Sayımı ve Bununla İlgili Kayıtlar Üzerine. Orta Zaman Türk Dili ve Kültürü Üzerine İncelemeler. Ankara: Ötüken Neşriyat, 91-108.

_____. (2006). On the Use of the Title "Beg" among the Turks. International Journal of Central Asian Studies. (11), 156-170.

_____. (2010). Kırım Hanlığının Diplomatik Yazışmalarındaki Dil ve Üslup Üzerine Düşünceler. *III. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu, 22-26-29 Mayıs 2010*, Ankara.

_____. (2014). *İslam Öncesi Uygurlarda Toprak Hukuku.* İstanbul: Ötüken Neşriyat.

_____., & Arpacı, M. (2018). Kırım Hanlığına Ait Yarlıklarda Geçen Para Birimleri Üzerine Bir Değerlendirme. *V. Yıldız Sosyal Bilimler Kongresi, 13-15 Aralık 2018*, İstanbul.

_____., & Kemaloğlu, İ. (2017). *Altın Orda Hanlığına Ait Resmî Yazışmalar.* Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Pakalın, M. Z. (1983). *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü I-III.* İstanbul: Millî Eğitim Basımevi.

Pamuk, Ş. (2002). Kuruş. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 26*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 458-459.

Pavet de C. (1870). *Dictionnaire Türk-Oriental: Destiné Principalament À Facilite La Lecture Des Ouvrages De Bàber, D'aboul-Gâzi Et De Mir-Ali-Chir-Nevâi.* Paris (PdC).

Poppe, N. N. (1962). Die mongolischen Lehnwörter im Komanischen, *Németh Armağanı.* (Yay., J. Eckmann, A. S. Levend, M. Mansuroğlu). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 331-340.

_____. (2009). *Zemahşeri, Mukaddimetü'l-Edeb (Moğolca-Çağatayca Çevirinin Sözlüğü).* (Çev. M. S. Kaçalin). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Radloff, W. (1893-1911). *Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialekte (Opıt slovarya tyurksih nareçiy) I-IV.* St. Peterburg (RSI).

Rásonyi, L. (1993). *Tarihte Türklük.* Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.

Räsänen, M. (1957). *Materialien zur Morphologie der türkischen Sprachen, Studia Orientalia,* (21), Helsinki.

_____. (1969). *Versuch Eines Etymologischen Wörterbuchs Der Türksprachen.* Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.

Redhouse, J. W. (1880). *Redhouse's Turkish Dictionary: English and Turkish, Turkish and English.* London: Bernard Quaritch.

Reychman, J. & Zajaczkowski, A. (1993). *Osmanlı-Türk Diplomatikası El Kitabı (Handbook of Ottoman-Turkish Diplomatics)*. (Çev., M. F. Atay). İstanbul: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı.

Rızvî, S. A. A. (2003). Mansabdâr. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.* (28). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 3-4.

Richardson, J. (1829). *A Dictionary, Persian, Arabic, and English.* London.

Riddle, J. E. (1870). *English-Latin and Latin-English Dictionary.* London: Longmans, Green, And Co.

Rossi, E. (1954). "Çelebi" Kelimesi Hakkında Ebû S-Su'ûd'a Atfedilen Bir Fetva. *Türk Dili Beletten. 2*, 11-14.

Röhrborn, von K. (2010). *Uigurisches Wörterbuch, Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien, I. Verben, Band 1: ab-äzüglä.* Stuttgart: Franz Steiner Verlag.

_____. (2015). *Uigurisches Wörterbuch, Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien, II. Nomina-Pronomina-Partikeln, Band 1: a-asvık.* Stuttgart: Franz Steiner Verlag.

_____. (2017). *Uigurisches Wörterbuch, Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien, II. Nomina-Pronomina-Partikeln, Band 2: aš - äžük.* Stuttgart: Franz Steiner Verlag.

Rudnyc'kyj, J. B. (1972). An Etymological Dictionary of the Ukrainian Language. *1*. Winnipeg: Ukrainian Free Academy of Sciences-Uvan, Inc.

Sağır, Y. (2016). Vâlide Turhan Sultan'ın Muhallefâtı. *Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllı.* (20), 265-328.

Sahillioğlu, H. (1989). Akçe. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 2*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 224-227.

Samoyloviç, A. N. (2011). Kırım Tatar Yarlıklarında "Tiyiş (Tiş)" ve Diğer Terimler. *Tarih İncelemeleri Dergisi*. (Çev. S. Acar). *26*(1), 277-278.

Schamiloglu, U. (1986). *Tribal Politics and Social Organization in the Golden Horde*. [Yayımlanmamış doktora tezi]. Columbia University.

Schönig, C. (2010). *Mongolische Lehnwörter im Westoghusichen.* Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.

Sertkaya, O. F. (1992). Mongolian Words and Forms in Chagatay Turkish (Eastern Turki) and Turkey Turkish (Western Turki). *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten 1987,* 265-280.

_____., & Alimov, R. (2006). *Eski Türklerde-Göktürklerde, Uygurlarda, Türgişlerde-Para.* İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Sevortyan, E. V. (1974). *Etimologiçeskiy Slovar' Tyurkskih Yazıkov, Obşetyurkskie i Mejtyurkskie Osnovı na Glasnıe.* Moskva: İzdatel'stvo "Nauka".

_____. (2003). *Etimologiçeskiy Slovar' Tyurkskih Yazıkov, Obşetyurkskie i Mejtyurkskie Leksiçeskie Osnovı na Bukvı L, M, N, P, S.* Moskva: Vostoçnaya Literatura.

Sıroeçkovskiy, V. E. (1940). Muhammed-Geray i Ego Vassalı. *Uz Moskovskogo Universiteta. 61*, 3-71.

Sıtkı Özkül, B. (2011). *Kırım Hanlığı'na Ait Tarhanlık ve Soyurgal Yarlıklarının Dil ve Üslup İncelemesi.* [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Muğla Üniversitesi.

Smirnov, V. D. (2016). *Osmanlı Dönemi Kırım Hanlığı.* (Çev. A. Batur). İstanbul: Selenge Yayınları.

Söylemez, Y. (2015). Kırım Hanlığı Tarihine Müteallik Mühim Bir Kaynak: Es-Seb'üs-Seyâr Fî Ahbâr-ı Mülûki't-Tatar. *Doğu Avrupa Türk Mirasının Son Kalesi Kırım.* (Ed., Y. Öztürk). İstanbul: Çamlıca Basım Yayın, 381-399.

_____. (2016). Es-Sebʿü's-Seyyār Fī Aḫbār-ı Mülūki't-Tatar (Tenkitli Metin Neşri, İnceleme). [Yayımlanmamış doktora tezi]. Ege Üniversitesi (ES).

Stachowski, M. (2019). *Kurzgefaßtes etymologisches Wörterbuch der türkischen Sprache.* Kraków: Księgarnia Akademicka.

Steingass, F. (1884). *The Student's Arabic-English Dictionary*. London.

_____. (1998). *A Comprehensive Persian-English Dictionary*. Beirut: Typopress.

Süer, A. (1993). *Lehçe-Türkçe Sözlük.* Ankara: Başkent Yayınevi.

Şemseddin Sami. (2015). *Kamus-ı Türkî.* (Haz. P. Yavuzarslan). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları (KT).

Şeyh Süleyman Efendi. (h. 1298). *Lügat-i Çağatay ve Türkî-yi Osmânî.* İstanbul: Mehran Matbaası (ŞSül.).

Taneri, A. (1993). Çaşnigîr. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 8*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 232.

Tarama Sözlüğü, XIII. Yüzyıldan Beri Türkiye Türkçesiyle Yazılmış Kitaplardan Toplanan Tanıklarıyla. VI U-Z. (1996). Ankara: Türk Dili Kurumu Yayınları (TS).

Tarım Ertuğ, Z. (2010). Şâtır. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 38*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 379-380.

_____. (2012). Topkapı Sarayı. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 41*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 256-261.

Tekin, O. (2009). Sikke. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 37*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 179-184.

Tekin, T. (2013). *Irk Bitig: Uygurca Fal Kitabı.* Ankara: Türk Dil Kurumu (IrkB.).

Tenişev, E. R. (2001). *Sravnitel'no-istoriçeskaya Grammatika Tyurkskih Yazıkov, Leksika.* Moskva: Nauka.

Tietze, A. (2016a). *Tarihî ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati I, A-B.* (Ed. S. Tezcan). Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi.

_____. (2016b). *Tarihî ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati II, C-E.* (Ed. S. Tezcan). Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi.

_____. (2019). *Tarihî ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati VIII, T-V.* (Ed., N. Demir, E. Yılmaz). Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi.

Togan, Z. V. (1981). *Umumî Türk Tarihine Giriş.* İstanbul: Enderun Kitabevi.

Toparlı, R., Vural, H., Karaatlı, R. (2014). *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü.* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları (KTS).

Tott, B. (2004). *Türkler.* (Çev., M. R. Uzmen). Ankara: Elips Kitap.

Tulum, M. (2011). *17. Yüzyıl Türkçesi ve Söz Varlığı.* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Tuna, O. N. (1972). Osmanlıcada Moğolca Ödünç Kelimeler. *Türkiyat Mecmuası. 17*, 209-250.

_____. (1976). Osmanlıcada Moğolca Kelimeler. *Türkiyat Mecmuası. 18*: 281-314.

Tuncer, H. (2010). *Osmanlı Diplomasisi ve Sefaratnameler.* İstanbul: Kaynak Yayınları.

Useinov, S. M. (2005). *Kırımtatarca-Rusça Lugat (Krımskotatarsko-Russkiy Slovar')*. Simferopol: Ocak.

Usmanov, M. A. (1979). *Jalovannıe Aktı Djuçiyeva Ulusa XIV-XVI vv.* Kazan: İzdatel'stvo Kazanskogo Universiteta.

Uygur Tilining İzahlik Lugiti (1990-1998). Pekin: Milletler Neşriyatı (UTİL).

Uzunçarşılı, İ. H. (2014a). *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilâtı.* Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

_____. (2014b). *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı.* Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Ürekli, M. (1989). *Kırım Hanlığının Kuruluşu ve Osmanlı Himâyesinde Yükselişi (1441-1569).* Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.

Üşenmez, E. (2010). *Karahanlı Türkçesi Sözlüğü.* İstanbul: Doğu Kitabevi.

Vámbéry, H. (1867). *Ćagataische Sprachstudien enthaltend grammatikalischen Umriss, Chrestomathie und Wörterbuch der ćagataischen Sprache.* Leipzig: F. A. Brockhaus.

Vásáry, I. (1982). The Institution of Foster-Brothers (Emildäš and Kökäldäš) in The Chingisid States. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae. 36*(1/3), 549-562.

_____. (2014). Kırım Hanlığı ve Büyük Orda (XV-XVI. Yüzyıl), Hâkimiyet Uğruna Mücadele. (Çev., S. Acar). *Tarih İncelemeleri Dergisi. 29*(1), 327-340.

Vladimirtsov, B. Y. (1995). *Moğolların İçtimaî Teşkilatı: Moğol Göçebe Feodalizmi.* (Çev., A. İnan). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Wilkens, J. (2021). *Handwörterbuch des Altuigurischen (Eski Uygurcanın El Sözlüğü).* Göttingen: Üniversitätsverlag Göttingen.

Williams, B. G. (2001). *The Crimean Tatars: The Diaspora Experience And The Forging of A Nation.* (Ed. N. Di Cosmo, D. Deweese, C. Humphrey). Leiden: Koninklijke Brill NV.

_____. (2013). *The Sultan's Raiders, The Military Role of the Crimean Tatars in the Ottoman Empire.* Washington, D.C.: The Jamestown Foundation.

Yağcı, Z. G. (2020). Kırım Tereke Defterleri Üzerine Mülahazalar. *Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi. 6*(2), 17-45.

Yakubovskiy, A. Y. (2000). *Altın Ordu ve Çöküşü.* (Çev. H. Eren). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Yaşa, F. (2014). *67 A 90 Numaralı (Dördüncü Cilt), 1061-1062 Tarihli Kadıasker Defteri'ne Göre Kırım'da Sosyal ve Ekonomik Hayat.* [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Sakarya Üniversitesi.

_____. (2017). *Bahçesaray (1650-1675).* [Yayımlanmamış Doktora Tezi]. Sakarya Üniversitesi.

Yılmaz, F. (2015). XVIII. Asırda Hanlık Başkenti Bahçesaray. *Doğu Avrupa Türk Mirasının Son Kalesi Kırım.* (Ed. Y. Öztürk). İstanbul: Çamlıca Basım Yayın, 179-215.

_____. (2017). *Osmanlı Tarih Sözlüğü.* İstanbul: Gökkube.

_____., Cihan, A. & Deniz Yılmaz, Ö. (2021). *Kırım Hanlığı Kadı Sicilleri Kataloğu.* Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi.

Yudahin, K. K. (2011). *Kırgız Sözlüğü.* (Çev., A. Taymas). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Zahirüddin Muhammed Bâbur Mirza. (1993). *Bâburnâme I-III.* (Haz., W. M. Thackston, Jr., Ed. Ş. Tekin, G. A. Tekin). Harvard Üniversitesi: Yakındoğu Dilleri ve Medeniyetleri Bölümü (Baburname).

Zamahşarî. (2014). *Mukaddimetü'l-Edeb.* (Haz., Nuri Yüce). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları (ME).

Zaytsev, İ. V. (2017). Kırım Hanlığı. *Atlas Tartarica.* (Çev., İ. Kemaloğlu). İstanbul: Türk Dünyası Belediyeler Birliği.

Zernov, V. V. V. (2009). *Kırım Yurtına ve Ol Taraflarga Dair Bolgan Yarlıglar ve Hatlar.* (Haz., A. M. Özyetgin & İ. Kamalov). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları (KHYH).

_____. (2017a). *Kırım Yurtına ve Ol Taraflarga Dair Bolgan Yarlıglar ve Hatlar (1520-1742 Kırım Tatarcasıyla Yarlıklar ve Mektuplar) (1. Cilt Metin).* (Haz., F. O. Atasoy). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

_____. (2017b). *Kırım Yurtına ve Ol Taraflarga Dair Bolgan Yarlıglar ve Hatlar (1520-1742 Kırım Tatarcasıyla Yarlıklar ve Mektuplar) (2. Cilt Dizin).* (Haz., F. O. Atasoy). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

EKLER

Ek 1. Terimlerin Kırım Hanlığı Dışında Kullanıldığı Sahalar

	Kök.	Uyg.	Kar.	Moğ. İmp.	Altın Orda	Bab.	İlh.	Osm.	Rus	Leh
ʿādet								X		
aġa		X		X	X	X	X	X		
aḳalniçey									X	
aḳça					X			X		
aḳtaçı				X		X				
almaşuv begi										
altun	X	X	X		X	X		X		
ʿarabaçı										
aşlamçı					X					
aş ṭon						X				
atalıḳ			X		X					
av ḳuşları										
āyīn								X		
baḫşı		X		X	X	X				
balcı başı								X		

balıḳ tişi										
balta		**X**		**X**	**X**	**X**		**X**		
bayraḳ								**X**		
bāzirgān					**X**	**X**	**X**			
beg	**X**	**X**	**X**		**X**	**X**	**X**	**X**		
bikeç										
biyim										
boyar									**X**	**X**
bölek					**X**					
börk			**X**		**X**	**X**				
büyük bayram ayı										
cebe-ḫane								**X**		
cebeci başı								**X**		
cehāz										
cılḳafa								**X**		
culuv (yuluġ)		**X**		**X**	**X**					
cülūs								**X**		
çadırcı başı								**X**		
çapḳun								**X**		
çasar										

çaşnigīr başı								**X**		
çekmen			**X**			**X**				
çelebi								**X**		
çerüv		**X**	**X**	**X**	**X**	**X**		**X**		
çuḳa										
daʿvāçı								**X**		
defter		**X**		**X**	**X**		**X**	**X**		
defter-dār								**X**		
dellāl								**X**		
dīvān					**X**	**X**	**X**	**X**		
dīvān efendisi								**X**		
dīvān yazuvçısı										
divoran									**X**	
diyaḳ									**X**	
diz-dār								**X**		
doyumlıḳ										
dumnay									**X**	
ėl	**X**	**X**	**X**		**X**	**X**	**X**	**X**		
ėlçi		**X**		**X**	**X**	**X**		**X**		
elektör										

emildeş						**X**				
fermān								**X**		
flori								**X**		**X**
gerey										
gümrük								**X**		
ġuruş								**X**		
ḫādım ağaları								**X**		
ḫān			**X**		**X**	**X**	**X**	**X**		
ḫānī										
ḥarem						**X**		**X**		
ḥaṭman										**X**
ḫaṭṭ								**X**		
ḫazīne								**X**		
ḫazīne-i ʿāmire								**X**		
ḫazīne-dār								**X**		
ḫorilḳa								**X**	**X**	
iç oġlanlar								**X**		
içki					**X**	**X**				
imżā								**X**		
inci					**X**			**X**		

istolnik									**X**	
ḳabala					**X**			**X**	**X**	
ḳaftan			**X**					**X**		
ḳāʿide								**X**		
ḳala					**X**	**X**	**X**	**X**		
ḳalġa										
ḳalpaḳ					**X**	**X**		**X**		
ḳan bahāsı										
ḳansilar										**X**
ḳānūn								**X**		
ḳapu ḳulları								**X**		
ḳapuçı								**X**		
ḳapuçı başı								**X**		
ḳapuçılar ketḫudāsı								**X**		
ḳara ėl										
ḳaraçı					**X**					
ḳaraġul					**X**	**X**		**X**		
ḳarın ṭon										
ḳaṣaba								**X**		
ḳazaḳṭaş										

ḳāżʿasker								**X**		
ḳāżī					**X**			**X**		
kefīl								**X**		
kėŋeş		**X**	**X**		**X**	**X**				
kermen					**X**	**X**		**X**		
ketḫudā								**X**		
kilerci başı								**X**		
knez									**X**	**X**
ḳoltḳa										
ḳomandat									**X**	
ḳonaḳ		**X**			**X**					
ḳorı			**X**							
körüniş						**X**				
köy								**X**		
ḳullar ağası								**X**		
ḳumġançı										
ḳuşçı		**X**	**X**		**X**					
ḳuşçı başı										
kübe					**X**					
küçük bayram ayı										

manṣıb						**X**		**X**		
marşalḳa										**X**
mehter başı								**X**		
mektūb								**X**		
meşçan										**X**
mıltıḳçı										
mīrzā					**X**	**X**				
miṣḳāl							**X**	**X**		
muṣāḥib								**X**		
müftī					**X**			**X**		
mühr								**X**		
nāme								**X**		
nişān					**X**			**X**		
nöker				**X**	**X**	**X**		**X**		
nuḳraṭ								**X**		
nūre'd-dīn										
oġlan			**X**		**X**	**X**	**X**			
oŋ ḳol, sol ḳol					**X**	**X**				
ortaḳ ėlçilik		**X**	**X**		**X**					
örnek								**X**		

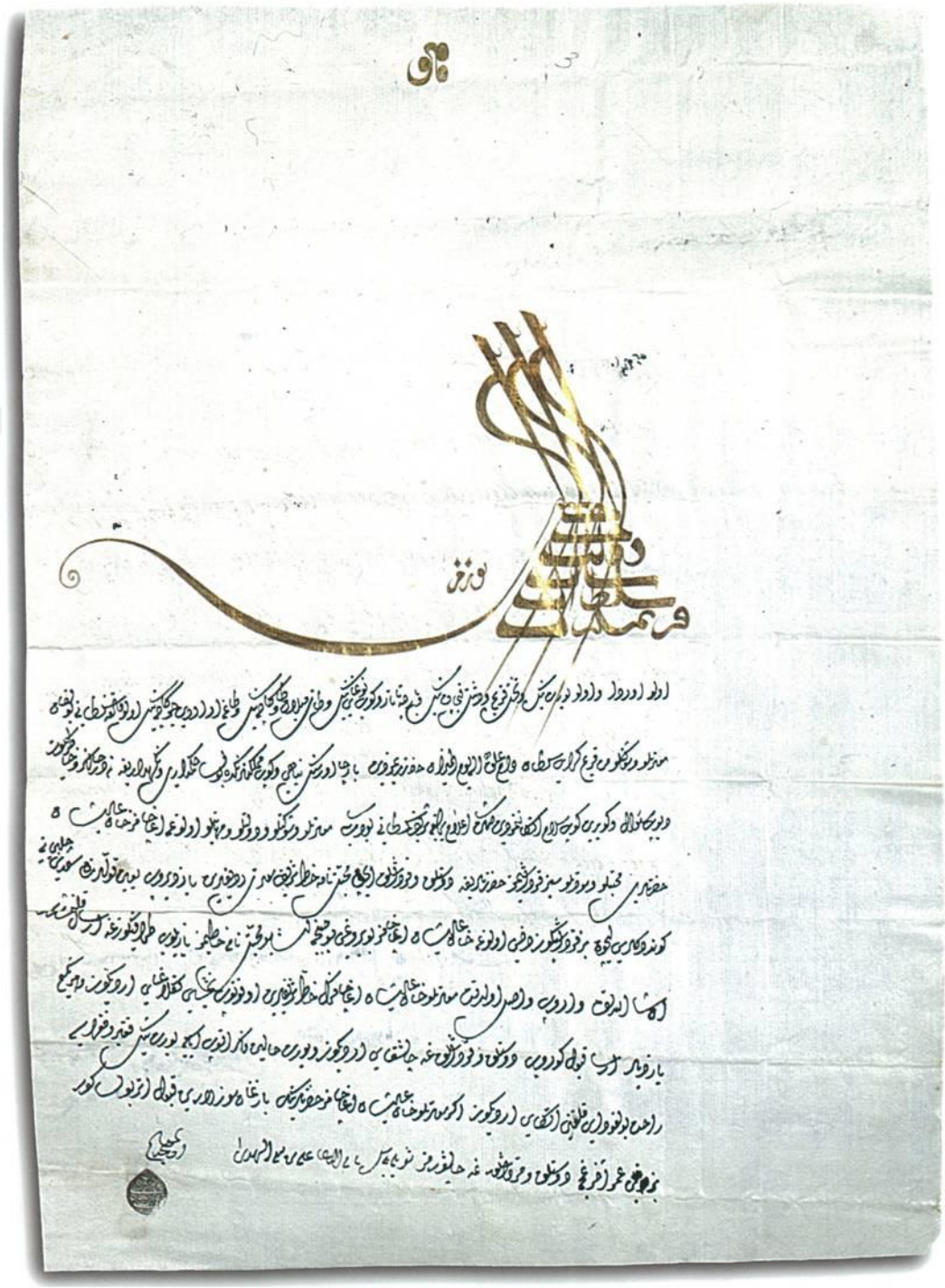
ötil					**X**					
pād-şāh								**X**		
palanḳa								**X**		
pan										**X**
paşa								**X**		
payṣa				**X**	**X**					
pisar										**X**
polḳovniḳ									**X**	
poslannik									**X**	
poṣṭav									**X**	**X**
pūl			**X**		**X**			**X**		
put									**X**	
rehin								**X**		
ṣadaḳ						**X**				
ṣala					**X**				**X**	
saman küni										
ṣar									**X**	
sarāy			**X**		**X**	**X**	**X**	**X**		
sāyis								**X**		
sekbān tüfengçileri								**X**		

semūr ṭon										
sennör									**X**	
ser-dār								**X**		
şırt ṭon										
sīm								**X**		
sipāhī								**X**		
siyāset						**X**		**X**		
şom					**X**					
soyurġal					**X**			**X**		
sulṭān							**X**	**X**		
şāṭır başı								**X**		
şeher					**X**	**X**	**X**	**X**		
ṭabur								**X**		**X**
taḫta								**X**		
tamġa		**X**	**X**		**X**	**X**	**X**			
tarḫan	**X**	**X**	**X**	**X**	**X**	**X**				
tartnaḳ					**X**					
ṭat ağası										
temessük								**X**		
teveçi										
tėyin ṭon										

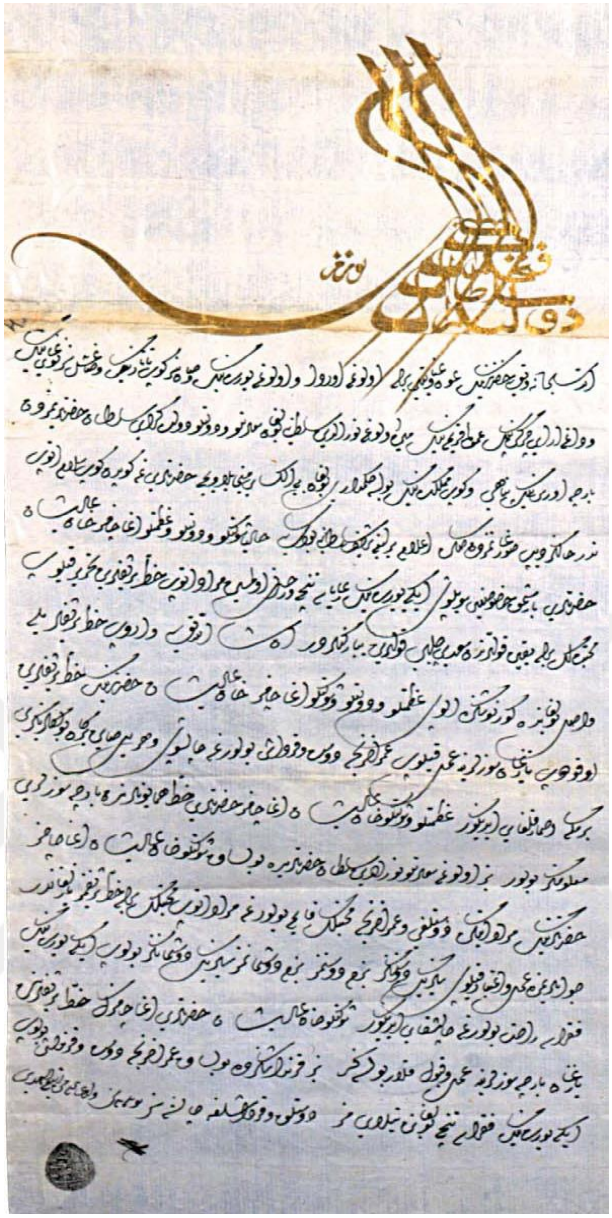
tılmaç			**X**		**X**					
til	**X**	**X**	**X**		**X**	**X**				
tiyiş										
ṭon	**X**	**X**	**X**		**X**	**X**				
ṭonçı					**X**					
ṭop						**X**		**X**		
ṭopçı başı								**X**		
töre										
tuġçı			**X**	**X**		**X**				
ṭuġray			**X**					**X**		
tutṣaḳ					**X**			**X**		
tüfeng						**X**		**X**		
tüfengçi aġası								**X**		
tümen				**X**	**X**	**X**		**X**		
ulaḳ					**X**	**X**		**X**		
ʿulemā								**X**		
ulu(ġ)	**X**	**X**	**X**		**X**	**X**		**X**		
ulu aġa					**X**					
ʿulūfe								**X**		
ulus				**X**	**X**	**X**		**X**		

varaḳa								**X**		
varoş								**X**		
vėrgü								**X**		
vezīr								**X**		
vilāyet								**X**		
vayvada									**X**	**X**
yalı aġası										
yarlıġ			**X**		**X**					
yaşavıl					**X**	**X**	**X**	**X**		
yay	**X**	**X**	**X**		**X**	**X**		**X**		
yol aġası										
yosun		**X**		**X**	**X**					
yumuş mīrzāları										
yurtlig ve köçümli ḫalḳ										
zamök									**X**	
zerdeva ṭon										
ẕiraʿ								**X**		

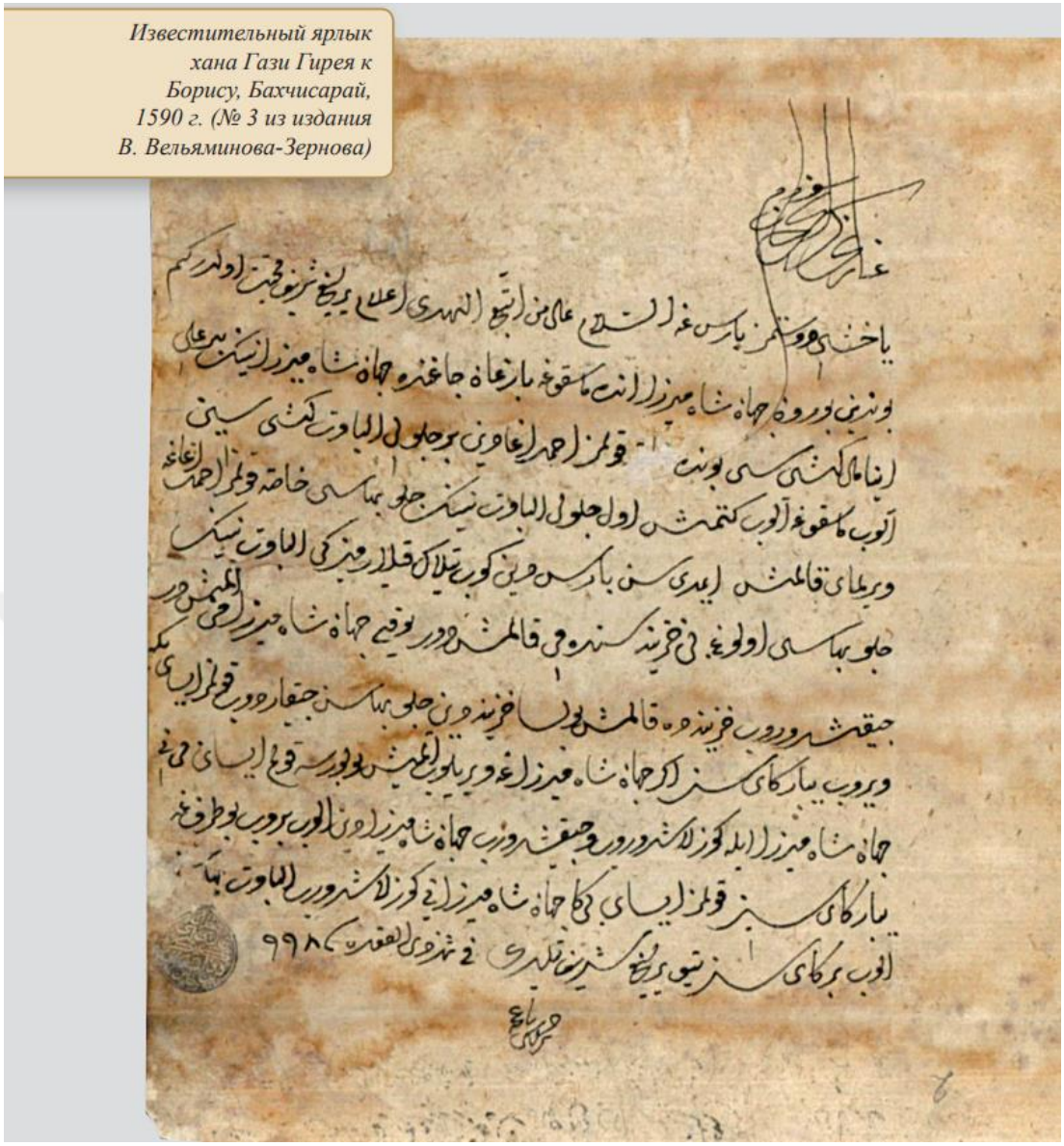
Ek 2. Belgelerin Orijinallerinden Örnekler (Abdujemilev, 2017)

No. 214 (Kalgay Kırım Gerey Sultan'dan Çar I. Aleksey'e, Tarihsiz)

No. 215 (Nureddin Devlet Gerey Sultan'dan Çar I. Aleksey'e, Tarihsiz)

Известительный ярлык хана Гази Гирея к Борису, Бахчисарай, 1590 г. (№ 3 из издания В. Вельяминова-Зернова)

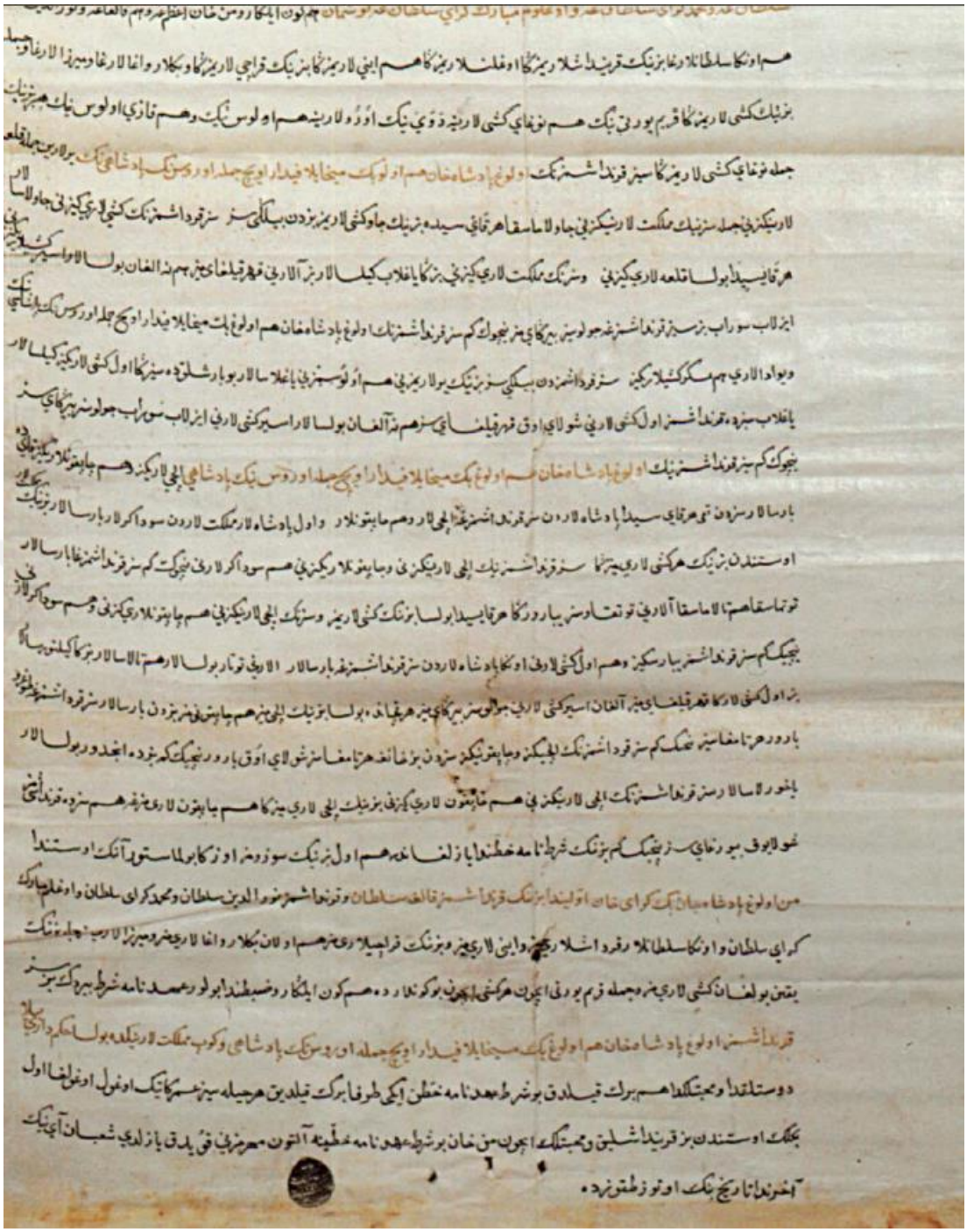
No. 3 (II. Gazi Gerey Han'dan Boris'e, 1590)

Фрагмент ярлыка-аханаме хана Джанибека Гирея Михаилу Федоровичу (№ 304 из издания В. Вельяминова-Зернова)

No. 304 (Canıbek Gerey Han'dan Çar I. Mihail'e, Tarihsiz)

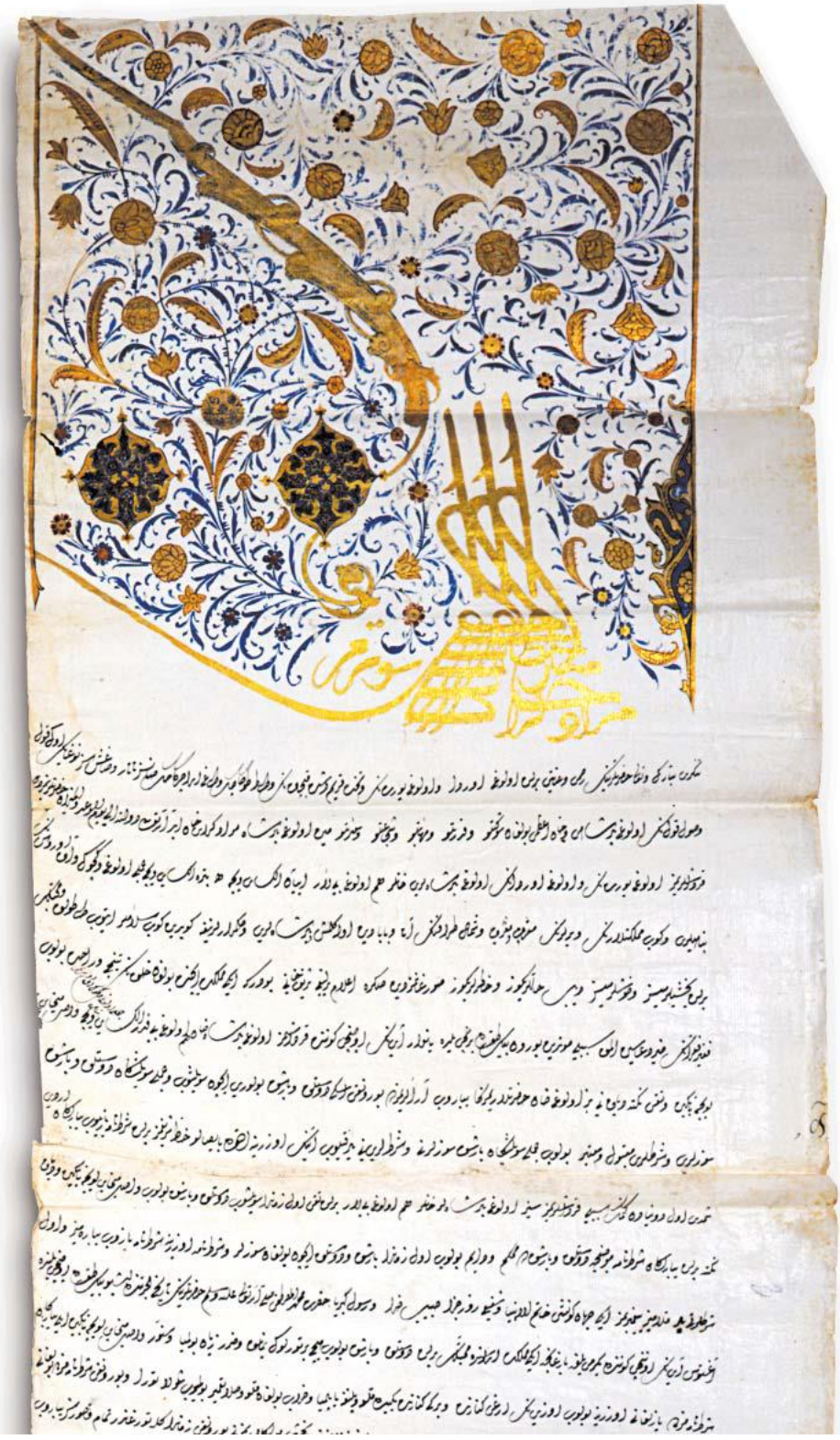
No. 14 (Canıbek Gerey Han'dan Çar I. Mihail'e, 1630)

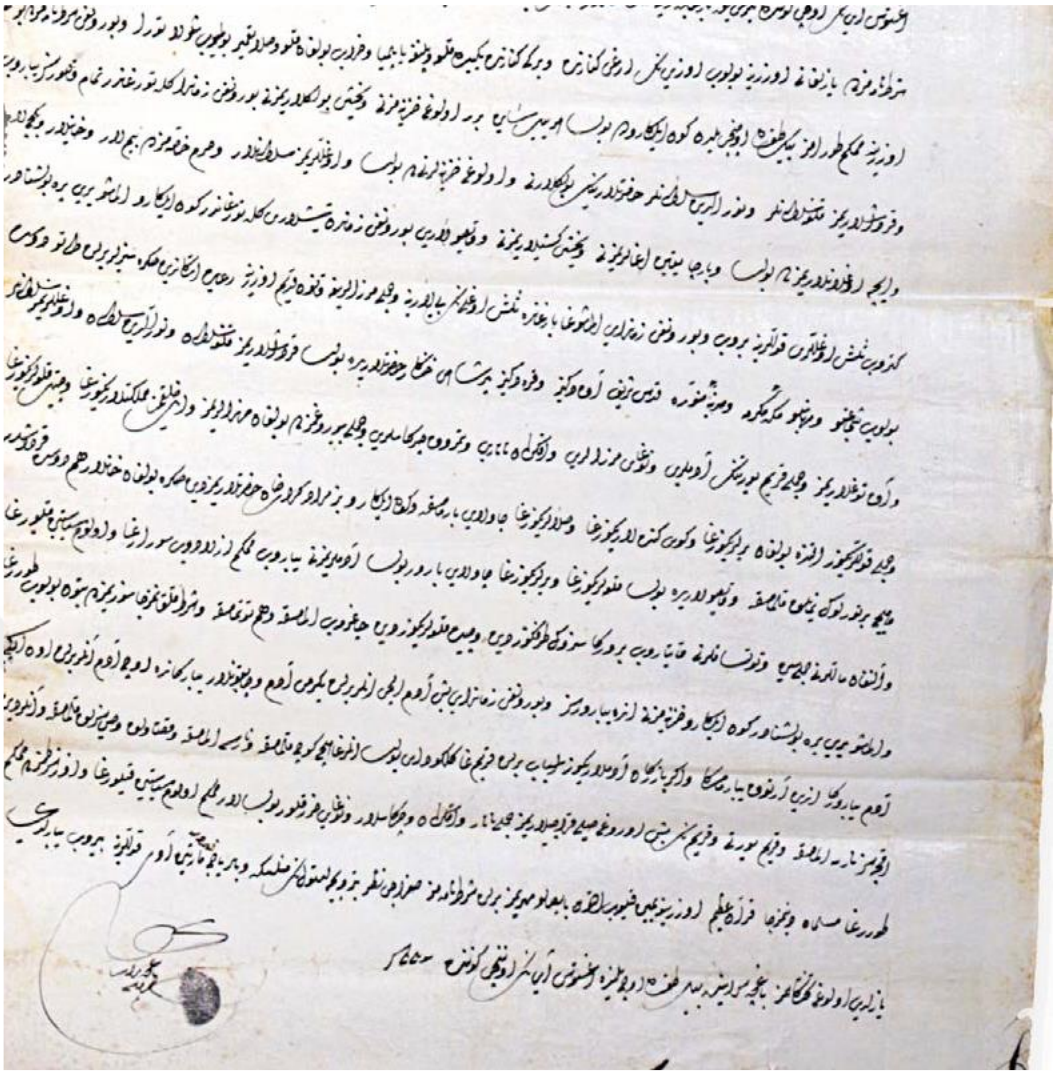

No. 160 (IV. Mehmed Gerey Han'dan Çar I. Aleksey'e, 1654)

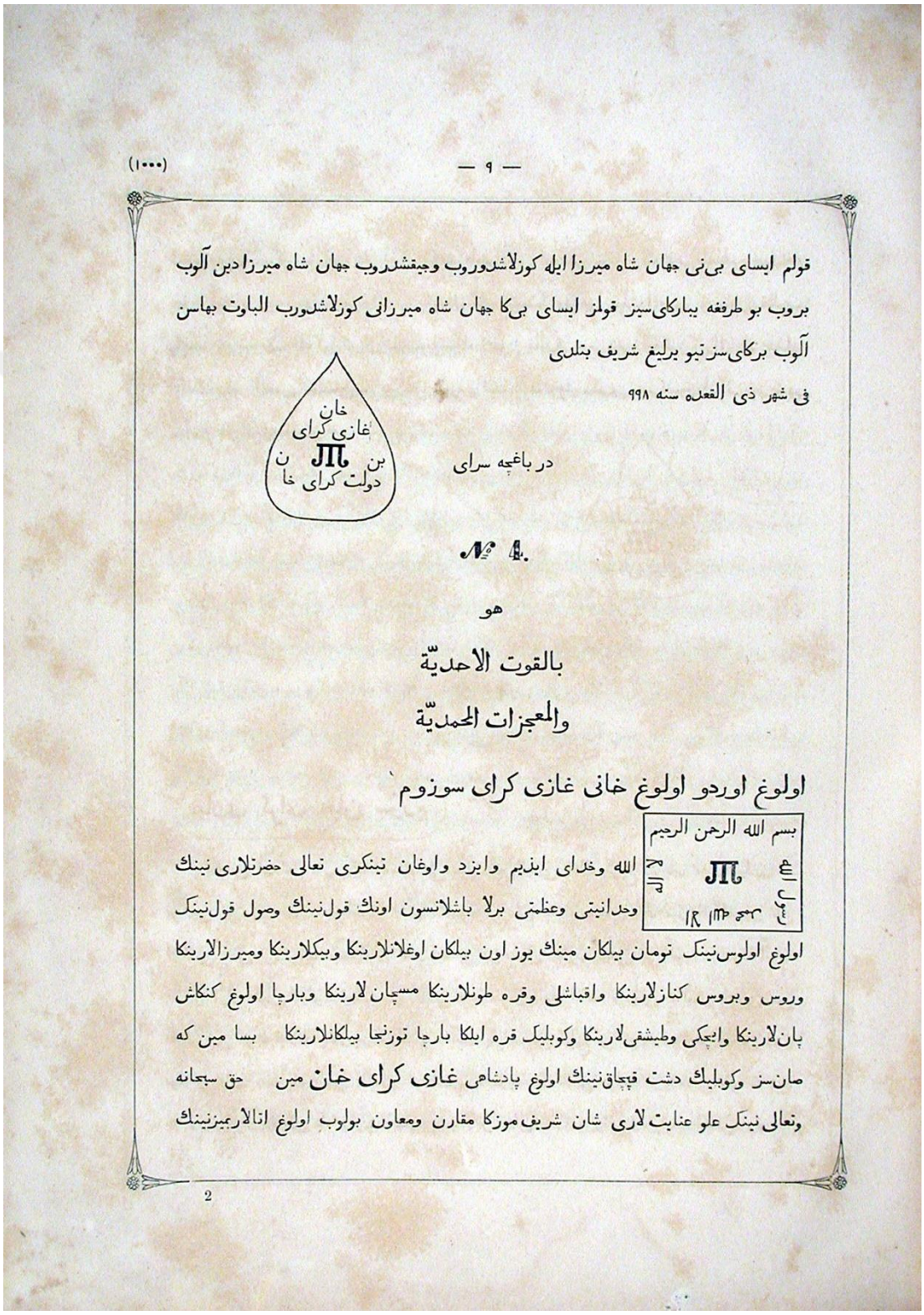
No. 126 (Kalga Kırım Gerey Sultan'dan Çar I. Aleksey'e, 1650)

No. 264 (Murad Gerey Han'dan V. İvan ile I. Petro'ya, 1682)

Ek 3. Belgelerin Zernov Neşriyatındaki Matbu Arap Harfli Örnekleri (Zernov, 2009)

(۱۰۰۰) — ۹ —

قولم ایسای بی‌نی جهان شاه میرزا ایله کوزلاشدوروب وجیقشدروب جهان شاه میرزادین آلوب
بروب بو طرفغه یبارکای‌سیز قولمز ایسای بی‌کا جهان شاه میرزانی کوزلاشدورب الباوت بهاسن
آلوب برکای‌سز تیو برلیغ شریف بتلدی
فی شهر ذی القعده سنه ۹۹۸

خان
غازی کرای
بن دولت کرای خان

در باغچه سرای

№ 4.

هو

بالقوت الاحدیّة

والمعجزات المحمدیّة

اولوغ اوردو اولوغ خانی غازی کرای سوزوم

بسم الله الرحمن الرحیم
رسول الله
۱۲ ۱۳۴ ۳۴۳

الله وخدای ایذیم وایزد واوغان تینکری تعالی حضرتلاری نینك وحدانیتی وعظمتی برلا باشلانسون اونك قولنینك وصول قولنینك اولوغ اولوس‌نینك تومان بیلکان مینك بوز اون بیلکان اوغلانلارینکا وبیکلارینکا ومیرزالارینکا وروس وبروس کنازلارینکا واقباشلی وقره طونلارینکا مسپان لارینکا وبارچا اولوغ کنکاش پان‌لارینکا وایچکی وطیشقی‌لارینکا وکوبلیك قره ایلکا بارچا توزنجا بیلکانلارینکا بسا مین که صان‌سز وکوبلیك دشت قپچاق‌نینك اولوغ پادشاهی غازی کرای خان مین حق سبحانه وتعالی نینك علو عنایت لاری شان شریف موزکا مقارن ومعاون بولوب اولوغ اتالاریمیزنینك

2

No. 4 (II. Gazi Gerey Han'dan Leh Kralı III. Zygmunt'a, 1592)

№ 89.

هو

محمد کرای خان
بن سلامت کرای خان سوزمز

قدوة الامراء الملة المسيحية زبدة كبراء الطائفة العيسوية صداقت نشان مخالصت عنوان قرال قرنداشمزيك وزيرى پان اوصولنسكه طرفنه سلام ومحبت برله حال وخاطرين صوروب اعلام برليغ شريف خانى اولدركه اول وآخر قرنداشمز قرال ابله وسز دوستلريمز ابله ما بينمزده صلح وصلاح وعظيم دوستلق مقرر ابدى ينه دوستلق اوزرينده‌يوز بوزلمش دكلدر ايلچيمز ابراهيم مرزه‌نى بوش دوندورب قريم مالنه قزاقلاريكوز چوق ضرر اتدوكندن خاطريمز قلب ينه دوستلغى بوزمش دكلوز قيش طشرده مال اوزرنده‌كى تاناردن خيلى تاتار وارمشلر مال موكندن تاتار طايفه‌سى آتشه كريز ضبطى قابل دكلدر مالجون آجنمق عجب دكلدر امدى نيلبه‌لم كچن كچدى شمدنصكره قزاقلاريكوزى ضبط ايدوب دوستلغه بناء ويرله كلمش هدايا وسلامكزى ويروب بزه دوستلغى آشكاره ايده‌سز كه بز دخى سزيك دوستكوزه دوست ودشمانكزه دشمانميز تاتار طايفه‌سين محكم ضبط ايلدك واق كرمانده اولانلرى دخى سوروب وكتوروب محكم ضبط اتمك مقرردر من بعد تاتارى ولاينكوزه اياق باصدرمزز سز دخى دوستلوغكزى بلدره‌سز دبو ايلچى قولومز قدوة الاقران باقى چلبى كوندورلشدر جمله احوالمزى اول قولومزه بلدركن‌مز اونك سوزى بزيم سوزومزدر اوكه اتديكيكز رعايت بزه‌در والسلام على من اتبع الهدى تاريخ بيك الى دورت ربيع الاول

محمد كرا
ى
خان

بمقام
باغچه سراى
المحروسه

No. 89 (IV. Mehmed Gerey Han’dan Leh Veziri Pan Osolinski’ye, 1644)